

Журнал основан в 1918 г.

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАВРИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. В. И. ВЕРНАДСКОГО

Научный журнал

Серия “Юридические науки”

Том 19 (58). № 3

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского
Симферополь, 2006

Редакционная коллегия:

Багров Н. В. - главный редактор
Бержанский В. Н. - заместитель главного редактора
Ена В. Г. - ответственный секретарь

Постановлением Президиума ВАК Украины № 1-05/7 от 04.07.2006 г. журнал внесен в список специализированных изданий (юридические науки)

Печатается по решению Ученого совета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского от 2005 г., протокол № 8 от 05.04.2005 г.

Редакционный совет серии «Юридические науки»

Тимошук А. В., доктор юридических наук, профессор (редактор серии)
Ротань В. Г., доктор юридических наук, профессор
Дубко Ю. В., доктор юридических наук, доцент
Гуренко М. М., доктор юридических наук, доцент
Скакун О. Ф., доктор юридических наук, профессор
Анохин А. Н., кандидат юридических наук, доцент
Михайлов М. А., кандидат юридических наук, доцент (редактор номера)

Макет Велигодский Д. В., Мигель Р. А., Петрова М. В.
Подписано в печать 29.12.2006. Формат 70x100 1/16
27 усл. п. л. Тираж 500. Заказ № 297-УЗ.
Отпечатано в информационно-издательском отделе ТНУ.
пр. Академика Вернадского, 4, г. Симферополь, 95007

«Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського»

Науковий журнал. Серія «Юридичні науки». Том 19 (58). № 3.
Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2006
Журнал заснований у 1918 р.
Адреса редакції: пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007
Надруковано в інформаційно-видавничому відділі Таврійського національного університету
ім. В. І. Вернадського. Пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 378(09)(477.75)«19»

Лавров В. В., Бобков В. В.,

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ ПРИ КРЫМСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ: ПОСЛЕДНЯЯ ПОПЫТКА ОРГАНИЗАЦИИ ВЫСШЕЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В КРЫМУ (1922-1923 ГГ.)

История становления высшего юридического образования в Крыму на сегодняшний момент продолжает занимать видное место среди проблем, требующих углубленного научного изучения. Поверхностное, схематическое исследование данного вопроса в предшествующие годы привело к тому, что ранняя история крымской юридической школы была практически сведена к периоду существования юридического факультета Таврического университета. При этом из поля зрения ученых выпадал важнейший отрезок его становления на базе Боспорского университета в Керчи (1920), Севастопольского юридического института (1918-1920), факультета общественных наук Крымского университета (1920-1922). Совершенно неизученной оставалась и роль в развитии юридического образования функционировавшего при Крымском университете им. М. В. Фрунзе Социально-Экономического института (1922-1923).

Документы, выявленные в фондах архивов Украины и Российской Федерации, позволяют произвести реконструкцию истории как самостоятельных учебных заведений, специализировавшихся на подготовке юридических кадров, так и их структурных подразделений. Данная публикация посвящена изучению истории организованного по инициативе местных властей в 1922 г. Социально-Экономического института при Крымском университете им. М. В. Фрунзе. Исходя из этого, сформулирована и цель статьи – максимально полно рассмотреть причины создания, особенности организации и ход работы высшего учебного заведения, с ликвидацией которого было окончательно свернуто высшее юридическое образование в Крыму.

Судьба высшей школы Крыма в первой половине 20-х гг. XX века сложна и, во многом, трагична. Укрепившаяся на Крымском полуострове в конце 1920 г. Советская власть всеми силами стремилась изменить ее облик, начиная с перечня изучаемых дисциплин, и заканчивая социальным составом студентов. Коренная ломка, производившаяся в отношении Таврического (Крымского) университета, прежде всего, затронула гуманитарную (мировоззренческую) область. Первыми под удар реформ попали юридический и историко-филологический факультеты, на базе которых уже в ноябре 1920 года были учреждены соответственно факультет общественных наук и философско-словесный факультет. При этом из них в полной мере развернуть свою работу смог лишь факультет общественных наук, вобравший в себя весь основной спектр дисциплин гуманитарного профиля. В 1921-1922 годах высшее юридическое, экономическое, педагогическое образование в Крыму сосредотачивалось в его стенах. На протяжении двух лет факультет общественных наук функционировал, не имея официального статуса. Его деятельность регламентировалась лишь постановлениями местных органов вла-

сти. Москва же настоятельно «рекомендовала» произвести коренное реформирование крымской высшей школы.

8 августа 1922 года на совместном заседании Крым ЦИК и Совнаркома был заслушан вопрос о дальнейшей реорганизации Крымского университета. Было принято решение о создании специальной комиссии по реорганизации факультета общественных наук университета, а окончательное решение провести на заседании Крымского Совнаркома. 22 августа Президиум Совнаркома Крыма, заслушав доклад реорганизационной комиссии, принял решение:

а) Экономический и правовой отделы факультета общественных наук реорганизовать в Социально-Экономический институт, содержимый на местные средства Крым СНК и располагающий шестью пайками из числа четырнадцати, предоставляемых ранее факультету общественных наук.

б) Временное бюро для управления Институтом впредь до организации Совета Института утвердить в составе: председателя Прейса, профессора Гредингера, профессора Раевского, профессора Чернобаева и преподавателя Левковского.

в) Деканом Социально-Экономического Института временно утвердить преподавателя Прейса.

г) Педагогическое Отделение факультета Общественных Наук реорганизовать в Педагогический Институт, содержимый на местные средства Крымского СНК и располагающий оставшимися 8-ми пайками из 14-ти.

д) Временное Бюро для управления Педагогическим Институтом впредь до организации Совета Института утвердить в составе: преподавателя Новицкого, профессора Лукьяненко, профессора Сынопалова, преподавателя Дмитриевского, профессора Ал. Смирнова при декане П. И. Новицком.

е) Одновременно с сим Комиссию по реорганизации факультета общественных наук Университета упразднить и предложить приемной комиссии ВУЗ открыть прием в вышеуказанные Институты» [1].

Социально-Экономический институт

22 сентября 1922 года газета «Красный Крым» сообщала об учреждении при Крымском университете Социально-Экономического института. А уже 15 ноября в здании бывшей духовной семинарии (ныне ул. Героев Аджимушкая) состоялось его торжественное открытие. Крымская пресса в таких словах описала этот день:

«15-го ноября состоялось открытие социально-экономического института.

Заседание открывает представитель студенческого бюро товарищ Донской. Слово получает товарищ Паперный, который указывает на насущную необходимость социально-экономического института для молодой Советской Республики. Центр не учел всей важности института для Крыма и решил его закрыть, но местная власть приложит все усилия, чтобы сохранить его и поддержать.

День открытия института праздник не только для студентов, но и Крымсовнаркома. От имени последнего оратор приветствует институт и желает успеха и процветания.

Профессор М. О. Гредингер приветствует институт от имени Крымского университета. Он говорит о важности открытия института, а затем сообщает от имени университета об академическом приобщении института к нему. Гром аплодисментов покрывает заявление ректора.

В своем приветствии декан института товарищ И. А. Левковский указывает на громадные затруднения, которые предстоит преодолеть институту, бедному оборудо-

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
ПРИ КРЫМСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ:
ПОСЛЕДНЯЯ ПОПЫТКА ОРГАНИЗАЦИИ
ВЫСШЕЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В КРЫМУ (1922-1923 ГГ.)

ванием и научными силами. Он надеется, однако, что сознательность студентов заставит их проявить героические усилия для поддержки института, который должен выдвинуть не только практикантов, но и творцов новой науки в советском праве» [2].

При этом важно отметить, что Социально-Экономический институт, как учреждение, призванное отвечать за «правильное» мировоззренческое воспитание студентов, изначально находился под пристальным вниманием как Обкома РКП(б) (Российская Коммунистическая партия (большевиков)), так и всей крымской общественности. В этом смысле показателен текст заметки, опубликованной на страницах газеты «Красный Крым» 31 октября 1922 года. В ней один из активистов студенческого бюро М. Донской отмечал:

«Основная задача, которая руководит сейчас институтом социально-экономических наук, это – широко открыть дверь института для трудящихся. Надо дать теоретическую подготовку пролетариату, а в его руках она станет самым ценным оружием в строении нашей республики.

Из числа поступивших в институт Областной Комитет РКСМ (Российский комитет советской молодежи. – В. В. Лавров, В. В. Бобков) заполнили свыше 30% всего числа поступивших, а КСПС(Крымский советский профессиональный союз. – В. В. Лавров, В. В. Бобков) почти целиком заполнили свои места, что вместе составляет больше половины всего состава студентов» [3].

На основании августовского решения Крымского правительства Правление Крымского университета обратилось 13 декабря 1922 года в Главпрофобр с ходатайством об утверждении Социально-Экономического института на правах факультета в составе Крымского университета [4].

Эта просьба была вполне обоснована и с точки зрения качества профессорско-преподавательского состава вновь учрежденного института. В фондах Государственного архива Российской Федерации (далее ГАРФ) сохранился документ, содержащий сводные данные о личном составе профессоров и преподавателей Социально-Экономического института:

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Должность	Кафедра или предмет преподавания	Научный стаж
1	Пав. Ник. Ардашев	проф.	Новейшая история	Доктор всеобщей истории, проф. Юрьевского, Киевского, Крымского Ун-та, Педагогического Института
2	Ив. Андр. Линниченко	проф.	История русского права	Доктор русской истории, член более 40 обществ русских и зарубежных. Более 400 трудов. 40 л. науч-

				ной работы.
3	Мих. Ос. Гредингер	проф.	Общая теория права. Гражданское право	Утвержден по Восточному Факультету
4	Ал. Андр. Раевский	проф.	Административное право, Статистика, Общее учение о государстве, Государственное право	Утвержден по Востфаку
5	Ив. Ив. Власов	преп.	Уголовное право, Уголовная социология	Оставлен с 1913 г. при Московском Университете С 1917 г. приват-доцент Московского Университета. С 1919 г. приват доцент Крымского Университета
6	В. Д. Жиров	преп.	История, История и право коперации	1906 г. Юридический факультет Московского Университета. 7 лет читал лекции по кооперации в Народном Университете. В Крымском с 1921 г.
7	А. П. Зисман	преп.	История государственных форм	Научный сотрудник
8	А. Д. Кейлин	преп.	Административное право (особ. часть) и Трудовое право	Окончил Демидовский лицей Юридического факультета. Состоял при Народном Университете, где читал лекции. В 1921 г. был избран научным сотрудником. В 1922 г. избран преподавателем Крымского Университета

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
ПРИ КРЫМСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ:
ПОСЛЕДНЯЯ ПОПЫТКА ОРГАНИЗАЦИИ
ВЫСШЕЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В КРЫМУ (1922-1923 ГГ.)

9	Пав. Ив. Новицкий	преп.	Исторический материализм	Член РКП. Декан Педагогического Института. Утвержден по Востфаку.
10	С. И. Меркулов	преп.	Счетоведение	–
11	С. С. Мокульский	преп.	Французский язык	Преподаватель Педагогического Института в Крымского Университета с 1920 г.
12	И. И. Прейс	преп.	Социология (Введение в социальную философию)	–
13	И. А. Левковский	преп.	Советское публичное право	Член РКП. Утвержден по Востфаку.
14	И. И. Шиван	преп.	Введение в экономическую географию	–
15	А. К. Сынопалов	преп.	Немец язык	Преподаватель Педагогического Института, утвержден по Востфаку

Значительный интерес представляют и прилагавшиеся к списку более подробные данные о профессорах Социально-Экономического института:

«Проф. Иван Андреевич Линниченко – на службе с 1879 г. (проф. Московского, Одесского и Крымского университета), член Академии Наук Петроградской и почетный член всех русских библиографических обществ, многих архивных комиссий, член более 70 русских и иностранных ученых и просветительских обществ.

Ученый стаж 43 года.

Труды: Вече в Киевской области (кандидатская диссертация), Взаимные отношения Руси и Польши до 1/2 XIV века (магистерская диссертация), История сословий в юго-западной Руси (докторская диссертация), Сборник материалов для истории крестьянских волнений в XIX в. т. 1, Курс русской истории, История Польши, История Чехии. Ряд учеников подготовлен им к профессуре и занимают кафедры в разных Университетах русских и иностранных. Основал первый в Росси Народный Университет в Одессе.

Проф. Павел Николаевич Ардашев – (доктор всеобщей истории) – проф. Юрьевского, Киевского и Крымского Университетов. Главнейшие печатные труды: 1) Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка – т. I СПб, 1900; т. II Киев 1906; т. III (pisces iustificatins), Юрьев 1903; (французский перевод его был избран в Париже, Felix alcan 1909 г. 2) Абсолютнейшая монархия на Западе СПб 1902 г. 3) Новейшая история Европы с эпохи конвента до начала XX в. СПб 1913 г.

4) Новейшая история в отрывках из источников Киев 1914 г. 5) Курс Новой истории для средней школы в 1916 году.

Труды П. Н. Ардашева удостоены премии Московского Университета и Петроградского Академии Наук. Издание главного труда (франц. пер.) доставило П. Н. Ардашеву знак officies de l'institutson publique.

Проф. Александр Андреевич Раевский – профессор Томского, Харьковского и Крымского Университета.

В 1879 получил звание приват-доцента (Московский Университет), в 1900 г. получил звание профессора (Томский Университет).

Главнейшие ученые труды – 1) Законодательство Наполеона III о печати; 2) Предмет, метод и задачи административного права, 3) Трудовая помощь, задача государственного управления, 4) Общественные работы и их значение.

Михаил Осипович Гредингер – профессор гражданского права. Состоял на службе в политехническом институте в Риге и в Юрьевском Университете. Работы, статьи проф. М. О. Гредингера напечатаны: в «Русском Экономическом обозрении», в «Юридических Известиях», в «Сборнике Юрьевского Университета, в «Juristen Zeitung», «Baltische Monatschrift». Главные труды: 1) Безыменные договоры 2) К вопросу об объединении гражданского права в России 3) Очерки по догме гражданского права Прибалтийского края 4) Судейское усмотрение и его роль [5].

В Главпрофобр для согласования были направлены и учебные планы института. Приведем этот исторический документ полностью:

Цикл экономический	Цикл правовой
1) Политический строй и Социальные задачи Р.С.Ф.С.Р.	1) Политический строй и Социальные задачи Р.С.Ф.С.Р.
2) Капитализм и пролетарская революция	2) Капитализм и пролетарская революция
3) Исторический материализм	3) Исторический материализм
4) Политическая экономия	4) Политическая экономия
5) Статистика: а) общая б) сельского хозяйства	5) Статистика: а) общая б) сельского хозяйства
6) Общая теория права (энциклопедия)	6) Общая теория права (энциклопедия)
7) Социология	7) Социология
8) Новейшая история Европы	8) Новейшая история Европы
9) Социально-гражданское право	9) Социально-гражданское право
10) Торговое право	10) Торговое право
11) История, теория и право кооперации	11) История, теория и право кооперации
12) Наука о финансах	12) Наука о финансах
13) Международное право: а) Публичное б) Конфликтное	13) Международное право: а) Публичное б) Конфликтное
14) Административное право	14) Административное право: а) Общая часть б) Особенная часть
15) Трудовое право	15) Трудовое право
16) Иностранные языки	16) Иностранные языки
17) Татарский язык	17) Татарский язык

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
ПРИ КРЫМСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ:
ПОСЛЕДНЯЯ ПОПЫТКА ОРГАНИЗАЦИИ
ВЫСШЕЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В КРЫМУ (1922-1923 ГГ.)

18) История Профдвижения	18) История русского права
19) История Хозяйственных форм	19) Эволюция правовых Институтов
20) История Экономических учений	20) История политических учений
21) Экономическая география а) общая б) Крыма, Малой Азии и Ближнего Востока	21) Теория государственного права
22) Политика внешней торговли	22) Цивилистическая пропедевтика
23) Товароведение	23) Уголовное право
24) Счетоведение	24) Уголовная социология
25) Высшие финансовые вычисления	25) Судебная медицина
26) Элементы высшей математики	26) Судебная психиатрия
	27) Гражданский процесс
	28) Уголовный процесс
	29) Мусульманское право

Научно-политическая секция Государственного Ученого Совета РСФСР первоначально предполагала рассмотреть вопрос о судьбе Социально-Экономического института при Крымском университете на своем заседании 13 апреля 1923 года. Однако по инициативе ее председателя В. П. Волгина он неожиданно был снят с повестки [6].

Видную роль в борьбе за сохранение Социально-Экономического института сыграл его декан Илья Исаакович Прейс (1892 – ?). И. И. Прейс в последствии посвятил около десяти лет работе сначала в Крымском университете, а затем в Крымском педагогическом институте, откуда был изгнан в 1933 году по обвинению в «политических извращениях» [7]. В фондах ГАРФ сохранилась автобиографическая записка И. И. Прейса, в которой изложены достаточно полные данные о его научном пути вплоть до учреждения Социально-Экономического института:

«Общий ход моих научных занятий.

Среднее образование я получил в России (Симферопольская гимназия, 1904-1911 гг.) высшее – в Германии (философский факультет Геттингского университета, 1911-1914 г.; параллельно слушал предметы отделения факультета Staats – und Kameralwissenschaften, а также юридического факультета).

В 1911 – 12 г. мною было написано сочинение «Социологическая проблема в учении Спинозы». Все годы войны, проведенные мною в Германии, были посвящены непрерывной работе над сочинением «Логические проблемы социальной философии» (1-ая часть: Проблемы логики социальных наук; 2-ая часть: Логические основы учения об общем и индивидуальном; 3-я часть: Культурно-философские и культурно-исторические науки). В этом сочинении я пытаюсь дать философское обоснование идеи общественной связи, как совершенно самостоятельного и своеобразного фактора. В противовес биологизму и психологизму в социологии я пытаюсь очертить в этой работе логические основы социологии, как автономной науки.

По мере работы над этим сочинением все отчетливее выступала необходимость в предварительном уяснении некоторых понятий. Эта работа выполнена мною в сочинении, написанном уже в России «Пролегомены к социальной философии» (1918-1919 г.).

Обе эти работы составляют одно двухтомное целое, в котором второму тому («Логические проблемы») принадлежит центральное место.

Обдумывая план и содержание сочинения, которое должно быть посвящено методам общественных наук, я обратился к более детальному изучению классиков политической экономии. Постоянно интересовавшись Марксом, я более тщательно, чем до тех пор, стал изучать «Капитал». Когда мне стало ясно, что занимающие меня философские идеи стоят в тесной связи с последними предпосылками экономической теории Маркса, я поставил себе задачей и правилом – изучать «Капитал» так, как кантофилологи изучают «Критику чистого разума», пользуясь часто и их приемами.

Результаты этих моих занятий я имел возможность изложить в 1921 г. в руководимом мною семинарии лекторской группы областной совпартшколы Крыма.

Мои занятия носили до сих пор преимущественно кабинетный характер. Только изредка читал я, будучи в Германии, лекции на социально-философские темы по приглашению студенческого союза «Freie Studentenschaft». Приступая в настоящем учебном году к работе в Социально-Экономическом Институте при Крымском Университете, я буду читать в нем курс «Введение в социальную философию» и руководить семинарием, посвященным изучению «Капитала».

Симферополь, 16 декабря 22 г. И. Прейс» [8].

И. Прейс приложил максимум усилий для того, чтобы максимально продлить существование Социально-Экономического института. 16 декабря 1922 года он направил в Обком РКП(б) записку, в которой излагал успехи управляемого им института на поприще образовательной деятельности.

«Постановлением соединенного заседания Президиума КЦИК (Крымского Центрального исполнительного комитета. – В. В. Лавров, В. В. Бобков) и КСНК (Крымского Совета народных комиссаров. – В. В. Лавров, В. В. Бобков) от 8 августа 1922 года факультет общественных наук Крымского университета был ликвидирован и взамен правового отделения факультета был учрежден в составе Крымского Университета на местные средства СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ.

С самого начала возникновения Института Временное Бюро его, назначенное Совнаркомом, приложило все усилия к тому, чтобы произведенная реформа факультета не сводилась лишь к перемене названия. Эта реформа должна была стать действительно глубокой переменой в организации дела преподавания общественных наук в связи с изменившимися социальными условиями жизни страны.

С одной стороны Бюро стремилось широко раскрыть двери Института для трудового элемента, условно зачисляя в студенты тех представителей его, которые не могли среднее образование до формального конца.

В первую очередь Бюро стремилось привлечь в Институт работников партии, деятелей Советской Юстиции, профессионального движения, хозяйственных органов и т.д.

Социальный состав вновь поступивших в Институт студентов (членов РКП – 50, командированных КСПС – 100 с лишним человек, из них членов Союза Совработник – 29) есть лучшее доказательство того, что эта задача бюро выполнена им успешно. Количество же принятых в институт лиц (200 лиц на 150 первоначальных вакантных мест из бывшего же факультета общественных наук переведенный 216 студентов) служит показателем высокой жизненности Института.

С другой стороны Бюро направляло все усилия к тому, чтобы реорганизовать преподавание общественных наук: введены новые предметы (исторический материализм,

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
ПРИ КРЫМСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ:
ПОСЛЕДНЯЯ ПОПЫТКА ОРГАНИЗАЦИИ
ВЫСШЕЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В КРЫМУ (1922-1923 ГГ.)

семинарий, посвященный изучению «Капитала» и т.д.); подвергся серьезным изменениям и самый характер преподавания: центр тяжести перенесен с лекций на практические занятия, семинарии и собеседования со студентами.

Чрезвычайное оживление академической жизни (лучшая посещаемость, многочисленные научные студенческие кружки и т.п.) показывает, что вторая задача Бюро выполнена также успешно, как и первая.

В заключение укажем, что Социально-Экономический Институт намерен предложить свои услуги местному Наркомосту по организации советской юридической школы.

Все это дает право утверждать, что Социально-Экономический Институт по своей важности и необходимости заслуживает живого внимания и всемерной поддержки.

Декан Института И. Прейс» [9].

К сожалению, Социально-Экономический институт в своей борьбе за существование практически не был поддержан в финансовом отношении крымскими властями. Заявления, подобные вышеприведенным, были лишь слабой попыткой обратить внимание местных и столичных чиновников на судьбу гуманитарного и правового образования на полуострове.

Также следует отметить, что институт был поставлен в достаточно сложную ситуацию в связи с необходимостью постоянного поиска преподавателей новых советских дисциплин. В марте 1923 года на заседании Комиссии по делам Высших учебных заведений при Крымском комитете РКП(б) был заслушан доклад ее члена П. И. Новицкого, в котором звучали открытые опасения относительно «отсутствия кадра профессоров для обслуживания Социально-Экономического института даже по основным вопросам общественных дисциплин (политэкономия)». Также члены комиссии отметили чрезвычайно сложное материальное положение, в которых оказался институт. В результате они пришли к выводу о необходимости «признать существование института не достаточно оправдывающим себя» [10].

Не дожидаясь окончания учебного года, 10 апреля 1923 года объединенное заседание Совета Народных Комиссаров Крыма и Центрального Исполнительного комитета приняло решение о закрытии Социально-Экономического института к началу следующего учебного года [11]. Это решение стало отправной точкой работ в ликвидации Социально-Экономического института. В результате, с разрешения Главпрофобра, была создана специальная Испытательная комиссия, призванная выяснить уровень подготовки студентов института, что было необходимо для распределения их по другим учебным заведениям [12]. 16 июля 1923 года Крымский комитет РКП(б) подтвердил своим письмом в Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, что Социально-Экономический институт подлежит закрытию, так как «для его обслуживания необходима наличность квалифицированных преподавателей общественных дисциплин и довольно значительные суммы из местных средств» [13]. К началу нового учебного года Социально-Экономический институт при Крымском Университете им. М. В. Фрунзе был ликвидирован.

В фонде Крымского областного комитета ВКП(б), отложившемся в Государственном архиве в Автономной Республике Крым, были выявлены документы о попытках организации вместо утраченного Социально-Экономического института Правового

высшего учебного заведения [14]. Однако документов, подтверждающих создание Правового института, не сохранилось. По-видимому, этот проект повторил судьбу большинства инициатив, исходивших из местной среды.

Таким образом, в 1922-1923 гг. крымские и столичные власти продолжали искать возможные векторы развития высшего гуманитарного образования в Крыму в условиях нехватки средств и постоянного оттока профессорско-преподавательских кадров. Однако, как показала история, образовательная доктрина, основанная на дроблении сформировавшихся образовательных центров, не позволила изменить сложное положение высшей школы к лучшему. С ликвидацией Социально-Экономического института на долгие годы прервалась история высшего юридического полуострова.

Список источников и литературы:

1. Государственный архив в Автономной Республике Крым (далее ГААРК), ф. Р-652, оп. 1, д. 152, л. 1 об.
2. Торжественное открытие социально-экономического института // Красный Крым.– 1922.– 17 нояб.
3. Донской М. Институт социально-экономических наук // Красный Крым.– 1922.– 31 окт.
4. Государственный архив Российской Федерации (далее ГАРФ), ф. А-1565, оп. 3, д. 50, л. 13 об.
5. Там же, л. 23-24 об.
6. ГАРФ, ф. А-298, оп. 1, д. 21, л. 97.
7. ГААРК, ф. П-1, оп. 1, д. 1229, л. 146.
8. ГАРФ, ф. А-1565, оп. 3, д. 50, л. 28.
9. ГААРК, ф. П-1, оп. 1, д. 232, л. 5.
10. ГААРК, ф. П-1, оп. 1, д. 278, л. 32.
11. ГААРК, ф. Р-652, оп. 1, д. 277, л. 1-1 об.
12. ГААРК, ф. П-1, оп. 1, д. 279, л. 34.
13. ГААРК, ф. А-2306, оп. 1, д. 2390, л. 2.
14. ГААРК, ф. П-1, оп. 1, д. 279, л. 124-124 об.

Поступила в редакцию: 07.12.2006 г.

Рыскельдиева Л. Т.

ОСНОВНЫЕ МОМЕНТЫ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В ДРЕВНЕЙ ИНДИИ

Правовую культуру традиционной Индии принято характеризовать с помощью термина «обычное право». Становление этого института, с одной стороны, можно считать результатом необычайной сохранности и действенности (вплоть до наших дней) принципов и норм, появившихся в глубокой древности («с незапамятных времен»), а, с другой стороны, результатом длительного процесса адаптации древних норм к меняющимся (пусть и не слишком динамично) условиям жизни [1]. В процессе формирования древнеиндийского права можно выделить несколько моментов.

Первый момент связан с действенной силой ведической традиции, воплощенной в сложном текстовом комплексе, правовая компонента которого, как принято считать, реализовалась в текстах *дхармасутр* и *дхармашастр*. «Дхарма» - одно из самых многозначных слов санскрита [2, с.41]. Ряд его буквальных значений примерно таков: мораль, поучение, предписание, совесть, добродетель, справедливость, закон, правило, сущность, религия, вера. Это слово происходит от глагола *dhar* – «держатель», «поддерживать». Уже в Ригведе слово *dharmakt* – «творящий дхарму» - это эпитет верховного божества Индры. Кроме того, древнейшие тексты содержат слово *dharmān* («носитель», «распорядитель», «опора») и *dhárman* («защита», «закон», «порядок» и т.д.). Часто слово «дхарма» является близким по смыслу слову *ṛta* – «порядок», «истина», «пожертвование», «право» и др., – обозначающему некий вселенский «ритм», порядок, которому подчинено все существующее. В брахманической литературе словом «дхарма» передаются разные нюансы значения «морального долга», а в Упанишадах оно часто отождествляется с понятием «истина» и «истинная религия». Сутры – максимально, предельно краткие тексты, требующие запоминания и рецитации (повторяющегося произнесения нараспев), и без комментариев порой непонятные даже посвященному. Они не имеют сакрального статуса, имеют авторство и, по сути, являются формулировкой, интерпретацией ведической традиции тем или иным учителем, признанным духовным авторитетом. Дхармасутры содержат нормативный материал, связанный с проведением основных брахманических ритуалов, в котором естественным образом содержатся указания, которые можно понимать и в юридическом контексте (например, правила раздела наследства, если речь идет о проведении погребального ритуала). Дхармашастры принято считать толкованием сутр, они написаны в более легкой для усвоения и понимания стихотворной форме и зачастую не связаны с каким-то конкретным учительским авторитетом. Именно в дхармашастрах можно найти основания для дидактического, политического и юридического толкования ведической традиции.

Тексты шастр сложны и многослойны, в них можно найти и толкование дхармы в качестве нормы поведения членов четырех варн, и её интерпретацию в качестве нормативных указаний к стадиям жизненного пути благородного брахмана, и использование этого понятия для изложения основ космогонического учения древних,

в котором объясняется возникновение вселенной, всего существующего. Эти наставления – моральные, социальные, мировоззренческие – объединяются с помощью идеи «Дхармы», которая становится основополагающей для всей индийской культуры. Юридический аспект учения шастр появляется в контексте вопросов, возникающих тогда, когда Дхарма нарушается и возникает необходимость справедливого суда над её нарушителями. В этом смысле, правовая основа древнеиндийской культуры воспринимается её носителями как уже существующая, Дхарма «уже есть», существует «от века», её устанавливать не надо, надо только следить за её соблюдением, дело «соблюдения Дхармы» - дело брахманов.

Наиболее ортодоксальная и авторитетная из всех дхармашастр – «Манусмрити» [3] - породила значительную комментаторскую литературу. Основная часть «Манусмрити» посвящена дхарме варн – принципу их сосуществования и поддержания иерархического социального порядка. Дхарме брахмана посвящены разделы II – VI, дхарме кшатрия-правителя - VII – IX, там же обсуждаются вопросы политики, судопроизводства, брака и поведения женщины. Особый интерес представляет 8-ая глава, посвященная вопросам частного права, поводам для судебного разбирательства, которая входит в раздел о раджадхарме – обязанностях царя. Однако правила, регулирующие судопроизводство, в «Манусмрити» недостаточно развиты по сравнению с более поздними дхармашастрами, в частности, «Нарада-смрити» и «Яджнавалкья-смрити». В Яджнавалкье уже наблюдается отпочкование, выделение судебных вопросов из раздела, посвященного обязанностям царя, а Наряду можно уже рассматривать как судебник.

Тексты сутр и шастр в традиции дополняются комментированием самих шастр, наибольшая степень интенсивности процесса составления комментариев приходится на VII – VIII в.в., когда появилось большое количество правовых трактатов. На основе комментариев IX – XII к «Яджнавалкье» Виджнянесварой (XII в.) был создан комментарий, который называют Митакшара, он дал название одной из двух главных школ индусского права (*mitākṣara* – ясный, четкий). Наряду с Митакшарой, в XII в. Джимутаваханом составляется сборник высказываний индусских авторитетов по разным предметам правового регулирования, собранных из различных текстов – Дайябхага, давший название другой школе индусского права [1]. Впоследствии никакие государственные постановления не смогли вытеснить эти два авторитетных источника из правовой культуры индусов, Митакшара и Дайябхага явились результатом многовековых стремлений соединения наставлений и жизни, должного и сущего, справедливости и обязанностей.

В текстах дхармашастр обнаруживаются следы проблемы, решение которой связано со **вторым моментом** процесса формирования древнеиндийской политико-правовой культуры – это проблема соотношения «дхармы царя» и «дхармы брахмана». Она связана с влиянием на шастры другого рода текстов – специальной литературы, посвященной вопросам управления государством. Этот род литературы называют «*артхашастры*», а традиция такого рода текстов считается в дальнейшей истории литературы ведического происхождения исчезнувшей, сохранился лишь ныне хорошо известный текст «Артхашастры» [4], приписываемый Каутилье, полупо- легендарному советнику Чандрагупты, одного из великих древнеиндийских царей

династии Маурья. Тщательное изучение текстов дхармашастр и «Артхашастр», решение трудной проблемы их датировки (рубеж новой эры?) привело исследователей к выводу о том, что разделы о политике и праве в дхармашастрах содержат заимствования из «Артхашастр». Её смысл, выраженный в названии («артха» - цель, выгода), обусловлен вопросами политического свойства: где и как наилучшим образом строить город, как обустраивать государство и организовать администрацию, каким должны быть суд и следствие, как бороться с внутренними и внешними врагами, как вести войну. Политико-правовые представления в этом тексте, можно сказать, систематизированы. Эту систему, в определенном смысле, можно назвать теорией права, то есть системой таких представлений, которая не «реконструируется на основе многочисленных фрагментов и цитат источников, а присутствует в тексте в виде готовой концепции» [5, с.5]. Именно её исследователи считают «юридической моделью, которая возникает на стыке права и правоповедения и которая имеется только в дхармашастрах» [5, с. 5]. Ценность этого материала достаточно велика в силу непротиворечивости характеристик идеального государства, «построение» которого является главной обязанностью царя. В дхармашастрах, напротив, в рамках одного и того же памятника сочетаются разные представления и разные характеристики общественных отношений. Наиболее важная в правовом отношении III книга «Артхашастры» – «Дхармашти» («Область деятельности судей»), она представляет собой наставление чиновникам судебного ведомства и содержит подробное изложение объектов судебного разбирательства – вьявахара. Здесь же дается характеристика всего судебного процесса и излагается общий смысл суда как необходимого элемента деятельности царя, заботящегося о благе подданных, то есть, о поддержании Дхармы в мире. Именно царь, а не брахман, царь-кшатрий как светский правитель является главным «персонажем» данного текста, и именно это обстоятельство позволяет учитывать традицию артхашастры в качестве одного из основных моментов процесса формирования права и правовой культуры в Древней Индии.

Третьим моментом данного процесса можно считать ту роль, которую сыграла в истории Индии деятельность Ашоки (3 в. до н.э.), великого правителя из династии Маурьев [6, гл. IX]. Границы его империи были обширны, а её рамках были объединены народы и племена, различные в этническом, лингвистическом, религиозном и культурном отношении. Власть Ашоки распространялась на земли, простирающиеся от Южного океана до Гималаев, от Кандагара до Камбоджи, от Непала до Шри-Ланки, он считался правителем всей «Джамбудвипы», мистического «континента», на котором располагалась Индия. Главным политическим событием времени его правления считается война с Калингой – сильным государством на побережье Бенгальского залива, оказавшим серьезное сопротивление завоевательской политике Ашоки. Есть мнение исследователей, по которому, после кровопролитной борьбы с Калингой Ашока отказался от активных политических завоеваний и стал миротворцем – мечтателем, не стремящимся к расширению и упрочению своей власти. Как утверждают историки, несмотря на то, что это не вполне соответствует данным источников, следует учесть, что маурийский император после завоеваний стал уделять больше внимания идеологическим и дипломатическим средствам упрочения своей

власти, обещая подданным любовь и отеческую заботу. Именно это нашло отражение в его знаменитых эдиктах, содержащих официальные государственные распоряжения и указания чиновникам и подданным, которые сам Ашока называл «надписями о дхарме» [7]. Надписи, составлявшиеся в столице, переводились на местные наречия (в том числе, на арамейский и греческий), и «публиковались» на скалах и колоннах. Целью их составления – гласит Большой Наскальный Эдикт, – как и конечной целью царя, было «завоевание всей земли для благоденствия всем людям и животным». Содержанием надписей были увещевания, наставления в праведной жизни, куда включались призывы к амнистии заключенных, к гуманному обращению с ними, к вегетарианству, к закрытию скотобоев, отказу от пышных пиров, церемоний, охоты, призывы к соблюдению простых и понятных всем норм праведной жизни. Исследователи не могут с точностью идентифицировать вероисповедание автора данных надписей, скорее всего, и основой, и мотивом, и целью их «публикования» была толерантность, терпимость и ненасилие по отношению к живым существам – как людям, так и животным. Характерно (и важно для исследователя-правоведа) то обстоятельство, что, в конечном счете, достижение мира понималось автором как утверждение Дхармы-порядка, а само это утверждение понималось как долг не брахмана, а царя – светского правителя, долг по утверждению справедливости, правильности, сообразности Дхарме, на основе своеобразного «равенства в Дхарме». Эта сообразность не была связана с варновой принадлежностью, и это обстоятельство стало одним из оснований для утверждений исследователей о буддийском вероисповедании императора Ашоки. Впрочем, очевидно, что идея или идеал равенства в текстовых свидетельствах его эпохи явно не выражена, однако, имплицитно присутствует, что, безусловно, отвечало условиям полиэтнической и поликонфессиональной империи. С этим обстоятельством связан **четвертый момент** процесса формирования политико-правовой культуры Древней Индии – момент взаимодействия идеологии брахманизма и буддизма, редко учитываемый в исследованиях по истории права и сравнительному правоведению.

В Древней Индии не существовало политической философии и философии права – эти сферы рефлексии входили в том или ином виде, фрагментарно в учение о Дхарме или в систему практических советов и рекомендаций по управлению государством. Однако общие представления этой эпохи о происхождении и предназначении власти реконструировать возможно [8, гл. IV]. Самую раннюю легенду о происхождении царской власти можно найти в брахманах (VIII-VII в.в. до н.э.), где речь идет о войне между богами и демонами, в которой проигравшие боги решили выбрать предводителя – раджу для руководства сражением. Фигура царя-руководителя-воина соответствовала естественной потребности ведения войны, а представления о ней дополнялись мыслями о его сакральном статусе – с помощью ритуала посвящения царь получал сверхъестественную силу и мощь, а ритуалы, сопровождавшие правление царя, увеличивали его магическую силу.

Буддийская традиция имеет свою легенду-миф о происхождении царской власти – это миф о *чакравартине*, совершенном правителе мира. Этот идеал связан с идеалом Бодхисаттвы, спасителя мироздания, призванного явиться в самую гущу сансарного существования для того, чтобы указать живым существам путь спасения,

освобождения от бессмысленного «колеса» жизни. Бодхисаттвы рождаются в клане, принадлежащем кшатрийскому сословию, из этого же сословия должен выйти и чакравартин. Сама история буддизма и некоторые теории власти, возникавшие в странах распространения буддизма, говорят о том, что в индубуддийской традиции можно найти мысль об объединении в одном лице духовной и светской власти [9, ч.3]. Приход в мир идеального правителя объясняется в буддизме на основе учения и мировых космических циклах – кальпах. Для достижения просветления живым существам в процессе из перерождений, обретения новых форм и местопребываний требуется три полных кальпы. Хорошая, справедливая организация земной жизни общества, наилучшая организация социальных отношений при этом не является условием обретения живым существом просветления как религиозного идеала буддизма. Образцовая царская власть может дать только одну благоприятную возможность – обретения в следующем существовании лучшей формы нового рождения.

История жизни человечества в течение одного большого периода – «великой кальпы», - по мнению буддийских мыслителей, есть история его деградации, которая внешне проявляется, прежде всего, в уменьшении продолжительности жизни. На пике деградации она достигает всего десяти лет, а «золотой век», век благоденствия – всегда в прошлом. Ни самый совершенный правитель, ни идеальное устройство общества не способны положить конец страданиям живых существ и остановить деградацию. Это может сделать только Будда, точнее, будды в период уменьшения жизни людей до ста лет.

В соответствии со своими совершенствами, чакравартин в буддийской традиции делятся на четыре типа: с золотой, серебряной, бронзовой и железной чакрами. «Чакра» (санскр. «колесо», «диск», «власть») – драгоценное совершенное колесо с тысячью спиц-лучей, со ступицей-ободом, атрибут имперской власти, символ вселенской власти правителя, который он должен узреть и понять, что принадлежит к чакравартинам. Они могут повелевать соответствующим количеством континентов, населенных людьми: от четырёх до одного, и, соответственно, «завоевывать» территорию царства четырьмя разными способами [10, с.129-143]. «Золотой» правитель обретает имперское господство «благодаря приглашению», т.е. малые государи сами изъявляют готовность отдать свои земли под его власть, стать ему слугами. «Серебряный» правитель получает во власть три континента «благодаря собственному приходу»: он является в те земли, которые желает присоединить к своему царству, и малые государи склоняются перед его величием, скромно покоряясь ему. «Бронзовый» устанавливает господство и ради этого «устраивает сражение», в котором, впрочем, никто не погибает, так как оно похоже, скорее, на военно-спортивное состязание и скрытый договор померяться силой. «Железному» правителю для установления господства требуется «взаимное бряцание оружием» как попытка противодействия превосходящей военной мощи. В этой борьбе оружие становится потенциальным аргументом, однако, никто его не пускает в ход, а правитель одерживает верх в результате силового давления, но без применения разрешительной силы оружия.

Общее во всех четырех типах «обретения царства» - ненасилие, а, победив, чакравартин начинают выполнять свою главную миссию – наставлять живые существа на благой путь деятельности в целях обретения благой новой формы

существования. Другими словами, чакравартин созидает свою империю ради проповеди буддийских моральных норм.

Классик индийского буддизма учитель Васубандху так интерпретирует процесс появления сословий и царской власти: «Раньше [живые существа] вечером приносили рис для вечерней еды, а утром – для утренней. И вот одно из этих [существ], будучи ленивым по природе, сделало запас. Другие, [глядя на него], также начали делать запасы. И тогда у них возникло понятие «мое».

Рис, который все время продолжали срезать, перестал родиться. Поэтому, разделив между собой поля, они присвоили их и стали грабить чужие. Так появилось воровство.

Для того чтобы воспрепятствовать [воровству], люди собрались и выделили из своей среды специального человека, который шестую часть [урожая должен был] охранять поля. Этот хранитель полей [стал называться] кшатрием; так появилось понятие «кшатрий» [11, с.194].

По сути дела, перед нами один из древнейших вариантов **концепции общественного договора**, которая появилась в европейской философии в эпоху Нового времени. Своеобразие буддийского подхода здесь состоит в том, что, если для одного из родоначальников этой концепции, Т. Гоббса, например, смысл общественного договора определяется целями взаимного выживания, преодоления естественного состояния *bellum omnia contra omnes*, то по Васубандху, власть возникает для преодоления воровства. Оно не прекращается с установлением царской власти и побуждает царя применять насилие, которое порождает ложь, а не социальную гармонию, ведет не к добродетели, а к дурным действиям. Даже сама собственность, для охраны которой нужна власть, буддисты считают следствием ложного мышления, основанного на эгоизме и, в конечном счете, человеческой лени. Другими словами, воровство как несправедливое дело возникает как вторичное явление, как реакция на ещё одно «несправедливое», неправильное, с точки зрения буддистов, дело – собственность. Собственность, которая для европейского самосознания является неотъемлемым правом личности, в буддийской рефлексии предстаёт как печальное следствие несовершенства человеческого самосознания. Само несовершенство индивидуально-психического устройства человека ведет к социальной деградации, а власть при этом – её следствие.

Воровство становится именно социальным злом и нарушением порядка тогда, когда происходит уклонение от уплаты доли, причитающейся царю-кшатрию. Социальным беспорядком становится и ложь, когда она используется в попытках скрыть уклонение от уплаты царской доли. Таким образом, царь получает право использовать силу для восстановления должного, для взимания долгов тогда, когда происходит нарушение общественного долга по отношению к сословию варны кшатриев.

Институт царской власти, по буддийскому учению, возникает на выборной основе, так как для большинства выбранный «хранитель полей» представлялся наиболее надежным и справедливым. Говоря о варне брахманов, Васубандху ограничивается кратким указанием на то, что к ней принадлежат люди, склонные к уединению и не желающие принимать участие в ведении хозяйства, самоустранившиеся от социальных проблем. Буддийское учение отрицало варново-кастовую дис-

криминацию, в отличие от брахманизма, не позволявшего делать Веды открытыми для чтения и понимания каждым, буддийская литература служила достоянием любого, кто готов был посвятить себя преданности учению. Брахманизм был национально-замкнутой идеологией, индуистом можно было только родиться, прозелитизм исключался. Это означало, что при образовании больших империй неиндуистские присоединенные этносы оказывались за пределами социальной структуры, их культурная традиция дискриминировалась. Буддизм же был открыт для новообращенных, монашеская деятельность в его рамках ориентировалась на миссионерскую деятельность среди инокультурных народов. Религиозная идеология буддизма превращала его в адекватное и эффективное орудие имперской власти, стремящейся к присоединению земель и народов на равных со всеми. Однако буддизм не стал государственной религией Древней Индии, а традиционный брахманизм, постепенно «удушая в объятиях», вообрал в себя его мощную рефлексивную силу, переосмыслил его культурное и духовное наследие. Следы такого влияния, как видим, можно обнаружить и в правовой культуре индусов.

Таким образом, нормативное ядро индийской традиционной культуры выражается полисемантическим понятием «Дхарма», в этом ядре можно обнаружить и политико-правовой смысл, а интерпретация данного смысла требует учета выделенных нами четырёх идейных и исторических моментов процесса формирования политико-правовой культуры Древней Индии.

Список источников и литературы:

1. Крашенинникова Н.А. Индусское право: история и современность – М.: МГУ. – 1982.
2. Дхаммапада. Пер. с пали, введение и комментарии В. Топорова. – М.: Наука, 1960.
3. Законы Ману. Перевод С.Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г.Ф. Ильиным. – М.: Восточная литература, 1960.
4. Аргхашастра или наука политики. Пер. с санскрита. – М.: Л.: АН СССР, 1959.
5. Самозванцев А.М. Теория собственности в Древней Индии. – М.: Наука, 1978.
6. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. – М.: Наука, 1985.
7. Вигасин А.А. Идеал царя в эдиктах Ашоки // Индия: общество, власть, реформы. – М.: Восточная литература. – 2003. – с. 37-51.
8. Бэшем Л. Чудо, которым была Индия. – М.: Наука, 1977.
9. Буддийский взгляд на мир. – СПб.: «Андреев и сыновья», 1994.
10. Введение в буддизм. – СПб.: «Лань», 1999.
11. Васубандху. Абхидхармакоша (Энциклопедия Абхидхармы). Раздел третий. Учение о мире. Пер. с санскрита, введение, комментарий и историко-философское исследование Е.П. Островской и В.И. Рудого. – СПб.: «Андреев и сыновья», 1994.

Поступила в редакцию: 21.12.2006 г.

Кащенко С. Г.

СТАРИЙ ЗАВІТ ЯК ДЖЕРЕЛО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Одним із видів соціальних норм є релігійні норми. До них належать і ті, які знаходяться у Старому завіті. Їх приписи регулювали не тільки релігійне життя стародавніх євреїв, але й інші види суспільних відносин між ними.

Оскільки сама Біблія вважалась каноном (законом), то її норми в значній мірі мали характер правових: вони були обов'язковими для виконання і порушення їх приписів супроводжувалося санкціями.

Значна частина норм Старого завіту регулювала ту сферу суспільних відносин, яка зараз регламентується кримінальним правом, передбачала відповідальність за скоєння злочинних дій кримінального характеру.

У Старому завіті були зафіксовані правила, які регулювали відносини, що виникали у зв'язку зі скоєнням злочинів. Згідно із ними особа, яка їх скоїла, повинна була потерпати неабиякі несприятливі наслідки.

Покарання за скоєні злочини Старий завіт розподіляв на види – в залежності від суб'єктів, які визначали кару для злочинців і здійснювали її: санкції бога, санкції лівітів, тобто його служників, покарання з боку, які здійснювали суд, кровна помста злочинцю родичами потерпілого.

Походження санкцій першого виду пов'язувалося із богом Йоговою. Вони розглядалися як здійснення ним його настанов щодо поведінки стародавніх євреїв. Ці санкції містилися в наведених у Старому завіті "Законах, данных Иеговой на горе Синае пророку Моисею для объявления евреям", "Заповедях бога Иеговы пророку Моисею, потомку Иакова (Израиля), данные на горе Синае для передачи евреям", "Законах Иеговы".

Їх приписи мали беззастережний характер і були обов'язковими для виконання стародавніми євреями. Наводилися у зв'язку з цим слова бога пророку: "Объяви всему обществу сынов Израилевых: соблюдайте все уставы мои и все законы и исполняйте".

Обов'язковість їх виконання єврейською спільнотою забезпечувалася загрозою суворого покарання Йоговою за ігнорування його настанов: "Если презрите мои постановления и если душа ваша возмущается моими законами, – наводилися у третій книзі Мойсея слова бога, – то я поступлю с вами так: пошлю на вас ужас, чахлость и горячку, от которых истомятся глаза и измучится душа, и будете сеять семена ваши напрасно, и ваши враги съедят вас. И будут господствовать над вами враги ваши и побежите, когда никто не гонится за вами".

Окрім цього основного божого покарання передбачалося ще чотирьох додаткових, у тому числі наслання на єврейську спільноту за порушення настанов бога хижих звірів, які знищать усіх дітей і худобу [1].

Установлювалися у Старому завіті і санкції від Йогови за невиконання його настанов окремими особами. Про це йшла мова в нормах, які містилися в 5-ій книзі Мойсея. Вони переконували стародавнього єврея в тому, що за це його ждуть "чахлость, горячка, лихорадка, засуха", які будуть його переслідувати "доколе не починет".

* Найменування і цитати зі Старого завіту наводяться російською мовою, оскільки автор не мав можливості скористатися біблією на українській мові.

Чекало його і покарання у вигляді родинних негаразд: "С женою обручишься и другой будет спать с нею", "сынов и дочерей родишь, но их не будет у тебя, потому что они попадут в плен" [2].

Була серед покарань від бога за порушення його настанов і санкція економічного характеру: "Плоды земли твоей будет есть народ, которого ты не знаешь", а "виноградники будешь садить и возделывать, а вина не будешь пить и не соберешь плодов потому что поест их червь" [3].

Щоб стародавні євреї не вважали, що погроза божої кари за порушення приписів Іегови може і не здійснитися в 4-ій книзі Мойсея розповідалося про те, як бог колись відучив євреїв від порушення його заборони щодо вживання ними звичайного, а не кошерного м'яса. Дізнавшись про таке порушення обурений бог заявив Мойсею, якому доручив передати свої слова порушникам: "Будете есть мясо месяца, пока оно не пойдет из ноздрей ваших и не сделается для вас отвратительным". Далі повідомлялося, що бог виконав свою погрозу: накидав біля їх табору перепелів "на путь дня по сторону, и на путь дня по другую, на два локтя от земли". Після цього євреї наїлися звичайного м'яса до того, що не могли на нього більше дивитися. Не вдоволившись цим Іегови наслав на них ще одне покарання – "велику язву" [4].

За деякі види злочинів нормами Старого завіту передбачалося покарання у вигляді прокляття винуватого служниками культу (лівітами). Це було встановлено нормами 5-ої книги Мойсея для тих "кто ляжет с женою отца", "кто ляжет с сестрою", "кто ляжет с тещею".

Покарання з боку осіб, що здійснювали правосуддя, визначалися нормами Старого завіту, які мали правовий характер. Вони спочатку склалися як норми звичаєвого права стародавніх євреїв, а потім були закріплені в Старому завіті. Вони передбачали накладення за порушення їх приписів на винуватого покарання земного походження. Порушник мав потерпати визначені негаразди особового чи майнового характеру.

Норми Старого завіту містили в собі загальні положення, які визначали злочинні форми поведінки, види і розміри відповідальності і покарання за них. Їх приписи були спрямовані на забезпечення правопорядку серед стародавніх євреїв.

Головною їх метою була охоронна функція. Вони були спрямовані на охорону тих осіб, які постраждали від порушення правопорядку. Виконували вони і регулятивну функцію, тобто регламентували правовідносини, пов'язані зі злочинами і покараннями. Притаманна їм була також і запобіжна функція, оскільки їх наявність стримувала ізраїльтян від скоєння злочинів під страхом неминучої кримінальної відповідальності за них. Здійснювали норми і виховну функцію.

У структурному відношенні норми Старого завіту, які регламентували кримінальні відносини, склалися із гіпотези і санкції. Гіпотеза визначала конкретні життєві обставини, при наявності чи відсутності яких, норма починала діяти. Санкція встановлювала несприятливі наслідки, які чекали порушника обставин, що були вказані в гіпотезі. "Если кто ударит кого железным орудием так, – йшлося в одній із них, – что тот умрет, то он убийца. Убийцу должно предать суду". А от норма, яка містилася в іншому артикулі: "Или если деревянным орудием ударит из руки так, что умрет, то он убийца. Убийцу предать смерти" [5].

Згідно з нормами Старого завіту підставою притягнення стародавнього єврея до кримінальної відповідальності було скоєння ним суспільно-небезпечної дії, яка містила у собі склад злочину.

Біблія не передбачала притягнення до кримінальної відповідальності родичів злочинця, встановлювала тільки його особисту відповідальність. Про це свідчить

така настанова: "Отцы не должны быть наказываемы смертию за детей, и дети не должны быть наказываемы смертию за преступления отцов. Каждый должен быть наказуем смертию за свое преступление" [6].

Передбачалося також, що покарання злочинця повинно бути справедливим, відповідати характеру злочину і не виходити за межі приписів Старого завіту.

У зв'язку з цим у ньому були настанови, які адресувалися особам, що здійснювали суд. Зокрема, передбачалося покарання у вигляді прокляття для тих з них, хто буде здійснювати несправедливий, неправедний суд: "Проклят, кто превратно судит пришельца, сироту и вдову", "кто берет подкуп, чтобы убить душу и пролить кровь невинную" [7].

Була в Старому завіті і настанова про те, що покарання за кримінальний злочин повинно здійснюватися у цивілізованій формі, без дикуства: "Если в ком найдется преступление, достойное смерти, и он будет умерщвлен, и ты повесишь его на дереве, то тело его не должно ночевать на дереве, погребти его в тот же день, ибо проклят пред богом всякий, повешенный на дереве, и не оскверняй земли твоей, которую господь бог твой дает тебе в удел" [8].

Кримінальні правовідносини регулювалися і завітами Ієгови, які містили у собі заборони на визначену поведінку кримінального характеру. Серед них була і така заборона: "Не желай дома ближнего твоего, не желай ... ничего, что у ближнего твоего". Заборонялося також вбивати, красти, образати і грабувати інших євреїв [9].

В настановах Старого завіту знайшли своє втілення і деякі принципи сучасного кримінального права. Це принцип рівності громадян перед кримінальним законом, принцип невідкладності кримінальної відповідальності для злочинця, принцип особистої кримінальної відповідальності, принцип винної відповідальності за скоєний злочин, принцип справедливості кримінального покарання.

Значне місце серед злочинів, які згідно зі Старим завітом підлягали покаранню, займали ті, які зазіхали на життя стародавніх євреїв. Вони кваліфікувалися як найбільш небезпечні.

Під вбивством розумілося протиправне навмисне чи випадкове позбавлення життя іншої людини. Особи, які скоїли навмисне вбивство, повинні були позбавлятися життя.

Першою санкцією за вбивство була кровна помста родичів убитого: "Мститель за кровь сам может умертвить убийцу ..., сам может умертвить его".

Право на здійснення кровної помсти мало обмежений характер: "Мститель за кровь может умертвить убийцу, лишь только встретив его" [10].

Одночасно заборонялося родичам вбитого брати з винного у вигляді покарання викуп: "И не берите выкупа за душу убийцы, который повинен в смерти, но его должно предать смерти".

Якщо родичі не здійснювали самосуд над вбивцею, то його мали судити уповноважені на це особи при наявності достатніх доказів: "Если кто убьет человека, то убийцу должно убить по словам свидетелей, но одного свидетеля недостаточно, чтобы осудить на смерть" [11].

До вбивства прирівнювався злочин проти батьків, який не супроводжувався їхньою смертю. Смертній карі згідно з установами Старого завіту підлягав той, "кто ударит отца и мать".

В залежності від форми вини злочинця проти життя Старий заповіт розділяв вбивства на навмисне і ненавмисне. Він передбачав можливість для злочинця уникнути покарання у вигляді кровної помсти за випадкове вбивство.

При цьому стверджувалося, що це було передбачено самим богом Ієговою, який у зв'язку з цим наказав стародавнім євреям таке: "Из городов, которые вы да-

дите левитам, выберите 6 городов для убежища, куда мог бы убежать убийца, убивший человека неумышленно. Убежищем от мстителя (за кровь), чтобы не был умерщвлен убивший" [12].

Серед злочинних дій, які привели до смерті потерпілого, належало і нанесення йому таких тілесних пошкоджень, що мали своїм наслідком смерть потерпілого, коли злочинець "толкнет его нечаянно, без вражды или бросит на него что-нибудь без умысла или какой-нибудь камень, не видя уронит на него, что тот умрет, но он не был врагом его и не желал ему зла".

Старий завіт у цьому випадку зобов'язував "общество ... рассудить между убийцею и мстителем за кровь", щоб родич не мав змоги вбити злочинця. Для цього громада мала надіслати його "в город-убежище, чтоб он жил там до смерти великого священника, который помазан священным елеем".

Після неї ненавмисний вбивця мав право повернутися до дому, а родичі вбитого втрачали право на здійснення проти нього кровної помсти. Якщо ж цей вбивця залишав місто-сховище до смерті великого священнослужника, то родич вбитого мав право вбити його за межами цього міста, при цьому "не было на нем вины кровопролития" [13].

Меснику за кров заборонялося брати викуп з ненавмисного вбивці, який переховувався в місті-сховищі за дозвіл йому "жить в земле своей прежде смерти великого священника".

До найнебезпечніших злочинів належало навмисне нанесення важких тілесних пошкоджень, які мали своїм наслідком смерть потерпілого. Про це йшла мова в одному з артикулів: "Если кто толкнет по ненависти или с умыслом бросит на него что-нибудь так, что тот умрет, то ударившего должно предать смерти, он убийца" [14].

Особливу групу злочинних дій, покарання за які передбачалися Старим завітом, складала ті, що мали своїм об'єктом здоров'я іншого чоловіка. Це були насамперед тілесні пошкодження, які не загрожували життю потерпілого, але були причиною тривалого розладу його здоров'я чи стійкої втрати ним працездатності.

Звичайною формою покарання за тілесні пошкодження було нанесення у відповідь таких же пошкоджень злочинцю. Це було зафіксовано в окремому артикулі: "А если при драке будет вред, то отдай око за око". Допускалися за нанесення тілесних пошкоджень, які не привели до смерті потерпілого, і відшкодування завданих йому збитків і оплачування його лікування. Щодо цього у Старому завіті був окремий артикул: "Когда ссорятся, и один человек ударит другого камнем или кулаком, и тот сляжет в постель, то, если он встанет и будет выходить из дома с помощью палки, ударивший пусть заплатит за остановку в его работе и даст на лечение его".

Окрему групу злочинних дій, за які Старий завіт передбачав покарання, складала злочини проти статевої недоторканості та проти статевої свободи особи. Суб'єктивна сторона їх відрізнялася прямим наміром, а їх мотиви мали сексуальний характер.

Згвалтування вважалося природним статевим актом супроти волі потерпілого. При визначенні відповідальності за нього вік злочинця не мав значення.

Покарання його за згвалтування дівчини передбачалося шляхом страти: "Если кто в поле встретится с отроковицею, – йшлося в завіті, – и схватив ее, ляжет с нею, то должно предать смерти только мужчину, а отроковице ничего не делать: на ней нет преступления – хотя отроковица обрученная кричала, но некому было ее спасти".

Можливим було й інше, не кримінального характеру, покарання за згвалтування дівчини, яке передбачалося окремим артикулом: "Если кто-нибудь

встретится с девицею необрученною и схватит ее, и ляжет с ней, и застанут их, то лежащий с ней должен дать отцу отроковицы 50 сиклей серебра, а она пусть будет его женою, потому что он опорочил ее. Во всю жизнь он не может развестись с нею" [15].

До сексуальних злочинів Старий завіт зараховував і ті злочинні дії, які були пов'язані з неприродним, аморальним задоволенням сексуальних жадань, мали розпусний характер.

Суб'єктивна сторона таких злочинів виявляється в прямому намірі, а суб'єктами їх були особи однієї статі – чоловічої. "Если кто ляжет с мужчиною, как с женщиною, – підкреслювалося в одному з артикулів, – обоих предать смерти".

Старим завітом передбачалося максимальне покарання і за інші способи задоволення статевої пристрасті в неприродній, спотвореній формі.

"Кто смесится со скотиною, – зазначалося в одному з артикулів, – того предать смерти. И скотину убейте. Если женщина пойдет к какой-нибудь скотине, – то убей женщину и скотину (осла, барана, вола, коня)" [16].

Згідно зі Старим завітом обов'язковим було покарання за такий злочин як поневолення і торгівля вільними людьми. Об'єктом його були їхня фізична свобода і особиста недоторканність. А суб'єктивна сторона виявлялася в прямому намірі, в незаконному позбавленні їх свободи і передачі іншим.

"Если найдут кого, – йшлося у Старому завіті, – что он украл кого-нибудь из братьев своих из сынов Израилевых и продал его, то такого вора должно предать смерти".

Таким чином, Старий завіт Біблії є одним із витоків сучасного кримінального права. В його нормах визначені різні види злочинних дій, які мали місце серед стародавніх євреїв, і передбачені покарання за них як неземного, так і кримінального характеру.

Список джерел та літератури:

1. Ветхий завет. Третья книга Моисея. Левит. – Гл. 26.
2. Там само. – Пятая книга Моисея. Второзаконие. – Гл. 28.
3. Там само. – Пятая книга Моисея. Второзаконие. – Гл. 28.
4. Там само. – Четвертая книга Моисея. Числа. – Гл. 12.
5. Там само. – Четвертая книга Моисея. Числа. – Гл. 36.
6. Там само. – Пятая книга Моисея. Второзаконие. – Гл. 24.
7. Там само. – Пятая книга Моисея. Второзаконие. – Гл. 27.
8. Там само. – Пятая книга Моисея. Второзаконие. – Гл. 22.
9. Там само. – Вторая книга Моисея. Исход. – Гл. 20.
10. Там само. – Четвертая книга Моисея. Числа. – Гл. 36.
11. Там само. – Четвертая книга Моисея. Числа. – Гл. 36.
12. Там само. – Четвертая книга Моисея. Числа. – Гл. 35.
13. Там само. – Четвертая книга Моисея. Числа. – Гл. 36.
14. Там само. – Четвертая книга Моисея. Числа. – Гл. 36.
15. Там само. – Пятая книга Моисея. Второзаконие. – Гл. 23.
16. Там само. – Третья книга Моисеева. Левит. – Гл. 19, 20.

Поступила в редакцию: 19.12.2006 г.

Анохин А. Н.

ХАДИСЫ ИМАМА АЛЬ-БУХАРИ О НЕОБХОДИМОСТИ ЗАКЛЮЧЕНИЯ БРАКОВ

Сфера брачно-семейных отношений в исламских обществах регламентируется исторически сложившимися в рамках традиций того или иного народа комплексными социально-нормативными образованиями, включающими в себя как традиционные положения Корана и сунны, так и созданные на их основе собственно юридические нормы, а также местные обычаи.

Предлагается рассмотреть взгляды одного из авторитетных исламских правоведов, богословов и хадисоведов («мухаддисов»), который стоял у истоков формирования мусульманского права – Аль-Бухари (810–870) на семейно-брачные проблемы мусульман.

В научной литературе подчеркивалась не только связь, но и во многом тождественность религиозных положений содержащихся в Коране и сунне и юридических норм, разработанных на их основе именно в регулировании брачно-семейных отношений [1; с.159]. Поэтому применительно к данному вопросу целесообразно исследование содержания главной части сунны – хадисов собранных в сборнике «ас-Сахих» имама Аль-Бухари [2]. И учитывая, что собственно юридический этап регулирования брачного процесса начинается со стадии – «условия заключения брака», особый интерес вызывает анализ перечня логически предшествующих ей положений, которые можно определить как «необходимость заключения брака с женщинами и осуждение безбрачия», а также «предпочтения в отношении будущих мужа и жены». Их важность обусловлена еще и тем, что они по мимо правового аспекта, несут в себе и обще-социальную нагрузку, способствуя интенсивному воспроизводству мусульманских народов.

Так, важность для мужчины заключить брак следует из фразы Пророка: «Пусть женится тот, кто может жениться, поскольку это в наибольшей степени способствует поступлению взоров и защите половых органов; тому же кто жениться не может, следует поститься, ибо пост для него будет подобен холощению» [хадис 806]. Способствование «поступлению взоров» аллегорически свидетельствует, что в состоянии брака мужчина обретет половую свободу и не будет обращать внимание на тех женщин, которые являются для него запретными. Это же убережет его от возможных прелюбодеяний и неизбежных болезней половых органов, связанных с беспорядочной половой жизнью.

Хадис 1459 иллюстрирует фрагмент принципиальной позиции Пророка к требованиям в отношении будущей жены, а также его некоторый практический семейный опыт. Приводится аллегория рассказанная Аиша: «Однажды я спросила Пророка: «О посланник Аллаха, скажи мне, если бы ты остановился в долине, где есть и уже обглоданные и нетронутые деревья к каким бы из них ты пустил бы пастись своего «верблюда»? – и он сказал: «К тем, с которых никто ничего не ел». Комментируя данную аллегория, передатчик этого хадиса поясняет: «Задавая этот вопрос, Аиша имела в виду, что кроме нее посланник Аллаха не брал в жены девиц», то есть все остальные его жены были либо вдовами, либо разведенными.

Из этого следует, что в идеальном варианте, по мнению Пророка, будущая жена должна быть девственницей, и если бы он обладал полной свободой в выборе жен, то женился бы только на девственницах. Однако социальная необходимость, а брак это социальный институт, заставляла его жениться еще и на вдовах и на разведенных женщинах. Поэтому на примере Пророка мы видим неизбежность ограничения идеального предпочтения (будущей жены – девственницы), потребностями социальной практики (будущие жены – вдовы, разведенные).

Кроме того, предпочтение будущей жены – девственницы вдовам и разведенным показывает еще и то, что последние (в особенности разведенные) имеют в том числе и негативный брачно-семейный опыт, который способен отрицательно проявиться в новом браке. Отсюда забота Пророка о предотвращении возможных нежелательных проявлений, обусловленных предыдущими браками, во вновь заключенном браке.

Согласно хадису 1463 Пророк сказал: «Женщину берут в жены из-за четырех вещей: из-за ее богатства, из-за ее происхождения, из-за ее красоты и из-за ее религии, добивайся же той, которая привержена религии, иначе ты проиграешь!».

То есть здесь Пророк указывает на четыре критерия обуславливающих выбор будущей жены: 1) имущественный – богатство; 2) социальный – происхождение; 3) природно-чувственный – красота; 4) духовно-религиозная принадлежность. Предпочтение Пророком религиозного критерия всем остальным явно свидетельствует, что социально-природная сущность брака имеет определяющую религиозную основу, которая первична в отношении всех остальных аспектов брака, и последний в этой связи выступает еще и духовно-религиозным институтом.

Приоритет религиозного критерия перед имущественным и социальным развивается в хадисе 1464 (где указаны предпочтения к будущему мужу), содержащим следующий эпизод: «Как-то раз рядом с посланником Аллаха, прошел один богатый человек, и он спросил своих сподвижников: «Что вы скажите об этом человеке?» Они сказали:» Это- человек, достойный того, чтобы выдать за него замуж женщину, если он посватается к ней, и того, чтобы его заступничество было принято, если он станет заступаться за кого-нибудь, и того, чтобы его выслушали, если он станет говорить что-нибудь». Пророк умолк, а потом мимо прошел какой-то человек из числа бедных мусульман, и он спросил: «А что вы скажите об этом человеке?» Они сказали: «такой заслуживает того, чтобы не выдавать за него замуж женщину, если он посватается к ней, и того, чтобы не принимать его заступничества, если он станет заступаться за кого-нибудь, и того, чтобы его не слушали, если он станет говорить что-нибудь.» Тогда посланник Аллаха сказал: «Этот бедняк лучше всей земли, наполненной такими» (то есть такими, как этот богач).

Из смысла приведенного эпизода прямо не следует, что «богатый человек» является мусульманином. Его имущественные («богатый») и социальные возможности («принятие заступничества», «выслушивание его»), неопределенная религиозная принадлежность, однозначно уступают приоритету принадлежности будущего мужа в исламу, пусть даже имущественно несостоятельного и с низким социальным статусом («бедняк»).

Похожие выводы можно сделать, анализируя эпизод содержащийся в хадисе 1473. В нем сказано: «... что одна женщина предложила себя в жены Пророку, и кто-то из мужчин сказал ему: «О посланник Аллаха, если она не подходит тебе, выдай ее замуж за меня!» Пророк спросил: «А что у тебя есть?» Он сказал: «У меня нет

ничего»... Пророк спросил: «Что из Корана ты знаешь наизусть?» Он ответил: «Такую-то и такую-то суру», упомянув название этих сур, и тогда Пророк сказал ему: «Мы выдаем ее за тебя замуж за то, что ты знаешь из Корана». То есть решающим условием явилось не наличие у мужчины собственности или даже просвещенности, а религиозная принадлежность. Вопрос стоял даже не о законченном религиозном образовании. Важным аргументом стало начало и стремление к получению образования. Пусть даже начального на этом этапе. То есть знание двух сур из Корана. Понятно, что вместе с тем рассматриваемый эпизод отдает предпочтение именно религиозной принадлежности и образованности. И по-видимому, чем выше их уровень, тем более достойным выглядит мужчина для вступления в брак. И данные факторы (религиозное самосознание и религиозное образование) опять же выступают приоритетными в сравнении с имущественным и социальным. Сказанное подтверждается также и тем, что женщина предложила себя в жены именно Пророку, занимающему высшую иерархическую религиозную, образовательную, имущественную и социальную ступень. Но по смыслу данного эпизода во исполнение его воли она вышла замуж за одобренного им кандидатуру мужчины.

Вместе с тем подвергается осуждению намерение вступить в брак замаскированное в форме религиозных соображений. В хадисе 1 сообщается, что «посланник Аллаха сказал: «Поистине, дела оцениваются только по намерениям, и, поистине каждому человеку достанется лишь то, что он намеревался обрести, и поэтому переселившийся ради чего-нибудь мирского или ради женщины, на которой он хотел жениться, переселится лишь к тому, к чему он переселялся». В комментарии к данному хадису поясняется, что поводом для этого высказывания пророка послужил конкретный случай, связанный с переселением из Мекки в Медину одного человека, который сделал это не по религиозным соображениям, а потому, что он хотел жениться на женщине, согласившейся выйти за него замуж только при условии его переселения в Медину. Мусульмане переселились из Мекки в Медину ради сохранения своей религии.

Таким образом, вопросы брачно-семейных отношений в исламе на основе хадисов Аль-Бухари приобрели более четкий и практический характер.

В хадисе 1456 на фразу одного из людей по поводу отношения к браку: «А я буду сторониться женщин и никогда не женюсь», Пророк ответил: «Я заключаю браки с женщинами, а тот, кто не желает следовать моей сунне, не имеет ко мне отношения». В данном эпизоде прослеживается однозначная установка на необходимость заключения брака, на побуждение к такому действию.

Развивается позиция осуждения безбрачия в хадисе 1457, где сказано, что «Пророк запретил Усмани бин Маз'уну отказываться от брака, а если бы он разрешил ему это, то мы непременно оскопили бы себя». Здесь осуждается и возможность оскопления, противоположная по своей сути институту брака связанному в данном контексте с воспроизводством людей. Говоря Абу Хурайру в хадисе 1458 «о возможности как оскопить себя, так и отказаться от этого», Пророк понимает оскопление как нечто запретное, за что будет понесено наказание.

Кроме того, безбрачие потенциально опасно еще и потому, что вносит напряжение в нормальные отношения мусульман между собой. Устойчивость религиозной общины выступает одной из главных ценностей ислама и прелюбодеяние из

статуса «полового проступка» превращается по степени значимости в величайший религиозный грех.

Таким образом, безбрачие в различных его проявлениях отрицается Пророком как нечто запретное. Содержание дальнейших хадисов свидетельствует, что безбрачие осуждается и в отношении женщин, поскольку с меньшей степенью предпочтения (чем с девственницей) поощряются новые браки вдов и разведенных.

Еще более наглядно безбрачию противостоит возможность заключать временные браки. Этот вид брака предполагает ситуации, когда мужчина объективно попадает в такие условия, которые исключают наличие возле него жен. И для того, чтобы не впасть в грех прелюбодеяния пророк разрешил мужчинам заключать временные браки. «Сообщается, что Абдуллах бин Мас'уд, сказал: «Когда мы участвовали в военных походах вместе с пророком, с нами не было наших жен, и однажды мы спросили его: «Не оскопить ли нам себя?» - однако сначала он запретил нам делать это, но затем разрешил нам временные браки, отдавая женщинам в качестве махра одежду» [хадис 1370]. Подобное разрешение повторяется и в хадисе 1472, где «сообщается, что Джабир бин Абдуллах и Салана бин аль-Аква, говорили: «Когда мы участвовали в боевых действиях, посланник Аллаха пришел к нам и сказал: «Вам было разрешено заключать временные браки, так заключайте же их!» Вместе с тем из содержания приведенных хадисов не просматриваются правовые последствия, порождаемые временными браками. По-видимому, их основное целевое назначение состоит в противодействии фактам возможного прелюбодеяния и исключением состояния безбрачия. Помимо этого заключение временных браков свидетельствует еще и о гуманном отношении пророка к мужчинам, поскольку предлагаемое его сподвижниками «оскопление» выглядит кощунственным актом.

При этом речь идет не о прелюбодеянии (внебрачных связях с женщинами), что согласно хадису 18 является грехом и подлежит наказанию, а именно о вступлении в брак с женщинами. Состояние безбрачия, таким образом, является одним из решающих факторов, провоцирующих на совершение прелюбодеяния.

То есть, вопросы временного брака у мусульман (согласно хадисам Аль-Бухари) носили вынужденный характер. Они были обусловлены объективными факторами связанными с социальной действительностью.

Прелюбодеяние в исламе рассматривается как религиозно так и юридически наказуемое деяние. Это красноречиво подтверждается высказываниями пророка из хадиса 1347: «Сообщается, что Абдуллах сказал: – «Однажды я спросил пророка: «Что является величайшим грехом перед Аллахом?» Он сказал: «Приравнивание к Аллаху кого бы то ни было, тогда как Он создал тебя». Я сказал: «Это и в самом деле великий грех», и потом спросил: «А затем?», Пророк сказал: «Убийство собственного сына из страха перед тем, что он будет есть вместе с тобой». Я спросил: «А затем?» Пророк сказал: «Совершение прелюбодеяния с женой твоего соседа».

Осуждение и жесткость назначения наказания за прелюбодеяние иллюстрируются в хадисе 1100. В соответствии с изложенным эпизодом, к Пророку пришел человек с просьбой разрешить его дело. «... посланник Аллаха сказал: «Говори». Он сказал: «Мой сын работал по найму у этого человека и совершил прелюбодеяние с его женой. Мне сказали, что за это моего сына следует подвергнуть побиванию камнями, но я отдал сто овец и рабыню в качестве выкупа за него. А потом я спросил об этом обладающих знанием, и они сказали мне, что мой сын должен получить сто ударов и отправиться в изгнание на год, что касается жены этого человека, то ее следует забить

камнями до смерти». Выслушав его, посланник Аллаха сказал: «... Рабыню и овец следует вернуть тебе, а твой сын должен получить сто ударов и отправить в изгнание на год. О Унайс, отправляйся к жене этого человека, и если она признается в своем грехе, побей ее камнями». После этого Анас пошел к ней, она призналась и по велению посланника Аллаха была подвергнута побиванию камнями».

Содержащаяся в хадисе 1465 фраза Пророка: «Не оставлю я после себя искушения более вредоносного для мужчин, чем женщины» свидетельствует не о его отрицательном отношении к женщине вообще, а о преодолении исключительно природно-чувственного влечения к женщине без намерений вступить с ней в брак (т.е. осуждение им прелюбодеяния). Пророк выражает свое негативное отношение именно к мотиву обладания женщиной – искушению. Поэтому преодоление собственно «искушения» и перенос акцентов на иные стороны взаимодействия с женщиной (потребность вступить с ней в брак) является необходимым.

Таким образом, прелюбодеяние в исламе рассматривалось как общественно-опасное деяние, за которое наступает религиозно-правовая и социально-нравственная ответственность.

Исходя из выше изложенного, анализ приведенных хадисов свидетельствует о наличии религиозной и социальной обязанности мусульман заключать браки с учетом перечня предпочтений в отношении будущих мужа и жены. Одновременно, состояние безбрачия противоречит социально-правовому институту брака и способно породить негативное последствие для нормального функционирования мусульманского общества. Кроме того, временный брак был вынужденной мерой для ликвидации состояния безбрачия порожденного реалиями религиозно-общественной жизни. Наиболее негативным явлением в брачно-семейных отношениях признавался акт прелюбодеяния. Именно он предусматривал наступление юридической ответственности, связанной с соответствующим наказанием.

Список джерел та літератури:

1. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право М. 1986.
2. Сахих аль-Бухари. Перевод В.А. Нирша. М. 2002. Т.1, 2.

Поступила в редакцию: 21.12.2006 г.

Задержчук І. П.

НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Сучасна територія України за своїм національним складом є досить строкатою, що пов'язано з особливістю її історичного розвитку. Як наслідок, ми сьогодні маємо багатонаціональну державу, в якій відносини між різними етнічними групами будуються на основах гуманізму та толерантності. Звісно, таке надбання українців пов'язане із багатовіковими традиціями міжнаціонального спілкування. У наші дні як ніколи є актуальним вивчення цього досвіду та його подальша популяризація, не лише серед українського населення, але й на міжнародному рівні. Поміж багатьох народів, які населяють Україну, особливо виділяються представники західноєвропейських країн, зокрема німці. Саме вони додали свій особливий колорит у розвиток української історії. Вивчення взаємин українців та німців, в умовах єдиного територіального простору, є актуальним. Адже загальновідомо, що Президент України В.А. Ющенко поставив стратегічну мету – членство України в Європейському Союзі. Саме, ще й тому є важливим дослідження сумісництва двох різних культур у просторах однієї території.

Головна мета дослідження, полягає у дослідженні особливостей виникнення та розселення німецької етнічної групи на території сучасної України. Для вирішення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання: по-перше, виявити причини німецької колонізації; по-друге, проаналізувати умови переселення; по-третє, з'ясувати кількісний склад німецької етнічної групи на початок XX ст.

Науковим працям, які вийшли друком в XIX – XX ст., у підході до вивчення історії німців України характерно висвітлення окремих хронологічних періодів та територіальна обмеженість. Наприклад, ці особливості характерні працям А. Клаус, І.М. Кулінич, І. Плеве, С. Бобильова, М. Костюк, М. Васильчик [1] та інші науковцям. Тобто, комплексне історико-правове дослідження в якому б аналізувалися причини й умови німецької колонізації відсутнє.

Свідчення про перебування німців на території України зустрічаються в письмових джерелах вже в перші століття нашої ери, але системного характеру німецька колонізація змогла набути лише у XVIII – XIX ст. Саме у ці часи відбувається масова колонізація українських земель вихідцями з німецькомовних земель.

Досліджуючи тематику історії розвитку німецької етнічної групи на території України, необхідно детально зупинитися на причинах, які спонукали людей покинути століттями обжиті землі. Завдяки проведеному історіографічному аналізу є можливість стверджувати, що іноземців, у більшості вихідці із німецькомовних земель, до міграції спонукали особливості європейської історії XVIII ст. Вони характеризуються постійними війнами, які неминуче призводили до погіршення становища сільського й міського населення. Особливо це далось взнаки під час семилітньої війни (1756–1763) та революційних війн (1792–1801).

Крім постійних війн, які мали місце у XVIII ст. також необхідно відмітити відсутність у німецьких держав власних колоній в нововідкритих частинах світу, наприклад, як у Великобританії або Голландії, куди могли переселитися бажуючі. Крім того, в Європі були відсутні вільні землі, чого не можна сказати про українські землі XVIII – на початку XIX ст. Також Західні та Південні землі Німеччини були досить перенаселеними, що призводило до формування значного прошарку безземельних селян [2, с. 53 – 55].

Не останню роль серед мотивів, які спонукали німців до переселення відігравали листи родичів, якими вони закликали своїх рідних переїздити на українські землі. Наприклад, у 1741 р. п'ять сімей із Аура-Тримберга просилися переїхати до Мукачеве. Пояснювали вони це прагнення тим, що 4 роки тому назад туди переселилися їхні родичі та «отримали для цього не тільки все необхідне для життя, але й велике задоволення» [3, с. 108].

Перелічені причини стосуються усіх іноземців, які переселялися на українські землі. Хоча в окремі регіони переселенці приїздили під впливом зміни політичної ситуації у місцях їх постійного проживання. Наприклад, масове заселення волинських земель у 30-60-ті рр. XIX ст. насамперед було викликано польськими повстаннями 1830 – 1831 рр. та 1863 р. Під час цих подій німці зайняли лояльну й вірогідну позицію російському імператору, за що зазнали переслідування з боку повсталих. За таких обставин німці, які проживали у Царстві Польському, були змушені шукати притулок у Волинській губернії. Таке рішення пояснювалось близькістю розташування й саме головне, що на Волині повстання було придушено досить швидко. Крім того, російський уряд надавав допомогу політичним біженцям, якими й були німці [4, с. 30 – 35].

Серед причин, які спонукали німецьку колонізацію на українські землі, потрібно розглянути й релігійну ситуацію, що склалася у Західній Європі в XVIII ст. Загально відомо, що наслідком Реформації стало виникнення протестантизму. Особливе місце серед протестантів займали меноніти, які страждали від релігійних утисків. У першу чергу тому, що відбування військової повинності суперечило основним догматам віри цієї конфесії, а саме: відмови від володіння зброєю та заборони приносити присягу. В умовах тогочасної Пруссії це було не реально, адже ця країна у XVIII ст. проводила активну мілітаристську політику. Саме тому прусський уряд намагався тиснути на менонітів економічними заходами: збільшенням податків, обмеженням їх господарської діяльності [2, с. 54 – 55]. Наприклад, Фрідріх II з 1780 р. замість рекрутської повинності змусив їх сплачувати податок на утримання кадетського корпусу, а Фрідріх Вільгельм II збільшив внески менонітів на користь лютеранської церкви і позбавив права на придбання землі [5, с. 46 – 48]. Меноніти такий наступ сприйняли як релігійне гноблення, тому ця конфесія із легкістю сприйняла пропозицію російського уряду.

Звісно, що всі перелічені причини були пов'язані із внутрішніми особливостями розвитку німецьких держав у XVIII ст. Тим не менш, саме політичний та економічний розвиток, а також релігійні догмати, створили надійне підґрунтя, для міграційних настроїв серед жителів європейських країн.

Якщо говорити про зовнішній фактор, перш за все необхідно зазначити, що Російська та Австрійська імперії були дуже зацікавлені в переселеннях. Адже, загалом відомо, що ці дві держави у другій половині XVIII ст. приєднали значні території, які потребували робочих рук, а власними людськими силами не були в змозі скористатися.

Керівництво Росії та Австрії володіло ситуацією, що склалася в німецьких князівствах. Саме тому уряди цих країн доклали чи малих зусиль, щоб створити привабливі умови для міграції іноземців на вільні території своїх держав.

Першими інтерес до можливості переселення німців на вільні землі проявили представники Австрійської держави. Найбільшу роль відіграли представники роду Шенборів. Так, Лотар-Франц Шенборн, єпископ Бамбергський та архієпископ Майнцький в 1728 р. отримав Мукачівську доміну, землі якої знаходилися в занедбаному стані, але він помер через чотири місяці після отримання цих земель. Спадкоємцем став його племінник – Фрідріх-Карл Шенборн, імперський віце-канцлер, єпископ Бамбергський та Вюрцбургський. Саме він розпочав проводити переселенську політику, адже на отриманих територіях не вистачало населення [3, с. 104].

З метою зацікавлення німців до переїзду в Закарпаття Шенбори видавали «переселенські патенти». Перший побачив світ в 1730 р. Документ передбачав, крім безпосереднього запрошення до переїзду в район Мукачева й надання певних пільг й наступне: по-перше, кожному господареві гарантувалася земельний наділ у тому розмірі, який він міг опрацювати за допомогою двох коней або двох волів; по-друге, поселенці отримували сінокіс і пасовисько. Також «переселенський патент» передбачав, що всі витрати на переїзд, харчування та опалення в першу зиму брали на себе Шенбори. Всі перераховані пільги надавалися безкоштовно. Проте всі хто поселявся на землях Шенборів, отримували статус «працюючих підданих». Цей статус передбачав, що селянин мав би працювати один день в неділю з тяглом або два дні без нього на Шенбора [3, с. 104 – 106].

В 1746 р. було видано другий «переселенський патент». Головна його відмінність від першого полягала у тому, що він передбачав відміну статусу «працюючих підданих», фактично кріпацтва. Звісно, що наявність такого пункту робила землі Закарпаття більш привабливими для переселення та заснування колоній.

Особливе місце займає третій «переселенський патент», який побачив світ 22 листопада 1761 р. У цьому документі перевага надавалася ремісникам-професіоналам, а саме: ткалям, кожум'якам, а також гірських робітникам для відродження рудників [3, 109 – 110].

Отже, проаналізувавши три «переселенські патенти» необхідно констатувати, що першочергово перед переселенцями ставилося завдання відродження сільського господарства краю. Саме на це був направлений перший «переселенський патент» родини Шенборів. Однак, із відновленням сільського господарства, а також із збільшенням на європейському ринку попиту не лише на продукцію тваринництва й землеробства, але й промисловості, виникає необхідність відкриття різних підприємств. Саме тому, третій «переселенський патент» передбачав переселення професійних ремісників.

Схожа ситуація спостерігається й на Буковині. Цей регіон України також на першому етапі заселявся за ініціативою власників землі, а не держави. В 1760 р. розпочався приплив німців на територію Буковини. За ініціативою графа Августа Понятовського було поселено ткалів у Прилучу. Проте слід зазначити, що переселення іноземців було вольовим рішенням графа, і не передбачала наділення німців привілеями [6, с. 120 – 121]. У результаті поселення прийшло у стан занепаду на 1775 р. В 1771 р. остзейський масон барон Петр Ніколь Гартенберг-Садогурський отримав право на відкуп монетного карбування на землях поблизу сіл Рогіз та Жучка (поблизу Чернівців). Саме на цих теренах барон розселив німців з округи Ноймаркт, але й це поселення не мало свого логічного продовження [6, с. 121].

Таким чином, якщо німецька колонізація Закарпаття відбувалася на основі чітких правил, відрізнялася своєю організованістю, то про буковинські поселення це важко сказати. Також німецька колонізація Буковини за своїм характером була лише ремісничою.

Ситуація докорінно змінилася після приєднання Закарпаття, Буковини та Галичини до складу Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії. Цісарська влада звернула свою увагу на стан промисловості та сільського господарства регіону. Для покращення економічної ситуації було вирішено заселити регіон вихідцями із європейських держав, в основному з німецьких земель. У зв'язку із цим влада розробила відповідну законодавчу базу.

30 червня 1775 р. Імперська рада у Відні прийняла умови заселення Закарпаття спеціалістами в області лісової справи. Переселенням держава гарантувала виділення земельної ділянки, будівництво будинку, кожному гарантувалося платня у розмірі 1000 гульденів на рік. Крім того, у випадку смерті переселенця його вдова та не більш ніж чотири дитини повинні були отримувати пенсію [3, с. 110]. Тобто австрійська влада бачила у німцях-колоністах саме ту робочу силу, яка мала б покращити культуру лісного господарства.

Схожа ситуація спостерігається й на Буковині. Із входженням цього краю в 1774 р. до складу Австрії, розпочався процес економічного відродження регіону. Перш за все основна увага була сконцентрована на його промисловому розвитку. Саме для заснування гуралень, розробки соляних та залізрудних родовищ, покращення деревообробної справи запрошувалися німці-ремісники [6, с. 122 – 124].

Тим часом австрійська міграційна політика в Галичину ґрунтувалася на наступному – переселенці отримували гроші, коней і харчі на дорогу, безкоштовно землю із правом спадщини, будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали тощо. Також німецькі колоністи звільнялися від сплати державних податків та мали свободу віросповідання. Спеціально для активізації міграції австрійська імператриця Марії-Терезія 17 червня 1774 р. видала «Патент імміграції». Цей документ стосувався передусім торговців, художників, фабрикантів, спеціалістів і ремісників, мав на меті (переважно в містах) піднесення торгівлі та промисловості краю. Мігрантів звільняли на шість років від податків, а також вони отримували право на громадянство і професію безкоштовно. Католики могли оселятися скрізь, протестанти – лише у Львові, Бродях та деяких західних галицьких містах [7, с.43 – 44].

Наступний крок у проведенні колонізаторської політики зробив імператор Йосиф II. Він у 1781 р. видав «патент свободи віросповідання», який гарантував протестантам вільне і безперешкодне виконання релігійних культів. Також документ гарантував 10 років звільнення від податків. Самі поселенці та їх найстарші сини були звільнені від військової повинності [7, с.43 – 44].

Отже, західноукраїнський регіон спочатку заселявся за приватною ініціативою землевласників. Лише із приєднанням, Закарпаття, Буковини та Галичини до Австрійської імперії, переселенська політика отримала системний характер та здійснювалася на державному рівні. Крім того, у другій половині XVIII ст. цісарська влада стимулювала до міграції ремісників, що мало забезпечити розвиток промисловості у регіоні бідному на вільні землі придатні для заняття сільським господарством.

У Російській імперії активна колонізаторська політика розпочалась із приходом до влади Катерини II й перемогами російської армії у війні з Османською імперією. Результатом цих перемог стало приєднання значних територій, які були малозаселеними й економічно відсталими. В 1762 р. імператриця направила наказ до Сенату. У цьому документі, зокрема, йшла мова про те, що Сенату разом із Колегією іноземних справ дозволялося розпочати прийняття всіх бажаючих поселитися в Росії, крім євреїв [8, с. 56.]. Отже, на підставі даного наказу потрібно було розробити умови колонізації вільних земель іноземцями. 4 грудня 1762 р. Сенат видав маніфест, який давав дозвіл на міграцію всіх бажаючих на територію імперії [9, с. 126]. Колегія іноземних справ розіслала своїм закордонним представництвам маніфест з циркулярним рескриптом від 7 січня 1763 р. Документ ставив в обов'язок розміщувати умови переселення в імперію в місцевих газетах. Крім того, дипломати повинні були докладати максимум зусиль для того, щоб відбувалося успішне вербування бажаючих переїхати в Російську імперію [10, с.34.].

Але даний маніфест не зацікавив іноземців, що було пов'язано із відсутністю в його змісті чітко зазначених умов переселення. Закон лише задекларував загальні положення, які, звісно, не могли зацікавити іноземців до міграції на територію Російської імперії.

Враховуючи дані обставини, імператриця прийняла рішення продовжити колонізаційну політику і дала доручення підготувати новий маніфест. Він побачив світ 22 липня 1763 р. й мав назву «Про дозвіл всім іноземцям, в Росію приїжджаючим, селитися в тих губерніях, в яких вони побажають й про дарування їм прав». Доречно буде навести основні положення маніфесту. Перш за все цей законодавчий акт передбачав надання дозволу на переселення в межі імперії всім бажаючим іноземцям. До того ж колоністи могли селитися в усіх губерніях. Звісно, що привабливість маніфесту полягала в таких його статях, як: гарантія свободи віросповідання (вільно будувати церкви та дзвіниці, мати необхідну кількість священників та інших церковнослужителів); звільнення від військової та цивільної служби. Крім того, переселенці, після прибуття в імперію, отримували будівельні матеріали та сільськогосподарський реманент. Всі понесені державою затрати колоністи повинні були повернути після десятирічного життя в заснованих поселеннях.

Цікавим буде також зазначити, що російський уряд мав на меті заселяти свої території не лише землеробами, але й різними ремісниками, адже країна залишалася економічно відсталою. Саме на розвиток промисловості орієнтована окрема стаття маніфесту 1763 р. Вона передбачала надання різних пільг, звільнення від оплати внутрішніх, портових та прикордонних зборів, на десять років для тих товарів, які вироблялися на заснованих мануфактурах, а також не мали аналогів у Російській імперії [11, с. 35-36.].

Отже, маніфест від 22 липня 1763 р. став тим нормативно-правовим актом, який регулював умови переселенської політики російської держави. Звісно, що в закріплених у законі статтях було враховано історичні закономірності розвитку європейських країн в середині XVIII ст. Такі гарантії з боку держави, як свобода віросповідання, наділення земельними ділянками, звільнення від податків на 10 років та військової повинності були вагомим стимулом для міграції в Російську імперію.

Після успішного завершення російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст., відбулося приєднання Північного Причорномор'я та Криму до складу Російської імперії. У зв'язку із цим, знову постала нагальна потреба заселення нових територій. Враховуючи накопичений досвід, наявність відповідної законодавчої бази та неможливість використання внутрішніх людських ресурсів, царський уряд запросив до переселення іноземців. Зокрема, ця політика знайшла своє втілення в маніфесті від 13 лютого 1798 р. У ньому йшла мова, що «для розвитку торгівлі й для більш сильного населення та облаштування міст і земель» запрошувалися всі іноземці, яким гарантувався повний захист з боку царя [12, с. 64.]. Також, даний нормативно-правовий акт передбачав: по-перше, свободу розселення, за винятком м. Севастополя, як військового порту; по-друге, надання в містах ділянки під будівництво, а у селах для землеробства на правах дворян; по-третє, право свободи від кріпацтва та рекрутської повинності. Та на сам кінець, маніфест передбачав надання пільг в оподаткуванні на 30 років, а від подушної назавжди [13, с. 11.].

На початку XIX ст. колонізаторська політика Російської імперії була продовжена. Вона вийшла на якісно новий рівень. Керівництво країни врахувало негативний досвід минулих років. 20 лютого 1804 р. було опубліковано новий маніфест “Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів”. Мотивувалась необхідність видання цих правил тим, що «виклик колоністів... відбувався на підставі маніфесту від 1763 р.. Саме тому спочатку переселилося багато поганих господарів та більшою частиною самих бідних, які мало й на сьогоднішні дні принесли користі державі»[14, с. 14.]. Тому маніфест 1804 р. був орієнтований на професіональних землеробів, скотарів та садівників. Також нормативно-правовий акт встановлював новий механізм переселення – спочатку обиралися землі для оселення, а потім в їжджали колоністи в імперію [5, с. 55 – 56].

Крім того, у маніфесті встановлювався майновий ценз. Його грошовий еквівалент мав складати суму не меншу ніж 300 гульденів на кожного переселенця. Для заснування колоній виділявся Новоросійський регіон і по можливості ближче до портових міст: Одеси та Феодосії. Характерно, що після 1804 р. витрати сплачувалися лише за переїзд на суднах, підводах і на предмети першої необхідності.

Імперський уряд надавав іноземцям пільги в оподаткуванні та різноманітних повинностях на 10 років [15, с. 674.]; на господарське обзаведення (будівництво домівок, закупівлю худоби і реманенту) видавалося 300 руб. з їх поверненням після кінця пільгового строку упродовж десяти років. Сума грошей на харчування встановлювалася до 10 коп. на дорослого і 6 коп. на малолітнього на добу, а після оселення до перших жнив – від 5 до 10 коп. на кожного залежно від цін на продукти. Повертати гроші на харчування треба було у випадку еміграції з Російської імперії або при переході в інше звання [5, с.57].

Згідно із документом колоністи отримували земельні наділи у розмірі 60-65 десятин. Отже, положення маніфесту поряд із вимогами до іноземців, наприклад стосовно їхніх статків, гарантували низку привілеїв. Останні пункти були в першу чергу направлені на стимулювання та заінтересованість німців до міграції на південь України.

Особливу позицію влада зайняла у питанні регулювання переселення менонітів у Новоросійський край. Уряд Росії усвідомлював особливості світогляду менонітів та працелюбність цієї конфесії. Саме тому імператор Павло I 6 вересня 1800 р. видав грамоту, що гарантувала менонітам низку привілеїв. Зокрема, свободу віросповідання, звільнення від військової та цивільної служби; дозволялося на території поселення користуватися усіма угіддями, ловити рибу, варити пиво та оцет, як для власних потреб так і на реалізацію. Також на землях, які мали належати менонітам без їх згоди іншим представникам заборонялося будувати шинки та житлові будинки [16, с. 286 – 287.]. Додатково, меноніти, під час свого активного переселення в Україну, користувалися статтями маніфесту Олександра I. Саме грамота Павла I та маніфест його сина стали основними законами на підставі яких іноземці заселяли Південь України.

Активна переселенська політика царської Росії продовжувалася до 1810 р., коли уряд видав розпорядження про припинення видання кредитів та допомоги вихідцям із закордону за рахунок державної скарбниці, але дозволялася міграція німців за рахунок власних коштів. Крім того, вони продовжували отримувати всі пільги гарантовані маніфестом від 1804 р. [17, с. 52.]. Масова колонізація продовжувалася до 1819 р. [18, с. 57]. Саме цього року на законодавчому рівні було припинено переселенську політику. 5 серпня 1819 р. Комітет Міністрів видав положення «Про запобігання подальшому переселенню в Росію іноземних вихідців», а 25 жовтня 1819 р. вийшов указ «Про заборону російським місіям давати паспорти іноземцям, що переселяються в Росію та в Царство Польське» [2, с. 61].

Результатом царської колонізаторської політики українських земель початку XIX стало формування значних анклавів проживання німецької етнічної групи. Повну картину проживання можна з'ясувати звернувшись до результатів перепису 1897 р. Так, у Волинській губернії проживало 171331 тис., Херсонській – 123453, Катеринославській – 81039, Таврійській – 78305, Київській – 14707, Харківській – 9080, Чернігівській – 5306, Полтавській – 4579, Подільській – 4069. А в цілому в 1897 р. на українських землях, що входили до складу Російської імперії проживало 491869 тис. німців, або 2,1 % населення. Це була 4 етнічна група після українців, росіян та євреїв [19, с. 229 – 242]. На землях, що входили до складу Австро-

Угорської імперії німці розподілялися наступним чином: у Закарпатті в 1900 р. проживало – 27 064 тис. (13, 1 % населення краю) [З. с. 112], у Галичині в 1914 р. – 65 000 (1,2 %)[7, с. 98]

Отже, міграційні настрої німців були викликані тяжкою економічною ситуацією й релігійними переслідуваннями. Схожим у переселенській політиці Австрійської та Російської держав є наявність статей, які гарантували свободу віросповідання та значні економічні пільги. Також, необхідно зазначити, що територію західноукраїнських земель на початковому етапі заселяли власне великі землевласники. Лише з другої половини XVIII ст. австрійська влада перейнялася проблемою економічного розвитку Буковини, Закарпаття та Галичини й тому розробила державну програму по колонізації краю. Українські землі, які знаходилися у складі Російської імперії одразу заселялися під контролем влади, яка розробляла відповідну законодавчу базу. Крім того, якщо колонізаторська політика західноукраїнського регіону мала промисловий характер, то південь України, Волинь та інші землі Російської імперії заселялися з метою розвитку сільського господарства. Результатом переселенської політики стало формування не тільки заможних поселень, але й впливової політичної сили, яка відіграла важливу роль у житті українських земель в XIX – на початку XX ст.

Список джерел та літератури:

1. Клаус А. Наши колонии: опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний России. – СПб.: Тип. В. Нусвальта, 1869. – 455 с.; Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60 – ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – №9. – С. 18 – 30.; Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 272 с.; Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (к XVIII - первая половина XIX в.) / Под ред. С. И. Бобылевой. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 231 с.; Плева І. Р. Німецькі колонії на Волге во второй половине XVIII в. – М.: «Готика», 2000. – 444 с.; Костюк М.П. Демографія і географія расселения немецких колонистов на Волини в XIX - начале XX века //Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения. Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 1996. – С. 238 – 245; Костюк М.П. Динаміка чисельності та розселення німців на Волині (в XIX – на початку XX ст.) // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 52 – 54.; Васильчик В.М. Німецька спільнота в Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Культура народів Причорномор'я. – 2001. – №24. – С. 79 – 86.
2. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – на початку XX ст.): Дис... канд.іст.наук. – Донецьк, 2005. – 268 с.
3. Павленко Г.В. Німецька колонізація, її роль і місце в соціально-економічному і культурному розвитку Закарпаття в XVIII – XIX вв. // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы международной научной конференции Анапа, 26-30 сентября 1997 г. – М.: Готика, 1998. – С. 103 – 119.
4. Костюк М.П. Німецьке міграційне рухання на Волинь (XVIII – начало XX вв.) // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы международной научной конференции Анапа, 26-30 сентября 1997 г. – М.: Готика, 1998. – С. 27 – 45.
5. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789 – 1917 рр.): Дис... канд.іст.наук. – Запоріжжя, 2005. – 266 с.
6. Огуй О. Формування німецьких колоній на Буковині у XVIII – XX ст.: соціально-економічні та мовні аспекти // Етнічна історія народів Європи: німці в етнокультурному просторі України. – 2004. – Вип.. 16. – С. 120 – 128.

7. Монолатій І.С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772-1923 рр.): Дис... канд.іст.наук. – Київ, 2002. – 210 с.
8. Плевє І.Р. Німецькі колонії на Волзі во другій половині ХVІІІ в. – М.: «Готика», 2000. – 444 с.
9. Манифест 4 декабра – о позволеніи иностранцам, кроме жидов, выходить и селиться в России и о свободном возвращении в свое отечество русских людей, бежавших за границу // ПСЗ. – СПб: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. 16. – С. 126 – 127.
10. Дитц Я.Е. История поволжских немцев-колонистов / Под научной редакцией И. Р. Плевє. – М.: Готика, 2000. – Изд. 3. – 496 с.
11. История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.) / Сост. В.А. Ауман, В.Г. Чеботарев. – М. 1993. – 445 с.
12. Манифест 13 февраля – О установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего острова к приезжающим туда иностранцам // ПСЗ. – СПб: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. 25. – С. 64 – 68.
13. Лаптев Ю. Н. Переселение немцев в Крым и основание колонии // Немцы в Крыму: очерки истории и культуры. – Симферополь: Таврия – Плюс. – 2000. – С. 11 – 22.
14. Велицин А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – 1889. – февраль. – С. 3 – 32.
15. Поселения иностранцев в России // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона. – СПб.: Тип. Е. А. Ефрона, 1898. –Т.48. – С. 672 – 675.
16. Высочайшая грамота менонитам о подтверждении обещанной им свободы в отправлении вероисповедания по церковным их установлениям и обычаям // ПСЗ. – СПб: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. 16. – С. 286 – 287.
17. Кулинич И. М. Миграционные процессы немецкого населения в Причерноморье и Приазовье (Херсонская, Екатеринославская, Таврическая губернии Украины) в ХІХ – ХХ вв. // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы международной научной конференции Анапа, 26-30 сентября 1997 г. – М.: Готика, 1998. – С. 52 – 64.
18. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах південної України в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // Етнічна історія народів Європи: німці в етнокультурному просторі України. – 2004. – Вип. 16. – С. 56 – 59.
19. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860-1890 гг. – Черкассы: «Сіяч», 1993. – 256 с.

Поступила в редакцию: 20.12.2006 г.

Захарченко П. П.

ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДОВИХ ІНСТИТУТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПІДГОТОВКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 19 ЛЮТОГО 1861 РОКУ

Радикально оновлене 19 лютого 1861 року законодавство Російської імперії започаткувало процес реформування різноманітних сфер життєдіяльності тогочасного суспільства. Наріжним каменем масштабних перетворень у землеробській країні, якою була монархічна Росія, були, природно, зміни у сфері земельно-правових відносин. Саме діяльності урядових структур, покликаним надати правильний вектор та сприяти організаційній стрункості усім ланкам, задіяним у процесі підготовки проектів нормативно-правових документів, що забезпечували проведення реформ, присвячена наша стаття.

Правова історіографія даної проблеми рясніє низкою монографій та відповідних публікацій, які достатньо об'єктивно подають фактичний матеріал, але узагальнення та висновки мають різнополярний характер. Якщо для дореволюційної літератури (Г.Джаншиєв, І.Іванюков, В.Семевський) характерне надмірне звеличення ролі імператора в підготовці та проведенні реформи, то радянська історіографія (М.Нечкіна, Є.Мороховець, Б.Литвак, І.Індиченко) потерпала від перебільшення ролі народних мас, насамперед селянства, в досліджуваних подіях. Істину ж, як завжди, будемо шукати посередині.

Робота над проектом реформи розпочалася, власне, з видання Олександром II 20 листопада 1857 року відомого рескрипту (приписа) на ім'я Ковенського, Віленського і Гродненського генерал-губернатора В.Назімова. Документ з'явився впродовж двох днів після проведеної напередодні наради Міністра внутрішніх справ С.Ланського, Міністра державного майна М.Муравйова з В.Назімовим. Її учасники ухвалили "загальні начала" звільнення селян, які й лягли в основу імператорського рескрипту. Названий документ в історіографії небезпідставно називають першою офіційною урядовою програмою селянської реформи. Щоправда, на момент оприлюднення припису не ставилося питання про ліквідацію кріпосного права і породжених ним кріпосних відносин у повному обсязі.

Уряд планував створити в кожній губернії комітет із числа представників місцевого дворянства, на які покласти розробку проектів положень про покращення побуту поміщицьких селян. Після цього проекти Положень із усіх губерній мали бути передані до розгляду та обговорення у Головний комітет із селянських справ, який був створений на базі колишнього Секретного комітету. Передбачалося, що кожен проект мав розглядатися окремо за участю делегатів, відряджених до столиці місцевим дворянством. Проте із таким масштабним завданням і обмеженим для цього часом Головний комітет упоратися не міг. Відтак восени 1858 року уряд змушений був внести істотні зміни у програму підготовки реформ. Вже 27 жовтня 1858 року Головний комітет із селянських справ поставив дворянським комітетам завдання "вишукувати можливості для надання селянам за бажанням поміщиків [не лише садибні], а й польові землі у власність". Його очільник Я.Ростовцов, розвиваючи думку, бачив два шляхи перетворення селян на власників земельних наділів. Проблема вирішувалася просто: або селяни викупували земельний наділ зі згоди поміщика власним коштом, або ж на тих самих підставах за допомогою державних кредитів.

Зрештою, 4 грудня 1858 року було прийняте “височайше повеління” “Про підстави, що мають стати керівними началами під час розгляду проектів положень губернських комітетів”. Саме цим документом фактично ухвалювалася нова урядова програма соціально-економічних перетворень. Шлях від квітневих 1858 року завдань для дворянських комітетів, за якими стара система кріпосницьких відносин лише ретушувалася, до “керівних начал”, що визнавали ідею викупу селянами землі був пройдений за півроку. Кінцевою метою реформи визнавався викуп селянами не лише їх садибної осілості, а й за сприяння держави – польових наділів [1, т.1, с.297-300].

Імператорське веління стосувалося і інших аспектів земельно-правових відносин. В документі вперше озвучена теза про наміри уряду сприяти селянам у викупі земельних угідь з тим, аби вони поступово перетворювалися на земельних власників. Уже з початком 1859 року планувалось усі надлишкові кошти з прибутків державного майна спрямовувати на виконання озвучених завдань.

Рескрипт від 20 грудня 1857 року жодним чином не визначав категорій осіб, яким дозволялося набувати право власності на поміщицькі маєтки. Щоправда, низка українських губернських комітетів висловилися проти передачі цієї категорії нерухомої власності представникам будь якого стану, окрім дворянського. Реакцією Олександра II на такі постанови став п. 8 оновлених “керівних начал”. Законодавець не дав підстав для подвійного тлумачення свого припису. У остаточному варіанті проекту Положення він зобов’язав Редакційні комісії легалізувати норму про право вільних обивателів набувати купівлею поміщицькі маєтки ненаселені та населені з тим, щоб “одночасно з купчою селяни ... отримали у власність садиби, орні землі та інші угіддя за викуп та за полюбовною угодою” [1, т.2, с.10]. Як бачимо, власною нормотворчістю та силою підконтрольних йому державних інститутів, глава держави сприяв найшвидшому набуттю селянами прав власності на землю.

З огляду на нову урядову стратегію, низка проектів губернських комітетів, що надійшла до центру, морально застаріла і потребувала суттєвого доопрацювання. У цій обстановці, 4 лютого 1859 року Олександр II повелів створити дві Редакційні комісії для підготовки загального проекту та місцевих Положень облаштування побуту поміщицьких селян. Уже у самій назві імператорського документа звучали новаторські ідеї. Поставали відшліфовані часом і дискусіями в губернських комітетах і комісіях завдання: підготовка загального для всієї країни Положення про селян. Обрана стратегічна лінія принципово відрізнялася від попередньої, що ставила за мету обговорення і затвердження усіх 46 проектів дворянських комітетів.

Структура, склад, організація діяльності Редакційних комісій урегульовувалася указом Сенату від 30 березня 1859 року. У мотиваційній частині нормативно-правового акту вказувалося: “Для попередження усіляких кривотолків не лише серед селянства, але й між поміщиками ... корисно і навіть необхідно повідомляти їх про подальший перебіг селянської справи” [1, т.1, с.390]. Указ надавав право Голові Редакційних комісій, а ним став генерал-ад’ютант Я.Ростовцов, “об’єднувати обидві комісії в один склад чи в одне Присутствіє тоді, коли це буде необхідно для розгляду предметів, що потребують загального та спільного обговорення” [2, ч.1, с.842]. Подальша робота Редакційних комісій проводилася у режимі спільних засідань, поступово об’єднуючи їхню діяльність однією метою, аж до злиття воедино. Попри існування в подальшому однієї Редакційної комісії з трьома відділами – господарським, юридичним і адміністративним, множина в її назві збереглася до завершення роботи у 1860 році. Кожен із відділів мав свої завдання і коло повноважень, окреслених Головним комітетом. Так, нормативно-правове забезпечення особистих та майнових прав поміщицьких селян і інших залежних

*ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДОВИХ ІНСТИТУТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПІДГОТОВКИ
СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 19 ЛЮТОГО 1861 РОКУ*

категорій населення після ліквідації кріпацтва доручалося юридичному відділу; на адміністративний відділ покладалася розробка правил для зміцнення селянських громад та пошуки оптимальної моделі управління ними; у віданні господарського відділу перебувала підготовка пропозицій щодо врегулювання земельних відносин між поміщиками та їхніми селянами.

З метою складення проекту про викуп селянами садибних посілостей 29 квітня 1859 року була створена фінансова комісія, що складалася із 9 членів. Усього до Редакційних комісій входило 38 осіб, із них 17 представників міністерств та відомств і 21 експерт із числа місцевих поміщиків, вчених, загалом фахівців із земельного питання, запрошених Я.Ростовцовим від імені Олександра II [3, с.53-71].

За розпорядженням Міністра внутрішніх справ С.Ланського, на правах приданих сил, до роботи Редакційних комісій залучалися і деякі структури його відомства. Так, на початку березня 1858 р. “для обговорення і опрацювання” справ, пов’язаних з підготовкою реформи був створений Земський відділ Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, головою якого призначено товариша міністра О.Левшина.

Міністру внутрішніх справ належала ініціатива щодо створення аналогічних комісій на місцевому рівні. На підставі його припису від 9 грудня 1858 року редакційні комісії мали створюватися у складі губернських комітетів кількістю у 3-4 особи, одна із яких обов’язково представляла інтереси уряду [4, с.66]. Між тим, задовго до указу Сенату дві редакційні комісії явочним порядком ще 12 червня 1858 року з’явилися у складі Подільського губернського комітету [2, ч.6, с.3].

Редакційні комісії свою роботу розпочали у 4 березня 1859 року і працювали до їхнього офіційного закриття 10 жовтня 1860 року. Саме тут, на думку дослідниці Л.Захарової, була зосереджена вся робота по створенню законодавства з ліквідації кріпосного права та перегляду чинних норм земельно-правових відносин [5, с.143].

Французький дослідник епістолярної спадщини членів Редакційних комісій А.Леруа-Больє був переконаний, що ніколи у Європі жодна законодавча комісія не мала такого важкого завдання і “під цим скромним найменуванням творила великі справи” [6, с.43].

Комісії детально систематизували усі проекти губернських комітетів, узагальнювали їх, а найбільш складні питання, що потребували додаткових уточнень, виділялися в окреме діловодство. Кожне з проблемних питань передавалося в одне із трьох відділів для підготовки кваліфікованого висновку. Письмовий відгук відділу повертався як доповідь в Загальне Присутствіє Редакційних комісій. Розглянуті і схвалені доповіді одразу друкувалися у кількості 3 тисячі примірників і розсилалися губернаторам, генерал-губернаторам, членам губернських комітетів, поміщикам, словом всім зацікавленим сторонам, з якими підтримувався тісний зворотній зв’язок. Не дарма, високий рівень організації роботи Редакційних комісій викликав захоплення навіть у радянського вченого Л.Захарової. Відзначивши узгодженість дій усіх суб’єктів підготовки законопроектів, вона наголосила: “Гласність стала безпрецедентним явищем у діяльності державних закладів абсолютної монархії” [5, с.146].

Розроблений Редакційними комісіями на основі Положень губернських дворянських комітетів проект істотно відрізнявся від базових напрацювань значними поступками селянству. Передбачалося, зокрема, скоротити селянські повинності на користь поміщика; планувалося більш ніж у півтора рази, у тому числі й по українських губерніях, збільшити норми наділів тощо [7, с.31].

Саме у такому вигляді у серпні 1859 та лютому 1860 років проект був представлений делегованим до Петербурга членам губернських комітетів, які в розрізі нової урядової стратегії мали підготувати свої зауваження, рекомендації та побажання. Запрошена з письмовими відгукми на засідання Загального Присутствія Редакційних комісій, частина представників дворянських комітетів зав'язала дискусію про зміст та обсяги права власності на землю поміщиків та селян, що виходили із їхньої залежності. Найпалкіше шлях до компромісу між селянами та поміщиками шукали делегати Харківського губернського комітету Хрущов та Шретер. З одного боку, їхні пропозиції зводилися до необхідності дворянам поступитися частиною своїх земельних посіlostей, а з іншого – пропонувалося селянам в обов'язковому порядку викупити їх у свою власність. Позаяк ще 20 травня 1858 року голова Редакційних комісій Я.Ростовцов заявив про імператорську волю бачити викуп лише "полюбовний", то Головний комітет не став на заваді побажанням Олександра II.

У жовтні 1860 року опрацьований разом із уповноваженими представниками від губернського дворянства законопроект був переданий до Головного комітету із селянських справ, де він обговорювався впродовж 46 засідань. За твердження радянського дослідника М.Шевченка, дискусія в Загальному Присутстві вплинула на остаточний зміст законопроекту. Члени Головного комітету повторно переглянули норми земельних наділів як садибних, так і польових угідь у бік зменшення, а розміри грошового та відробіткового оброку перерахували у бік збільшення [8, с.203].

З такими поправками журнал Головного комітету із селянських справ та законопроекти про звільнення поміщицьких селян із кріпацтва потрапили до Державної ради, де під керівництвом Олександра II були розглянуті у Загальних зборах на 14 засіданнях з 23 січня по 17 лютого 1861 року. Відкриваючи урочисте засідання імператор заявив: "... прошу лише не забувати, що підставою усієї справи повинно бути покращення побуту селян і покращення не на словах, а на ділі" [9, с.4].

19 лютого 1861 року Олександр II підписав законопроекти про селянську реформу, які увійшли в історію під назвою "Положення 19 лютого". Того ж дня був підписаний спеціальний маніфест про ліквідацію кріпосного права, який в Україні мав бути оприлюднений "через читання у всіх православних і католицьких церквах" [10, с.1].

Загальнодержавний характер для губерній із кріпосним населенням мали "Загальне Положення про селян, що вийшли із кріпосної залежності", "Маніфест про милостиве дарування кріпосним людям прав стану вільних сільських обивателів, та про влаштування їхнього побуту", "Положення про викуп селянами, що вийшли із кріпацтва їх садибної осіlostі і сприяння уряду в придбанні цими селянами у власність польових угідь", "Правила про укріплення за селянами нерухомого майна, придбаного в минулому на ім'я їхнього поміщика" тощо. У цих документах, виданих за велінням Олександра II, містяться основні приписи, що визначали зміст, структуру, обсяги громадського та поміщицького землеволодіння, визначаються особливості набуття селянами права власності на садибні посіlostі та польові наділи.

Маніфест про скасування кріпосного права як стрижневий документ серії законодавчих актів, що побачили світ 19 лютого 1861 року, був ухвалений в урочистій обстановці у шосту річницю перебування на престолі імператора Олександра II. Попри певну його декларативність, Маніфест окреслював стратегічний напрям проведення реформ в Росії, в тому числі створював юридичну базу для перетворень у сфері земельних відносин.

*ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДОВИХ ІНСТИТУТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПІДГОТОВКИ
СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 19 ЛЮТОГО 1861 РОКУ*

Положеннями Маніфесту скасовувалося кріпосне право, але запроваджувався двохрічний тимчасовозобов'язаний період, впродовж якого імператор велів "селянам і дворовим людям продовжувати користися поміщикам і беззастережно виконувати попередні обов'язки" [11, т.1, 36650]. Ст.4 визнавала право селян на певну кількість землі, що надавалася їм у постійне користування. Зазначені права, а також розмір повинностей, що їх селяни мали виконувати на користь поміщиків, закріплювалися уставною грамотою, укладеною по кожній сільській громаді чи окремому маєтку. Складення уставних грамот повинно бути завершено впродовж двох років.

Таким чином, на завершальному етапі підготовки реформи, Головним комітетом із селянських справ та Редакційними комісіями були внесені певні корективи, які націлювали суспільство на радикальніші перетворення, насамперед у сфері суспільних земельних відносин, ніж планувалося. За наполяганням Голови Редакційних комісій і згоди імператора, розширювалося коло об'єктів нерухомого майна, які дозволялося набувати поміщицьким селянам на праві приватної власності. Йдеться не лише про садибну осілість, а й про польові угіддя, сіножаті, котрі лише в останній момент потрапили до числа об'єктів селянської "приватизації".

Список джерел та літератури:

1. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу. – Пгг.: 1915. – Т.1.
2. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.300. – Спр.1.
3. Захарова Л.Г. Редакционные комиссии 1859-1860 гг.: учреждение, деятельность и проблема кризиса «верхов» накануне падения крепостного права в России//История СССР. – 1983. – №3.
4. Державний архів у Автономній Республіці Крим. – Ф.52. – Оп.1. – Спр.3.
5. ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.300. – Спр.1. – Ч.6. – С.3.
6. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856-1861. – М.: МГУ, 1984. – С.143. – 252 с.
7. Lerua-Beaulieu A. Un Hommt D'etat Russe (Nikolas Milutine). – Paris, 1884.
8. Шевченко М.М. История крепостного права в России. – Воронеж: Университет, 1981. – С.191.
9. Возникновение и отмена крепостного права в России. – К.: Издание Киевского учебного округа, 1911.
9. Журналы и мемории Общего собрания Государственного совета по крестьянскому делу. – Пгг.: Гос. типография, 1915.
10. Хмельницький державний обласний архів. – Ф.22. – Оп.7. – Спр.7901.
11. Полное Собрание Законов Российской империи. – 2 собр., отд.1, т. XXXVI.

Поступила в редакцию: 21.12.2006 г.

Настасяк І.

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ АВСТРІЇ СТОСОВНО КОРОННОГО КРАЮ ГАЛИЧИНИ (1772–1848 РР.)

Розв'язання завдань формування правової держави в Україні безпосередньо пов'язане з утвердженням європейських форм адміністративного управління, місцевого самоврядування, а відтак, і з підвищенням професійного та морального рівня працівників управлінського апарату. Актуальність запропонованого дослідження посилюється наявністю чисельних прогалин у висвітленні відповідної проблематики в історико-правовій літературі.

Метою пропонованої статті є спроба з'ясувати особливості австрійської кадрової політики стосовно коронного краю Галичини наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Особливістю організації управління Галичиною і Буковиною у досліджуваний період було те, що місцева адміністрація, за винятком найнижчих рівнів, спиралася на службовців з інших країв монархії, що не знали місцевих звичаїв, а часто навіть мови населення краю [11, с. 63]. Перша інструкція, яку отримав губернатор Галичини граф А.Перген від австрійського уряду у вересні 1772 р., передбачала, що “керівниками адміністративної влади треба обирати людей якомога шанованіших, при цьому можна використати чехів, силезців та тих угорців, які володіють слов'янськими мовами” [15, с. 99]. Згодом І.Франко зазначав, що “в усіх урядах було багато чехів... які заслужили собі на вдячну згадку як учителі наших молодих русинів” [12, с. 647].

Важливою проблемою організації та діяльності адміністративних органів було мовне питання. У першому десятиріччі австрійського панування в Галичині офіційно закріпилася тримовність: одночасно побутували німецька, польська і латинська мови. Німецька мова застосовувалася передусім у середовищі адміністрації, хоча не всі службовці, навіть комісари і практиканти, нею володіли. Так, на адресу губернського радника Гуїнжі імператор Йосиф II іронічно зауважив, що той знає багато мов, крім німецької, польської та латині [14, с. 169]. Більшість чиновників середньої ланки, які більш-менш добре розмовляли німецькою, не спроможні були письмово викласти суть справи. Так, перший комісар Мисленицького округу угорець Мессарош не вмів скласти документа жодною із офіційно уживаних мов, а четвертий комісар Тернопільського округу Кухарський настільки погано володів німецькою мовою, що його відсторонили від роботи з документами і він займався лише поїздками по округу. З цього приводу Я.-В. Маргелік зазначав, що звіти, які надходять з Галичини, дуже обширні, однак мало зрозумілі [9, с. 66].

Ще гіршою була ситуація з латинською мовою. Її використовували здебільшого у листуванні з домініями та духовенством. Але і тут допускалися настільки комічні стилістичні і граматичні помилки, що “інтелігентніші чиновники в губернії тижнями сміялися над тими окружними донесеннями” [9, с. 62]. Ці помилки часто призводили до різного трактування урядових розпоряджень.

Дещо ширше застосовувалася в роботі галицької адміністрації польська мова, якою можна було вносити подання до губернської й окружної влади. Власні доку-

менти, написані польською мовою, губернське правління відсилало до спеціальної колегії перекладачів. Якщо ж це було подання з округу, то його потрібно було перекласти німецькою мовою і лише тоді надсилати до Львова. Усі розпорядження, циркуляри, оголошення, які надходили з губернії до округів, готувалися німецькою мовою. Тому їх спочатку перекладали польською, а потім розсилали по місцях.

У тих округах, де комісари були місцевими мешканцями і відповідно знали польську мову, та ще й достатньою мірою володіли німецькою, справи йшли якнайкраще, особливо тоді, коли вони стосувалися інспектування і слідства. Такі комісари, хоча і погано писали по-німецьки, зате добре перекладали акти, що надходили зі Львова. Їм також не доводилося перекладати слідчі протоколи сторонам чи користуватися послугами перекладача під час комісій та об'їздів. Якщо в округах працювали самі лише німці, то діловодство було занедбане, а службовці погано орієнтувалися у справах підвладної території. Їм не вистачало елементарних знань польської чи української мов для порозуміння з населенням. Під час ведення слідства часто доходило до непорозумінь між домінійними чиновниками та селянами, з одного боку, і посадовцем, який не знав мови – з іншого.

Перші одинадцять років австрійського правління, за свідченнями старост, дуже мало просунули справу вивчення німецької мови в королівстві Галичини і Лодомерії. Нею володіли переважно магнати та деякою мірою шляхта. До австрійського уряду та губернського правління подавалися радикальні пропозиції щодо запровадження в краї німецької мови. Окремі старости, як наприклад велицький Й.Баум, пропонували принципово не приймати в округах подань польською та латинською мовами, а урядові розпорядження оголошувати винятково німецькою [14, s. 169]. Це, на їхню думку, змусило б місцеве населення швидше вивчити німецьку мову.

Урешті-решт, детально ознайомившись з мовною ситуацією в Галичині, Я.-В.Маргелік підтримав пропозиції радикально налаштованих старост і підготував на розгляд імператора відповідний документ. Так, з 1786 р. у коронному краї Галичині державною визнавалася виключно німецька мова [9, s. 64]. Чиновникам, які не володіли нею, відводився трирічний термін для її вивчення під страхом втрати посади. Адже незнання німецької мови було рівнозначне непридатності для виконання службових обов'язків [3, s. 66–68].

Проте ситуація зі знанням службовцями німецької мови залишалася незадовільною. Тому було вирішено зосередити увагу на вивченні польської мови. На виконання цього рішення австрійський уряд видав припис, згідно з яким чиновники коронного краю Галичини повинні були знати польську мову та латинь. Однак у переважній більшості вони тільки слабо володіли латиною. У характеристиках, які давав Я.-В.Маргелік, факт знання кимось із чиновників польської мови трактувався як доказ особливої здібності і професійності [14, s. 170].

Щодо освітнього рівня чиновництва, то Я.-В.Маргелік, як і його наступники після проведених інспектувань, стверджував, що у галицькій адміністрації працюють переважно особи без будь-якої освіти. Так, 1804 р. із 51 комісара 17 не мали спеціальної освіти. Я.-В.Маргелік навіть радив створити в округах державним коштом бібліотеки і зобов'язати посадовців систематично навчатися у вільний від роботи час [9, s. 74]. Проте політика економії державних коштів не давала змоги реалізувати цей проект.

Для розв'язання окресленої проблеми у Львівському університеті в 1825 р. була відкрита кафедра польської мови. Через два роки львівська влада запропонувала офіційному Відню створити відповідну кафедру і в Празькому університеті [11, с. 147]. При цьому вона оперувала тим аргументом, що у Празькому університеті кафедра угорської мови тривалий час не користувалася популярністю, а тому пропонувалося перепрофілювати її на полоністичну. На початку січня 1827 р. імператор видав спеціальне розпорядження, згідно з яким на державну службу в коронному краї Галичини приймали осіб, які володіли “хоча б однією слов'янською мовою” [6, с. 48–49].

Ефективність праці визначалася не лише професійними навичками працівника, а і його матеріальним забезпеченням. При визначенні розміру платні першим чиновником у Галичині австрійський уряд керувався принципом, що у цьому краї ціни нижчі, ніж у Чехії чи на австрійських спадкових землях. Проте галицькі округи не були однакови щодо життєвого рівня мешканців. Відносно дорогим для проживання виявився столичний Львів.

На початку 70-х років XVIII ст. австрійський уряд платив старостам 800, а комісарам – 300–400 золотих ринських. Через десять років зарплатню було збільшено. У спадкових австрійських землях староста почав отримувати 2 000, а комісар – 600–800 золотих ринських. Натомість у Галичині ці суми були значно менші. Так, після реорганізації адміністративно-територіального устрою краю у 1782 р. і збільшення розмірів округів старости отримали набагато більше роботи, ніж колись. Однак цей факт не вплинув на розмір їхньої зарплатні, що становила менше ніж 1000 золотих ринських. Комісари після реорганізації отримували 500 золотих ринських. Крім цього, їм виплачували під час обов'язкових об'їздів довіреної території надбавку у розмірі 2 золотих ринських щоденно [14, с. 173]. Але це не стосувалося їхніх виїздів для проведення слідчих дій. На власні кошти комісари мусили утримувати коней або оплачувати транспорт під час об'їздів округу. Як правило, на це витрачалося близько третини зарплатні. За таких обставин старости пропонували підвищити оклади комісарам. При цьому вони звертали увагу австрійського уряду на те, що ці службовці в Галичині виконують набагато більший обсяг роботи, ніж чиновники такого рангу в спадкових австрійських землях.

Питання матеріального забезпечення працівників окружного управління розглянула Об'єднана придворна чесько-австрійська канцелярія і визнала, що службовці у Галичині працюють у значно гірших умовах, ніж в інших провінціях монархії, а їхня зарплатня – низька. Тому вже у 1787 р. комісари отримали надбавку в розмірі 100 золотих ринських.

Канцеляристи отримували 300–345 золотих ринських, а окружні кур'єри – 250 золотих ринських і додатково 100 золотих ринських на утримання коня, якого виділяли за державний рахунок лише раз на увесь час праці. Якщо кінь гинув з вини власника, то останній змушений був купувати іншого за власні гроші. Зарплатня канцеляристів, як зазначав, наприклад, ліський староста Люгер, була настільки низькою, що на неї важко було прожити навіть у маленьких містечках [9, с. 58].

Практиканти попри численні обов'язки не отримували жодної зарплатні.

Через низьку оплату праці або і її відсутність чиновники змушені були шукати додаткових заробітків, та навіть іти на порушення закону, беручи хабарі. Так, мисленицький староста фон Зіла у таємному листі повідомляв, що його колега у Величці фон Баум з власної ініціативи вимагав від єврейських комісіонерів сплачу-

вати податок у сумі 20 золотих ринських з особи. З цієї суми він оплачував роботу практиканта. Від селян, які продавали м'ясо, фон Баум брав по крейцерю від виторгу і з цього оплачував роботу окружних кур'єрів [9, s. 59–60].

Очевидно, що така низька оплата праці прямо впливала на якість виконання австрійськими службовцями їхніх обов'язків. Комісари часто відмовлялися виїжджати на розслідування справ у села, а посилали туди нижчих посадовців, які нерідко виявлялися некомпетентними у розв'язанні поставлених перед ними завдань.

На високі керівні посади в Галицькому губернському правлінні та окружних управліннях краю призначалися здебільшого особи, які до цього пройшли добру школу в бюрократичному апараті Австрії. Однак серед них було чимало випадкових осіб. Це пояснювалося тим, що на початку 70-х років XVIII ст. до Галичини і Буковини з усіх земель Австрійської монархії широким потоком попрямували охочі отримати поважну посаду державного чиновника. Не бракувало серед них й авантюристів та малоосвічених осіб. Тому не дивно, що в перші роки австрійського правління галицькі чиновники не відзначалися порядністю та здібностями. Не без підстав княгиня К.Косаковська з Потоцьких, на прохання імператриці Марії Терезії поділитися своїми враженнями про Відень іронічно відповіла: "Від мого останнього перебування тут Відень став набагато кращим. Особливо знаменним є те, що віденці познімали з вікон усі ґрати. Бо всі ті, від кого вони пильно охоронялися, виїхали до Галичини на посади чиновників" [16, s. 37]. Її сучасник Й.Краттер, зазначав, що "знав у Львові досить старанних, здібних і чесних урядовців, але тільки небагато з них, ледве кожен десятий, заслуговує визнання, є корисним для держави і служить їй чесно" [10, s. 108].

Відомий навіть випадок, коли один із перших старост Львівського округу граф Страссольдо вкрав велику суму грошей і втік за кордон. У хабарництві було викрито губернського радника Ледера й окружного старосту в Жешові Форшнера, котрі, як стверджували сучасники, "не замочать пера, доки відвідувач не заплатить". В аморальній поведінці звинувачувався навіть високоповажний президент Львівського апеляційного суду Ферванд. На губернського радника Дорнфельда надійшов анонімний донос зі звинуваченням його у привласненні і розтраті державних грошей. Грубих зловживань, та хабарництва під час роботи рекрутської комісії припускався лікар Інгард [1, оп. 4, спр. 1234, арк. 4, 4 зв.; спр. 2048, арк. 1; спр. 2142, арк. 2, 6].

Тому не випадково діяльність державного апарату в Галичині була предметом розгляду спеціального засідання Галицького станового сейму в 1791 р. Створена комісія з розслідування посадових злочинів, зокрема, зробила такий висновок: "Скарги населення на окружних чиновників не позбавлені певних підстав і заслуговують на увагу. Вже саме їх призначення з числа людей, цілком непридатних, викликало неприємне враження, яке не зуміли згладити всі наступні намагання... В основі окружних установ лежить майже необмежена влада, яка часто-густо поширюється від високих чиновників до найнижчих, і кожен з них може гнобити мешканців свого округу. Скарга до губернії є важкою справою; факт, на який скаржиться особа, залишається здебільшого нез'ясованим, оскільки пояснення дає лише звинувачений чиновник. В округах все вирішує воля однієї людини. Свавільля – найхарактерніша риса окружних установ" [16, s. 62–64]. Виходячи з цього, комісія пропонувала обмежити владу старост таким чином, щоб призначати на керівні по-

сади трьох асесорів, яких би затверджував губернатор. Однак цей проект не був втілений у життя.

Діяльність окружної адміністрації контролювалася під час проведення інспекційних перевірок. Інспекторами в таких випадках виступали губернські радники або й сам губернатор. Іноді для проведення перевірки прибували придворні радники з Відня. Вагомішими, безумовно, були інспектування самого імператора. Яскравим прикладом їх дієвості була перша подорож імператора (тогочасного співрегента) Йосифа II 1773 р., безпосереднім наслідком якої було відкликання губернатора Галичини графа А.Пергена [14, s. 165]. Контролюючий характер мало відвідання коронного краю радником віденського двору Я.-В.Маргеліком у 1783 р. [9] та галицьким губернатором Й.Урмені у 1804 р. [18]. Спогади від інспекційних поїздок містять важливі відомості щодо діяльності галицької адміністрації.

Імператор Йосиф II намагався піднести гідність державного чиновника, котрий, на його думку, мав бути взірцем працьовитості та інших достоїнств як для своїх підлеглих, так і для суспільства, у якому представляв імператорську владу. З метою постійного контролю за службовою придатністю чиновників усіх рівнів, імператор запровадив 1780 р. так звані таємні листи. Їх складали чиновники високих рангів, записуючи відомості про моральну поведінку, службові звички своїх підлеглих. Така коротка таємна інформація у письмовому вигляді пересилалася з округів до губернії. Там відповідні чиновники складали відомості стосовно губернських службовців.

Подібна практика була запроваджена 1786 р. у гімназіях та університетах стосовно професорського складу. Проте таємні листи не досягли тієї мети, якої прагнув імператор Йосиф II. Вони заподіяли значно більше шкоди, ніж принесли користі: спровокували практику доносів та сформували так звану кар'єристичну позицію. Її суть полягала у поєднанні надмірної старанності та кар'єризму. Крім цього, таємні листи швидко стали знряддям, за допомогою якого донощики карали неслухняних чи більш гідних від них самих підлеглих. Таємні листи викликали осуд суспільства як аморальне явище. З 1790 р. їм надали благозвучнішу назву "персональна інформація", хоча суть явища була та ж [17, s. 65].

За таких умов, як влучно зазначив О. Бальцер, австрійська бюрократія загалом і галицька, зокрема, потерпала від надміру рутини та перестрашування [13, s. 352]. Будь-яка ініціатива знизу могла виявитися небезпечною. Усі справи чиновники вирішували традиційними методами, а боязнь самостійно приймати рішення маскували особливо ретельно, часто вдаючись до додаткових розглядів та пояснень, пересилання актів через різні установи.

Серед приписів, що суттєво сприяли поліпшенню діяльності адміністрації, слід відзначати обов'язковість складання екзаменів "з наук, що мають властивий зв'язок з покликом" [14, s. 171]. До державної служби не приймали кандидатів віком понад 40 років. Щоб уникнути непорозумінь, протекції і кумівства, було заборонено працювати на одній державній службі рідним або конфліктуючим між собою особам. Рішення про зарахування на роботу чи авансування працівника приймав безпосередній керівник. У заяві про прийняття на роботу, написаній німецькою мовою, потрібно було вказати не лише прізвище, а й відомості про вік, суспільний статус, майно, попередню роботу, кваліфікацію, свідоцтво моральності [4, s. 41–43]. Практикувалася робота на випробувальний термін, а також здача кваліфікаційного іспиту [8, s. 108–111].

Усі ці спроби виявилися, однак, безрезультатними на практиці, котра взагалі не вимагала ні спеціальної кваліфікації, ні інтелігентності, а лише послуху стосовно керівника та пильності. Чиновники отримували заплатню з державної скарбниці, інша оплата праці заборонялася. Згідно з імператорським патентом від 15 квітня 1773 р., не можна було давати “подарунки” чиновникам з метою залагодження скарги. Були заборонені і так звані “грошові”, тобто доплати службовцям при стягненні ними податків [2, s. 60–61].

Реалізувати ці вимоги на практиці виявилось складною справою, тому що державні службовці Галичини і Буковини зіткнулися з такою практикою вперше. Саме цим пояснюється факт численних урядових приписів, які повинні були застерегти галицьку адміністрацію від деморалізації. Патент від 8 травня 1779 р. визнавав службовим злочином ситуацію, коли функціонер “подарунками чи обіцянками запевнений, дозволив себе підкупити” [14, s. 172]. Службовець, якого було викрито у хабарництві, втрачав посаду. Окрім того, він сплачував до державної скарбниці штраф у розмірі трьохсот відсотків від обіцяного чи отриманого хабаря. Згідно з карним кодексом 1803 р., чиновник, який брав хабарі, карався ув’язненням терміном від шести місяців до року, а отримана ним грошова сума передавалася на користь бідних. Таке ж покарання передбачалося і для хабародавця [5, s. 88–90].

Однак згадані вище приписи частіше за все залишалися на папері і жодною мірою не запобігали масовому хабарництву. Частково це зумовлювалося спільністю інтересів хабародавців і хабарників, котрим однаковою мірою загрожувало ув’язнення. Діяли й інші чинники, зокрема, невисокий моральний рівень галицьких чиновників та дуже низька оплата їхньої праці, які стимулювали хабарництво.

Доцільно зауважити, що за тривалу службу (40 років стажу) чиновник отримував юбіляцію (довічну пенсію). Вона начислялася також у випадку втрати державним службовцем здоров’я. Проте право на таку грошову виплату він втрачав, якщо був спійманий на хабарництві або вчиняв інший злочин, чи якщо після виходу на пенсію займався будь-якою оплачуваною діяльністю. Згідно з урядовим розпорядженням від 16 вересня 1835 р., чиновник також втрачав право на пенсію у випадку відсутності його на роботі упродовж тривалого часу без поважних на те причин [7, s. 26–27]. У такий спосіб австрійський уряд намагався стимулювати державних службовців до сумлінного виконання обов’язків, що покладалися на них.

Чиновники державних установ у спадкових австрійських землях працювали від 8 до 12 години зранку та від 15 до 19 години після полудня. Натомість робочий час окружної адміністрації в коронному краї Галичині, був ненормований і визначався місцевими звичаями та потребами служби. У зв’язку з цим 1782 р. імператор Йосиф II спробував запровадити у цій частині своїх володінь чіткий графік роботи адміністрації. Він запропонував відмінити перерву, а тривалість робочого дня обмежити 8–15 годинами. Таким чином планувалося відкорегувати робочий час і одночасно зекономити на освітленні службових приміщень [14, s. 168]. Однак проти запровадження таких приписів виступили місцеві органи управління. З великими труднощами ті були реалізовані лише у 1784 р., після інспекційної поїздки до Галичини придворного радника Я.-В. Маргеліка.

Заслугує на увагу і той факт, що австрійська влада значну увагу приділяла облаштуванню службових приміщень для галицької адміністрації. На думку офіційного Відня, у краї, де міщани “неохоче зводять муровані будинки, влада, як

приклад, повинна звести гідні будівлі для адміністрацій, оскільки найвища служба та пристойність вимагають, щоб розмістити їх у будинках принаймні, захищених від знищення вогнем” [14, s. 168]. Вже після своєї першої подорожі до Галичини імператор Йосиф II наказав забезпечити окружні адміністрації добротними приміщеннями.

кадрова політика австрійської влади досліджуваного періоду була досить прогресивною заслуговує на увагу

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що кадрова політика Австрії стосовно управлінських структур коронного краю Галичини була досить прогресивною не зважаючи на чисельні недоліки. Зокрема заслуговує на увагу той факт, що формування адміністративного апарату там здійснювалося виключно силами австрійської влади. Підтвердженням цього було призначення на керівні посади людей, які не тільки належали до заможних верств, а й пройшли вишкіл у бюрократичному апараті власне Австрії, а не Польщі чи іншої держави.

Список джерел та літератури:

1. Ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 1, спр. 1, 71, 112; оп. 4, спр. 73, 94, 1234, 2048, 2142; оп. 80, спр. 1.
2. Edicta et mandata universalia Regnis Galiciae et Lodomeriae a die 11 Septembris in itae possessionis promulgata; Continuatio edictorum et mandatorum... – Lemberg, 1773. – 90 s.
3. Edicta et mandata universalia Regnis Galiciae et Lodomeriae... – Lemberg, 1786. – 78 s.
4. Edicta et mandata universalia Regnis Galiciae et Lodomeriae... – Lemberg, 1793. – 78 s.
5. Księga ustaw na zbrodnie i ciężkie policyjne przestępstwa. – Lwów, 1804. – 292 s.
6. Provinzial-Gesetzsammlung des Königreichs Galizien und Lodomerien. – Lemberg, 1827. – 112 s.
7. Provinzial-Gesetzsammlung des Königreichs Galizien und Lodomerien. – Lemberg, 1835. – 142 s.
8. Provinzial-Gesetzsammlung des Königreichs Galizien und Lodomerien. – Lemberg, 1836 – 142 s.
9. Tokarz W. Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z r. 1783. – Kraków, 1909. – 400 s.
10. [Kratzer F.] Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntniss. – Leipzig, 1786. – 276 s.
11. Криль М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867. – Львів, 1999. – 296 с.
12. Франко І. Громадські шпихліри і шпихліровий фонд в Галичині. 1784–1840 рр. // І. Франко. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 621–698.
13. Balzer O. Historia ustroju Austrii w zarysie. – Lwów, 1908. – 512 s.
14. Grodziski S. Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji. 1772–1848. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – 303 s.
15. Ignatus [K. Chłędowski]. Zajęcie Galicji // Ateneum. – 1880. – Т. 17. – S. 94–122.
16. Łoziński W. Galiciana. – Lwów, 1888. – 133 s.
17. Schnür-Peplowski S. Z przeszłości Galicji. – Lwów 1895. – 627 s.
18. Studnicki W. Memoriał gubernatora Urmeny z r. 1804 // Kwartalnik Historyczny. – 1904. – Т. 18. – S. 6–292.

Поступила в редакцію: 03.10.2006 г.

Пащенко В. Н.

К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ ОРГАНОВ СУДА И ПРОКУРАТУРЫ, ИХ КОРЕНИЗАЦИИ В КРЫМСКОЙ АССР В 1930-Х – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-Х ГГ.

Актуальность данной статьи обусловлена тем, что в современной историографии отсутствует объективный, комплексный анализ процесса создания, развития, эволюции органов суда и прокуратуры Крымской АССР, их коренизации.

Новизна данного исследования состоит в том, что на основе анализа архивных материалов и литературы, автор исследует влияние этнонационального фактора, прежде всего хода коренизации, ее эволюции, на деятельность органов суда и прокуратуры Крымской АССР, которой в этом году исполнилось бы 85 лет.

Процесс эволюции органов суда и прокуратуры Крымской автономии прошел в своей истории в рассматриваемый период три основных этапа:

I-й: 1930-й – 1937-й гг., когда начатый в предшествующий период процесс коренизации осуществлялся, с одной стороны, в рамках жесткого планирования; с другой – шла его эволюция в сторону свертывания;

II-й: 1937-й – июнь 1941 гг., когда суд и прокуратура автономии превратились в репрессивно-карательные органы утверждения в регионе сталинской тоталитарной системы;

III-й: июнь 1941 – 1945-й гг., когда в условиях Великой Отечественной войны, оккупации полуострова и послевоенный период органы суда и прокуратуры активно участвовали в завершении процесса ликвидации Крымской АССР как национально-культурной автономии 76 этносов, проживавших на ее территории в предвоенный период.

В историю органов суда и прокуратуры Крымской АССР 1930-е гг. вошли далеко не однозначно: с одной стороны, в начале периода они стали одним из действенных инструментов утверждения политики коренизации, прежде всего приоритетного вовлечения во все органы власти и управления представителей трудящейся части крымскотатарского народа; с другой, они превратились в одну из ведущих советских структур, уничтожающих лучших их представителей в ходе утверждения тоталитарной карательной системы. Общественно-историческая характеристика этого процесса в СССР дана С.Г. Кашенко [2, сс. 239-247].

В январе 1929 г. постановлением ВЦИК РСФСР работа Крымского правительства по решению ряда задач советского строительства, в т.ч. коренизации аппарата, была признана крайне недостаточной и крайне слабо проводимой [3, л. 2]. Исходя из этого, Крым ЦИК наметил и начал осуществлять в начале 1930-х гг. целый комплекс мероприятий по активизации процесса коренизации, рассмотренный автором ранее [4, сс. 33-38]. Одним из важнейших инструментов в их реализации стали органы прокуратуры и суда автономии, которые работали в нескольких основных направлениях: максимальное приближение суда к населению, прежде всего его коренной части; совершенствование организационного построения в связи с образованием 5 татарских, 1 немецкого, 1 еврейского и 1 украинского национальных районов; обновление нормативно-правовой базы; коренизация своего аппарата, др.

Выполняя требования постановления ВЦИК и СНК от 10.10.1930 г. «О сельских общественных судах», при сельских советах Крымской АССР были образова-

ны взамен примирительных камер сельские общественные суды. Они образовывались в составе председателя, его заместителя и сельских общественных судей (народных заседателей) в числе не менее 15 чел. Председатель суда и его заместитель избирались пленумом сельского совета из числа членов совета и утверждались соответствующим РИКом. Сельские общественные судьи избирались на общем собрании граждан и утверждались пленумом сельского совета [5, л. 20].

На 1.10.1931 г. в Крымской АССР функционировало 120 русских, 165 татарских, 21 украинских, 36 немецких, 29 еврейских, по 8 болгарских и греческих, 3 армянских и 57 смешанных сельских советов [6, л. 50]. Сельские общественные суды рассматривали: дела о нарушениях общественной безопасности и порядка; о хулиганстве, клевете, оскорблении, не причинившем телесных повреждений; имущественные споры на сумму не свыше 50 рублей; делам по искам на содержание детей; земельные споры между отдельными дворами; трудовые споры на сумму не свыше 25 рублей, др. [5, л. 20].

Это было возвращением к историческому опыту функционирования судебной системы еще Киевской Руси, что позволяло значительно разгрузить народные суды, ускорить в них движение дел, с одной стороны, обеспечить открытость, гласность, участие непосредственно жителей данного сельского совета в утверждении социалистической законности и правопорядка с другой.

Следующим направлением практической деятельности народных судов в сельской местности, как главного участка советского строительства в Крымской АССР в условиях широкой и всеохватывающей коллективизации, стало проведение выездных заседаний, когда на них рассматривалось около 30% уголовных и более 20% гражданских дел [7, л. 20]. Такая форма обеспечивала: во-первых, общественный контроль за работой суда со стороны масс, прежде всего национальных; во-вторых, популяризацию в них советского права и национальной политики коренизации; в-третьих, активизацию деятельности секций революционной законности при сельских советах, др.

Третьим направлением утверждения политики коренизации в деятельности судебных органов автономии стало заслушивание отчетов в президиуме Главсуда народных судей национальных районов о своей работе. Так, 9 января 1930 г., протокол № 2, § 3 его заседания заслушивается отчет народного судьи Судакского татарского национального района Р. Бекирова о его работе в 1929 г. В ходе заслушивания ему было указано на следующие недостатки: наличие классовой невыраженности и прямых искривлений правильности карательной линии при рассмотрении отдельных дел; недостаточное приближение суда к населению; бессистемность и случайный характер работы по ознакомлению трудящегося населения с основными политическими установками правительства и партии, их правами и обязанностями; полное отсутствие работы с женщинами, особенно с татарскими, др.

В принятом постановлении Р. Бекирову вменялось принять срочные меры к устранению указанных недостатков, а также приступить к организации Товарищеских судов при крупных совхозах, более четко проводить классовую линию [8, лл. 9-10]. Как показывает анализ архивных документов, аналогичные недостатки имели большинство народных судей, особенно в национальных районах.

Наряду с указанными выше, в работе народных судов в данный, да и все последующие периоды, была характерна необъективность, спешка при рассмотрении дел, что вело к значительному проценту отмены вынесенных приговоров и решений вышестоящими инстанциями. Только за 1933 г. коллегия Главсуда Крымской АССР рассмотрела 320 дел на 584 осужденных, утвердив полностью лишь 40%, с измене-

*К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ ОРГАНОВ СУДА И ПРОКУРАТУРЫ,
ИХ КОРЕНИЗАЦИИ В КРЫМСКОЙ АССР В 1930-Х –
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-Х ГГ.*

ниями – 21%, отменив полностью 30% и отправив на доследование 9% судебных решений низшей инстанции [9, л. 30].

Этот вывод подтверждает сделанный Главсудом Крымской АССР анализ качества работы ряда национальных судей за 1935 г. [10, л. 233].

Народный судья	Утверждено дел (%)	Изменено приговоров (%)	Отменено приговоров (%)	Прекращено дел (%)	Вынесение частных решений (%)
Кемилева	71,4	14,3	13,3	-	1,0
Курумевров	62,2	14,1	22,2	4,5	7,0
Мустафаев	59,4	15,6	18,8	5,2	1,0
Нариманова	54,7	17,0	17,0	8,6	2,7
Керменчеклы	34,8	8,7	47,8	8,7	1,0

Четвертым, по все более выходящим на первое место, в деятельности органов юстиции автономии, как и всего Союза ССР, становится выполнение директивных указаний ВКП(б) и советского правительства. В начале 1930-х гг. все начиналось с борьбы органов юстиции за выполнение плана зернодачи, на что их нацеливало постановление коллегии НК юстиции РСФСР от 8.07.1933 г. Оно требовало, во-первых, привлечения к персональной ответственности директоров совхозов, которые не выполняли постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 19.01.1933 г.; во-вторых, установления строгого контроля за прекращением торговли хлебом колхозниками и индивидуальными крестьянами [10, лл. 107-108]. В последующий период, особенно в 1937 г., сотни председателей совхозов были осуждены к лишению свободы, где большая часть их погибла, за невыполнение плана постановок, др.

7-8.10.1932 г. Крым ЦИК и НК юстиции автономии проводят Всекрымское совещание работников юстиции по реализации постановления ЦИК и СНК СССР от 7.08.1932 г. «Об охране социалистической собственности» и от 22.08.1932 г. «По борьбе со спекуляцией». В принятой резолюции указывалось, что работа органов юстиции до сих пор не перестроена, в результате чего из созданных 449 общественных судов на фабриках и заводах, 53 при совхозах, 112 при прочих предприятиях и 160 при колхозах, большинство существует только на бумаге, фактической работы не ведут, др. Резолюция предлагала устранить имеющиеся недостатки в деятельности органов юстиции, все случаи хищений социалистической собственности, до передачи дел в суд, выносить на обсуждение собраний рабочих или колхозников [11, лл. 120-131].

Пятым направлением органов юстиции автономии стало обеспечение выполнения постановлений Крым ЦИКа, СНК и ОК ВКП(б) по коренизации советского, кооперативного и хозяйственного аппарата. 23.02.1931 г. на заседании коллегии НК юстиции Крымской АССР, протокол № 8, рассматривается вопрос «О степени выполнения решений партии и правительства республики о коренизации аппарата, обслуживанию коренного населения и национальных меньшинств и участие в этой работе органов юстиции Крымской АССР». В принятом по докладу секретаря ОК

ВКП(б) Бордова постановлении указывалось на совершенно недостаточное и неудовлетворительное участие органов юстиции Крыма в работе по коренизации аппарата и особенно со стороны прокуратуры на местах, которая в основном вопросами коренизации не занимается и деятельность в этом отношении районных организаций не проверила.

Коллегия предложила районным прокурорам проверить на местах степень выполнения коренизации аппарата районными советскими, кооперативными и хозяйственными организациями и при наличии фактов оппортунистического отношения к этому вопросу привлекать к уголовной ответственности по ст. 109 УК РСФСР [12, лл. 25-26]. На этом же заседании была заслушана информация НК юстиции Чачи о выполнении постановления Крым ЦИКа от 15.12.1930 г. о ведении переписки с национальными районами на коренном татарском языке и переводе делопроизводства на татарский язык. В принятом постановлении указывалось, что оно не выполняется и его надо выполнять [12, л. 34].

Руководящего состава			Специалистов			Средне-технич. персонал		
Всего (чел./%)	В том числе		Всего (чел./ %)	В том числе		Всего (чел./ %)	В том числе	
	Татар	Нац. мень- шинств		Татар	Нац. мень- шинств		Татар	Нац. мень- шинств
694/100	205/30	250/36	459/10 0	64/14	177/36	1070/ 100	187/ 16,5	413/ 35,2

Указанные выше и другие направления деятельности по коренизации аппарата Крымской АССР, активного участия в этой работе органов юстиции давало положительные результаты. Уже в 1934 г. коренизация аппарата по 56 областным организациям автономии представляла собой следующую картину [13, л. 4]:

Анализ показывает, что в результате реализации политики коренизации 66% руководящего состава составили татары и представители национальных меньшинств и лишь 34% русские. В среде специалистов процент татар и национальных меньшинств уменьшается до 50, а средне-технических работников – до 51,7%. Все это является, в первую очередь, результатом нехватки кадров по причине недостаточной их подготовки через школы повышенного типа, техникумы, вузы.

Шестым, но пожалуй, одним из самых показательных направлений участия органов юстиции в реализации национально-государственной политики в Крымской АССР, явилась коренизация собственного аппарата как в центре, так и на местах. Следует отметить, что в отличие от НКзема, НКпроса, народный комиссариат юстиции автономии шел в этом вопросе в авангарде. На 1.01.1933 г. аппарат его ответственных работников должен был быть коренизован на 37%, а план был выполнен уже в августе 1932 г. [14, л. 17]. Полностью выполнили план коренизации народных судов в Балаклавском, Судакском, Алуштинском татарских национальных районов [14, л. 18].

Следует указать, что органы юстиции не минула карающая партийная «рука» чистки начала 1930-х гг. В 1933 г. Крымский ОК ВКП(б) осуществил проверку кадрового состава судебно-прокурорских работников. По результатам этой проверки было уволено 27 человек или 28,3% проверенных, из них 8 человек или 29,6% как классово чуждых [15, л. 49].

Седьмым направлением деятельности органов суда и прокуратуры стало изменение их организационно-штатной структуры, юридического статуса и участие в массовых репрессиях по утверждению тоталитарной системы управления в Крыму,

свертыванию коренизации, уничтожению лучших кадров, в т.ч. из числа их татарской части. В соответствии с постановлением ЦИК и СНК СССР от 20.07.1936 г. «Об образовании Народных Комиссариатов Юстиции Союза ССР» органы прокуратуры в республиках выделялись из народных комиссариатов и преобразовывались в самостоятельные органы, подчиненные Прокуратуре СССР.

В структуре прокуратуры вводится институт государственных обвинителей, которые выступали, наравне с представителями прокуратуры, по многим делам, особенно политического характера. Новый правовой статус прокуратуры определял ряд новых форм ее работы: образование групп содействия социалистическим совместителям, сигнальных и контрольных постов, институтов прокурорских корреспондентов, общественных обвинителей и др.; отчеты прокурорских работников на собраниях трудовых коллективов о проделанной работе; организация кружков по изучению советского права и др.

Вопрос участия органов юстиции Крымской АССР в грубом нарушении прав человека и гражданина, как в 1920-е гг., так и последующие годы, подробно рассмотрен в коллективном труде историков нашего времени [16]. Сегодня эта работа продолжается в рамках республиканской программы реабилитации невинно осужденных в период сталинизма.

С июня 1937 г. начинается новый исторический период Крымской АССР, который ознаменовало принятие Чрезвычайным IX Всекрымским съездом советов второй ее Конституции. Данный нормативно-правовой документ коренным образом изменял как общественно-политическое, так и государственное устройство автономии, в т.ч. место и роль в нем органов суда и прокуратуры. Глава VII новой крымской Конституции в статьях 73-80 определяла структуру судебных органов, выборы народных судов гражданами района на основе всеобщего, прямого и равного избирательного права при тайном голосовании сроком на 3 года. Ст. 78-я утверждала судопроизводство в национальных районах на родном языке (татарском, немецком, еврейском, русском), а в центральных судебных учреждениях – на татарском и русском языках с обеспечением для лиц, не владеющих этими языками, полного ознакомления с материалами дела через переводчика, а также права выступать на суде на родном языке [17, с. 8].

Статьи 81-84 определяли правовой статус прокуратуры автономии как учреждения, осуществляющего высший надзор за точностью исполнения законов всеми народными комиссариатами и подведомственными им учреждениями, равно как и отдельными должностными лицами, а также ее гражданами. Ст. 84-я определяла, что органы прокуратуры осуществляют свои функции независимо от как бы то ни было местных органов, подчиняясь только Прокуратуре СССР и РСФСР [17, с. 8-9].

С принятием новой Конституции Крымской АССР, начинается новый этап этнонациональной советской политики, который характеризовался, с одной стороны, утверждением широких прав и свобод ее граждан всех национальностей; с другой – сохранением курса на приоритетное развитие крымскотатарского народа; с третьей – проведением массовых репрессий в отношении граждан всех национальностей, в т.ч. и татар, их лучших представителей из числа как старой, так и новой интеллигенции. Однако преобладающим аспектом этой триединой тенденции была политика, направленная на проведение жестких карательных мер как следствия провала курса Октябрьской революции на обеспечение прав народов России на самоопределение, развитие их национальной культуры.

В свете Конституции СССР 1936 г., 16.08.1938 г. принимается новый закон «О судостроительстве СССР, союзных и автономных республик», который определял правосудие в стране как задачу обеспечения точного и неуклонного исполнения советских законов всеми учреждениями, организациями, должностными лицами и гражданами СССР. Закон утверждал в ст. 14-й рассмотрение дел во всех судах в составе судьи и 2-х народных заседателей, другие аспекты судопроизводства [18]. Но это была лишь теория, грубое компартийное фарисейство, ибо на практике судьи и «тройки» отправляли миллионы невинных людей в ГУЛАГ, десятки тысяч лучшей части советской интеллигенции, как из числа гражданских, так и военных всех национальностей, осуждали к высшей мере наказания как «врагов народа». Шел новый этап «чрезвычайщины», как и в начале 1920-х гг., но если тогда боролись с классовым врагом советской власти, то теперь с собственным советским народом, его лучшими представителями.

Процесс эволюции этнонациональной политики, утвержденной в 1917 г., обрстал все новыми и новыми фарисейскими нормативно-правовыми документами. 17.06.1938 г. издается директивное письмо НК Юстиции СССР «Об отчетах народных судей перед населением», которое обязывало их докладывать на собраниях по предприятиям, совхозам, колхозам, общежитиям, а также на собраниях по месту жительства избирателей о проводимой работе. Оно обязывало освещать состояние исполнения судебных решений, работу по приему и рассмотрению жалоб и заявлений, общественно-массовой деятельности [19, лл. 6-7].

Однако издание новых документов не означало избавления от старых проблем в органах суда и прокуратуры, о чем свидетельствует издание приказа № 41 НК Юстиции Крымской АССР от 15.08.1938 г. «О результатах произведенной ревизии народного суда Балаклавского района», который являлся татарским национальным в автономии. В приказе говорилось, что произведенная ревизия выявила наличие дел в хаотическом состоянии; отсутствие 21 гражданского и 2-х уголовных дел производства 1938 г.; многочисленные случаи волокиты в рассмотрении дел (от 3-х месяцев до одного года); очковтирательство и обман, другие нарушения.

В приказной части народный судья Галямова Р.С. за грубые искривления карательной политики по важнейшим категориям дел, за систематическое нарушение закона от работы отстранялась с передачей всех материалов ревизии в Прокуратуру Республики для привлечения к ответственности [19, лл. 15-16].

За этим последовал приказ НК Юстиции автономии № 43 от 20.08.1938 г. «О результатах изучения практики судебной работы и карательной политики по 35 делам о хулиганстве, поступившим от 46 народных судов, рассмотренным с 1.01. по 1.06.1938 г. В констатирующей части приказа указывалось на такие общие для всех дел недостатки, как:

- низкий уровень предварительного следствия и отсутствие отсека недоброкачественного материала, что привело к переквалификации 32% всех дел;
- совершенно неудовлетворительные сроки прохождения дел в судах: до 10 дней рассмотрено всего 42% дел, а свыше 1-го месяца – 17% дел;
- некачественное судебное следствие, нарушения норм процессуальных прав обвиняемых, не выяснение всех обстоятельств дела;
- недостаточное исследование дел в судебном заседании, что вело к неправильной квалификации преступлений;
- совершенно недостаточная связь народных судов с общественностью [19, лл. 38-39].

*К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ ОРГАНОВ СУДА И ПРОКУРАТУРЫ,
ИХ КОРЕНИЗАЦИИ В КРЫМСКОЙ АССР В 1930-Х –
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-Х ГГ.*

Напуганное такой лавиной правонарушений, допускаемых самими органами правопорядка, Крым ЦИК и НК Юстиции автономии проводят 22-23.09.1938 г. Всекрымское совещание судебных работников, которое определило в качестве первоочередной функции правосудия защиту от всяческих посягательств на общественное и государственное устройство СССР, социалистическую систему хозяйства и его собственность.

В принятом на совещании постановлении указывалось, что на 1.09.1938 г. имеется 3882 неразобранных дела, из них 1179 уголовных, превышающих двухнедельные сроки поступления; не изжита волокита, когда в срок до 10 дней рассматривалось лишь 30% дел; в результате неудовлетворительной досудебной подготовки по уголовным и гражданским делам невинно осуждено до 1500 человек, др.

Совещание посчитало необходимым обязать работников народных судов принять срочные меры к устранению нарушений в своей работе и недопущению их в будущем; с 15.10 т.г. приступить к проведению отчетов перед избирателями, а впредь эти отчеты проводить систематически, но не реже 1 раза в квартал; с 1 по 10.10 т.г. провести пятидневные семинары с председателями общественных судов, др. [19, лл. 79-84].

Однако все принятые меры не дали положительного результата, о чем свидетельствует приказ № 58 НК Юстиции от 3.11.1938 «О проверке исполнения решений нарсудов по жалобам трудящихся в нарсуде 4-го участка г. Ялты». В констатирующей части приказа указывалось, что имеющиеся у судебного исполнителя 838 дел находятся в хаотическом состоянии: учета их нет, по группам не распределены; 443 исполнительных производства находятся без всякого движения; 205 исполнительных производств не проверялись с 1937 г. В приказной части за развал работы по исполнению судебных решений, обман, бесконтрольность судебного исполнителя судья 4-го участка Ершкова А.Н. с работы снималась и отдавалась под суд. [19, лл. 105-106].

Однако, как показала дальнейшая практика судопроизводства в г. Ялте, принятые достаточно жесткие меры не принесли желаемого положительного результата. Проведенное 7.09.1939 г. обследование 3-го судебного участка выявило, что народный судья Карменчикли по 29 делам, поступившим в ноябре 1938 г., никаких исполнительных действий не производил; не обеспечил получения пошлины по 45 делам государственных учреждений в пользу государства; остаток неоконченных дел на 1.09.1939 г. – 486 [20, лл. 1-6].

Аналогичные проблемы существовали, да существуют и сегодня, во всей структуре судопроизводства, о чем свидетельствует издание приказа НК Юстиции от 4.03.1938 г. «Об организации руководства народными судами». В приказе подчеркивалось, что народные суды являются основным звеном советской судебной системы, однако многие из них по нескольку лет не обследуются, а отдельные обследования проводятся поверхностно; результаты ревизий и обследований реализуются несвоевременно и неправильно; отмечается небрежное ведение протоколов судебных заседаний; отсутствуют отчеты народных судей перед избирателями, др.

Приказ требовал от народных комиссариатов юстиции союзных и автономных республик перестроить свою работу так, чтобы в ближайшие 2-3 месяца обеспечить коренное улучшение в деле постановки работы с народными судьями; решительно изживать гнилой канцелярско-бюрократический стиль в руководстве народными судами; к 15.04 т.г. создать по новым штатам отделы судебных учреждений; к 1.05 т.г. закончить организацию судебных участков по штатам 1938 г., полностью уком-

плектовав их, а для подготовки специалистов организовать 2-х – 3-х месячные курсы; ежемесячно обследовать не менее 5-10% народных судов [21, л. 80].

Однако, как показывает анализ архивных документов, издаваемые многочисленные инструктивные письма, директивы, приказы должного эффекта не приносили. Это обуславливалось прежде всего масштабными репрессиями, в которые был втянут аппарат органов юстиции. Многие судьи оказывались в растерянности, боясь как недогнуть, так и перегнуть «судебную дубину», ибо в обоих случаях их самих ждало жесткое наказание. По переписи 1939 г., проведенной в местах заключения НКВД СССР, контингент группы «В» (осужденные и подследственные) составил на 1.03.1939 г. в ГУЛАГЕ - 1317,2 тыс. человек, в ИТК – 365,2 тыс. человек, на спецпоселении – 990,5 тыс. человек, всего – 3013, 4 тыс. человек [23, с. 251]. В то же время, ни репрессии, ни наказания не могли изжить сложившейся веками в судебной практике всех стран и народов волокиты, необъективность рассмотрения дел и многие другие пороки системы правосудия.

В условиях реальной военной опасности, исходящей от германского фашизма, 26.06.1940 г. принимается Указ Верховного Совета СССР «О переходе на 8-часовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений». Издание данного нормативно-правового документа вызвало обвал дел, в т.ч. уголовных, за его нарушения. Так, если за 1-е полугодие 1940 г. было осуждено 4616 чел., то за 2-е – 26514 чел. [22, л. 14]. Сюда же вошли и 1304 чел., осужденные по Указу от 10.08.1940 г. «Об уголовной ответственности за мелкие кражи на предприятиях и хулиганство». Из общей численности осужденных 19468 чел. по указу от 26.06.1940 г. приговорены к исправительно-трудовым работам сроком до 3-х месяцев – 6282 чел. (32,2%) и 9002 чел. (46,2%) – до 6 месяцев; к тюремному заключению на срок до 3 месяцев – 766 чел. (3,9%) и до 6 месяцев – 3418. (7,7%) [22, л. 22].

Исходя из анализа архивных источников и литературы, автор считает, что говорить о полном свертывании политики коренизации в Крыму в органах юстиции в канун Великой Отечественной войны нельзя. Это обусловлено следующими основными факторами:

- во-первых, тем, что процесс привлечения представителей татарского народа в органы юстиции свернут не был, т.к. на 1.07.1940 г.: в наркомате юстиции автономии из 13 оперативных работников они составляли 23%; в Верховном суде – 6,6%; среди народных судей – 20,6%; судебных исполнителей – 11,8% [22, лл. 2-4];

- во-вторых, по переписи 1939 г., должности прокуроров и народных судей занимало 24,3% их общей численности; адвокатов и юрисконсультов – 11,5% общей численности, и это когда они составляли 19,4% всего населения Крыма [23, с. 168];

- в-третьих, не было снято квотирование мест для татар и национальных меньшинств, поступающих в училища, техникумы, вузы и т.д.

В канун войны, 10.07.1940 г. Верховный Совет СССР принял Указ «Об ответственности за выпуск недоброкачественной или некомплектной продукции и за несоблюдение обязательных стандартов промышленными предприятиями», объявивший эти нарушения противогосударственным преступлением, равносильным вредительству со сроком от 5 до 8 лет. Этим же указом на предприятиях вводились военные представители, принимавшие продукцию от производителей [24]. Исполнение всего комплекса предвоенных указов значительно пополнило места заключения.

С началом Великой Отечественной войны начинается последний этап в истории Крымской АССР, ее интернациональных органов суда и прокуратуры первой половины XX в. 22.06.1941 г. Верховным Советом утверждается:

*К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ ОРГАНОВ СУДА И ПРОКУРАТУРЫ,
ИХ КОРЕНИЗАЦИИ В КРЫМСКОЙ АССР В 1930-Х –
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-Х ГГ.*

- Указ «О военном положении», согласно которому разрешалось выселять в административном порядке из пределов местности, объявленной на военном положении, лиц, признанных социально опасными как по своей преступной деятельности, так и по связям с преступной средой. Под этот указ попали крымские немцы, выселенные в августе 1941 г.; а затем, в 1944 г. татары, болгары, греки и др.;

- «Положение о военных трибуналах в местности, объявленной на военном положении и в районах военных действий», передававший им всю полноту судебной власти, объявлявшее их приговоры не подлежащими кассационному обжалованию [24, с. 297].

В ходе оккупации Крыма, для поддержания дисциплины и порядка в районах, находившихся под контролем партизан, с апреля 1942 г. создаются Военные Трибуналы. При каждом партизанском отряде приказом командира назначаются по 4 заседателя из числа лучших бойцов и старшего командно-политического состава. Следствие по уголовным делам (дезертирство, мародерство, шпионаж, предательство, др.) вели уполномоченные особого отдела НКВД при партизанских отрядах. Дела рассматривали председатель и два члена Военного Трибунала. С апреля по конец 1942 г. они рассмотрели 16 уголовных дел на 22 человека, по которым 10 человек были приговорены к расстрелу; высшей мере (условно) – 7 человек; до 10 лет (условно) – 1 человек; до 5 лет (условно) – 4 человека [25, лл. 186-187].

С полным освобождением Крыма весной 1944 г. в регионе восстанавливается предвоенная система судебных органов. В июне действовало 26 народных судов [26, л. 10], в конце сентября – 38 [26, л. 130]. В период с июня по декабрь народными судами Крымской АССР было осуждено 1797 человек, из них женщин – 1092 человека/60,7% [27, л. 130,230].

За период с июня 1944 – июль 1945 гг. народными судами было осуждено 2040 чел., в т.ч. женщин – 356 чел./17,4% [28, л. 1]. Анализ работы народных судов автономии за 1944 г. был дан в приказе НК Юстиции от 8.02.1945 г. № 1, где отмечались те же их предвоенные недостатки: плохая работа судебных исполнителей, отсутствие отчетов народных судей о проделанной работе перед населением, др. [29, лл. 4-5].

Точку в истории Крымской АССР поставил Закон об упразднении Чечено-Ингушской АССР и о преобразовании Крымской АССР в Крымскую область, утвержденный 25.06.1946 г. 7-й сессией Верховного Совета РСФСР [30, л. 361].

Из всего вышеизложенного можно сделать следующие основные выводы:

- процесс эволюции органов суда и прокуратуры Крымской АССР шел адекватно ей по автономии в целом;

- суд и прокуратура Крыма были, наряду с РКИ и ОК ВКП(б), важнейшим орудием утверждения политики коренизации до начала войны;

- коренизация собственных структур органов суда и прокуратуры была важнейшей составной частью их деятельности до июня 1941 г.;

- со второй половины 1930-х гг. органы суда и прокуратуры автономии стали верным средством утверждения в автономии сталинского коммунистического тоталитаризма;

- руками крымских органов суда и прокуратуры были уничтожены тысячи лучших представителей всех 76 национальностей автономии.

Список источников и литературы:

1. Пашеня В.Н. К вопросу участия органов прокуратуры и суда по коренизации в Крымской АССР в 1920-е гг. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Т. 18, 2006, № 5.
2. Кашенко С.Г. Всеобщая история государства и права новейшего времени. – Симферополь: Доля, 2006. – 695 с.
3. ГА АРК. – Ф.Р-663. – Оп. 2. – Д. 405.
4. Пашеня В.Н. Татарский вопрос в национально-государственном строительстве Крымской АССР и его решение в деятельности исполнительно-распорядительных органов власти в 1930-х – начале 1940-х гг. // Культура народов Причерноморья, 2005, № 66.
5. ГА АРК. – Ф.Р-1109. – Оп. 2. – Д. 1.
6. ГА АРК. – Ф.Р-663. – Оп. 3. – Д. 418.
7. ГА АРК. – Ф.Р-1720. – Оп. 1. – Д. 6.
8. ГА АРК. – Ф.Р-1109. – Оп. 2. – Д. 4.
9. ГА АРК. – Ф.Р-1109. – Оп. 2. – Д. 10.
10. ГА АРК. – Ф.Р-1743. – Оп. 1. – Д. 19.
11. ГА АРК. – Ф.Р-1743. – Оп. 1. – Д. 10.
12. ГА АРК. – Ф.Р-1743. – Оп. 1. – Д. 2.
13. ГА АРК. – Ф.Р-663. – Оп. 6. – Д. 73.
14. ГА АРК. – Ф.Р-460. – Оп. 11. – Д. 11191.
15. ГА АРК. – Ф.П-1. – Оп. 1. – Д. 1292.
16. Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму. – Симферополь, 2003. – 208 с.
17. Конституция (Основной Закон) Крымской Автономной Советской Социалистической Республики // Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР, 1937, № 10-11.
18. Ведомости Верховного Совета Союза ССР. 1938, № 11.
19. ГА АРК. – Ф.Р-1720. – Оп. 1. – Д. 12.
20. ГА АРК. – Ф.Р-1773. – Оп. 1. – Д. 1.
21. ГА АРК. – Ф.Р-1720. – Оп. 1. – Д. 10.
22. ГА АРК. – Ф.Р-702. – Оп. 4. – Д. 60.
23. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. Под ред. Полякова Ю.А. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
24. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – ноябрь 1958 гг.) Гос. издат. юридич. литературы. – М., 1959. – 710 с.
25. ГА АРК. – Ф.Р-151. – Оп. 1. – Д. 23.
26. ГА АРК. – Ф.Р-702. – Оп. 4. – Д. 30.
27. ГА АРК. – Ф.Р-702. – Оп. 6. – Д. 5.
28. ГА АРК. – Ф.Р-702. – Оп. 7. – Д. 6.
29. ГА АРК. – Ф.Р-702. – Оп. 7. – Д. 7.
30. Заседание Верховного Совета РСФСР. 20-25.06.1946 г. 7-я сессия. Стенографический отчет. Изд. Верховного Совета РСФСР. 1946. – 368 с.

Поступила в редакцию: 25.12.2006 г.

Кондратюк С. В.

СТВОРЕННЯ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ЗУНР

Вирішальну роль в історії ХХ століття справили Перша світова війна та події, що пов'язані з революційними рухами в Центральній та Східній Європі.

Після капітуляції Австро-Угорщини у Першій світовій війні на її уламках в жовтні-листопаді утворилися самостійні держави: Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів та словенців (КСХС).

В дні розпаду Австро-Угорської імперії 19 жовтня 1918 р. у Львові була створена Українська Національна Рада, яка 1 листопада 1918 р. проголосила утворення в Галичині та Буковині української держави - Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Досвід її державного будівництва та правової системи може бути використаний при розбудові незалежної України на сучасному етапі.

В Україні розвивається історія становлення парламентаризму як складова частина історії держави і права, науки конституційного права, політології та інших наук. Історико-правовий підхід до проблеми акцентує увагу на трансформації громадських організацій українців у представницькі організації з подальшим формуванням парламенту у сучасному розумінні. З точки зору теорії держави і права ця трансформація є державотворчим і правовим досвідом, набутим українцями в період відродження української державності на початку ХХ ст. Дана проблема є важливим предметом історико-правових досліджень у рамках встановлення модерної української державності та демократії.

Першими літописцями ЗУНР, її представницьких органів були члени Національної Ради Державних секретарів (С.Вітик, К.Левицький, М.Лозинський, В.Охримович, В.Панейко, Є.Петрушевич, Л.Цегельський та ін.). Значний конкретно-історичний матеріал, щодо створення і функціонування представницьких органів ЗУНР міститься в публікаціях 30-60-х рр. ХХ ст. дослідників з діаспори (М.Стахіва, І.Хоми, М.Чубатого, С.Ярославина). Із сучасних дослідників виділимо праці істориків і правників: Я.Дашкевича, О.Карпенка, О.Красівського, В.Кульчицького, В.Кондратюка, М.Кугутяка, М.Литвина, С.Макарчука, К.Науменка, В.Ортинського, О.Павлишина, О.Павлюка, А.Панчука, О.Рубльова, Б.Тищика, та ін. [1]. Важливою подією для всебічного дослідження діяльності представницьких органів ЗУНР стало оприлюднення від 2001 р. архіву ЗУНР, матеріали якого розпоршені як в Україні, так і в Росії, Польщі, Австрії, Чехії, Канаді, Ватикані [2].

Сьогодні Україна – парламентсько-президентська держава з усіма необхідними для цього атрибутами. Формування парламенту, всієї державно-правової системи відбувалося одночасно з проголошенням незалежності Української держави у серпні 1991 року. В той же час історичний досвід розбудови державності України говорить про те, що формування представницьких органів українців має глибокі історичні корені. Значний досвід державного будівництва та творення правової системи можемо перейняти вивчаючи питання створення та діяльності представницьких органів ЗУНР.

Проголошенню ЗУНР і створенню безпосередньо її представницьких органів передували події Першої світової війни, з вибухом якої починаються пошуки і впровадження певних українських форм адміністрації з ознаками представницької влади. В умовах війни ці специфічні органи опиралися на основні політичні партії і масові громадські організації, які виражали, в основному, економічні, соціально-культурні інтереси і духовні запити переважної більшості українського населення Галичини й Буковини і, до певної міри, Закарпаття.

Слід зазначити, що початок світової війни виявив неготовність української політичної еліти по обидва боки Збруча адекватно сприйняти виклики часу: наддніпрянці у своїй масі не могли вирватися „з обіймів“ драгоманівської ідеї „автономізму“, а „західники“ - відмовитися від надії на поділ „з ласки цесаря“ Галичини на „українську“ і „польську“ та на створення окремого українського коронного краю. Останнє, зокрема, чітко окреслено у програмі Української Національно-Демократичної Партії, найвпливовішої політичної партії краю напередодні війни [3, с.10-15].

З початком війни австро-угорський імператор Франц-Йосиф I видав маніфест „До моїх вірних народів!“ із закликом твердо стати „в обороні Вітчизни й імператора“. Скориставшись нагодою, українські політики повели переговори у Відні з австро-угорським урядом щодо поділу Галичини (на східну -українську і західну - польську), які, проте, не увінчалися успіхом [4, с.14]. Однак галичани не втрачали надії, що їм, зрештою, вдасться досягнути цієї мети.

Використавши набутий в умовах Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії політико-правовий досвід, з початком Першої світової війни і в її ході українці творили відповідні до умов війни, представницькі демократичні органи суспільно-політичного управління українським громадянством. Перший такий орган - Головну Українську Раду (ГУР) було створено 1-2 серпня 1914 р. у Львові з представників основних українських політичних партій (національно-демократичної (НДП), радикальної (УРП) та соціал-демократичної (УСДП) - по чотири особи від кожної), за участю представників патріотичних громадських об'єднань „Сокіл-Батько“, „Український січовий союз“ та інших.

Очолив ГУР один з найавторитетніших на той час українських галицьких політиків, голова НДП і Української парламентарної репрезентації у віденському парламенті адвокат Кость Левицький. Вважаючи себе повноважним представницьким політичним органом регіонального українства, ГУР визначила першорядним своїм завданням захист інтересів українського народу в Австро-Угорщині під час війни.

З тим, щоб розширити базу українського руху, піднести авторитет і значення представницького (зважаючи на умови війни) органу українців, 5 травня 1915 р. ГУР було реорганізовано в Загальну Українську Раду (ЗУР). До складу ЗУР увійшли: 21 представник від Галичини, сім - Буковини і три - від СВУ. Головою президії було обрано Костя Левицького, заступниками - Миколу Василька (Буковина), Лева Бачинського, Євгена Петрушевича, Миколу Ганкевича (Галичина) та Олександра Скоропис-Йолтуховського (СВУ). Отже, значною мірою ЗУР репрезентувала весь український народ. 12 травня 1915 р. вона звернулася з програмною декларацією до віх народів світу, підтверджуючи, що її метою, як і колишньої ГУР, є створення самостійної держави

на підросійській Україні та здобуття автономії для українського народу в Австро-Угорщині [5, с.222-223].

Створення Української Центральної Ради у Києві (березень 1917р.), проголошення УНР (листопад 1917р.), визнання Центральними державами на мирових переговорах у Бресті взимку 1917-1918рр. України самостійною державою, тобто суб'єктом міжнародного права, справили сильний вплив на галицьке суспільство, на всі його соціальні шари і верстви.

8 січня 1918 р. президент США Вудро Вільсон (1856-1924) оголосив „14 пунктів” американської позиції щодо умов закінчення світової війни та майбутнього миру, долі Австро-Угорщини та ін. У них поневолені народам Австро-Угорської імперії гарантувалося право на вільне самовизначення. США проголосила, що „всі слов'янські народи повинні бути звільнені з-під австро-угорського ярма” [6, с.405].

На протигагу поборницьким настроям, що опанували значною частиною українського суспільства, галицький політикум поводився обережно і вперто тримався думки про створення зі Східної Галичини окремого коронного краю в складі Австро-Угорщини. І мав на це певні підстави. 12 лютого 1918 р., після повідомлення про підписання у Бресті мирного договору, у Львові зібралось близько 200 „визначніших членів української громади без різниці станів”, які вітали проголошення УНР і укладення мирного договору. У прийнятій резолюції було заявлено, що „[...] бажачучи жити в згоді з народом польським, Українці міста Львова з усім натиском мусять відперти безпідставні польсько-імперіалістичні претензії та посягання на яку-небудь часть української землі, зокрема на Холмщину, Підляшшя чи українську Галичину. Мир між народами польським і українським може настати лише тоді, коли край Галичина буде поділений відповідно до національних відносин [...] і українська територія габсбурзької монархії зстане уконституйована як окремий державний організм в зв'язи з габсбурзькою монархією” [7].

Наступним кроком галичан до створення повноважних представницьких органів стало скликання 25 лютого 1918 р. за ініціативою Української Парламентарної Репрезентації у Львові з'їзду українських нотаблів - спільних зборів майже 500 представників усіх галицьких партій. Прикметно, що в роботі з'їзду взяли участь два наддніпрянці: „Як гості явились два визначні закордонні Українці: п. генерал Коленко дельгат укр. воєнного міністерства, що саме вертав уже з Відня до Києва, і п. Коваленко, звісний письменник” [8, с.80-81].

Підтримавши постанови Берестейського миру, з'їзд зажадав „[...] його невідмінного та безпоровлочного переведення, зокрема його ратифікації в Австро-Угорщині”, а також відділення від королівства Галичина, „як спадщини колишнього галицько-володимирського королівства [...] Великого князівства Краківського і князівства Освенціма та Затора та щоби з укр. земель Галичини та Буковини утворено окремий державний організм” [8, с.81-82]. Надзвичайно важливим, з огляду на утвердження власної державності, було прийняття з'їздом постанови (практично одноголосне) щодо організації „національної оборони” в краї і створення для цього загальнонаціонального Фонду [8, с.82-83].

Ознаки розпаду Австро-Угорської монархії були очевидними і це викликало відповідне реагування галицького політикуму, яке полягало в подальшому розвитку і

вдосконаленні представницьких форм управління національним співтовариством з урахуванням його соціально-економічних і духовно-культурних інтересів і потреб. 24 березня 1918 р. відбулася таємна нарада за участю Української Парламентарної Репрезентації та українських послів до галицького сейму. На ній обговорювалось питання „про організацію національної оборони". Наступного дня було проведено нараду представників українських політичних партій і організацій, на якій йшлося „про конститування українського державного організму в Австрії" та про організацію національних сил. На нараді соціал-демократ В.Темницький запропонував висунути вимогу про зміну форми державного устрою Австро-Угорської імперії - перетворити її у федерацію окремих національних держав, у т.ч. Української, яка повинна бути утворена не лише із українських земель Австрії (Галичини й Буковини), а й „цілої Австро-Угорщини", тобто ще із залученням Закарпатської України [9, с.124-125]. У цій державі український народ мав стати „повноправним господарем". Це був новий, чітко проартикульований акцент у політичних домаганнях галицьких українців.

У серпні 1918 р. у Львові в приміщенні товариства „Просвіта" відбулася ще одна нарада провідних українських політичних діячів, на якій було розглянуто конкретні заходи щодо створення відповідних політичних і військових органів, які б (за прикладом чехів і поляків) зайнялися перебранням влади від австрійського уряду. Відбуватися це мало не шляхом революційним, а через мирний переговорний процес, внаслідок чого загальнодержавний уряд „[...] по справедливості передасть українцям територію". Характерним з цього огляду виглядає запевнення австрійської влади тодішнім головою УПР Є.Петрушевичем: „Ми ніколи не прагнули викликати в народі революцію, навпаки, наш народ вірно стоїть на сторожі інтересів держави [...] Зірка Габсбурзької монархії все ще світить ясно [...]" [10, с.81]. Як пересвідчуємось, австрофільство глибоко сиділо в українських політичних провідниках.

Тим часом новий австрійський прем'єр-міністр Гусарек (прихильник поляків) на зустрічі з Є.Петрушевичем однозначно висловився проти поділу Галичини на східну і західну. Водночас він скерував міністра закордонних справ графа Буріана до Берліна, щоб „прихилити Німеччину до австро-польського рішення" [11]. Позиція вищих австрійських урядовців щодо долі українців в імперії нарешті викликала гостру реакцію відданої і поступливої до того галицької політичної еліти. Народний комітет найбільшої і найавторитетнішої в Галичині партії УНДП звернувся до всього українського населення краю із закликом провести упродовж тижня з 15 по 22 вересня 1918р. протестні віча та настоювати на домаганні утворення окремого коронного краю. Українці активно відгукнулися на цей заклик. По всій Галичині пройшли масові віча, в яких взяли участь десятки тисяч людей. Рішення віч скеровувалися імперській владі [12].

Різко з цього приводу прозвучав 4 жовтня 1918 р. в австрійському парламенті виступ Є.Петрушевича: „Коли Австрія хоче залишатися старою Австрією, не хоче провести поділ Галичини, тоді український нарід мусить втратити останню надію на краще майбутнє в цій державі, і в зв'язку з цим ми вже сьогодні заявляємо про своє найсвятіше право на об'єднання всіх українських земель в одну Українську незалежну державу і домагаємось приєднання всіх українських областей Австро-Угорської монархії, отже і українських земель Угорщини, до Української держави" [10, с.127].

Гострі виступи Є.Петрушевича та соціал-демократа С.Вітика з віденської парламентської трибуни стривожили поляків, які вже тривалий час вели підготовку до захоплення влади в Галичині. Натхненні проголошенням 8 жовтня 1918р. Регентською радою у Варшаві незалежності Польщі, водночас тут, в Галичині, вони відчували реальну загрозу своїм планам. Наступного дня так зване „польське коло” на засіданні Ради послів зажадало від австрійського уряду офіційної заяви про передачу всієї Галичини під польську адміністрацію і включення її до складу Польщі [10, с.128]. Того ж дня (9 жовтня) там же, на засіданні Ради послів, виступив К.Левицький, який висловив протест проти політики поляків та австрійського уряду у Східній Галичині, „котру віддано в руки поляків”. Він наголосив, що „[...] українська справа є міжнародною справою! Тому українці домагаються свободи і самоуправи на своїх землях, а здійснення цього права є поділ Галичини [...] А коли австрійське правительство не може перевести цього поділу, або не хоче, то галицькі українці заявляють безумовно, що їх шлях веде не до Варшави, але до Києва” [13, с.105].

Самою логікою подій Українська Парламентарна Репрезентація була підведена до ідеї створення національного революційного парламенту. Подальші її дії свідчать, що з самого початку УПР робила все, щоб спрямувати державотворчий процес в правове русло у відповідності до міжнародних правових норм і водночас дотримувати межі правового поля Австро-Угорщини. 10 жовтня там же, у Відні, під головуванням віцепрезидента Ю.Романчука і за участю члена палати панів митрополита А.Шептицького та єдиного в уряді міністра-українця (охорони здоров'я) І.Горбачевського відбулися спеціальні збори УПР. Доповідь про політичне становище зробив посол Є.Левицький. Він вніс пропозицію скликати у Львові „національну Конституанту” (Конституційні збори), яка від імені українського народу імперії здійснила б право народу на національно-державне самовизначення, навіть усупереч бажанню австрійського уряду. Пропозиція була прийнята одностайно. Збори визначили дату (18 жовтня о 17.00, Мала зала Народного дому у Львові), персональний склад установчих зборів майбутньої Української Національної Ради (УН Ради), обрали підготовчий робочий орган - Президію УН Ради. Тоді ж вирішено скликати 19 жовтня у Львові з'їзд „мужів довір'я” з усіх українських земель Австро-Угорщини і затвердити вищий представницький орган українського народу імперії - Українську Національну Раду. До складу УН Ради автоматично мали увійти усі українські послы австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, по три представники від політичних партій, єпископи [9, с.86].

Розпад імперії відбувався стрімко. Прагнучи за всяку ціну зберегти монархію, новий цісар Карл I 16 жовтня 1918 р. видав маніфест „До моїх вірних австрійських народів!”, яким нібито погодився на перетворення Австро-Угорщини на федеративну державу. І то на віддалену перспективу. А на поточний період констатувалося: "Доки не завершиться сеї перебудови законним шляхом, залишаються у силі без ніякої зміни установи, що існують для збереження загальних інтересів" [14]. Скільки і доки триватиме ця „перебудова” було невідомо.

УПР тим часом діяла за ухваленим сценарієм. 18 жовтня 1918 р., у п'ятницю, як і передбачалось, в Народному домі у Львові о 17.00 розпочалося зібрання Української Конституанти (Установчих зборів), яка мала вирішити долю західноукраїнських земель Австро-Угорської монархії. Згідно з прийнятим з початку зборів Статутом, до Консти-

туанти увійшли: українські послы і члени Палати Панів від Галичини і Буковини австрійської Державної ради; послы-українці Галицького і Буковинського крайових сеймів; активісти громадсько-політичного життя краю (представники різних соціальних станів). Загалом у зібранні Конституанти взяли участь: 26 послів до австрійського парламенту; 14 послів Галицького сейму; 6 послів Буковинського сейму; 2 члени Палати Панів - митрополит Андрей Шептицький і радник Олександр Барвінський; єпископи Григорій Комишин і Йосафат Коциловський; по 3 представники від національно-демократичної, радикальної, соціал-демократичної партій Галичини; по 3 представники від українських партій Буковини: національно-демократичної, народної, радикальної і соціал-демократичної; чотири представники від української студентської молоді та п'ять - від української преси [15].

Конституанта офіційно проголосила себе Українською Національною Радою (скорочено УН Рада) з повноваженнями парламенту. Президентом (головою) УН Ради обрали Євгена Петрушевича [16].

Слід наголосити, що в УН Раді були представлені тією чи іншою мірою всі суспільні стани і соціальні верстви українського населення Галичини і Буковини: правники, вчителі, священослужителі, селяни, робітники, професори, студенти, представники преси, в тому числі такі відомі політичні, культурні й церковні діячі, як митрополит Андрей Шептицький, єпископ Григорій Комишин, Юліан Романчик, Євген Петрушевич, Кость Левицький, Микола Василько, Лонгин Цегельський, Євген Левицький, Олександр Барвінський, Василь Стефаник, Іван Горбачовський, Степан Смаль-Стоцький, Станіслав Дністрянський, Олександр Колесса та ін. [17, с.135]. Такий широкий представницький спектр надавав легітимності рішенням УН Ради, що цілком відповідало європейській політико-правовій традиції, засадам демократичної парламентської республіки.

На жаль, на збори (Конституанту) не змогли прибути представники Закарпаття, але група тамтешніх русинських (українських) політичних діячів надіслала до Львова письмове повідомлення, що Закарпаття солідаризується з Галичиною [4, с.406].

Трьох своїх представників-делегатів обрав до складу УН Ради і Український Національний Союз у Києві: члена Центральної (і Малої) Ради, міністра освіти УНР Вячеслава Прокоповича; члена Центральної Ради, голову Українського військово-революційного комітету (ВРК) у Києві, члена ЦК УСДРП Володимира Чехівського і члена Центральної Ради, колишнього заступника губернського комісара Галичини і Буковини Михайла Корчинського [18]. Дуже поважне представництво, як бачимо. Та через підготовку протигетьманського виступу в Україні вони приїхати не змогли.

Як же протікали збори Конституанти? Серед всіх питань найперше виділимо прийняття Статуту Української Національної Ради, в якому, зокрема, було за акцентовано:

„1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в Австро-Угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

2. Українська Національна Рада має право і обов'язок:

а) виконувати в хвилі, яку признає за відповідну, іменем українського народу Австро-Угорської монархії його право на самовизначення та рішення про державну долю всіх областей, населених тим народом;

б) підняти усі постанови та заходи репрезентативного, законодавчого та адміністративного характеру, щоби своє рішення перевести в життя" [17]. (Всього п'ять пунктів).

Другим, доленосним для західних українців, документом була одностайно прийнята Постанова про утворення на українських землях Австро-Угорщини Української держави. Пропонуємо її зміст повністю:

„Стоячи на становищі само означення народів, Українська Національна Рада, як Конституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, а зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну із влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини - творять одноцільну українську територію.

2. Ся українська національна територія уконституується як Українська держава. Постановляється поробити приготовчі заходи, щоби се рішення перевести у життя.

3. Взивається всі національні меншості на сій українські області - причім Жидів признається за окрему національність - щоб уконституувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення.

4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утворення сим способом держави на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом (представництвом) з правом національно-культурної автономії та з правом виступства (виходу) при правительстві для національних меншостей

5. Українська Національна Рада жадає, щоб зорганізована оце в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішному австро-угорському міністрові за граничних справ граф. Буранові відмовляється права виступати від імені сеї української території" [19].

Збори Конституанти проходили бурхливо, в напружених дебатах до глибокої ночі. Так, соціал-демократи, частина радикалів і націонал-демократів, представники студентства висловились за негайне об'єднання українських земель Австро-Угорщини з Наддніпрянською Україною, яка в той час була ще гетьманською. Ці партії відбивали настрої, які домінували тоді в галицькому суспільстві. Гаряча дискусія довкола цього питання тривала 12 годин. Врешті-решт вирішили поки що не приєднуватися до України, оскільки в „14 пунктах" президента США В.Вільсона народам Австро-Угорщини гарантувалось право на самовизначення, а Росія трактувалась як єдина держава, єдиний народ. Злука з гетьманською Україною, федеративною частиною єдиної Росії, загрожувала б Галичині згодом опинитися під владою Росії. До того ж, члени Українського Національного Союзу в Києві, які готували в цей час повстання проти гетьмана, просили, щоб Галичина не приєднувалася саме до гетьманської України і тим самим не зміцнила становища гетьмана [20,с.29].

19 жовтня 1918 р. там же, в Народному домі, розпочався, як і намічалось, з'їзд „мужів довір'я" - представників міст, містечок, повітів, сіл, різних громадських організацій, яких прибуло близько 300 чоловік. Вони повинні були затвердити склад УН Ради і Постанову про утворення на українських землях Австро-Угорщини Української держави. Що і було здійснено з небувалим натхненням і ентузіазмом. Як пересвідчуємося, все

відбувалось у правовий легітимний спосіб, що говорить про відданість галицьких політичних лідерів ідеалам європейського демократизму і парламентаризму.

Того ж дня УН Рада ухвалила свої „Прокламації“, в яких закликала національні меншини - поляків, євреїв, німців - надіслати своїх представників до щойно створеного парламентського органу [18]. Однак вони не скористалися цією можливістю. Лише один недавній парламентський посол Ернест Брайтер (єврей за національністю) погодився вступити до Української Національної Ради як представник польської меншини. В подальшому він був членом Державного секретаріату ЗУНР [21, с.87].

19 жовтня УН Рада утворила 3 комісії (делегатури) з функціями вищої виконавчої влади: репрезентативну й загально виконавчу - у Відні (Є.Петрушевич - голова, члени: В.Бачинський, Н.Василько, Є.Левицький, А.Лукашевич, К.Трильовський, Т.Окуневський), організаційну - для Галичини і Закарпаття (К.Левицький - голова, члени: І.Кивелюк, І.Макух, І., І.Курівець, О.Барвінський, О.Назарук), Буковинську створено 21 жовтня (очолив її у Чернівцях Омелян Попович) [22, с.10-19].

25 жовтня 1918 р. Буковинська делегатура прийняла назву Український Краєвий комітет Буковини, який після перейняття українцями влади 7 листопада 1918 р. у Чернівцях і обрання О.Поповича представником краю, отримав назву Українська Краєва Національна Рада (очолив її А.Артимович) [23, с.306-308]. 19 жовтня було також обрано Президію УН Ради, яка представляла її в період міжсесійми [24, с.19].

Під час з'їзду „мужів довір'я“ під стінами Народного дому зібралося двохтисячне стихійне народне віче. Прийняття кожного законодавчого акту щойно затвердженим національним парламентом сприймалося схвальними вигуками, здравницями і оплесками [13, с.114]. Перед народним зібранням виступали члени УН Ради, у тому числі й М.Ганкевич, який, зокрема, наголошував, що [...] домаганням і ціллю всіх українців є з'єдинення всіх українських земель [...] в одну державу [...] з'єдинену, вольну, самостійну Українську Республіку“. Він говорив також про захист соціальних і національних прав народів в Українській державі, закликав до мирного, демократичного, справедливого розв'язання спірних питань з поляками і росіянами.

Хоч більшість галичан і буковинців, передусім молоде покоління різних станів і верств, жадали об'єднання західноукраїнських земель з Великою Україною, політичні керманічі старшого покоління (Є.Петрушевич, К.Левицький, С.Голубович, І.Горбачевський, К.Трильовський та ін.), виховані в політико-правовій системі Австрії і віддані їй, міцно трималися думки, що, незважаючи на прийняту постанову про утворення Української держави, Західна Україна на правах автономії має залишатися в складі Австро-Угорщини. З такими намірами очолювана Є.Петрушевичем депутація 20 жовтня 1918 р. відбула зі Львова до Відня. Учасник Національних зборів Дмитро Паліїв з гиркотою писав про це: „Загал з таким рішенням не погоджувався. До України - така була загальна думка і воля. Витворювалися два різні табори. Старі і відповідальні тоді політики шукали компромісу з Австрією. Соціал-демократія, молодь і „голос народа“ бажали йти революційним шляхом. Прірва вже тоді наростала“ [25, с.7].

Вищі урядовці у Відні обходилися обіцянками, які нічого конкретного не значили. Імператор українську депутацію не прийняв. Було очевидним, що австрійська влада вичікує, як розгортатимуться події в Галичині і світі. Збагнувши врешті-решт марність своїх зусиль і незацікавленість керівництва держави „українським питанням“,

СТВОРЕННЯ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ЗУНР

очолована Є.Петрушевичем репрезентативно-виконавча делегатура УН Ради повним своїм складом ухвалила:

„1. Українська Національна Рада має обняти управу українських областей в Галичині.

2. Українська Національна Рада нав'яже взаємини з іншими Національними Радами задля узгодження спільних справ і у справі укладення перемир'я.

3. Українська Національна Рада вестиме мирні переговори самостійно.

4. Уконституювання Української Національної Ради слід нотифікувати Українській державі й іншим державам" [26].

Українська галицька політична еліта крок за кроком наближалася до ідеї створення української держави. Упродовж двох днів (18 і 19 жовтня 1918 р.) галицькі політичні кола, у відповідності з міжнародними правовими нормами, проголосили створення Української держави, обрали і затвердили на Установчих зборах її законодавчий орган - Українську Національну Раду, сформували органи виконавчої влади у формі 3-х комісій (делегатур). Першим реальним державотворчим кроком молоді влади стало прийняття репрезентативно-виконавчою делегатурою наприкінці жовтня 1918 р. означеної вище віденської ухвали. Попереду на Українську Національну Раду (революційний український парламент) і її виконавчі органи чекала важка, виснажлива праця з розбудови і вдосконалення демократичних владних інститутів в умовах українсько-польської війни (1918-1919р.р.).

Таким чином, ми простежуємо, як відбувалась трансформація громадських організацій українців у представницькі з подальшим формуванням національного парламенту європейського зразка.

Список джерел та літератури:

1. Докладніше див.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.6: Західноукраїнська Народна Республіка. Історія і традиції. - Львів, 2000.- 374 с.; Кондратюк В. О., Регульський В.Л. ЗУНР: Становлення і захист завоювань (1918-1921). - Львів, 1998. - 96 с.; Тищик Б.Й. Західно Українська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права. - Львів: Тріада плюс, 2004. - 392 с.; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. - Івано-Франківськ. - 264 с.; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. -Львів, інститут українознавства ім.. Крип'якевича, інститут східно-центральної Європи,1998, 488с.; Павлишин О. Українська Національна Рада ЗУНР-ЗоУНР: реконструкція особового складу (жовтень 1918 р. - червень 1919 р.) // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. Вип.2. - Львів, 1999. - С. 234-252 та ін.

2. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали: У 5 т. -Т.1. Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР /Укладачі Карпенко О., Мицан К. - Івано-Франківськ, 2001. - 584 с.; Т.2. Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. - Івано-Франківськ, 2001. - 710 с.; Ортинський В.Л. Силлові структури Західно-Української Народної Республіки.- Львів, Львівський юридичний інститут МВС України.-2004.-368с.

3.Див.: Баран С. Наша програма і організація. Програма і організація української національно-демократичної (народної) партії. - Львів, 1913. -24с.

4.Див. : Верига В . Визвольні змагання в Україні 1914-1 923 рр. : У 2-х томах. - Т. 1 . -Львів, 1998. – 524с.

5. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. –Т.1.- Сучасність,- 1983.- 510с.

6. Цит. за: Верига В. Визвольні змагання в Україні. . . - Т. 1 . - С.405.

7. Українське слово. -1918. -14 лют.

8. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали. . . - Т. 1, - Івано-Франківськ: Лілея.-2001, 584с.
9. Див.: Тищик Б.Й. Західно Українська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права. – Львів: Тріада плюс, 2004.- 392с.
10. Цит. за: Тищик Б.Й. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Історія держави і права. - Львів: Тріада плюс, 2004.- 392с.
11. Українське слово. -1918.-10 верес.
12. Див.: Діло. - 1918. - 2-16 жовт.
13. Левицький К Великий зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. Львів:Червона калина,1931.-152с.
14. Діло. - 1918 -19 жовт.
15. Діло. - 1918. - 22 жовт.; Українське слово. - 1918. - 22 жовт.
16. Діло. - 1918. -20 жовт.
17. Див.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. - Івано-Франківськ. - 264 с.
18. Українське слово. - 1918. - 22 жовт.
19. Діло. -1918. -22 жовт.
20. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918-1923 рр. - Філадельфія, 1956. – 183с.
21. Довідник з історії України. – Київ:Генеза, 2002. - 1135с.
22. Левицький К. Розпад Австрії і українська справа // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. -Т.3.-Вінніпег: В-во Д.Микитюка,-1966.- 285с.
- 23.Буковина: її минуле і сучасне. - Париж; Філадельфія, Детройт, 1956. – 326с.
- 24.Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О. А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923р.р. До 75-річчя утворення і діяльності. Коломия:Сіт, 1993.-120с.
25. Палів Д. Листопадова революція, - Львів, 1929. – 44с.
26. Українське слово. - 1918. - 29 жовт.

Поступила в редакцію: 20.12.2006 г.

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Виноградов А. Б.

МІСЦЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ В СИСТЕМІ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Питання пошуку оптимальних заходів протидії злочинності залишається сьогодні одним з актуальних питань. Свідченням цього є запровадження раніш невідомого кримінальному законодавству інституту звільнення від покарання з випробуванням, який прийшов на зміну раніш існуючим умовному засудженню та відстрочки виконання покарання [1, с. 264].

Питанням зазначеного вище виду звільнення від відбування покарання присвячені роботи багатьох вчених, серед яких можна виділити Ю.В. Бауліна, І.М. Гальперина, М.А. Тельфера, Г.А. Кригера, В.А. Ломако, Ю.М. Ткачевського, М.І. Якубовича та інших. Але, не зважаючи на існуючі публікації, залишається багато дискусійних питань, що стосуються інституту звільнення від відбування покарання, зокрема, звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Метою нашої роботи є дослідження місця такого виду звільнення від відбування покарання, як звільнення від відбування покарання з випробуванням у системі заходів кримінальної відповідальності.

Слід зазначити, одним з перших, з'явився погляд на умовний осуд як на самостійний вид покарання, що передбачалося у Кримінальному кодексі (далі – КК) УРСР 1922 р. Ця точка зору в даний час не має стільки прихильників як під час дії вказаного кодексу, що передбачав умовний осуд як самостійний вид покарання [2, с. 24]. Але і зараз деякі юристи розглядають зазначений вид звільнення, як окремий вид покарання [3, с. 391].

На нашу думку, цей помилковий погляд визначений тим, що вказаний вид звільнення розміщений законодавцем у розділ XII КК України “Звільнення від покарання та його відбування”. Але ми вважаємо, що безпеліційним є той факт, що засуджена особа може бути звільнена від відбування покарання лише після призначення йому судом покарання, отже, звільнення, ні яким чином не може розглядатися в якості окремого покарання.

Зв'язок вказаного виду звільнення з покаранням, що виявляється в тому, що воно цілком забезпечує мети покарання і містить елемент примусу, – недостатній аргумент на користь того, що звільнення від відбування покарання з випробуванням є одним з видів покарання.

Звільнення від відбування покарання з випробуванням спрямоване на досягнення цілей покарання не тому, що є окремим його видом. Його застосування можливо тільки в тому випадку, якщо суд вважає, що цілі призначеного їм покарання можуть бути досягнуті без його реального виконання. В цьому випадку, вірною є думка, В.А. Ломако, який з приводу досягнення цілей покарання зазначає, що: “на-

чинається и в определенной степни достигается ... еще до исполнения наказания, уже с момента его назначения” [4, с. 15].

Не можна розглядати звільнення від відбування покарання з випробуванням як вид покарання і через його спряженість з визначеними елементами примуса (наприклад: контроль за особою, яка знаходиться на іспитовому строку, накладення на нього судом деяких обов'язків). Цей примус, як правильно відзначає Ю. Ткачевський, “вне наказания” [5, с. 33].

Також, на нашу думку, не вірним є положення стосовно того, що звільнення від відбування покарання з випробування є специфічною формою звільнення від реального відбування призначеного покарання. Ми вважаємо, що вказаний вид звільнення не можна зводити до звільнення від покарання, незважаючи на те, що в ньому дійсно утримуються його ознаки. При звільненні від відбування покарання з випробуванням, крім основного, суд може призначити додатковий вид або додаткові види покарання, що підлягають реальному, тобто безумовному виконанню, що передбачене ст. 77 КК України [6, с. 35].

Не можна визнати звільнення від відбування покарання з випробуванням звільненням від покарання ще і тому, що, застосовуючи його, суд не може цілком гарантувати подальшу бездоганну поведінку засудженого. Він лише припускає таку поведінку і тому допускає можливість настання кожного з наслідків – реального застосування призначеного покарання або його незастосування до засудженого, розраховуючи при цьому на те, що це звільнення зробить певний вплив. Тому звільнення від покарання – це лише один з можливих правових наслідків застосування вказаної норми, що саме по собі не розкриває його юридичної природи.

Крім того, необхідно зауважити, що якби звільнення від відбування покарання з випробуванням являлося звільненням від покарання, то при вчиненні засудженим протягом іспитового строку іншого злочину не могло б бути підставою наявності сукупності вироків і призначення остаточного покарання за принципом часткового або повного складання покарань (ч. 3 ст. 78 КК України) [6, с. 37].

Ми вважаємо, що слушною також є думка російського вченого В.Н. Петрашева, який визначає інститут умовного засудження в якості особливого порядку призначення покарання поєднане з особливим порядком його виконання [7, с. 449]. Однак, аналізуючи чинне кримінальне законодавство України, можна дійти висновку, що і ця думка має свої слабкі сторони. Вона не враховує той факт, що звільнення від відбування покарання з випробуванням застосовується відповідно у відношенні основного покарання, і той факт, що питання про застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням встає вже після призначення судом покарання в звичайному порядку.

З усіх існуючих точок зору, ми вважаємо, найбільш вірними є думки авторів, які зазначають, що вказаний вид звільнення є мірою або формою реалізації кримінальної відповідальності за вчинений злочин [8, с. 162]. Вважаємо за доцільне коротко розглянути поняття “кримінальна відповідальність”.

В теорії кримінального права існує безліч різних визначень кримінальної відповідальності, жодне з яких не є загальновизнаним. Деякі вчені зводять сутність кримінальної відповідальності до покарання, а її границі і зміст ототожнюють

відповідно з межами виконання і змістом кримінального покарання. В даний час ця точка зору цілком обґрунтовано критикується багатьма вченими, тому що за змістом діючого кримінального законодавства поняття “кримінальна відповідальність” і “покарання” хоча і близькі, але не тотожні, крім того, кримінальна відповідальність первинна стосовно покарання і ширше його за об’ємом.

Інша група авторів характеризує кримінальну відповідальність як заснований на нормах кримінального права обов’язок особи, що вчинила злочин, зазнати несприятливі наслідки у виді осуду і покарання [9, с. 372; 10, 26]. Ця концепція також була піддана критиці. Головним аргументом противників цієї теорії була та обставина, що обов’язок зазнати заходи кримінально-правового впливу, який виникає в момент вчинення злочину, ще не є реальним зазнаванням вказаних несприятливих наслідків, а отже, він ще не є кримінальною відповідальністю. В тому випадку, якщо злочин не розкритий і злочинець не встановлений, а також в силу інших обставин, передбачений кримінальним законом обов’язок винного зазнати несприятливі наслідки може залишитися нереалізованою. Кримінальна відповідальність виникає лише у зв’язку з фактичною реалізацією вказаного обов’язку винного – в момент вчинення злочину, як вважають окремі автори [11, с. 56] або в момент набрання широком чинності, як вважають інші [12, с. 292 – 293].

На нашу думку, кримінальна відповідальність – це виражений в судовому вироку і заснований на кримінальному законі осуд особи, винної у вчиненні злочину, що супроводжується, як правило, призначенням покарання, наявністю судимості, а також фактичним зазнаванням позбавлень і право обмежень, виконанням встановлених законом зобов’язань.

В підтвердження вказаної точки зору необхідно зазначити, що кримінальна відповідальність при звільненні від покарання з випробуванням реалізується як за допомогою винесення судом обвинувального вироку, засудження винного та призначення йому покарання, так і за допомогою обмеження прав і свобод винної особи, покладення на нього судом певних обов’язків, встановлення контролю за його поведінкою та наявністю загрози застосування призначеного покарання впродовж всього іспитового строку.

Специфічними рисами цього виду звільнення від відбування покарання, на підставі яких він відрізняється від покарання можна визначити:

при такому виді звільнення в обов’язковому порядку призначається один з основних видів покарання, вичерпний перелік яких зазначений у ст. 51 КК України. Призначене судом покарання вважається умовним лише через те, що впродовж іспитового строку особа повинна виправдати зроблену їй довіру. При певних диференційованих обставинах, вказаних у кримінальному законі, суд повинен постановити про реальне відбуття призначеного покарання;

суд встановлює іспитовий строк, впродовж якого засуджений повинен доказати своє виправлення, виконуючи покладені на нього певні обов’язки.

Таким чином, звільнення від відбування покарання з випробуванням являється заходом кримінальною відповідальності, який призначається після призначення покарання у випадках, передбачених законом.

На підставі вищевказаного, на нашу думку, звільнення від відбування покарання з випробуванням являється заходом кримінальної відповідальності, який заключається в особливому порядку її реалізації шляхом призначення основного покарання, яке умовно не відбувається і здійснення кримінально-правового впливу з метою виправлення засудженого в умовах контролю за його поведінкою впродовж іспитового строку.

Список джерел та літератури:

1. Книженко О.О. Историчні витоки звільнення від відбування покарання з випробуванням // Вісник ХНУВС. – 2005. – № 31. – С. 264 – 270.
2. Уголовный кодекс УССР с изменениями и дополнениями по 1-ое июня 1924 года. – Х.: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1924. – 102 с.
3. Смирнова Н.Н. Уголовное право: Учебник. – СПб, 1998. – 654 с.
4. Ломачко В.А. Применение условного осуждения. – Х., 1976. – 128 с.
5. Ткачевський Ю. Юридическая природа условного осуждения // Уголовное право. – 1999. – № 1. – С. 33 – 36.
6. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001р. – Х.: Одисей, 2001 р. – 255 с.
7. Уголовное право. Общая часть: Учебник. / Под ред. В.Н. Петрашева. – М., 1998. – 638 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. Мельника М. І., Хавронюка М. І. – К.: Атіка, 2003. – 1056 с.
9. Гришук В. Поняття, види, підстави, форми і стадії реалізації кримінальної відповідальності // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали X регіональної науково-практичної конференції (5 – 6 лютого 2004 р.). – Львів, 2004. – С. 371 – 374.
10. Кримінальне право України. Загальна частина / Під ред. Бажанова М. І., Сташиса В. В., Тація В. Я. – Київ – Харків: Юриком Інтер – Право, 2002 р. – 414 с.
11. Уголовная ответственность. Общая часть: Учебник / Под ред. А.И. Рарога. – М., 1997. – 432 с.
12. Уголовная ответственность. Общая часть: Учебник / Под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М., 1997. – 456 с.

Поступила в редакцию: 18.12.2006 г.

Шеховцова Л. І.

ВПЛИВ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОСОБИ НА КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я

Сучасний етап розбудови в Україні правової держави вимагає глибокого аналізу важливих проблем кримінально-правової науки, в першу чергу розробки науково обгрунтованих рекомендацій по вдосконаленню чинного кримінального законодавства та практики його застосування. В науці кримінального права загально визнаним є положення, згідно якого невід'ємним елементом складу злочину є його суб'єктивна сторона, основною ознакою якої виступає вина. Але, якщо проблематика вини досить глибоко досліджена у вітчизняній кримінально-правовій науці, питанням мотиву і мети – приділялось менше уваги, то така ознака суб'єктивної сторони складу злочину, як емоційний стан особи залишається практично невивченою.

У правовій літературі деякі проблеми емоційного стану особи розглядалися у роботах Ю.М. Антоняна, М.К. Аніянца, М.І. Бажанова, А.В. Байлова, В.М. Бурдіна, О.В. Бурка, С.В. Бородіна, Р.В. Вереси, В.К. Грищука, Н.О. Гуторової, П.С. Дагеля, М.І. Дубініної, М.І. Загородникова, А.Ф. Зелінського, Т.В. Кондрашової, Д.П. Котова, Г.А. Крігера, В.М. Кудрявцева, В.І. Ляпунова, В.В. Леня, В.В. Лунеева, М.В. Лисака, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, В.А. Мисливого, А.А. Музики, Л.А. Остапенко, О.М. Попова, І.П. Портнова, Ш.Р. Раджабова, А.В. Савченко, Б.С. Сидорова, В.В. Сташиса, В.І. Ткаченка, С.А. Тарарухіна, Т.Г. Шавгулідзе, С.Д. Шапченка, М.Д. Шаргородського, Н.М. Ярмиша, С.С. Яценка та ін.

Однак, незважаючи на позитивну роль цих досліджень, в яких містяться науково обгрунтовані та практично корисні висновки, є ряд аспектів, що залишаються дискусійними, деякі судження, що були висловлені в цих роботах, потребують додаткового аналізу, а сформульовані теоретичні положення є спірними та потребують більш поглибленої аргументації з позиції кримінального права, кримінології та психології.

Актуальність даної статті полягає в тому, що детальний розгляд емоційного стану особи, яка скоїла злочин, дозволяє більш глибоко розуміти мотиви скоєного діяння, напрямку умислу, причини недбалості і таким чином більш глибоко вияснити характер вини особи в злочині проти життя та здоров'я. Нехтування проблемою емоційного стану особи, що скоїла злочин, може призвести до порушення одного з головних принципів кримінального права – індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання.

Метою статті є визначення впливу емоційного стану особи на кримінальну відповідальність за злочини проти життя та здоров'я.

Емоційний стан особи, що скоїла злочин (далі - ЕСО), можна визначити як особливий юридично значущий психологічний стан особи, який впливає на її волю і свідомість, взаємодіє із іншими ознаками складу злочину і визначає особливості кримінально-правової кваліфікації діяння, передбаченого відповідною статтею

Особливої частини КК України, а також впливає на вирішення питань, пов'язаних із індивідуалізацією покарання.

ЕСО може активізувати або паралізувати інтелект, звужити його сферу, знизити футурологічні можливості людини. Цим самим він безпосередньо впливає на якість інтелектуального моменту вини суб'єктивної сторони. Крім того, ЕСО (особливо негативний) може виконувати функції неусвідомлених або усвідомлених вихідних спонукань при скоєнні злочинів й у такий спосіб входити в мотивацію і вольовий моменти вини суб'єктивної сторони.

Злочини проти життя та здоров'я людини, скоєні в стані сильного душевного хвилювання, становлять великий інтерес для наукового дослідження, оскільки з'ясування питань, пов'язаних із психологічною й емоційною сторонами даних злочинів, є предметом особливої значимості. На практиці ці питання прямо впливають на кримінальну відповідальність, сприяють визначенню наявності або відсутності складу злочину в діях конкретної особи, а також вирішенню питань про ступінь вини й обрання міри покарання.

Розглядаючи вплив ЕСО на кримінальну відповідальність проти життя та здоров'я, необхідно відмітити, що найбільший такий вплив спостерігається у ст.ст. 116, 117 та 123 КК України. Лише в цих статтях мова йде про особливий емоційний стан винного, що виступає у якості обов'язкової ознаки цих складів злочинів, яку слід розглядати у якості пом'якшуючої.

У злочині, передбаченому ст. 116 КК України, приводом виникнення сильного душевного хвилювання, що іменується в психології фізіологічним афектом (афектом), названі протизаконне насильство, систематичне знущання та тяжка образа з боку потерпілого. Ст. 123 КК України обставинами, що можуть викликати сильне душевне хвилювання (афект) називає протизаконне насильство та тяжку образу з боку потерпілого. В ст. 117 КК України мова йде про специфічний емоційний стан жінки, при якому вчинення нею злочину щодо своєї новонародженої дитини обумовлене емоційною напругою, викликаною вагітністю і пологами та психічними процесами, що їх супроводжували (зокрема сімейним конфліктом, подружньою зрадою та іншими соціально-побутовими негараздами).

За змістом закону сильне душевне хвилювання (афект) здобуває кримінально-правове значення лише в тому випадку, якщо воно причинно обумовлено негативними діями потерпілого, які чітко визначені у кримінальному кодексі України. Тобто, протиправні дії винного, скоєні в стані сильного душевного хвилювання, є відповідною реакцією на негативну поведінку потерпілого.

Злочини, скоєні в стані сильного душевного хвилювання є злочинами з так званим матеріальним складом. Інакше кажучи, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цих злочинів є суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і наслідками, а також час і певна обстановка, яку створює провокуюча поведінка з боку потерпілого. Розглянемо ці ознаки більш докладно.

У кримінальному праві під поняттям діяння розуміють як дію, так і бездіяльність, яке визначається сукупністю таких ознак: діяння повинне бути суспільно небезпечним і протиправним, конкретним, свідомим та вольовим актом поведінки людини [1, с.139].

Більшість вчених-криміналістів вважають, що дані злочини можуть бути вчинені тільки шляхом активних дій й таким чином виключається їхнє вчинення шляхом бездіяльності. В обґрунтування своїх доводів вони приводять наступні аргументи:

По-перше, це пояснюється тим, що індивід, який перебуває в афективному стані, не може перебувати в стані спокою, оскільки "фізіологічна основа афекту така, що для його погашення потрібна розрядка в дії" [2, с.26].

По-друге, виходячи з положення психології про те, що "афекти" виникають частіше всього раптово й тривають іноді всього кілька хвилин [3, с.259; 4, с.119; 5, с.8], варто мати на увазі, що й дії винного повинні тривати в часі рівно стільки, скільки зберігається стан афекту. Афекту властиво зживати себе в діях. Тому принципово важливим є встановлення початкового моменту виникнення афекту і його закінчення.

Як ми вже вказували раніше, афект - це бурхлива реакція, що має характер гострого психічного переживання і якій притаманна негайна розрядка на протиправні дії потерпілого, яка супроводжується бурхливою рухомою активністю. При чому рухома активність повинна бути направлена на припинення дії подразника, який викликав у винного стан сильного душевного хвилювання; У більшості випадків дії винного, вчинені в стані афекту, є як би негайною реакцією на негативну дію потерпілого, що виключає розрив у часі між раптово виниклим (афектованим) наміром і заповіданням шкоди потерпілому.

Однак із цього не слід робити висновки, що момент вчинення злочинного діяння як відповідна реакція на протиправну поведінку повинен повністю збігатися з моментом виникнення афекту.

Злочинна дія може бути вчинена через деякий, досить незначний, проміжок часу після виявлення винним травмуючої ситуації, яка викликала афект, але при неодмінній умові збереження стану сильного душевного хвилювання. Цей висновок підтверджується й дослідженнями психологів. Наприклад, І. А. Кудрявцев справедливо відзначає, що психологічне розуміння раптовості повинне враховувати, насамперед, суб'єктивний момент - раптовість афективного імпульсу до дії для самого суб'єкта. Така суб'єктивна раптовість може не збігатися з об'єктивним приводом, що багато в чому залежить від особливостей процесу переживання психотравми. У типових випадках розвитку афекту процес переживання супроводжується стрімким зростанням емоційної напруги, що закінчується афективним вибухом. Але процес переживання може носити й хвилеподібний характер, спонтанно підсилюватися в певний період під впливом мимовільних подань перенесеного насильства, усвідомлення нових особистісних змістів образи, при повторній зустрічі з травмуючими елементами тієї ж конфліктної ситуації. У цих випадках можливий "відставлений афективний вибух" [6, с.119].

Крім того, як справедливо відзначає О.Д. Ситковська, афекту практично завжди властива раптовість виникнення, але суб'єктивно й об'єктивно афективна реакція протікає по-різному. Багато в чому це залежить від гостроти конфліктної ситуації, ваги провокуючого приводу, від психофізіологічних якостей особистості винного.

Тому однозначне для всіх випадків визначення конкретного проміжку часу між приводом і відповідною реакцією не представляється можливим [7, с.21].

Проведений нами аналіз кримінальних справ досліджуваної категорії показав, що 19% склали випадки, коли винний, перебуваючи безпосередньо під впливом нанесеної йому образи, вчиняє перед вбивством різні дії (наприклад, біжить у свою квартиру, сусідню кімнату, щоб взяти зброя злочину, переслідує потерпілого, проникає в будинок, квартиру, робить постріли й т.д.). Однак такі дії не можна розцінювати як готування до вбивства. Таким чином, розбіг у часі між моментом виникнення афекту й моментом убивства можливий, але при неодмінній умові збереження в цей період афективного стану.

Суспільно небезпечні наслідки як ознака об'єктивної сторони злочину в кримінальному праві визначаються як шкода (збиток), що заподіюється об'єкту суспільно небезпечним діянням, або як реальна загроза заподіяння такої шкоди. Суспільно небезпечні наслідки злочинів, вчинених в стані сильного душевного хвилювання можуть бути різноманітними - від побоїв до смерті потерпілого.

Обов'язковою умовою діянь, вчинених у стані афекту, є обстановка його здійснення, що полягає в неправомірній поведінці потерпілого - це протизаконне насильство, систематичне знущання та тяжка образа з боку потерпілого.

Що стосується такої обставини вчинення афектованих злочинів як неправомірні дії потерпілого, то необхідно відмітити, що такий стан виникає не тільки через неправомірні дії потерпілого. Причини його виникнення можуть бути різноманітними. Не можна погодитися з С.В. Бородіним, який відносить вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини до злочинів, що скоюються у стані сильного душевного хвилювання. Однак приводом до виникнення такого стану в даному випадку є не неправомірні дії потерпілого, а родовий процес та післяродовий стан, який супроводжується фізичними навантаженнями та психічним збудженням, що характеризується емоцією страху [8, с.186]. Тобто, реальних приводів для виникнення сильного душевного хвилювання набагато більше.

Так, закон не уточнює, яким саме за характером має бути застосовуване потерпілим насильство. На думку М.І. Мельника та В.К. Грищука, насильство, внаслідок якого виникає стан сильного душевного хвилювання, може бути як фізичним (заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв), так і психічним (погроза заподіяти фізичну, моральну чи майнову шкоду). Найпоширенішим з них є фізичне насильство, що, за даними нашого дослідження, становить 70 % випадків скоєння аналізованих злочинів. Крім того, поняттям насильство, на думку М.І. Мельника та В.К. Грищука, охоплюються і будь-які інші дії насильницького характеру (незаконне позбавлення волі, звалтування, задоволення статевої пристрасті неприродним способом тощо). Основна вимога, яка пред'являється до насильства - спроможність викликати в особи стан сильного душевного хвилювання. [9, с.282].

Що стосується психічного насильства, то необхідно вяснити, яким саме повинен бути зміст психічного насильства, або чим повинен загрожувати потерпілий, щоб вчинене було визнано основою афекту в змісті ст.ст. 116, 123 КК України?

Зміст психічного насильства в цьому випадку не обмежується погрозою застосування фізичного насильства, а містить в собі й інші дії. Наприклад, С. В. Бородин робить висновок, що психічне насильство може виражатися в погрозі заподіяти фізичне насильство, оголосити свідомо наклепницькі ганебні відомості й інші аналогічні дії. [8, с.194]. Цієї ж позиції дотримується І. Я. Козаченко. Психічне насильство, як він вважає, виражається в погрозі застосувати фізичне насильство, поширити наклепницькі вигадництва й т.п. [10, с.270]. В.В. Сташис і М.І. Бажанов до психічного насильства стосовно злочинів, що розглядаються, відносять загрозу заподіяти не тільки фізичну, а й моральну і майнову шкоду [11, с.52].

Насильство, яке викликає у винного стан сильного душевного хвилювання, обов'язково має бути протизаконним. Протизаконний характер означає, що потерпілий не мав за законом права у даному випадку застосовувати таке насильство. Протизаконність дій потерпілого у даному випадку виступає причиною виникнення у винного специфічного емоційно-психологічного стану, який, у свою чергу, викликає відповідну його реакцію. [12, с.112; 13, с.87].

Ми вважаємо, що поняття протизаконне насильство повинне містити в собі не тільки кримінально-протиправні діяння, але й діяння, визнані протиправними будь-якою галуззю права.

При визначенні характеру насильства закон не визначає умов, яким воно повинне відповідати. Він не розкриває ступені важкості насильства, не визначає його меж, інтенсивності й не зв'язує його з настанням будь-яких наслідків [14, с.48]. Тому насильство в змісті ст.116 й 123 КК України поняття надзвичайно широке. Аналіз судової практики показує, що афективний стан у винного може бути викликаний кожним за своїм видом й формою фізичним впливом на його тілесну недоторканність, здоров'я й навіть життя. Насильство може виразитися в ляпасі, незначної сили ударі по особі, але може виявитися й у заподіянні побоїв, з розладом здоров'я, менш тяжких і навіть тяжких тілесних ушкоджень. [15, с.62].

І нарешті, не можна ігнорувати одне з важливих положень науки психології, відповідно до якого виникнення афекту можливо й у випадку його акумуляції, коли навіть незначний привід може послужити провокуючою його обставиною.

Так, на відміну від класичного афекту перша фаза кумулятивного афекту звичайно сильно розтягнута в часі - від декількох місяців до декількох років. Протягом цього часу розвивається психотравмуюча ситуація, що спричиняє кумуляцію (нагромадження) емоційної напруги в обвинувачуваного. Сам по собі афективний вибух може наступити й по незначному приводу, що відіграє роль "останньої краплі".

Таким чином, під насильством стосовно досліджуваних злочинів слід розуміти протизаконний вплив на людину, який здійснюється поза (або проти) її волі і який здатен спровокувати таким насильством афективний стан у винного.

Стосовно до кумулятивного афекту законодавець визначає причину виникнення сильного душевного хвилювання як "систематичне знущання з боку потерпілого". Систематичне знущання - це особливо цинічне глузування, кепкування над особою, образа дією чи словом, що мають багаторазовий (три і більше епізодів) характер [16, с.248; 17, с.42; 18, с.119].

Знуцання може виявлятися в будь-якій формі: цинічній, грубій або надто ввічливій. Головним є те, що знущання завжди повинно супроводжуватися умисним заподіянням потерпілому психічних або моральних страждань із приниженням людської гідності.

Таким чином, під поняттям „систематичне знущання" у розумінні ст. 116 КК України слід розуміти вчинення певних дій (понад три рази), що багаторазово супроводжуються умисним заподіянням потерпілому психічних або моральних страждань із приниженням людської гідності незалежно від форми їх здійснення. [9, с.283].

Встановлення реальної можливості спричинення тим чи іншим насильством, як і тяжкою образою, стану сильного душевного хвилювання є питанням факту, яке повинно вирішуватись з урахуванням всіх обставин справи (характеру дій потерпілого, особливостей психічного стану винного, характеру відносин потерпілого з винним, обстановки, за якої застосовувалося насильство чи завдавалася тяжка образа, тощо) [9, с.282].

Список джерел та літератури:

1. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. - М.: Госюриздат., 1957.-363 с.
2. Портнов И. Особенности аффектированного умысла // Социалистическая законность. - 1979. - №6. - С. 25-26.
3. Иванов П.И. Психология. - М.: Знание, 1959. – 287 с.
4. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений (2-е изд., перераб. и дополн.) - М.: «Юристъ», 1999. - 352 с.
5. Мельник В. Преступление совершено в условиях неочевидности (вопросы судебно-психологической экспертизы) // Советская юстиция. - 1992. - № 19-20. - С. 8.-12.
6. Кудрявцев И.А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. – М.: Юрид. лит., 1988. – 224 с.
7. Ситковская О.Д. Судебно-психологическая экспертиза аффекта. Методическое пособие. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1983. – 71 с.
8. Бородин С.В. Квалификация преступлений против жизни. - М.: Юридическая литература, 1977. – 240 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Каннон, А.С.К., 2001.-1104с.
10. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А.М. Бойко. - Ростов-на-Дону, 1996. - 625 с.
11. Сташис В.В., Бажанов М.И. Личность — под охраной уголовного закона. — Х.: Право, 1996. — 225 с.
12. Ткаченко В.И. Необходимая оборона по уголовному праву. – М.: Норма, 1997. – 120 с.
13. Красиков А.Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России. – Саратов, 1996. - 120 с.
14. Минская В.С., Чечель Г.И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. - Иркутск, 1988. – 234 с.
15. Виллонас В.К. Психология эмоциональных явлений. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. –142 с.
16. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного суду України на 1 грудня 2001 р. / за ред. С.С. Яценка. - К.: А.С.К., 2002. - 936 с.
17. Гуторова Н.А. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. — Харьков: Одиссей, 2003. — 320 с.
18. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. — Днепропетровск: «Пороги», 1992. - 167 с.

Поступила в редакцию: 12.12.2006 г.

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

Кутяев Н. Н.

ИЗУЧЕНИЕ ОПЫТА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОМОЩИ ЭКСТРАСЕНСОВ В РАСКРЫТИИ И РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

С конца XX века в российской литературе по криминалистике и оперативно-розыскной деятельности все чаще стали появляться призывы использовать способности экстрасенсов для раскрытия и расследования преступлений[1]. В связи с этим возникла необходимость в анализе фактов привлечения такого рода специалистов для решения следственных задач. В случае подтверждения эффективности такой помощи необходима разработка процессуальной и тактической регламентации участия экстрасенсов в криминалистической деятельности.

Прежде чем оценить собранные материалы по «криминалистической экстрасенсорике», необходимо определиться с соответствующими понятиями. Экстрасенсорным (сверхчувственным) восприятием принято сейчас называть телепатию и ясновидение [2, с.6]. Специалист мирового класса в области парапсихологии профессор Ч. Хэнзел приводит такие определения:

Телепатия — восприятие одним лицом мыслей другого лица без какой-либо передачи их по сенсорным каналам.

Ясновидение — сведения о каком-либо объекте или событии, получаемые без участия органов чувств.

Проскопия — узнавание будущих мыслей другого лица (проскопическая телепатия) или будущих событий (проскопическое ясновидение).

По мнению Ч. Хэнзела, телепатия — это новое название для чтения мыслей, ясновидение — для второго зрения, проскопия — для прорицания или пророчества[2, с. 17–18]. Приведя в своем исследовании множество фактов, Ч. Хэнзел скептически замечает: «Хотя потрачено много времени, сил и денег, до сих пор не получено ни одного приемлемого доказательства реального существования экстрасенсорного восприятия»[2, с. 295]. Аналогичный вывод следует из анализа трудов нынешних парапсихологов различных стран[3, с. 170–172].

В практике специалистов советской криминалистики и оперативно-розыскной деятельности (система МВД) появление официально разрешенного интереса к помощи экстрасенсов относится к концу 80-х годов минувшего столетия. Созданная по поручению руководства МВД СССР рабочая группа, изучавшая возможности использования нетрадиционных средств и методов в борьбе с преступностью, отметила, что «на местах такая работа проводится на свой страх и риск, бессистемно, ее результаты не документируются, их анализ и обобщение отсутствуют. Больше того, сотрудники нередко опасаются огласки фактов обращения к такого рода способам и методам получения нужной для дела информации, тщательно скрывают ее источники»[4, с.5]. Недаром хвалебная статья в газете «Труд», посвященная ясновидцам, помогающим органам милиции, начиналась с интригующего введения: «Раскрыть настоящие имена этих людей — значит подвергнуть их риску: найдутся охотники

заставить их замолчать. Ведь свой редчайший дар ясновидения они поставили на службу опасному, но необходимому ремеслу уголовного сыска...»[5]

Настойчивая пропаганда в средствах массовой информации экстрасенсорных возможностей человека (в основном — ясновидения) для разрешения возникающих криминальных ситуаций привела к тому, что в 1993 году Главное управление уголовного розыска МВД РФ разослало во все подчиненные подразделения субъектов Федерации запросы с предложением сообщить о конкретных положительных примерах привлечения экстрасенсов к раскрытию преступлений. Из 73 регионов поступили ответы. «Обобщение полученных результатов показало, что в 45 регионах России сотрудники милиции обращались к экстрасенсам для получения сведений оперативного характера (в 20 регионах систематически). Кроме того, в 8 регионах к экстрасенсам обращались родственники потерпевших для восстановления картины происшествия, при которых их близкие пропали без вести, с последующим информированием об этом правоохранительных органов»[6, с. 287].

Автор цитируемой публикации П. Скорченко пользовался сведениями, приведенными в докладе сотрудника ВНИИ МВД РФ А. А. Лазебного на научно-практическом семинаре, состоявшемся в Москве 25–26 мая 1994 года. Докладчик, исследуя «практические попытки применения парапсихологических методов для их использования в борьбе с преступностью», утверждал [7, с. 126–129], что с помощью экстрасенсов в Ставропольском крае «в 1991 году были раскрыты два убийства и кража денежных средств из кассы колхоза. В Свердловской области с помощью экстрасенса М. в 1993 году было раскрыто 16 преступлений. В Смоленской области экстрасенсом Р. правильно указано место сокрытия расчлененного трупа»[7, с. 127–128].

Целью настоящей статьи явилась проверка фактов успешного использования помощи экстрасенсов путем получения информации из различных источников, в том числе и от лиц, занимавшихся расследованием упомянутых преступлений.

Если скрупулезно рассмотреть оптимистичные заявления, о возможностях экстрасенсов, то картина истинных событий выглядит совсем иначе. Упомянутая выше публикация П. Скорченко была, например, в ходе журналистского расследования направлена в ГУВД и прокуратуру Ставропольского края, откуда редакция еженедельника «Родная земля» получила официальные ответы, что экстрасенсы в Ставрополье не раскрывали никаких преступлений [8]. Автор этих строк также получил письменный ответ прокурора Ставропольского края, что «фактов помощи экстрасенсов в раскрытии и расследовании преступлений в Ставропольском крае не имелось»[9].

По эпизоду вышеназванной в докладе А. А. Лазебного помощи экстрасенса Р. в поиске расчлененного трупа (Смоленская область) мною получен ответ начальника УУР УВД Смоленской области: «В ходе оперативно-розыскных мероприятий в Глинковском районе Смоленской области по подозрению в совершении убийства был задержан преступник, который на первоначальном этапе отрицал свою причастность к данному деянию. Труп человека, предположительно убитого им, обнаружен на тот момент не был. При выезде в г. Москву на совещание сотрудники Глинковского РОВД по своей инициативе обратились к женщине с экстрасенсорными возможностями, которая им пояснила только то, что труп находится на территории района и засыпан травой. Однако, еще до получения этой информации, в Глинковском РОВД задержанный гражданин сознался в убийстве и расчленении человека, останки которого он затем спрятал в стог с сеном, где они и были найдены.

Как следует из изложенного, фактически помощь экстрасенсом оказана по данному преступлению не была, а данные ею сведения имели лишь общий характер и способствовать однозначному обнаружению трупа не могли»[10].

Между тем, в специальных изданиях ВНИИ МВД РФ данный случай продолжает преподноситься, как однозначно эффективный: «УВД Смоленской области информировало, что по факту исчезновения жительницы города Смоленска к розыску была привлечена известный московский экстрасенс Р., которая правильно указала место сокрытия расчлененного трупа пропавшей женщины»[11, с. 86]. Здесь, как мы видим, налицо манипуляция сведениями, подтасовка фактов в нужном русле, но все это весьма далеко от принципов научного исследования.

Теперь вернемся к упомянутому выше экстрасенсу М., чудесным образом «раскрывшему» целых 16 преступлений в г. Екатеринбурге. Если принять на веру данное сообщение, то речь идет о феномене мирового масштаба. Вот что рассказывал сотрудник ВНИИ МВД РФ профессор Л. П. Гримак: «...В феврале 1993 года один из экстрасенсов (кстати, старший сержант милиции) сумел раскрыть 16 преступлений подряд. Он пришел в Екатеринбургский СИЗО, и к нему стали вызывать подозреваемых. Он смотрел на каждого и почти сразу начинал описывать обстоятельства преступления. Это были в основном квартирные кражи — и он в деталях описывал обстановку и внутренний вид ограбленных домов. Этот случай задокументирован... Но когда через три месяца мы привезли экстрасенса в Москву привлечь к раскрытию более запутанных преступлений, он уже ничего не смог сделать. Видимо, время от времени он впадал в какие-то пограничные состояния. Повторить успех больше не удалось — более того, он сошел с ума...»[12]

В то же время, как было дано это интервью, Л. П. Гримак в другом источнике упоминает об экстрасенсорных действиях М., происходивших, на самом деле, не в СИЗО, а в неназванном отделении милиции г. Екатеринбурга. При этом цитирует «справку заместителя начальника одного из райотделов г. Екатеринбурга от 9 июня 1993 года, подписанную еще тремя сотрудниками того же отделения»[13, с. 87]. Данные сведения опубликованы в специальном издании с крохотным тиражом (150 экз.), и здесь почти нет конкретной информации, столь нужной для исследователей «криминалистической парапсихологии». Вот что сообщается про действия М.: «С 1 по 28 февраля 1993 г. в ... отделении милиции г. Екатеринбурга осуществлялось рабочее взаимодействие со ... ст. сержантом милиции М., обладающим экстраординарными свойствами психики. Информация, которую он сообщал, способствовала раскрытию 16 преступлений (перечислены номера уголовных дел — авт.) по квартирным кражам и разбойному нападению.

Сообщаемые М., очень важные по делам, сведения были точными, но способ их получения не поддается объяснению с позиции общепризнанных физических законов. Так, он смог воспроизвести реальный ход разговора обвиняемых, подробно описать обстановку в квартире, в которой никогда не был, впрочем, как и в самом городе, где она находится (в г. Екатеринбурге). Он также правильно указал транспорт, которым пользовались преступники, маршрут их движения, остановки, лиц, с которыми они встречались, содержание их разговоров, внешний вид и т.д.»[13, с. 87–88]

Многое здесь вызывает недоумение — странное утаивание названия отдела милиции (такой фантастический положительный опыт заслуживает пропаганды, а не засекречивания), отсутствие фамилий и должностей лиц, подписавших этот сенса-

ционный документ; нежелание упоминать номера уголовных дел, по которым работал М. (это лишает исследователей возможности проверить достоверность сообщаемых сведений). Восхищает эрудиция составителей справки, разбирающихся в «общеизвестных физических законах» но несколько смущает — каким образом они установили, что М. «смог воспроизвести реальный ход разговоров» преступников, которые они вели до того, как были пойманы?!

Для выяснения комплекса появившихся вопросов мне пришлось обратиться в ГУВД Пермской области и ОМОН при ГУВД Пермской области. Выяснилось, что в феврале 1993 года в ходе проведения операции «Сигнал» в Екатеринбург были откомандированы сотрудники Пермского ОМОНа, среди которых находился сержант милиции Виктор Михайлович М., 1960 года рождения. В его задачи входило конвоирование арестованных лиц из СИЗО в РОВД. Присутствуя на допросах арестованных, проводимых оперативными работниками Октябрьского РОВД г. Екатеринбурга, сержант М. заявил, что может «читать мысли» задержанных и «видеть картину» совершенных преступлений. Сотрудники Октябрьского РОВД разрешили М. участвовать в допросах арестованных, задавать им вопросы и корректировать их показания, убеждая рассказать правду о всех совершенных преступлениях. По возвращении из этой командировки М. был по инициативе своего руководства направлен на медицинскую комиссию, так как у него стали проявляться «признаки острого психического расстройства. Он был госпитализирован, а затем уволен из органов внутренних дел по болезни (шизофрения)»[14].

Я установил контакт с М., который после увольнения имеет вторую группу инвалидности. Вот как описывает он свою помощь сотрудникам Октябрьского РОВД: «В Екатеринбурге некоторых вводил в гипноз, получал информацию... Беседовал оперативник, я садился за подозреваемым сзади и также подключался к беседе. Закрывал глаза, старался настроиться на объект, и мысленно составлял картину происшедшего... В момент, когда работал, фотосъемки или записи на магнитофон не было...»[14]

В учебниках и пособиях по психиатрии указано, что лица, страдающие шизофренией, нередко считают, что они обладают способностями гипнотизировать людей, читать их мысли, предсказывать будущее. При этом такие больные ведут себя уверенно (при шизофрении интеллект сохраняется), могут оказывать влияние на окружающих. Недаром проф. Л. П. Гримак, ссылка на которого приведена выше, считал, что М. «впадал в какие-то пограничные состояния». Но успех сержанта М. здесь объясним вполне прозаичными причинами: на этих допросах адвокатов не было, отсюда — отсутствовал надлежащий контроль за действиями оперативных работников. А ситуацию такого перекрестного допроса М. описывает следующим образом: «Садил людей (арестованных — авт.) прямо, ноги — как удобно сидеть, руки — на колени. В такой позе сложнее врать, то есть лишали допрашиваемого невербального общения (жестикуляции)...»[15]

М. не сообщает, каким образом работники милиции добивались послушания от арестованных, которых заставляли принимать такую позу, в которой неподвижно сидевший обвиняемый должен был отвечать на вопросы нескольких (!) оперативных сотрудников. При этом сам М. находился вне пределов видимости опрашиваемого (за его спиной), откуда и задавал свои вопросы. Но любой опытный оперативник подтвердит, что на начальной стадии работы с арестованными именно подобный «бригадный метод» опроса дает, как правило, эффективные результаты,

без всякого «сверхчувственного восприятия». Законность подобных мероприятий комментировать не стану.

Очевидно, после того, как стало известно, что «парапсихологические» опросы в Октябрьском РОВД проводило лицо, страдающее шизофренией, эти фантастические эпизоды работники милиции Свердловской области стараются не упоминать. На мой запрос начальник Октябрьского РУВД г. Екатеринбурга ответил: «По Вашему обращению о предоставлении информации о раскрытых с экстрасенсорной помощью преступлениях в Октябрьском РУВД в 1993 году сообщаем, что данными сведениями не располагаем, какие-либо материалы по указанным фактам в РУВД отсутствуют. Сотрудники РУВД, работавшие в указанный период времени, интересующей Вас информацией не располагают»[16].

Небезынтересно отметить, что даже сами исследователи-энтузиасты вынуждены признавать тягу лиц с аномалиями психики к провозглашению себя экстрасенсами. На семинаре в институте психологии РАН, где обсуждалась тема «Психология и психофизиология экстрасенсорных явлений», в докладах ученых наличествовали наблюдения, дискредитирующие идею сверхчувственного восприятия. Так, В. М. Звонников сообщил, что «у многих лиц, обладающих экстрасенсорными способностями, отмечаются акцентуации характера и психопатологическая симптоматика». Л. Г. Дикая заявила, что «в основе раскрытия способности к экстрасенсорике лежат такие качества, как внутренняя неудовлетворенность, выраженное желание к самореализации, склонность к мистификации, отклонения в эмоциональной сфере». Доклад А. Б. Стрельченко «Особенности межполушарных взаимоотношений у лиц, обладающих экстрасенсорными способностями» — содержал «результаты нейропсихологического исследования больных с различными мозговыми нарушениями (последствия черепно-мозговых травм, нейроинфекции и т.п.)»[17, с. 142–143]. А такой известный исследователь истории парапсихологии как В. Е. Львов еще в 70-х годах минувшего столетия резюмировал: «...Парапсихические изыскания находятся вне науки, находятся целиком в области магии, фокуса, либо патологического бреда душевнобольных людей...»[18, с. 290].

Группа московских психологов в середине 90-х годов минувшего века провела обследование 800 человек, считавших себя «целителями», «экстрасенсами». Четверть из них страдали психозами или находились в пограничном состоянии, 50% оказались психически здоровыми, однако 18% из их числа признались, что ими движут меркантильные или честолюбивые устремления. И только у одного процента участвовавших в исследовании проявился комплекс всех необходимых качеств[19]. Речь идет о способности к лечению людей, а не демонстрации явлений телепатии или ясновидения, таковых «феноменов» не обнаружено. Недаром П. Скорченко указывал, что «экстрасенсы-целители» не могут выступать в роли «экстрасенсов-розыскников»[20, с. 287].

Президент Московской психотерапевтической академии М. И. Буянов утверждает: «Подавляющее большинство нынешних астрологов, колдунов, экстрасенсов — это люди порочные, с психической червоточиной, большинство психиатров считает их нездоровыми»[21, с. 36–37]. В другой своей книге М. И. Буянов отзывается об экстрасенсах так: «Приписывая себе необычные способности, разыгрывая простодушных, они самовозвеличивают себя, придают значение своим пустым натурам. А тем, кто им верит, в конечном счете плюют в душу, превращают их в своих ра-

бов»[22, с. 110]. Ученый с большим стажем, М. И. Буянов проводил эксперименты на известных «ясновидящих», практикующих в Москве. Объектом исследования были 56 экстрасенсов — и все они оказались несостоятельными, без рекламируемых «сверхъестественных способностей»[23, с.76]. Очевидно, эту несостоятельность столичных «экстрасенсов» понимают и руководители московской милиции. Вот что сообщает начальник УУР ГУВД г. Москвы: «В практике подразделений уголовного розыска ГУВД г.Москвы случаев раскрытия преступлений с помощью экстрасенсов не выявлено»[24]. Данное утверждение полностью развенчивает рекламные заверения экстрасенсов, которых в столице насчитывается несколько тысяч[25, с. 24]. Очевидно, не меньшее количество прорицателей зарабатывает себе на жизнь и в другом мегаполисе России — Санкт-Петербурге. Начальник УУР КМ ГУВД Санкт-Петербурга и Ленинградской области официально констатирует: «Фактов раскрытия преступлений по линии УР с использованием помощи экстрасенсов в ГУВД Санкт-Петербурга и Ленинградской области не имеется»[26].

На этом можно было бы закончить рассмотрение темы «Экстрасенсы и МВД», вернувшись к мнению проф. Л. П. Гримака, работавшего во ВНИИ МВД РФ: «...Поставить на поток процесс раскрытия преступлений с помощью экстрасенсов оказалось невозможным, и МВД прекратило работу с ними»[27]. Начальник отдела, в котором работал Л. П. Гримак, кандидат медицинских наук А. И. Скрыпников заявил: «Если какой-то Сидор Сидорович в прессе разрекламирован как спец по розыску без вести пропавших — значит, это чистой воды самореклама»[28, с. 15].

Автором этих строк в период 2003–2005 гг. были сделаны запросы во все 89 УВД субъектов Российской Федерации с просьбой — предоставить информацию о контактах с экстрасенсами при раскрытии и расследовании преступлений[29]. Получены ответы из 63 регионов. Выяснилось, что в 16 регионах сотрудники оперативных служб, а также родственники убитых или пропавших без вести лиц обращались за помощью к экстрасенсам (колдунам, шаманам), но ни в одном случае (!) не было получено информации, позволившей успешно использовать ее при оперативно-розыскных и следственных действиях.

В период 2004–2005 гг. аналогичные запросы направлялись мной в ряд государств (бывших республик СССР). Директор отдела развития департамента полиции Эстонской Республики П. Мянник ответил: «Нами не используется практика привлечения помощи экстрасенсов в интересах розыска и предварительного следствия. В 2004 году обращение к экстрасенсу по инициативе родственников в розыске без вести пропавшего члена семьи не дало результатов»[30]. Секретарь министерства внутренних дел Республики Литва С. Люткявичюс сообщил: «В Литовской Республике фактов использования способностей экстрасенсов при раскрытии преступлений не было. По данным средств массовой информации известны факты использования способностей экстрасенсов частными лицами при поиске пропавших без вести, но насколько эти факты достоверны нам неизвестно»[31].

Из 14 областных УВД Республики Узбекистан ответы получены только по 4 регионам — примеров положительной помощи экстрасенсов не имеется. Аналогичные ответы получены из 7 областных УВД Киргизии (запрашивалось 9 УВД), из которых наибольший интерес представляет сообщение начальника ОУРа УВД Чуйской области: «По всем фактам нераскрытых умышленных убийств родственники погибших обращаются к ясновидящим и другим лицам, способным предсказывать или

гадать. При этом правильных ответов ни по одному из нераскрытых убийств не было получено»[32].

По сообщению начальника следственного департамента МВД Казахстана, «органы внутренних дел Республики Казахстан при раскрытии и расследовании преступлений к помощи экстрасенсов до настоящего времени не обращались»[33]. Из 14 запрошенных областных УВД Казахстана ответы получены из 7 (50%), при этом сотрудники Алматинского и Карагандинского ГУВД отметили, что информация, представленная родственниками потерпевших (убитых или пропавших без вести лиц), полученная при их обращении к знахарям, проверялась оперативными методами, но не находила своего подтверждения.

Все областные УВД Республики Беларусь и ГУВД г. Минска представили ответы, что не располагают сведениями о положительной помощи экстрасенсов. По Республике Украина получены ответы из 14 региональных УВД (запрашивались все 27 УВД страны). Ни в одном из этих управлений нет сведений о положительном случае помощи экстрасенсов розыску или следствию.

Интересны результаты исследований, приведенных британскими профессорами R. Wiseman и D. West в статье «Участие экстрасенсов в расследовании: экспериментальная проверка возможностей»[34]. Они указывают, что после раскрытия преступления неправильные предсказания экстрасенсов забываются, а правильные — рассматриваются как доказательство необычных способностей. Допустим, экстрасенс сказал, что нужно искать оружие убийства вблизи (или внутри) большого водоема. Допустим также, что предсказание подтвердилось. Чтобы определить статистически достоверность, а не случайность совпадения предсказания с реальностью, необходимо знать — сколько еще преступников «похоронили» свои улики в местах, которые можно отнести к «большим водоемам» (реки, озера, моря), а это установить невозможно[35]. Авторы ссылаются на эксперимент, проведенный в Голландии в 50-х годах XX века. На протяжении года четырем экстрасенсам предъявляли различные объекты и фотографии, предлагая описать связанные с ними преступления. В действительности некоторые из этих предметов никакого отношения к преступлениям не имели. В результате «польза для следствия от сообщенной экстрасенсами информации была ничтожной»[36]. В другом исследовании, проведенном в конце 70-х годов минувшего столетия, участвовали 12 экстрасенсов, каждому из них предъявляли несколько запечатанных конвертов с вещественными доказательствами от 4 преступлений (два из них были раскрыты, а два — нераскрыты). Экстрасенсы должны были описать эти преступления. Затем конверты разрешалось открыть и описать дополнительные впечатления от содержащихся в них объектов. Особенность этого исследования состояла в том, что ни экстрасенсы, ни экспериментаторы не имели никаких предварительных знаний об этих преступлениях. Предсказания экстрасенсов кодировались по нескольким категориям (совершенное преступление, жертва, подозреваемый и т.п.) и сравнивались с известной информацией о преступлениях. Совпадение предсказания с актуальной информацией оценивалось в одно очко. Результаты экстрасенсов оказались разочаровывающими: так, о первом преступлении было известно 21 обстоятельство, экстрасенсы правильно идентифицировали лишь 4 (средние данные); по второму преступлению — 33 и 1,8 соответственно. Это исследование получило широкую известность благодаря оппо-

нениям, которые рекомендовали правоохранительным органам отказаться от услуг экстрасенсов[36].

В 1982 году были опубликованы результаты другого исследования, в котором приняли участие экстрасенсы, студенты и детективы, занимающиеся расследованием убийств. В запечатанных конвертах испытуемые получали данные о вещественных доказательствах по четырем преступлениям (два раскрытых и два нераскрытых). Как и в предыдущем эксперименте, испытуемым нужно было описать эти преступления. Полученные в трех группах испытуемых описания очень различались по полноте и содержанию. Описания, данные экстрасенсами, были примерно в шесть раз длиннее, чем описания студентов, кроме того, экстрасенсы, в сравнении со студентами и детективами, были более уверены в достоверности сообщаемой ими информации, а их описания отличались большим драматизмом. Межгрупповое сравнение показало также, что хотя экстрасенсы давали большее число предсказаний, точность их предсказаний не отличалась от двух других групп испытуемых[37].

А. Палладин, изучавший в США результаты обращений к экстрасенсам представителей различных государственных органов, документально показал несостоятельность «прорицателей». В частности, он сообщает: «Давно и широко экспериментируют с парапсихологией здешние полицейские службы... Если у полицейских парапсихологов и были удачи, то помимо их собственной воли: страх перед ними порой ввергал преступников в панику, и на этой почве был даже случай явки с повинной...»[38, с. 4]

Надо отметить, что суеверия, содержание посткриминальных сновидений насильственных преступников действительно иногда приводят виновных лиц к явке с повинной[39, с. 30].

Здесь уместно привести вывод, содержащийся в фундаментальном исследовании В. Е. Львова: «...В с я тысячелетняя история телепатических и прочих подобных изысканий, от начала и до конца — однообразная история обманов и самообманов, бреда и галлюцинаций, басен и выдумок, нацеленных на разжигание мистических и религиозных суеверий»[40, с. 292]. Полностью разделяю мнение А. Л. Протопопова: «Обращение следователей к ясновидцам еще ни разу не привело к раскрытию преступления...»[41, с. 166]. А. М. Ларин, который в прошлом был известным советским следователем, справедливо отмечал: «Сегодня наблюдается развал работы, падение профессионального и нравственного уровня сотрудников органов уголовного преследования. Подмена законных, научно обоснованных приемов оперативно-розыскной, следственной, экспертной работы мистификацией, знахарством, шарлатанством, к сожалению, усиливает эту тенденцию»[42, с. 66].

Известный немецкий криминалист Ганс Шнейкерт еще в 1924 году так отозвался о «криминалистических экстрасенсах»: «Все эти проделки гадалок и ясновидцев не только не помогают ведению уголовного розыска, но дискредитируют авторитет уголовного правосудия и повышают скрытую преступность вследствие постоянных мошенничеств и обманов»[43, с. 54].

Данное утверждение обладает непреходящей актуальностью, а изложенные факты позволяют сделать вывод: «криминалистическая экстрасенсорика» не является отраслью науки, а представляет собой реанимацию древних верований, которые в том или ином виде дошли до нашего времени из эпохи каменного века, когда возник шаманизм — древнейшая духовная система и целительное искусство человечества, на-

**ИЗУЧЕНИЕ ОПЫТА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОМОЩИ ЭКСТРАСЕНСОВ
В РАСКРЫТИИ И РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ**

считывающая не менее 40 тысяч лет [44, с.28-29]. Многочисленные исследователи подчеркивают, что отличительной чертой шаманов на всех обитаемых континентах Земли являются их утверждения в обладании способностями к ясновидению и чтению мыслей соплеменников [45, с. 84-102]. Однако, современные дипломированные юристы должны критически относиться к отголоскам древнейших суеверий и не причислять их к «нетрадиционным способам» раскрытия и расследования преступлений.

Список источников и литературы:

1. См.: Жбанков В.А. Свойства личности и их использование для установления лиц, совершивших таможенные преступления. М., 1999. С.15; Лаврухин С.В. Раскрытие умышленных убийств. Саратов, 1996. С.45-46; Гришина Е.П. Нетрадиционные (неклассические) формы использования специальных знаний: современное состояние и перспективы применения // Современное право. 2005. № 11, С.58; Тимонина И. Информационная модель при расследовании заказных убийств // Законность. 2006. № 9, С.53; Маленина М.Н. Правовой взгляд на проявление нетрадиционных способностей (качеств) человека // Государство и право. 1994. № 2. С.122-129; Марфицин П.Г., Климова О.О. Использование нетрадиционных видов познаний в уголовном судопроизводстве. Омск, 1998; Л.П.Гримак и др. Методы прикладной психологии в раскрытии и расследовании преступлений. М., 1999.
2. Хэнзел Ч. Парапсихология. М., 1970.
3. Леонтьев Д. А. Самая обыкновенная парапсихология // Психологический журнал. 1995. № 1.
4. О возможности использования нетрадиционных средств и методов в борьбе с преступностью и розыске пропавших граждан: Докладная записка на имя первого заместителя министра внутренних дел СССР т. Ерина В. Ф. ВНИИ МВД СССР, 1991.
5. Панасенко С. Экстрасенсы находят убийц // Труд. 1989. 16 сентября.
6. Скорченко П. Новое в практике выявления и раскрытия преступлений // Записки криминалистов. Вып. 4. М., 1994.
7. Лазебный А. А., Шишкин В. М. Об использовании экстрасенсов в раскрытии преступлений // Нетрадиционные методы в раскрытии преступлений. М. 1994.
8. Шахматов А. Экстрасенсы преступлений не раскрывали // Родная земля (г. Иркутск). 2004. 16 декабря.
9. Письмо прокурора Ставропольского края № 27-11-04 от 25 февраля 2004 года. Личный архив автора, 2004 г.
10. Письмо начальника УУР УВД Смоленской области № 2/520 от 29 марта 2004 года. Личный архив автора, 2004 г.
11. Гримак Л. П., Скрыпников А. И., Лаговский А. Ю., Зубрилова И. С. Методы прикладной психологии в раскрытии и расследовании преступлений. М., ВНИИ МВД РФ, 1999.
12. Рыбьянов М. Гипнотизеры грабят банки и насилюют школьников // Комсомольская правда. 1999. 18 июня.
13. Гримак Л. П., Скрыпников А. И., Лаговский А. Ю., Зубрилова И. С. Методы прикладной психологии в раскрытии и расследовании преступлений. М., ВНИИ МВД РФ, 1999.
14. Письмо начальника КМ ГУВД Пермской области № 24/82 от 17 февраля 2004 г.; Письмо командира ОМОНа при ГУВД Пермской области № 12/133 от 8 апреля 2004 г.; Письмо зам. командира ОМОНа при ГУВД Пермской области № 12/к-2 от 13 мая 2004 г. Личный
15. Письмо М. автору от 16 июня 2004 г. Личный архив автора, 2004 год.
16. Письмо начальника Октябрьского РУВД г.Екатеринбурга № 26/3 – 7к от 27 февраля 2006 г. Личный архив автора, 2006 г.
17. Звонников В. М. Психология и психофизиология экстрасенсорных явлений // Психологический журнал. 1993. № 6.
18. Львов В. Е. Фабриканты чудес. Л., 1974.
19. Калинин С. Сколько стоит напустить порчу // Аргументы и факты. 1998. № 20.
20. Скорченко П. Новое в практике выявления и раскрытия преступлений // Записки криминалистов. Вып. 4. М., 1994.
21. Буянов М. И. От одиночества к общению или контактология. М., 1998.
22. Буянов М. И. Один. М., 2002.
23. Буянов М. И. Обретение воли, или как взрослеют люди и народы. М., 1998.
24. Письмо № 3/1381 от 24 февраля 2004 г. Личный архив автора, 2004 год.

25. «Судя по газетным объявлениям, только в Москве и Питере нынче действуют свыше 6 тысяч ясновидцев, ворожей и прорицателей» // Аргументы и факты. 1998. № 20.
26. Письмо № 3/1-725 от 19 февраля 2004 г. Личный архив автора, 2004 год.
27. Рыбьянов М. Гипнотизеры грабят банки и насилуют школьниц // Комсомольская правда. 1999. 18 июня.
28. Асаулова Л. Экстрасенс вычисляет маньяка // Милиция. 2000. № 9.
29. Деляя данные запросы, автор стремился сопоставить полученные результаты с исследованиями Г УУР МВД РФ, проведенными в 1993 г., о которых упоминается в настоящей публикации.
30. Письмо № РА 4.4-1.11/5886 от 21 января 2005 г. Личный архив автора, 2005 год.
31. Письмо № 1Д -52 от 5 января 2005 г. Личный архив автора, 2005 год.
32. Письмо № 3/210 от 3 августа 2004 г. Личный архив автора, 2004 год.
33. Письмо № 4/1-2634 от 15 сентября 2004 г. Личный архив автора, 2004 год.
34. R.Wiseman, D. West An experimental test of Psychic Detection // The Police Journal, January, 1997, 19-25 LXX, № 1.
35. R.Wiseman, D. West An experimental test of Psychic Detection // The Police Journal, January, 1997, 19 LXX, № 1.
36. R.Wiseman, D. West An experimental test of Psychic Detection // The Police Journal, January, 1997, 20 LXX, № 1.
37. R.Wiseman, D. West An experimental test of Psychic Detection // The Police Journal, January, 1997, 22 LXX, № 1.
38. Палладин А. Вашингтонский парапсихоз // Огонек. 1984. № 32.
39. См.: Китаев Н. Н. Неправосудные приговоры к смертной казни: системный анализ допущенных ошибок. СПб., 2004.
40. Львов В. Е. Фабриканты чудес. Л., 1974.
41. Протопопов А. Л. Расследование серийных убийств. СПб, 2006.
42. Ларин А. М. Нетрадиционные методы раскрытия преступлений // Государство и право. 1995. № 9.
43. Шнейкерт Г. Тайна преступника и пути к ее раскрытию. М., 1925.
44. См. Гроф С. Психология будущего. М., 2001.
45. См. Мирча Элиаде. Мифы, сновидения, мистерии. М. 1996.

Поступила в редакцию: 03.10.2006 г.

Таран О.В., Кирилін І.Р.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СФЕРІ ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ

Пошук та постійне вдосконалення криміналістичною наукою окремих методик розслідування злочинів, розробка більш ефективних форм організації взаємодії органів слідства і дізнання останніми роками цілком закономірно привели науку і практику до ідеї комплексного розв'язання конкретних завдань розслідування у формі тактичних операцій.

Численні публікації низки вчених-криміналістів (В.П. Бахін, П.Д. Біленчук, Л.Я. Драпкін, А.В. Дулов, Є.П. Іщенко, В.О. Образцов, В.І. Перкін, О.О. Протасевич, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов та ін.) з даної проблеми, а також подальші дослідження багато в чому сприяли поглибленому вивченню даного явища, усвідомленню його поняття, ролі та впливу на практику боротьби зі злочинністю.

Термін «операція» увійшов у лексикон криміналістів з військової термінології і спочатку використовувався в криміналістиці у зв'язку з розробкою та розв'язанням розшукових завдань. Поступово галузь його застосування поширилася на позначення системи дій, пов'язаних із затриманням злочинців, їх викриттям, розшуком викрадених грошей та цінностей, добутих злочинним шляхом, тощо. Поява терміна в новому значенні викликала необхідність дослідження та пояснення (тлумачення) його змісту, що поставило перед вченими-криміналістами відповідну проблему. Причому, ця проблема має двоаспектний характер. З одного боку – обґрунтування правомірності та доцільності введення в слідчу практику нового поняття. З іншого – формування визначення тактичної операції.

Систему оперативно-розшукових заходів, серед перших, назвав «операцією» І.М. Лузгін. Він писав: «Операція є складним комплексом оперативно-тактичних і розшукових заходів, спрямованих на виявлення та затримання злочинця, пошук викраденого майна. Така операція проводиться органами внутрішніх справ частіше всього без участі слідчого» [1, с. 109].

Узагальнюючи результати аналізу існуючих понять тактичної операції, можна зазначити, що одним з перших дав розгорнуте визначення тактичної операції А.В. Дулов. Він зазначив: «Тактична операція є сукупністю слідчих, оперативних, ревізійних та інших дій, що розробляються і проводяться в процесі розслідування за єдиним планом керівництва слідчого для реалізації такого тактичного завдання, яка не може бути розв'язана проведенням у справі окремих слідчих дій» [2, с. 44].

Як свідчить практика розслідування злочинів, об'єктивні зв'язки між слідами злочину (у широкому розумінні слова) обумовлюють цілеспрямований вибір слідчих дій, необхідних слідчому для повного отримання інформації. Під таким кутом зору системність слідчих дій виявляється в їх взаємодії, взаємопідкріпленні та зміцненні (посиленні) одна одну, що дає можливість максимально вилучити за їх допомогою доказову інформацію.

Але тактична операція – це не лише тільки алгоритм, теоретична модель, що концентрує у собі певні дії. Назвати її лише так, — означає розкрити лише одну із сторін категорії, що розглядається.

Тактичну операцію не можна розглядати поза зв'язком з організаційною формою її проведення, бо, відкинувши останнє, ми залишимося без її суттєвого атрибута. Змістова частина тактичної операції та її організаційна форма співвідносяться між собою, як філософські категорії «зміст» і «форма». Найбільш доцільною організаційною формою поєднання сил і засобів правоохоронних органів для проведення тактичної операції в наш час є слідчо-оперативна група. Для того, щоб отримати повну характеристику тактичної операції як системи, необхідно виявити її структуру. «Без знання структури, – писав А.В. Дулов, – не може бути розроблена модель тактичної операції, а саме ретельна побудова моделі визначає успіх у розв'язанні тактичного завдання, яке виникло у процесі розслідування» [2, с. 91].

Структура тактичної операції, на думку Л.Я. Драпкіна, має включати в себе конкретні слідчі дії та інші заходи, порядок та характер проведення яких обумовлений криміналістичною характеристикою злочину, що розслідується, слідчою ситуацією та етапом розслідування [3, с. 74].

В.І. Шиканов під структурою тактичної операції розуміє сукупність таких елементів: слідча ситуація, тактичне завдання, мета, результат, якого досягнуто, криміналістичні дії та рекомендації, тактичні та технічні прийоми [4, с. 44-45].

Аналізуючи запропонований склад структури, не можна не вважати елементами структури мету та тактичне завдання, оскільки їх виключення розмиває межі між різними тактичними операціями, утруднює їх ув'язку із слідчими ситуаціями та етапами розслідування, що у кінцевому рахунку позначиться на ефективності їх проведення практичними працівниками. Таким чином, структура тактичної операції має включати в себе такі елементи: мета, суб'єкти, об'єкт, умови, засоби та способи досягнення мети.

Мета є конкретним тактичним завданням. З категорії кримінальних справ, що розглядаються, до тактичних завдань можна віднести такі: збирання інформації про особу підозрюваного, встановлення особи потерпілого (у тому випадку, коли немає ніяких відомостей), виявлення доказів, викриття підозрюваного і т.ін. Мета тактичної операції не повинна збігатися з метою, яка може бути досягнута лише у результаті всього процесу розслідування, проведеного в повному обсязі. Процес розслідування складних замаскованих злочинів включає в себе не лише проведення тактичних операцій, а й окремих слідчих дій, а також їх комплексів. З іншого боку, неправильним буде і зайве дроблення цілей тактичної операції, які досягаються за допомогою однієї або декількох слідчих дій. Мета тактичної операції – опорний елемент її структури, оскільки саме він визначає необхідність функціонування інших її елементів.

Суб'єкти, у якості яких слід назвати слідчого, оперативних працівників, експертів-криміналістів, представників громадськості та ін. Головним суб'єктом, головною діючою особою тактичної операції, є слідчий, оскільки він в силу свого процесуального становища є її керівником.

Об'єкт тактичної операції можна розподілити на два види: основний та супутній. Основним об'єктом є особа, яка вчинила даний злочин. Супутні – речові докази, свідки, наочні свідки і т.ін.

Умови – це конкретна слідча ситуація.

Засоби – це слідчі дії, тактичні прийоми (комбінації), оперативно-розшукові заходи, техніко-криміналістичні засоби, організаційні заходи, криміналістичні, оперативно-довідкові, оперативно-розшукові та інші обліки. Виходячи з того, що тактична операція — це «система слідчих дій та інших заходів», всі дії слідчого та інших учасників такої операції потрібно розглядати у нерозривній єдності. Причому

*ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В СФЕРІ ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ*

саме «інші заходи» створюють умови для ефективного функціонування слідчих дій. Без винесення необхідних постанов, без витребування різноманітних документів від різних установ, різного матеріалу, що характеризує особу винного, не лише неможливо забезпечити дотримання принципу повноти, всебічності та об'єктивності досліджень, але іноді досить важко виконати на відповідному рівні інші слідчі дії.

До оперативно-розшукових засобів, які також входять до структури тактичної операції, відносяться засоби реєстрації, накопичення та систематизації інформації про осіб та об'єкти, взяті на облік органами внутрішніх справ, у тому числі автоматизовані банки даних та автоматизовані інформаційно-пошукові системи, а також засоби оперативної техніки, якими оснащені органи дізнання.

Організаційно-технічні засоби включають організаційні, перевірочні та розшукові дії слідчого та інших служб органів внутрішніх справ, дії громадян по припиненню правопорушень та затриманню винних за допомогою засобів масової інформації.

Способи досягнення мети – конкретна програма дій учасників тактичної операції. В програму має бути включений системний перелік методичних рекомендацій та конкретних дій із з'ясування ситуації, визначення мети, вибору засобів розв'язання певних типових завдань.

Отже, тактична операція – це детермінована слідчою ситуацією система слідчих дій, тактичних прийомів, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів, які об'єднані особливою організаційною формою, спрямовані на вирішення конкретного тактичного завдання розслідування та здійснюються на основі принципу законності силами правоохоронних органів під керівництвом слідчого. Вищевикладене переконує, що тактична операція – це складне явище, яке має ознаки інтегрованості, спрямоване на розв'язання найважливіших тактичних завдань, на основі комплексного використання наявних сил і засобів, і обумовлене слідчою ситуацією, яка склалася. Стосовно розслідування порушень авторського права та суміжних прав, обумовлених багатьма чому ретельною підготовкою злочину, витонченим способом вчинення та приховання його слідів, а також іншими несприятливими для організації розслідування обставинами, тактичні операції є одним з ефективних шляхів розв'язання організаційно-тактичних завдань початкового етапу розслідування. Комплексний підхід дозволяє в короткий термін зібрати максимум необхідної інформації про подію злочину, найбільш оптимально використати мобільність, маневреність та гнучкість оперативних можливостей, що поєднується з процесуальним характером закріплення отриманих результатів.

Тактична операція, як будь-який інший тактичний засіб, реалізується через функції її учасників. Врегулювання численних функцій, зв'язків учасників тактичної операції має важливе значення, оскільки функціональні обов'язки багатьох з них не урегульовані нормами права. Тому для того, щоб тактична операція ефективно «працювала» на розкриття злочину, необхідно виробити принципи її функціонування. До проблем поняття та структури тактичної операції дуже близько примикає наукове поняття принципів її проведення. Вся система принципів тактичної операції ґрунтується на загальних принципах кримінального процесу. Як відомо, принцип – це основоположний початок, вихідне положення теорії вчення, науки. До принципів проведення тактичної операції відносяться ті фундаментальні положення, «наріжний камінь» кримінального процесу та криміналістики, які при розробці даної проблеми одержують вирішальне значення. Розглянемо принципи

проведення тактичних операцій, які найтіснішим чином пов'язані між собою, взаємодіють один з одним, забезпечують досягнення в комплексі всіх цілей.

Принцип законності – один з найбільш важливих принципів проведення тактичних операцій. Проте даний принцип не можна розглядати поза аналізом моральності елементів тактичної операції. Все законне – моральне. Це два боки одного й того ж питання. Законність і моральність розслідування в кримінальному процесі – категорії, що самі собою розуміються. До того ж принцип законності закріплено у законі. Криміналістика зобов'язана своїми техніко-криміналістичними засобами, тактичними прийомами та методами забезпечити розкриття злочинів окремих видів. Але, виконуючи своє головне завдання в боротьбі зі злочинністю – розкриття злочинів, криміналістика в той же час покликає розробляти та застосовувати всі свої криміналістичні засоби в суворій відповідності з вимогами законності.

Викладене повністю стосується і оперативно-розшукової роботи, бо одним з головних положень методики розслідування є вмиле поєднання слідчих та оперативно-розшукових дій. Практика, проте, свідчить, що при проведенні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів у рамках тактичної операції нерідко допускаються порушення законності. Ставлячи своєю метою затримання злочинця з речовим доказом, виявлення всіх його співучасників та проводячи заради цього оригінальні за своїм задумом заходи, деякі працівники правоохоронних органів стають на шлях порушення законності, виправдовуючи це кінцевою метою – завданням розкриття злочину.

Об'єктивними показниками правової та моральної допустимості використання тактичних прийомів є: а) вимоги кримінально-процесуального закону тому, що прийоми та засоби впливу мають відповідати духу та букві закону; б) принципи моралі та норми професійної етики, оскільки вибір та використання в даній конкретній ситуації саме того, а не іншого прийому впливу, прямо не регламентованого законом, мають бути оцінені з точки зору моралі; в) процесуальна або тактична мета, для досягнення якої застосовується вплив, і фактично досягнутий при цьому результат; г) обумовленість прийомів та засобів впливу обставинами процесуально-тактичної ситуації та індивідуальними особливостями діючих у ній осіб.

Складові дії суб'єктів тактичної операції вимагають узгодження стосовно своєчасності та послідовності заходів, що досягається домовленістю суб'єктів щодо конкретних дій, їх місця та часу проведення. Це можливо лише за наявності плану.

Плановість тактичної операції – найважливіший її принцип. При проведенні тактичної операції вона особливо важлива, бо велика кількість елементів, що є її змістом, відносно жорстко пов'язані один з одним, підкріплюють та посилюють результативність кожної складової.

Проведення тактичної операції передбачається планом розслідування в кримінальній справі. В основу теоретичної розробки тактичної операції покладено деякі ідеї декомпозиційного планування, пов'язані з розчленуванням основного завдання на декілька поєднаних між собою підзавдань та подальшої координації локальних рішень (результатів). Комплекс багатопланових заходів, що лежать в основі тактичної операції, своєю природою відкидає неорганізованість та безплановість його проведення.

Принцип наступальності – узвичаєний основний початок у будь-якій діяльності, що характеризується боротьбою з непримиренним противником.

Стосовно криміналістики даний принцип означає, що всі дії мають випереджати, нейтралізувати, блокувати будь-яку акцію осіб, які вчинили злочин, руйнувати їх плани, «плутати їх карти». Це вимагає високого професіоналізму від працівників правоохоронних органів та активності всіх учасників цієї тактичної операції. Він

*ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В СФЕРІ ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ*

передбачає моделювання поведінки злочинців після вчинення злочину, а також врахування всіх інших елементів криміналістичної характеристики конкретного злочинного діяння.

Принцип оптимальності або, іншими словами, принцип розумної достатності, передбачає залучення до проведення тактичних операцій рівно стільки сил та засобів, скільки їх необхідно в даний момент. Ця кількість визначається на основі аналізу інформації, яка є у слідства щодо особи злочинців, їх озброєності, намірів тощо. Оптимальна кількість сил та засобів плюс використання при підготовці й проведенні тактичної операції вимог та рекомендацій наукової організації діяльності дасть позитивний ефект при виконанні завдань тактичної операції. Організація, як функція керівництва, має об'єктивний характер, що визначається необхідністю постійного об'єднання, узгодження діяльності людей, які виконують спільну роботу. Головним її завданням є найбільш ефективно досягнення поставлених цілей. Це завдання вирішується за допомогою різноманітних засобів у процесі складної діяльності, яка враховує специфіку системи, у якій вона відбувається, умови її функціонування. Іншими словами використання оптимальної кількості сил та засобів при належній організації їх діяльності створює ті умови, коли кількість переростає в якість, тобто тактична операція досягає найкращого результату.

Принцип конспірації. Його здійснення при виконанні тактичних операцій дуже важливе. По-перше, в силу того, що тактична операція – це система взаємопов'язаних, взаємоузгоджених елементів. Отже, збій, прорив у одній з ланок даної системи неминуче призведе до невдачі в цілому або серйозно утруднить проведення всієї тактичної операції. Про майбутнє проведення тактичної операції повинен знати лише суворо визначене коло осіб.

По-друге, проведення тактичної операції спрямоване на виконання досить складного завдання. Тому зрив його вирішення може принести непоправну втрату для розслідування в цілому. Представники громадськості, які залучаються як поняті, мають бути попереджені про кримінальну відповідальність за ст. 387 КК України (Розголошення даних досудового слідства або дізнання). Принцип конспірації передбачає створення певного режиму життя та діяльності для працівників правоохоронних органів, які займаються розслідуванням порушення авторського права і суміжних прав.

Принцип документальної фіксації означає, що операція може бути розроблена і здійснена лише в тому випадку, якщо після її завершення буде складено процесуальний або інший документ, який фіксує всі вчинені дії та отримані результати. Наприклад, після пред'явлення для впізнання складається протокол, після проведення контрольної закупки – акт про це.

Викладені принципи реалізуються на різних стадіях проведення тактичних операцій, вони дозволяють чітко визначити ці стадії, їх цілі, засоби їх досягнення. Поряд з принципами, велике значення для пізнання сутності тактичних операцій має їх класифікація.

Підставою поділу тактичних операцій на види можна вважати суттєвою лише тоді, коли здійснена класифікація буде мати виражену криміналістичну спрямованість і безпосередньо використовуватися при розкритті та розслідуванні злочинів.

За механізмом зв'язку між елементами тактичної операції в процесі її проведення операції можна поділити на такі:

а) послідовне здійснення всієї системи дій та заходів у найбільш оптимальній послідовності. Практично такий порядок здійснення всієї операції не може бути виконаний. Проте деякі її складові цілком можуть бути виконані таким чином. Наприклад, у блоці заходів по викриттю злочинця послідовно будуть здійснюватися такі елементи: допит свідків, допит підозрюваного, пред'явлення свідкам затриманого для впізнання, очна ставка між ними; а також оперативно-розшукові заходи;

б) паралельна реалізація елементів системи. Такий механізм зв'язку між елементами тактичної операції є найбільш бажаним, але в практичній діяльності складний для здійснення. Частіше за все деякі елементи тактичної операції здійснюються паралельно. Наприклад, при проведенні тактичної операції «Збирання первинної інформації» у ході розслідування порушень авторського права та суміжних прав паралельно проводиться огляд місця події, виявлення та опитування свідків, переслідування запідозреного по гарячих слідах тощо;

в) змішане проведення тактичної операції, коли одна частина слідчих дій та оперативно-розшукових заходів здійснюється паралельно, а інша – послідовно. Такий механізм зв'язку між елементами тактичної операції найбільш поширений у практиці розкриття та розслідування злочинів.

За тривалістю проведення тактичної операції можна ділити на наскрізні, що проводяться протягом декількох етапів розслідування, та локальні тактичні операції, що здійснюються в рамках одного з етапів розслідування. Як приклад наскрізних тактичних операцій, можна навести операції по встановленню місцезнаходження обвинуваченого та його затриманню, по встановленню належності авторського права і суміжних прав потерпілому. Зрозуміло, подібні та інші тактичні операції провадитимуться лише за наявності складних слідчих ситуацій, оскільки тільки вони є необхідною умовою їх проведення.

Вищезазначених поглядів на теоретичне обґрунтування концепції тактичних операцій ми дотримувалися при їх розробці при розслідуванні порушень авторського права і суміжних прав.

Особливості проведення тактичної операції «Збирання первинної інформації». Початковий етап розслідування злочинів щодо авторського права і суміжних прав характеризується гострим дефіцитом інформації з багатьох важливих елементів злочину. Раніше вже було наголошено на впливі слідчої ситуації на організацію та проведення тактичної операції. Що стосується тактичної операції «Збирання первинної інформації», і у цьому її особливість, то саме за її допомогою виявляється інформаційна сутність, інформативність конкретної слідчої ситуації.

Призначення тактичної операції «Збирання первинної інформації» – це забезпечення спрямування уваги та дій слідчого на збиранні інформації про елементарні структури злочину та розробка для досягнення цієї мети оптимальних засобів та умов.

Операція «Збирання первинної інформації» є базисом для проведення інших тактичних операцій. Збирання відомостей забезпечує підготовку інших операцій, наприклад, «Доказування факту порушення авторського права та суміжних прав» та ін.

У процесі проведення цієї тактичної операції різні відомості накопичуються за певною схемою, в якій мають бути враховані джерела інформації, способи її виявлення та оброблення (у тому числі й процесуальної) для «перетворення» інформації в докази у кримінальній справі. Виявлена, відповідним чином оброблена інформація, групується, узагальнюється та аналізується.

Кожному різновиду тактичної операції в силу її специфічності притаманні особливі етапи розвитку. В той же час можна виділити загальні етапи, що стосуються всіх без винятку тактичних операцій. Виділення етапів вкрай необхідне для

*ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В СФЕРІ ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ*

оптимізації процесу підготовки тактичної операції. Від цього залежить організація всього ходу операції, керування нею. Воно сприяє визначенню сукупності дій, які має здійснити слідчий або інший учасник на кожному з виділених етапів. Різноманітним помилкам, які можуть допускатися під час проведення тактичної операції слідчим або іншими учасниками, значно легше запобігти у тому випадку, якщо попередньо провадиться теоретичний аналіз всіх особливостей проходження операції. Це дає можливість визначити межі кожного етапу.

Основними етапами проведення тактичної операції «Збирання первинної інформації при розслідуванні порушень авторського права і суміжних прав» є такі:

1. Підготовчий, на якому виявляється та аналізується інформація, що міститься у повідомленні про порушення авторського права і суміжних прав та приймається на її основі рішення з організації перевірки цього повідомлення. На даному етапі створюється оперативно-слідча група і її учасникам повідомляється завдання їх майбутньої діяльності, сутність функцій, а також передається інформація, необхідна для її проведення. Крім того, на цьому етапі визначаються всі можливі варіанти операції, необхідні тактичні засоби та умови.

2. Робочий або етап безпосереднього здійснення системи заходів при проведенні зазначеної тактичної операції. На цьому етапі учасники слідчо-оперативної групи відповідними методами та з використанням необхідних прийомів і засобів збирають інформацію про кожен елемент криміналістичної структури вчиненого злочину.

3. Заключний — на якому виявлена необхідним чином інформація закріплюється в процесуальних та інших документах. З цим же етапом ми пов'язуємо і початкову оцінку зібраної інформації.

Важливою умовою успіху в проведенні тактичної операції «Збирання первинної інформації» є своєчасне прибуття слідчо-оперативної групи на місце події. Під «своєчасним прибуттям» ми розуміємо прибуття її в умовах можливості проведення пошуку злочинців по гарячих слідах, збереження в максимальному обсязі залишених злочинцями слідів, виявлення можливих очевидців злочину. Звідси вимога високої мобільності групи, оснащення її сучасними науково-технічними засобами роботи зі слідами та іншими матеріальними доказами, можливості проведення експрес-аналізу на місці події.

Ефективність роботи слідчо-оперативної групи на місці події багато в чому залежить від організаційної ролі слідчого. По прибутті на місце події йому необхідно визначити конкретне завдання кожному учаснику операції, для чого встановити межі огляду, опитати громадян, які там знаходяться, за необхідності, вжити заходів для пошуку злочинців по гарячих слідах. Іншими словами, слідчому необхідно спочатку роботи створити таку організаційну ситуацію ділового співробітництва, яка має позитивно вплинути на зміни початкової слідчої ситуації в плані її інформаційної насиченості. Подібна обстановка в процесі проведення операції можлива за умови дотримання елементів єдиноначальності та колегіальності на основі спільного планування та взаємного обміну інформацією. Такий підхід, дотримання взаємного «паритету» між представниками різних служб, поважливе ставлення один до одного багато в чому допоможе уникнути конфліктів у процесі спільної роботи. Не випадково деякі автори в числі негативних обставин, що серйозно ускладнюють роботу на початковому етапі розслідування багатьох злочинів, зазначають неузгодженість у організаційній діяльності слідчих, органів дізнання та інших осіб,

що призводить до втрати або неправильної оцінки інформації, необхідної для розкриття злочину.

Заключним етапом тактичної операції «Збирання первинної інформації» є обговорення її результатів всіма учасниками операції та оцінка проведеної роботи. По можливості, потрібно, щоб слідчий мав дані попередніх досліджень. Обмін інформацією та обговорення отриманих даних є основою для розробки плану подальшого розслідування. Крім того, міркування, що висловлюються учасниками операції, є основою слідчо-розшукових версій. Отримана в результаті обговорення інформація, поряд із зазначеними вище даними, сприяє з'ясуванню і таких необхідних відомостей, як професійні навички, використані способи вчинення злочину, засоби транспорту, сліди, що виникли в результаті злочинної діяльності тощо. Оскільки за досліджуваною категорією справ, як правило, є можливість порівняти результати огляду місця події з показаннями свідків та очевидців, змодельовати механізм злочинної діяльності та особистості злочинців, отримуємо досить надійну фактичну основу, сукупність необхідних даних для початкової правової оцінки події.

Особливості проведення тактичної операції «Доказування факту порушення авторського права і суміжних прав». У справах про порушення авторського права та суміжних прав розробка названої тактичної операції має суттєве значення, оскільки тут важливо швидко встановити увесь злочинний ланцюжок. При цьому слід пам'ятати про існуючі прогалини законодавства, які в окремих випадках дозволяють порушникам легалізувати протиправну діяльність. В результаті взаємодії учасників даної тактичної операції стає можливим встановлення порушників, їх злочинних зв'язків, а також додаткових фактів порушення авторського права і суміжних прав.

Для досягнення найбільш ефективних результатів важливо залучати на початковому етапі розслідування законних правовласників або їх представників.

На першому етапі встановлюється факт використання об'єктів авторського права та суміжних прав без дозволу правовласника. Тут умовою успішності роботи правоохоронних органів є наявність інформації про твір, незаконне використання якого потрібно припинити. Таку інформацію можна отримати у правовласників. У випадках незаконного використання творів шляхом відтворення правоохоронні органи повинні володіти інформацією про ідентифікаційні ознаки легальних примірників творів і фонограм. Така інформація має містити вичерпні відомості про ознаки комплектності примірників творів і фонограм: ідентифікаційні ознаки упаковки, ідентифікаційні ознаки матеріального носія, ознаки супутніх матеріалів (ліцензій, буклетів).

Для розслідування важливим є збирання інформації, яка дозволить встановити правовласника конкретного твору (паспортні дані автора (правовласника), копії правовстановлюючих документів, копії авторських договорів тощо).

Первинна інформація може бути одержана в результаті активного виявлення порушників авторського права та суміжних прав (спостереження за місцями можливого розповсюдження продукції, яка містить об'єкти авторського права і суміжних прав, аналіз повідомлень у періодичних виданнях, аналіз рекламних оголошень), а також пасивного виявлення таких ознак (створення умов для самовиявлення правопорушників, це можуть бути, наприклад, «технічні пастки», оголошення про купівлю-продаж упаковки для аудіовізуальних творів і т.ін.).

Другим етапом тактичної операції «Доказування факту порушення авторського права і суміжних прав» є перевірка наявності законних підстав на використання творів. Слід мати на увазі, що Законом України «Про авторське право і суміжні пра-

*ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В СФЕРІ ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ*

ва» передбачено випадки позадоговірного використання творів (статті 15-19), тому на цьому етапі потрібно перевірити наявність підстав для такого використання.

У випадках комерційного використання творів перевіряється наявність відповідних документів. Якщо у регіоні є організації, які управляють майновими правами авторів на колективній основі, то до них надсилаються запити про ліцензії на використання творів, видані користувачам, які розміщені на території регіону. Інформація повинна містити відомості про осіб, яким видані ліцензії, а також про основні умови виданих ліцензій.

Завершальним етапом тактичної операції є встановлення злочинних зв'язків порушників. Останні можуть бути встановлені шляхом здійснення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Для цього, після виявлення фактів незаконного використання творів, для встановлення злочинних зв'язків слід здійснювати допити самих порушників. Комерційна документація злочинців може бути вилучена шляхом проведення обшуків, виїмок і ретельно проаналізована.

Для виявлення злочинних зв'язків доцільно також здійснювати оперативно-розшукові заходи, а саме спостереження, прослуховування телефонних розмов, контрольну закупку. Слід також отримати інформацію про місцеві, міжміські та міжнародні телефонні переговори, які велись з робочих і домашніх телефонів порушників [5].

Особливості проведення тактичної операції «Встановлення факту належності авторського права і суміжних прав заявнику». Необхідність виділення і розгляду в якості тактичної операції факту встановлення належності авторського права і суміжних прав конкретній особі пояснюється потребою з'ясування значної кількості додаткових фактів, а також різноманітністю джерел додаткової інформації. Слід також зазначити, що встановлення вказаних обставин має важливе значення для вирішення питання про порушення кримінальної справи. Так, наприклад, якщо твір, який використовується без дозволу правовласника не підлягає охороні законодавством України, то кримінальне переслідування осіб, які використовують твір, буде незаконним.

Після отримання заяви про порушення авторського права і суміжних прав слідчий повинен з'ясувати, чи підлягають охороні за законодавством України дані твори, а також чи належать заявнику права на твір.

Охорона права на твір Законом «Про авторське право і суміжні права» надається:

– авторам незалежно від громадянства і постійного місця проживання, твори яких вперше опубліковані або не опубліковані, але знаходяться в об'єктивній формі на території України;

– авторам, твори яких вперше опубліковані в іншій країні та протягом 30 днів після цього опубліковані в Україні незалежно від громадянства і постійного місця проживання автора;

– авторам, які є громадянами України або мають постійне місце проживання на території України, незалежно від того, на якій території вперше були опубліковані їх твори.

Авторам, незалежно від громадянства, твори яких вперше опубліковані або не опубліковані, але вони знаходяться в об'єктивній формі на території іншої держави, надається охорона відповідно до міжнародних договорів України.

Як свідчить практика, встановлення належності авторського права і суміжних прав потерпілому може супроводжуватися певними складностями, які, насамперед,

виникають у зв'язку з тим, що порушник починає заперечувати авторське право конкретної особи. Встановлення автора твору можливе за допомогою таких слідчих дій: а) проведення судово-експертних досліджень (авторознавчих, мистецтвознавчих, експертиз почерку тощо); б) допиту свідків, які можуть підтвердити створення твору громадянином (як свідки можуть бути допитані родичі, друзі й колеги автора); в) виїмок і оглядів письмових документів (документація про участь у виставках, конкурсах творів з даним твором потерпілого, нагороди за створення твору, щоденники тощо); г) виїмок і оглядів предметів (оригінал твору, на якому вказано ім'я автора, робочі рукописи, матеріали, які використовувалися при створенні оригіналу, попередні роботи автора).

Якщо твір створено під час виконання службового завдання, то в таких випадках доцільно допитати представників і працівників організації-правовласника, оглянути документи і предмети, провести експертні дослідження.

Особливу увагу слід звернути на такі документи: трудові договори з працівниками, авторами твору, службові завдання, план-графік виконання робіт по створенню твору, бухгалтерські документи, які підтверджують виплату працівнику авторської винагороди.

У випадках переходу авторського права у спадщину, мають значення такі документи: свідоцтво про смерть автора, свідоцтво про право на спадщину, про встановлення факту її прийняття.

Встановлення факту передачі авторського права за авторським договором відбувається шляхом допиту автора або його представника, дослідження умов авторського договору. В ньому повинні бути чітко сформульовані способи використання твору. Якщо ця умова не виконана, або з інших причин договір буде визнано недійсним, слідчий має відмовити у визнанні особи потерпілим.

Отже, із вищевикладеного можна зробити такі висновки. Завданням тактичної операції «Збирання первинної інформації» є збирання інформації про елементи структури злочину і на основі аналізу та оцінки отриманої інформації висунення слідчих та оперативно-розшукових версій. Даною тактичною операцією виявляється інформаційна сутність конкретної слідчої ситуації.

Тактична операція «Збирання первинної інформації» включає діяльність слідчо-оперативних груп не лише на самому місці події, а й за його межами, включаючи організацію переслідування злочинців за гарячими слідами, прочісування прилеглої до місця події території, виявлення свідків та очевидців, встановлення зв'язків та знайомств потерпілого та інші оперативно-розшукові заходи [6].

Операція «Збирання первинної інформації» є базисом для підготовки та проведення інших тактичних операцій, зокрема, операції «Доказування факту порушення авторського права і суміжних прав» та «Встановлення факту належності авторського права і суміжних прав заявнику».

Тактична операція має проводитися постійно діючою спеціалізованою слідчо-оперативною групою за задалегідь розробленою програмою, з чітким розподілом функціональних обов'язків учасників даної операції.

Своєчасне виявлення учасниками тактичної операції різних взаємопов'язаних обставин злочину, ретельний їх аналіз створює сприятливі умови для побудовання моделі вчиненого злочину.

Особливості проведення тактичної операції «Нейтралізація протидії з боку заінтересованих осіб». Протидія з боку заінтересованих осіб являє собою особливу небезпеку через те, що заважає реалізації як стратегічних, так і тактичних завдань розслідування справ про порушення авторського права і суміжних прав. У зв'язку з

*ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В СФЕРІ ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ*

цим, маскуванню планів слідчого – одна з цілей розслідування, що забезпечує нейтралізацію протидії.

Крім цієї стратегічної мети, не менше важлива інша, пов'язана із збереженням у таємниці результатів розслідування, і яка також ставить проблему розгляду тактичної операції «Нейтралізація протидії з боку заінтересованих осіб». Підкреслимо, що збереження таємниці результатів розслідування спонукає заінтересованих осіб до активних дій, а це, в свою чергу, дозволяє їх фіксувати у процесі проведення оперативно-розшукової роботи.

Вперше звернувся до даної проблеми і розробив рекомендації з нейтралізації протидії О.Р. Ратінов. Для її вирішення він розробив ряд рекомендацій, які в сукупності утворюють тактичну операцію:

- формування в заінтересованих осіб помилкового уявлення про обізнаність слідчого щодо дійсних цілей, яких вони прагнуть;
- формування цілей, спроба досягнення яких поставить заінтересованих осіб у програшне становище;
- формування в заінтересованих осіб наміру скористатися протизаконними заходами;
- створення ускладнень для правильної оцінки заінтересованими особами справжніх цілей слідчого [7].

Оскільки не завжди можливо приховати від осіб, причетних до справи свої наміри, то виконувати необхідні дії іноді краще так, щоб висновок про цілі слідчого був багатозначним і допускав багато тлумачень. Тоді протистояти усім можливим намірам слідчого складно, і потрібна мета буде досягнута.

До першого завдання приєднується друге, пов'язане із збереженням у таємниці результатів розслідування. На жаль, на теперішній час в повному обсязі його реалізувати дуже складно, оскільки діяльність слідчого не забезпечена для цього ні в правовому, ні в технічному аспектах [8, с. 124].

У справах про порушення авторського права і суміжних прав досить часто ситуація складається таким чином, що злочинна діяльність припинена, і учасникам злочину відомо про надходження інформації до правоохоронних органів (внаслідок припинення злочинної діяльності перестають функціонувати торговельні точки, у багатьох випадках правоохоронці виявляють підпільні цехи і припиняють їх роботу, здійснюють затримання осіб, причетних до вчинення злочину).

Тоді учасники злочину, які не були затримані (або інші заінтересовані особи) нерідко починають впливати на свідків, а також вживають заходів щодо знищення документів, складання нових, які відповідають правовим вимогам. Тому, як вже було підкреслено раніше, слідчий повинен належним чином фіксувати всі факти, пов'язані із вчиненням злочину, а також вживати заходів, спрямованих на нейтралізацію протидії.

Така протидія може виражатися в застосуванні способів приховування слідів злочинної діяльності або в ухиленні від кримінальної відповідальності. Приховуються сліди порушення авторського права і суміжних прав, як правило, шляхом знищення і фальсифікації документів. Від відповідальності злочинці намагаються ухилитися, здійснюючи тиск на свідків, посередників, а також інших осіб, які дають правдиві показання.

Як вже було зазначено раніше, злочинні порушення авторського права і суміжних прав у більшості вчиняються групою осіб, де існує розподіл ролевих функцій. Тому ефективність заходів з нейтралізації протидії визначається

своєчасною діагностикою структури (зовнішньої або внутрішньої) і є передумовою до використання багаторівневої тактичної операції, спрямованої на виявлення механізму функціонування злочинної групи. Після цього здійснюється блокування злочинної діяльності, яке дозволяє одночасно вирішити завдання нейтралізації протидії.

Блокування може проводитися за декількома напрямками: по-перше, введення систематичного контролю за діяльністю господарських структур, де під виглядом законної діяльності здійснюється незаконне використання об'єктів авторського права і суміжних прав, по-друге, створення «конкуруючих» фірм, по-третє, перекривання інформаційних каналів тощо.

Природно, що використання одного або декількох напрямків блокування призводить до активізації діяльності злочинної групи. У одних випадках вона вводить в дію раніше розроблені системи захисту, в інших – корумповані зв'язки, у третіх – методи впливу на слідчого, свідків, потерпілих, що, в свою чергу, є основою для фіксування такої діяльності в ході оперативно-розшукових заходів. Блокування діяльності може проводитися у комбінації із розділенням групи, яке спрямоване на створення умов протиріччя між організатором і опозиціонером, та використання якого може призвести до розколу групи [8, с. 169].

Операції по блокуванню і розділенню злочинної групи найчастіше здійснюються в ході виявлення злочинної діяльності, в деяких випадках – у процесі розслідування злочину. Між тим, протидія проводиться в процесі розслідування, точніше в цей період вмикається весь механізм «захисту». Таким чином, завдання нейтралізації протидії повинне вирішуватися протягом усього процесу розслідування.

Слід зазначити, що відомі випадки позапроцесуальної заінтересованості адвокатів. Більше того, мають місце факти «утримання» захисників, тому вони виконують не тільки процесуальні функції, а й передають підозрюваному попередньо підготовлені алібі, слугують каналом передачі інформації між злочинною групою і затриманим.

Тому слідчому важливо тактично правильно використати обсяг відомостей, які викривають злочинця, створити дефіцит часу для висунення нових пояснень, мати можливість швидко їх перевірити.

Крім того, бажано, щоб всі клопотання оформлювались у письмовій формі і, що важливо, із розгорнутою правовою аргументацією. Це обмежує свободу дій заінтересованих осіб і дозволяє слідчому в процесуальних документах наводити обґрунтоване спростування тих чи інших аргументів, що висувуються захисником.

Інший напрям протидії пов'язаний із впливом на свідків і потерпілих, тому слідчий повинен їх попередити про це або вжити заходів безпеки.

Досить часто в справах про порушення авторського права і суміжних прав зустрічаються випадки підключення корумпованих зв'язків, і тоді «арсенал» протидії залежить від посадового становища корупціонера (від дискредитування слідчого, який веде розслідування, до включення засобів масової інформації та ін., від постановки на особливий «облік» процесу розслідування до вимог повідомлення про його результати). У зв'язку з цим можна застосовувати такий прийом блокування і подолання протидії, як вимога формального документального підтвердження пропозицій і вимог посадових осіб у справі, а також фіксація таких вимог оперативно-розшуковими засобами [8, с. 170-171].

Отже, найважливішим завданням працівників слідчого апарату є повне і швидке розкриття кожного злочину, своєчасне притягнення до відповідальності осіб,

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В СФЕРІ ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ**

винних у його вчиненні. Для вирішення такого завдання слідчі працівники повинні підвищувати рівень своєї кваліфікації, оволодівати новими засобами розслідування злочинів, серед яких і є розроблювані криміналістикою тактичні операції. Використання тактичних операцій при розслідуванні порушень авторського права і суміжних прав дозволить оптимізувати процес розслідування, в короткий термін зібрати максимум необхідної інформації про подію злочину, максимально використувати можливості оперативного-розшукових заходів та слідчих дій.

Список источников и литературы:

1. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования. – М.: Юрид. лит., 1973. – 216 с.
2. Дулов А.В. Тактические операции при расследовании преступлений. – Минск: Изд-во БГУ, 1979. – 128 с.
3. Драпкин Л.Я. Тактические операции в расследовании преступлений и проблема повышения их эффективности // Вопросы методики расследования преступлений. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1976. – С. 74-79.
4. Шиканов В.И. Тактическая операция как важнейший структурный элемент следственной тактики и одна из форм сотрудничества органов следствия и дознания // Совершенствование предварительного следствия в аспекте искоренения преступности в нашей стране. – Иркутск: Иркутск. ГУ, 1975. – С. 33-47.
5. Хаметов Р. Предмет доказывания по делам о нарушении авторских прав // Хозяйство и право. – 1997. – № 9. – С. 149-161.
6. Хаметов Р. Установление факта охраноспособности произведения и принадлежности авторских прав заявителю-потерпевшему // Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права. – 2001. – № 12. – С. 57-63.
7. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2001. – 352 с.
8. Курс криминалистики. Общая часть / Отв.ред. В.Е. Корноухов. – М.: Юрист, 2000. – 784 с.

Поступила в редакцию: 31.10.2006 г.

УДК 342.7:343.1

Юрченко Л. В.

О СООТНОШЕНИИ УГОЛОВНОГО ПРЕСЛЕДОВАНИЯ И ПОДДЕРЖАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ОБВИНЕНИЯ

Новые реалии, в которых находится Украина после принятия Конституции и вступления в Совет Европы, требуют создания в государстве эффективного уголовного судопроизводства охранительного типа, призванного оказывать содействие усилению борьбы с преступностью, обеспечению неотвратимости уголовной ответственности, с одной стороны, и максимальному гарантированию прав и свобод личности, - с другой.

В настоящее время в Верховной Раде Украины обговаривается Проект УПК Украины от 18 ноября 2005 года, содержащий новый подход к решению проблем, связанных с обвинением и уголовно-процессуальным преследованием [5]. Необходимость принятия нового УПК обуславливается не только требованиями сегодняшней жизни, где происходит обострение в политической, хозяйственной, финансовой, социальной сферах, либерализации экономических отношений, но и несовершенством действующего уголовно-процессуального законодательства.

Как отмечает З.Д. Еникеев термин «уголовное преследование» известен всему миру, он закреплен как в международном, так и в национальном праве, даже в конституциях ряда стран [9, с. 3]. Однако как отмечает Л.М. Лобойко, в учебниках, изданных в Украине, речь идет о термине «функция обвинения», а не «уголовном преследовании». Автор объясняет это тем, что слово «преследование» носит негативный оттенок, который обусловлен деятельностью правоохранительных органов в 1937-1953 годах [13, с. 13]. В настоящее время этот термин опять возвращается, в том числе и в лексикон украинского законодателя, например, в проекте УПК Украины (п. 25 ст. 6 проекта) [5].

Действующее уголовно-процессуальное законодательство не предусматривает норм, где были бы закреплены понятие, виды и субъекты преследования, но уже п. 25 ст. 6 проекта УПК Украины определяет «уголовное преследование» - как процессуальную деятельность, осуществляемую с целью изобличения, осуждения и наказания лиц, виновных в совершении преступления. Ст. 177 проекта УПК говорит о том, что в зависимости от характера и тяжести совершенного преступления уголовное преследование, в том числе обвинение в суде, осуществляется в частном, частно-публичном и публичном порядке [5].

В уголовном процессе традиционно выделяется функция обвинения, которая является весьма близкой по своему содержанию к уголовному преследованию. Как указывает Ф.Н. Багаутдинов, что при всей близости понятий обвинения и уголовного преследования, между ними не следует ставить знак равенства, они несут разный смысл и в них заложен различный объем уголовно-процессуальной деятельности [6, с. 226]. Уголовное преследование – гораздо более широкое понятие, включающее

деятельность в рамках уголовного процесса вообще и Закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности», а обвинение – четко определенная персонифицированная функция, осуществляемая исключительно одной стороной – стороной обвинения.

В соответствии с ч. 1 ст. 21 УПК РФ уголовное преследование от имени государства по уголовным делам публичного и частно-публичного обвинения осуществляет прокурор, следователь, орган дознания и дознаватель. По делам частного обвинения уголовное преследование осуществляет от своего имени потерпевший, его законный представитель и (или) представитель [3]. Ст. 168 проекта УПК Украины указывает, что субъектами, принимающими участие в уголовном преследовании, являются прокурор, потерпевший или его представители. Как видим следователь, орган дознания и дознаватель по проекту УПК Украины к субъектам уголовного преследования не отнесены, они являются субъектами, которым поручено осуществлять досудебное расследование в форме дознания или досудебного следствия (п.п. 15, 26, 35, 44, 47 ст. 25 проекта) [5].

Таким образом, в уголовном судопроизводстве Украины дорогу себе прокладывает более уравновешенная модель уголовного судопроизводства, где субъектами уголовного преследования являются прокурор, потерпевший и его представитель, а следователь и лицо, производящее дознание, выполняют функцию расследования уголовного дела. Это позволяет утверждать, что уголовное преследование как функция, в уголовном судопроизводстве Украины должна осуществляться прокурором, потерпевшим и его представителем.

Надо отметить, что уголовное преследование это новый самостоятельный институт уголовного судопроизводства в Украине, который только обретает свои черты. Следует согласиться с точкой зрения, что уголовное преследование является основной формой реализации государством своей обязанности по признанию, соблюдению и защите прав и свобод человека и гражданина, обеспечению других конституционно значимых ценностей в тех случаях, когда эти ценности становятся объектом преступного посягательства [6, с. 221].

Одно из важнейших конституционных полномочий органов прокуратуры – поддержание государственного обвинения в суде (ст. 121 Конституции Украины) [1].

До этого конституционного положения в период действия Закона "О прокуратуре СССР" поддержание государственного обвинения в суде вообще рассматривалось не как самостоятельная функция, а как составная часть прокурорского надзора прокуратуры соблюдением законов при рассмотрении дел в судах.

В ст. 16-1 действующего УПК четко определено, что функцию государственного обвинения в суде осуществляет прокурор, а по делам частного характера обвинение осуществляет потерпевший или его представитель [2].

В теории уголовно-процессуального права деятельность по осуществлению указанной функции прокурора делят на два этапа:

- возбуждение государственного обвинения;
- поддержание обвинения при рассмотрении дела судом первой инстанции, а в случае необходимости - на контрольных стадиях (апелляционной и кассационной).

Исходя из того, что обвинительное заключение следователя, утвержденное соответствующим прокурором, является началом и основой формирования государственного обвинения в науке появилось два интересных предложения по внесению изменений в УПК:

– деятельность прокурора по утверждению или составлению нового обвинительного заключения выделить в отдельную стадию уголовного процесса (между досудебным расследованием и предварительным рассмотрением дела судьей) - (В.С. Зеленецкий, О.М. Литвак, Л.М. Лобойко, В.П. Шумский) [10, 12, 13];

– о том, что составлять обвинительное заключение и нести за него ответственность должен прокурор. Что нашло отражение в Проекте УПК Украины от 18 ноября 2005 года, а также в ст. 430 действующего УПК (когда, признав материалы протокольной форм досудебной подготовки достаточными для рассмотрения в судебном заседании, прокурор возбуждает уголовное дело и составляет обвинительное заключение и направляет уголовное дело в суд).

Указанная законодательная новелла привела к тому, что на практике резко сократилось количество подготавливаемых протокольных форм. Это вызвано прежде всего тем, что составление обвинительного заключения требует тщательного, занимающего определенное время, изучение материалов, которого из-за повседневной нагрузки у прокуроров как всегда не хватает. Кроме того, на наш взгляд, лучше собранных материалов не знает никто, чем лицо, в производстве которого они находились.

Хочется заметить, что на практике трудно определить границы, где оканчивается деятельность прокурора по осуществлению надзора за соблюдением законности составления обвинительного заключения, а где начинается обвинительная деятельность. Это является подтверждением тесной взаимосвязи надзора за расследованием и поддержанием государственного обвинения. Поэтому качество расследования, строгий надзор за ним являются первоочередной гарантией качества поддержания государственного обвинения в суде.

В средствах массовой информации, особенно зарубежных, много нареканий высказывается по поводу небольшого количества оправдательных приговоров по делам публичного обвинения, выносимых судами Украины. Пример предлагается брать с Западной Европы и США, где этот показатель достигает иногда 20 %. Однако, как уже отмечалось, качество обвинения во многом определяется расследованием и надзором по делу. Вынесение оправдательного приговора рассматривается в органах прокуратуры как чрезвычайное происшествие со всеми вытекающими последствиями для лиц, которые безосновательно выдвинули обвинение и поддерживали его. Эти факты являются предметом обсуждения на коллегиях и привлечения к дисциплинарной ответственности виновных (ч. 2 ст. 8 Дисциплинарного устава прокуратуры).

Следующим кирпичиком грамотного поддержания обвинения в суде является подготовительная деятельность соответствующего прокурора к осуществлению данной функции. Поэтому в теории отмечают обоснованным тот факт, что прокурор перед разрешением вопроса об утверждении обвинительного заключения поручает ознакомиться с материалами дела тому работнику прокуратуры, которое будет поддерживать государственное обвинение в суде. В одной из прокуратур Донецкой области в 2003 году

был проведен своеобразный эксперимент: контроль за ходом досудебного следствия, изучения уголовных дел перед направлением их в суд, а также поддержание государственного обвинения было возложено на того прокурорского работника, которому согласно служебным обязанностям ближе всего это направление. Что в последующем нашло отражение в приказе Генерального прокурора Украины [4].

Согласно ст. 264 УПК участие прокурора в суде первой инстанции обязательно, кроме 2 случаев. Эта статья не содержит указаний, могут ли по наиболее сложным и многоэпизодным делам поддерживать обвинение несколько прокуроров. Это регламентируется ведомственным нормативным приказом №5 - 2006 год (п. 2.6) [4]. Надо отметить, что это очень важный процессуальный вопрос. Почему ст. 119 УПК Украины предусматривает возможность расследования такой категории уголовные дел группой следователей, а в основной стадии в судебном разбирательстве этот вопрос в отношении государственных обвинителей не разрешен. Такую норму содержат соответствующие статьи УПК РФ, Белоруссии и Проект УПК Украины [3, 14, 5]. Кроме того, ст. 246 ч. 4 УПК РФ пошла дальше, она предусмотрела обстоятельства и процедуру замены прокурора в судебном процессе [3].

Одним из проблемных вопросов по поддержанию государственного обвинения является отказ прокурора в суде от обвинения, который всегда на практике имеет вынужденный характер и является последствием стечения неблагоприятных обстоятельств для обвинителя.

Хотелось бы обратиться положениям Проекта УПК. Где можно проследить определенные новведения. В соответствии с ч. 2 ст. 350 проекта, если в результате судебного рассмотрения государственный обвинитель отказывается от обвинения, он обязан уведомить об этом прокурора, который утвердил обвинительное заключение. В случае несогласия с решением прокурора, который принимает участие в рассмотрении дела, прокурор, который утвердил обвинительное заключение, отменяет постановление об отказе обвинения и осуществляет замену прокурора [5].

Отказ прокурора от обвинения нужно отличать от изменения прокурором обвинения, что предусмотрено ст. 277 УПК Украины. Изменение обвинения состоит в том, что прокурор предлагает исключить из обвинения квалифицирующие признаки, или отдельные эпизоды преступной деятельности, имеющие общую квалификацию с другими эпизодами, по которым прокурор поддерживает обвинение и т.п.

В завершении отметим, что решение вопроса о наличии или отсутствии в полномочиях прокурора функции уголовного преследования является одним из аспектов реформирования органов прокуратуры в Украине, приведение их в соответствие с европейскими стандартами права.

Совершенствование законодательства, регламентирующего место органов прокуратуры в системе государственных органов и правовое положение прокурора в уголовном судопроизводстве, невозможно без легитимного определения предмета деятельности прокуратуры. В соответствии с европейскими стандартами, основным видом деятельности прокурора необходимо признать, а соответственно и закрепить на законодательном уровне, осуществление уголовного преследование лиц, совершивших преступление.

Историческое развитие института прокуратуры в правовой системе государства позволяет сделать вывод, что наделение прокуратуры неограниченными полномочиями свидетельствует о склонении государственного устройства в сторону диктатуры. Признаком демократического и правового устройства является наличие у прокуратуры основной функции – осуществление уголовного преследования.

Список источников и литературы:

1. Конституція України //Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30, – Ст.. 141 (Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року №222-IV).
2. Уголовно-процессуальный кодекс Украины: Научно-практический комментарий /Под ред. В.Т. Маляренко, Ю.П. Аленина. – Х.: ООО "Одиссей", 2005.
3. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации /Под ред. доктор. юр. наук И.Л. Петрухина. – М.: Проспект, 2003
4. Наказ Генерального прокурора України від 19 вересня 2005 року № 5 гн „Про організацію участі прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ та підтримання державного обвинувачення”
5. Проект Кримінально-процесуального кодексу України за станом 18.11.2005 року. – К.: Парламентське видавництво. – 2005. – 362 с.
6. Багаутдинов Ф.Н. Обеспечение публичных и личных интересов при расследовании пре ступлений. – М.: Изд-во „Юрлитинформ”, 2004. – 544 с.
7. Державне обвинувачення: довідник з питань організації роботи з підтримання державного обвинувачення в судах //Довід. видання. – К.: Видавництво, 2003.
8. Долежан В., Полянский Ю. Вимоги до прокурорів-обвинувачів у світлі рекомендацій Ради Європи //Вісник прокуратури. –№12 (30). – грудень 2003. С.9-14.
9. Еникеев З.Д. Уголовное преследование. Учебное пособие. – Уфа: Изд-во БашГУ, 2000. – 131с.
10. Зеленецкий В.С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе. – Харьков, 1979. – 144 с.
11. Косіюта М.В. Прокурорська система України в умовах демократичного суспільства. – Одеса: Юр.лит, 2002
12. Литвак О.М., Шумський П.В. Функції прокуратури України. – Хмельницький: ХІРУП, 1998
13. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право. – К.: Істина, 2005. – 456 с.
14. Мытник П.В. Уголовный процесс: Судеб. стадии: Лекции – Минск: Тесей, 2001.
15. Остапчук В., Хрушова Л. Державне обвинувачення з практичного погляду //Вісник прокуратури. –№12 (30). – грудень 2003. С. 15- 18.

Поступила в редакцію: 14.12.2006 г.

Сабадаш В. П.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ ДІЗНАННЯ ТА ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ В КРЕДИТНО-ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ

В умовах ринкових відносин кредитно-фінансова діяльність покликана виконувати важливу функцію в сфері економіки, де особливу роль грає одна з основних функцій банку – кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян. Водночас, перехід на нові форми господарювання, поряд із позитивними змінами в економіці, викликав появу факторів, що створюють умови для вчинення різноманітних зловживань.

Злочинна діяльність в кредитно-фінансовій сфері представляє собою особливий вид протиправної поведінки, що відрізняється цілим рядом характерних рис. Злочини, що зазіхають на фінанси у вигляді кредитів держави й банків, як правило, є суспільно значимими: вони підривають авторитет і повагу народу до виконавчої влади й представників бізнесу, вони заподіюють великі матеріальні збитки. Крім того, злочини в кредитно-фінансовій сфері добре організовані, при їхньому розкритті й розслідуванні правоохоронні органи стикаються з сильною протидією з боку злочинців або корумпованих службовців державного апарату та працівників засобів масової інформації.

Необхідно відмітити, що у системі установ Державного банку СРСР вчинялись різні корисливі посягання на фінансові ресурси, і вже у 50-ті роки з'явилися перші роботи з питання особливостей розслідування злочинів в зазначеній системі (В.Я.Осенін, А.Н.Поздняков, В.І.Теребилов). Проте роботи цих авторів були присвячені розслідуванню розкрадань, що вчинюються тільки у системі ощадних кас при розрахункових операціях, інкасації, і не отримала належного розвитку, за винятком окремих публікацій. Щодо розслідування злочинів в кредитно-фінансовій сфері, то оскільки можна припустити, що кредитні відносини в розглядуваний період мали обмежений і чітко регламентований характер при наявності відрегульованого внутрібанківського контролю, розробка питань особливостей провадження дізнання та досудового слідства при розслідуванні злочинів в кредитно-фінансовій сфері не проводилася. Цими обставинами, враховуючи безсумнівну дію фактору латентності, можна пояснити відсутність наукових досліджень методики розслідування посягань на кредитні банківські ресурси.

Актуальність даної статті полягає в тому, що на сьогоднішній день ще гостро стоїть проблема охорони законних інтересів фінансових і банківських установ від осіб, які шляхом шахрайства заволодівають кредитами (у тому числі від фіктивних підприємців) або не бажають їх повертати, хоч би і ціною неправдивого банкрутства. Тому діяльність правоохоронних органів у даний час повинна бути спрямована саме на розкриття злочинів, пов'язаних із неповерненням кредитних ресурсів, на захист інтересів у першу чергу банківських установ.

Теоретичною базою нашого дослідження послужили наукові праці криміналістів з питань методики розслідування корисливих злочинів, що скоюються у сфері економіки. Так, криміналісти України провадили широкі дослідження щодо особливостей розслідування злочинів в кредитно-фінансовій сфері (Ю.П. Аленін, С.А. Антонов, Н.О. Бабич, В.П. Бахін, І.О. Возгрін, В.О. Коновалова, В.І. Ларичев, Г.А. Матусовський та ін.), у тому числі з застосуванням судово-бухгалтерських, криміналістичних та інших видів судових експертиз (Н.І.Белуха, В.К.Дудко, В.М.Глібко та ін.). Криміногенні тенденції у банківській сфері, зокрема, в кредитній діяльності, стали об'єктом дослідження кримінологів, результатом чого з'явилися перші публікації з кримінології (В.М.Попович).

Метою даної статті є визначення деяких особливостей провадження дізнання та досудового слідства при розслідуванні злочинів в кредитно-фінансовій сфері.

З початком економічних перетворень в Україні, зі зміною кредитно-банківської політики, створенням комерційних банків загострилася кримінальна ситуація, яка поставила вимогу проведення правових досліджень раніше невідомих негативних явищ. Зміст і гострота сучасних проблем боротьби зі злочинністю у сфері економіки України якісно відрізняються від тих, що існували раніше. На думку Кальмана О.Г. докорінна причина цих відмінностей обумовлена закономірностями переходу від адміністративно-командного типу економічних відносин до ринкових методів їх регулювання, яке супроводжувалось негативними наслідками глибокої соціальної кризи у суспільстві, "тінізації" економіки [1, с. 141].

Необхідно відзначити, що незважаючи на те, що за даними МВС України в останні роки спостерігається тенденція до зменшення загальної кількості злочинів в державі, злочини економічної спрямованості все продовжують мати стійку тенденцію до збільшення. Так, у 2003 році в Україні зареєстровано 43203 злочини економічної спрямованості, в 2004 році - 44171 злочин, а в 2005 році – вже 45107 злочинів даної категорії [2, с. 44].

В сфері банківської діяльності у 2003 році виявлено – 3092 злочини, в 2004 році – 3907 злочинів, в 2005 році – 3523 злочини [2, с. 45].

За ст. 209 КК України „Шахрайство з фінансовими ресурсами” ми маємо такі показники: 2003 рік – 688, 2004 – 756, 2005 – 835 злочини. Якщо розглянути рівень злочинів даної категорії за областями, то найбільше злочинів в 2005 році за ст. 209 КК України зареєстровано в Дніпропетровській області – 101 злочин; за нею йдуть Житомирська – 54, Харківська – 53, Одеська – 48 та Запорізька області – 43 злочини [2, с. 53].

Кримінальні справи з факту неповернення кредиту підлягають порушенню лише при наявності законних приводів і підстав, що вказують на те, що незаконне одержання кредиту (у тому числі державного цільового) або пільгових умов кредитування мало місце шляхом внесення явно неправдивих відомостей у документи, що характеризують господарське положення або фінансовий стан позичальника [3, с. 69], або є документально підтверджені факти, що свідчать про використання кредитних коштів не по прямому призначенню [4, с. 109].

Типовою вихідною інформацією зі злочинів, пов'язаних із кредитуванням, є: а) повідомлення банку або іншої кредитуючої організації про неповернення кредиту

*ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ ДІЗНАННЯ
ТА ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ
В КРЕДИТНО-ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ*

зниклою фірмою; б) повідомлення податкової міліції про наявність комерційної організації, що не займається ніяким видом діяльності, але акумулює кошти на своїх рахунках (рахунку).

Вихідною інформацією для порушення кримінальної справи про неправомірне кредитування є: а) матеріали органів дізнання, що містять результати оперативних розробок; б) матеріали, що надходять із контролюючих органів (податкова міліція, податкова інспекція, аудиторські фірми, ревізуючі органи); в) матеріали, виділені з інших кримінальних справ, а також ті, що поступили з арбітражних і народних судів (по цивільних справах); г) повідомлення засобів масової інформації, заяви і повідомлення громадян.

При аналізі матеріалів, що надійшли, насамперед потрібно встановити, чи є в діях особи (організації) ознаки складу злочину або справа повинна вирішуватися в цивільному або господарському судочинстві [5, с. 35].

Необхідно відмітити, що процесуальна та оперативно-розшукова діяльність при розслідуванні злочинів в кредитно-фінансовій сфері здійснюється в умовах інформаційного вакууму, небажання навіть законслухняних громадян сприяти правоохоронним органам у розкритті й розслідуванні такого роду діянь. Крім того, розслідування злочинів у цій сфері поєднано й з іншими значними труднощами. Так, у слідчих немає досвіду й навичок розслідування цієї категорії справ, немає тісної взаємодії слідчих зі співробітниками підрозділів органів внутрішніх справ по боротьбі з економічною злочинністю й співробітниками КРУ. При розслідуванні таких злочинів слідчі повинні також установити контакт із працівниками експертно-криміналістичних й інших експертних підрозділів, які повинні разом з ними вивчати сотні, а часом і тисячі документів, виявляючи підробки, підчищення, фальшиві цінні папери, підроблені підписи й перекручування комп'ютерних програм. Самим же слідчим, що спеціалізуються на розслідуванні цих злочинів, доводиться глибоко вивчати норми кримінальних, цивільних кодексів, а також й інші законодавчі акти, оскільки важко вирішити питання, чи містять конкретні дії склад злочину. Тому слідчі повинні налагоджувати великі зв'язки з фахівцями й одержувати від них консультації, а також враховувати свої знання, досвід й уміння при розслідуванні даної категорії злочинів.

При розслідуванні аналізованого виду злочинів і виявленні ознак скоєння даних злочинів на початковому і наступних етапах розслідування варто виділити два аспекти: 1) питання, що підлягають з'ясуванню в ході розслідування, і 2) види документів, що містять інформацію про кредитні операції [6, с. 297-302].

1. Питання, що підлягають з'ясуванню в ході розслідування:

Найважливішими джерелами відомостей про вчинені кредитні операції, що є об'єктами розслідування, виступають робітники кредитно-фінансових установ (кредитної, операційної служби й ін.) і представники позичальника. Робітники кредитної служби можуть мати у своєму розпорядженні дані про те, хто і коли звернувся з проханням про надання кредиту; чи знайомо керівництво з позичальником, у яких відносинах перебуває з ним; у яких відносинах перебуває керівництво кредитної установи з позичальником; чи робив хто-небудь із робітників

кредитних установ позичальнику протекцію в наданні кредиту; які документи були надані позичальником для одержання кредиту; які документи були надані для забезпечення кредиту; де знаходяться ці документи і доступ до них; хто виніс рішення про надання кредиту; хто безпосередньо працював із документами позичальника; куди були перераховані кредитні кошти; хто повинен здійснювати контроль за використанням кредиту і хто здійснював його в дійсності; які документи повинні бути складені кредитором для реєстрації наданого кредиту і контролю за ним; ким складаються і ведуться такі документи, де вони знаходяться і хто має право доступу до них; хто з робітників кредитної установи брав участь в інвентаризації предмету застави; коли були повернуті кредитні кошти; чи були відомості про неплатоспроможність позичальника, гаранта; чи надходили відомості про розпродаж позичальником майна, згортанні офіса; ким, коли, які засоби застосовувалися для забезпечення кредиту; ким, коли, які засоби застосовувалися для повернення кредиту; хто і коли готував претензійні документи і документи в суд.

Позичальник має такі відомості: про те, хто і коли приймав рішення про необхідність одержання кредиту; хто і чому запропонував дану кредитну установу; чи пропонувалися інші варіанти і ким; у яких відношеннях із робітниками кредитної установи знаходиться позичальник; ким, які і коли документи були надані для одержання кредиту; чи є власне майно й у яку суму воно оцінюється, де знаходиться; які є документи, що підтверджують право власності на майно і де вони знаходяться, умови збереження, хто має до них доступ, яким майном забезпечувався кредит, документи на право власності на це майно; коли і ким був укладений кредитний договір; чи передбачалося виконання укладеного договору; хто приймав рішення про використання кредиту; кому і коли були перераховані кредитні кошти; що (сировина, готова продукція, товар і т.д.) отримано, по яких документах і де знаходиться; хто, коли і куди здійснював перевезення; відповідно до яких документів здійснювалося перевезення; де знаходяться перевезені предмети; хто, коли, відповідно до яких документів одержував продукцію (приймав виконані роботи, зроблені послуги); чи оприбутковувалась продукція по бухгалтерії, ким і коли, якими документами і ким; коли оприбутковувалась продукція на складі, де знаходяться документи; яку продукцію одержували й у якій кількості; яку продукцію оприбутковували й у якій кількості; ким, коли, кому і відповідно до яких документів здійснювався відпуск продукції; ким і коли повернутий кредит, відповідно до яких документів.

2. Документи, що містять інформацію про кредитні операції.

Їх можна розділити на дві основні групи: 1) які вилучаються для вирішення питання про порушення кримінальної справи і 2) які містять повну інформацію про кредитно-фінансові операції.

До першої групи відносяться:

а) документи, безпосередньо пов'язані зі злочинною подією, у тому числі ті, що є предметом злочинного зазіхання (документи фіктивні, із слідами виправлень, що приховують незаконні операції і т.п.); б) документи, що встановлюють визначені обставини, пов'язані з подіями, про які надійшло повідомлення (статистична, аналітична й інша документація); в) матеріали перевірок, проведених установами

*ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ ДІЗНАННЯ
ТА ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ
В КРЕДИТНО-ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ*

Національного банку України, податкової адміністрації, контрольно-ревізійної служби (акти ревізій, інвентаризації, відомчих експертиз і т.п.).

До другої групи відносяться:

а) документи для відкриття поточного рахунку в банку - установчі документи позичальника (статут, положення) надані в банк; свідчення про реєстрацію позичальника у виконавчому комітеті за місцем перебування; договір із позичальником на банківське обслуговування; копії карток із зразками підписів керівника і бухгалтера; довідка з податкової адміністрації про постановку на облік довідка статистичного управління про присвоєння кодів ЗКПО;

б) документи позичальника, подані в банк для одержання кредиту, - прохання про надання кредиту з указівкою призначення, суми, терміну повернення і його забезпечення; стисла характеристика угоди, розрахунок економічної ефективності угоди; копія договору-контракту, для здійснення якого береться кредит (оренди, купівлі-продажу, проведення робіт і т.п.); бухгалтерські статистичні звіти (про фінансові результати, декларації про прибутки і т.п.);

в) документи і відомості, що підтверджують забезпечення повернення кредиту і платоспроможність позичальника, — документи, що підтверджують право власності на земельні ділянки, право оренди земельних ділянок, обладнання, транспортних засобів і т.п.; витяги з рахунків позичальника, поточний рахунок якого знаходиться в іншій кредитній установі; бухгалтерські звіти (баланси, декларації про прибутки і т.п.); зобов'язання—доручення погашення кредиту; повідомлення позичальника про прийняття гарантійного листа як забезпечення кредиту; документи, що підтверджують кредитоспроможність гаранта; договір застави; документи, що підтверджують право власності на закладене майно; витяг з балансу з розшифровуванням балансової вартості предмету застави; страховий поліс на страхування посівів на випадок надання під заставу майбутнього врожаю; договір іпотеки, завірений нотаріально з заборорою відчуження; акт інвентаризації об'єкту незавершеного будівництва наданого під заставу; акт оцінки реальної вартості цінних паперів, наданих під заставу; акт передачі банку цінних паперів на збереження; договір страхування закладеного майна, що знаходиться у позичальника і майна, що було здано в оренду;

г) документи по використанню кредиту - книга запису застав; повідомлення кредитної установи про решту майна, закладеного позичальником в оренду; виписки з поточного рахунку позичальника про наявність і рух коштів; платіжне доручення на переведення коштів; прибуткові і видаткові накладні; товарно-транспортні документи на доставку продукції, договори, листи про відпуск продукції; платіжні документи на сплату продукції; видатковий касовий ордер і інші документи, пов'язані з переведенням коштів у готівку і її використання; лист постачальнику про переадресування залишку коштів позичальника іншій комерційній структурі; доручення на одержання продукції; доручення автотранспортного підприємства на одержання продукції й інші товарно-транспортні документи на отриману продукцію; журнали реєстрації платіжних

доручень і вихідних документів в автотранспортному підприємстві, що здійснює перевезення продукції; документи складського обліку і збереження позичальника;

д) документи по поверненню кредиту - платіжне доручення позичальника про повернення боргу в розмірі кредиту і відсотків по ньому або розпорядження банку про списання коштів з рахунку позичальника після закінчення терміну зобов'язань по кредитному договору; додаткова угода про збільшення термінів по кредитному договору разом із зміною договору поручництва; додаткова угода про збільшення процентних ставок за кредит у випадку неповернення кредиту (відсотків) у строк; листи про неможливість виконання зобов'язань; претензія з повідомленням про вручення); заява в суд про визнання позичальника банкрутом; рішення суду про визнання позичальника банкрутом; матеріали, що свідчать про навмисне банкрутство; шахрайські дії позичальника й інших учасників.

Практичне значення даної статті полягає в тому, що в ній викладені особливості провадження дізнання та досудового слідства при розслідуванні злочинів в кредитно-фінансовій сфері, насамперед, досліджені питання, що підлягають з'ясуванню в ході розслідування аналізованої категорії злочинів, наведені види документів, що повинні бути витребувані та вивчені слідчим на початковому етапі розслідування кримінальної справи, що дасть змогу правоохоронним органам не допускати помилок при організації розслідування цієї категорії злочинів та безсумнівно, приведе до більш якісного розслідування кримінальних справ у сфері економіки.

Список джерел та літератури:

1. Кальман О.Г. Сучасні проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економіки // Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15-16 грудня 1998 р. – Харків, 1999. – С. 141-147.
2. Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001-2005 роки: Стат. зб. – К., ВПЦ МВС України, 2006. – 201 с.
3. Ларичев В. Мошенничество в денежно-кредитной сфере // Деньги и кредит. – 1996. -№9. – С. 69-76.
4. Економіко-правові засоби боротьби з економічною злочинністю: Навчальний посібник. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1995. –156 с.
5. Гарифуллина Р. Ответственность за преступления в сфере финансово-кредитных отношений // Рос. юстиция. – 2003. - №2. – С. 33-38.
6. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – Харьков, 1999. – 480 с.

Поступила в редакцію: 20.12.2006 г.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

Малишева Н. Р.

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО ЕКОЛОГІЧНИЙ АУДИТ І ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

24 червня 2004 р. було прийнято Закон України про екологічний аудит. Ця дата є точкою відліку розвитку в Україні законодавства про еколого-аудиторську діяльність, оскільки до того моменту навіть сам термін „екологічний аудит” у вітчизняному законодавстві України не використовувався, хоча, як це не парадоксально, діяльність з екоаудиту вже здійснювалась. А її правовою основою до прийняття Закону були міжнародні стандарти ISO, адаптовані в Україні. Цим міжнародним стандартам було надано правового оформлення в якості ДСТУ*.

Закон України „Про екологічний аудит” докорінним чином змінив відношення до відповідного виду діяльності. Ці зміни стосувались, по-перше, підвищення правового статусу еколого-аудиторської діяльності та введення його в правове поле України. Відповідні положення стосовно цього виду діяльності були внесені в базовий Закон „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), законодавство про приватизацію, в першу чергу, Закони „Про приватизацію державного майна” (1992), „Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)” (1992). А послуги з проведення екологічного аудиту об'єктів або видів діяльності, які становлять підвищену екологічну небезпеку, було віднесено до Переліку послуг, визначених як специфічні, закупівля яких пов'язана з приватизацією державного майна (Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 6.05. 2001 р. № 422). По-друге, була започаткована єдина для всієї держави система сертифікації екологічних аудиторів і створено єдиний реєстр екологічних аудиторів та юридичних осіб, що мають право на здійснення екологічного аудиту. Відповідні функції щодо сертифікації та ведення реєстру, так само, як і щодо методичного забезпечення еколого-аудиторської діяльності, було покладено на спеціально уповноважений орган в галузі охорони навколишнього природного середовища – Мінприроди України, що безумовно сприяло організаційній впорядкованості даного виду діяльності. Закон вперше встановив єдині вимоги до суб'єктів екологічного аудиту, якими виступають замовники,

---

* Спершу відповідні відносини були врегульовані ДСТУ ISO 14010-97 „Настанови щодо здійснення екологічного аудиту. Загальні принципи”, ДСТУ ISO 14011-97. Настанови щодо здійснення екологічного аудиту. Процедури аудиту. Аудит систем управління навколишнім середовищем; ДСТУ ISO 14012-97. Настанови щодо здійснення екологічного аудиту. Кваліфікаційні вимоги до аудиторів з екології, на зміну яким згодом прийшов єдиний стандарт ДСТУ ISO – 19011:2003 „Настанови щодо здійснення аудитів систем управління якістю і (або) екологічного управління”.

виконавці екологічного аудиту, а в певних випадках, передбачених законом - ще й керівники чи власники об'єктів екологічного аудиту.

По-третє, новацією нашої правової системи стало запровадження, поряд з традиційною формою добровільного екологічного аудиту, так званого обов'язкового екологічного аудиту, якому, згідно з Законом, повинні піддаватись об'єкти, що становлять підвищену екологічну небезпеку, на замовлення заінтересованих органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, у таких випадках: банкрутство; приватизація, передача в концесію об'єктів державної та комунальної власності; передача або придбання в державну чи комунальну власність; передача у довгострокову оренду об'єктів державної або комунальної власності; створення на основі об'єктів державної та комунальної власності спільних підприємств; екологічне страхування об'єктів; завершення дії угоди про розподіл продукції відповідно до закону; в інших випадках, передбачених законом.

В цілому, прийняттям Закону „Про екологічний аудит” відкрито нову сторінку забезпечення екологічної безпеки в Україні. Еколого-аудиторська діяльність покликана поставити заслін нехтуванню екологічними вимогами в процесі зміни форми власності чи конкретного власника, особливо щодо об'єктів, які становлять підвищену екологічну небезпеку. Врахування екологічного стану об'єкту в процесі здійснення його екологічного аудиту може відіграти вирішальну роль при формуванні ціни такого об'єкту. Застосування нового законодавства про екологічний аудит також покликане сприяти поживленню діяльності щодо створення та впровадження систем екологічного менеджменту на об'єктах різних галузей економіки України, надати більшої наукової обґрунтованості екологічному страхуванню небезпечних для навколишнього середовища видів діяльності та об'єктів тощо.

Разом з цим, перший рік застосування законодавства про екологічний аудит (а перші п'ять екологічних аудиторів отримали сертифікати лише в травні 2005 р.) виявив і деякі прогалини, суперечності та слабкі місця відповідного законодавства, а також ті сфери, які потребують розвитку з точки зору більш послідовного впровадження норм Закону „Про екологічний аудит” (далі – Закон). Нижче аналізуються лише 2 проблемних питання з великого обсягу проблем правового регулювання екологічного аудиту в Україні.

Хто може бути виконавцем екологічного аудиту?

Стаття 14 Закону наголошує на тому, що виконавцем екологічного аудиту може бути як фізична особа (екологічний аудитор), так і юридична особа. До них встановлюється система вимог. Так, екологічним аудитором може бути особа, яка має відповідну вищу освіту, досвід роботи у сфері охорони навколишнього природного середовища або суміжних сферах не менше чотирьох років підряд та якій видано в установленому порядку сертифікат на право здійснення такої діяльності (виділено мною – Н.М.).

В цій простій, на перший погляд, формулі, проблеми виникають при застосуванні на практиці всіх трьох вимог. Найбільш дискусійним є питання освіти, яка буде адекватно задовольняти вимоги допуску до кваліфікаційного іспиту для видачі сертифікату екологічного аудитора. З тексту Закону чітко випливає, що це повинна бути вища освіта. Однак що означає прикметник „відповідна” по відношенню до сфери здійснення еколого-аудиторської діяльності? Адже до недавнього часу фахівців екологічного профілю взагалі не готували вузи України, причо-

му не готували не тому, що в таких фахівцях не було потреби, а тому, що справа ця є архіскладною і потребує поєднання, синтезу великої кількості різногалузевих, міждисциплінарних знань. Тому в екологічну сферу приходили спеціалісти з різною освітою – біологи, географи, геофізики, хіміки, технологи, економісти, юристи, соціологи, інженери та представники багатьох інших спеціальностей. Певний час попрацювавши в сфері взаємовідносин „людина-природа” і збагатившись на практиці знаннями із суміжних професій, вони ставали фахівцями „відповідної” кваліфікації. На сьогодні, однак, така кваліфікація, навіть щодо особи, яка має багаторічний досвід роботи в сфері охорони довкілля, може бути поставлена під сумнів, якщо базова освіта буде визнана невідповідною. Вирішення цього питання Закон віддав „на відкуп” спеціально уповноваженому органу в галузі охорони навколишнього природного середовища, останній же, не маючи чітких орієнтирів для прийняття рішень, як в перші роки Радянської влади, керується „революційною правосвідомістю”. Вважаю, що в цій частині достатньою була б законодавча вимога щодо наявності у претендента вищої освіти (саме таку норму, до речі, містять міжнародні стандарти). Звичайно, будучи доповненою 4-річним досвідом роботи в сфері охорони довкілля, ця вимога склала б надійне підґрунтя для допуску до кваліфікаційного іспиту з екоаудиту.

Не цілком чіткою є й норма щодо досвіду роботи, який потрібно мати для отримання статусу екоаудитора, а саме незрозумілим є зміст „сфери, суміжної з охороною навколишнього природного середовища”. Вочевидь, в цій частині слід зробити законодавче уточнення за формулою: „досвід роботи в сфері охорони навколишнього природного середовища, в сфері створення та впровадження систем управління якістю чи систем управління навколишнім середовищем, чи в інших суміжних сферах за переліком, затвердженим спеціально уповноваженим органом в галузі охорони навколишнього природного середовища” (Мінприроді ж – розробити і затвердити такий Перелік).

Певні запитання викликає на практиці й третя вимога до екологічних аудиторів - необхідність отримання сертифікату екологічного аудитора як передумови здійснення відповідної діяльності. Проблеми стосуються визнання нарівні з сертифікатами, передбаченими статтею 22 Закону, тих сертифікатів, які були отримані відповідно до міжнародних стандартів (як правило, до набрання чинності Законом). Відповідь на це питання, однак, не є складною, вона лежить в площині сфери дії відповідних міжнародних стандартів, яка є значно вужчою, ніж сфера застосування Закону і лише частково охоплює її. Тому сертифікати, видані відповідно до міжнародних стандартів ISO, мають чинність і можуть застосовуватись лише в галузі аудиту систем екологічного менеджменту (систем управління навколишнім середовищем). Це означає, що їх носії не можуть виступати виконавцями екологічного аудиту за межами дії вказаних стандартів.

З сертифікацією екологічних аудиторів пов'язане ще одне не до кінця вирішене в законодавстві питання, яке стане актуальним через 2 роки. Справа в тому, що термін чинності сертифіката, встановлений статтею 22 Закону, - три роки. Але яким чином поновлюється (чи продовжується дія) відповідного сертифікату після перебігу цього терміна? Чи треба знову подавати весь масив документів в спеціально уповноважений орган і знову підтверджувати кваліфікацію шляхом складання кваліфікаційного іспиту? Чи робиться при цьому новий запис у Реєстр і

анулюється попередній? Як вирішується питання з юридичною особою, що була включена до Реєстру завдяки наявності в її штаті екологічного аудитора, термін дії сертифіката якого закінчився? На це та інші питання ні Закон, ні прийнятий в розвиток положень його статті 22 Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України „Про затвердження Положення про сертифікацію екологічних аудиторів” від 12.01.2005 № 8 відповідей не дають. Вочевидь слід внести доповнення до відповідного Наказу Мінприроди, встановивши певний порядок продовження дії сертифікату екологічного аудитора. Це питання стосовно кожного аудитора, термін дії сертифіката якого закінчився, повинно бути предметом розгляду Комісії з сертифікації екологічних аудиторів Мінприроди України. Якщо за період чинності сертифіката екологічний аудитор не притягався до відповідальності за порушення законодавства про екологічний аудит (в порядку статті 26 Закону), дія його сертифіката достроково не припинялась і не зупинялась (в порядку статті 22 Закону), то комісія за заявою екологічного аудитора може прийняти рішення про продовження терміну дії його сертифіката на наступні 3 роки, залишивши його в Реєстрі під тим самим номером. В протилежному ж випадку комісія може прийняти рішення про доцільність перепідготовки екоаудитора і рекомендувати йому пройти навчання за курсом екологічного аудиту, після чого скласти кваліфікаційний іспит на право отримання сертифікату.

Стаття 14 Закону містить обмеження та заборони для здійснення екологічного аудиту. При цьому частина 3 цієї статті містить заборони на набуття самого статусу виконавця екологічного аудиту (тобто включення до Реєстру). Такий статус не може бути наданий органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, а також особам, яким законом заборонено займатися підприємницькою діяльністю (наприклад, державним службовцям). А частина 4 цієї ж статті встановлює заборони на здійснення екоаудиту конкретного об'єкту особами, що вже мають статус екологічного аудитора. Так, забороняється здійснювати екологічний аудит господарських об'єктів екологічним аудиторам, якщо вони мають акції цих об'єктів або у іншій формі мають безпосереднє відношення до них (виділено мною – Н.М.). Закон не дає вичерпного переліку випадків, коли можна констатувати наявність безпосереднього відношення особи до об'єкту екологічного аудиту. Це питання повинно вирішуватись в кожному випадку з метою уникнення ситуації особистої заінтересованості екологічного аудитора в результатах екологічного аудиту конкретного об'єкта. А за наявності такої заінтересованості стаття 16 Закону зобов'язує екоаудитора заявляти самовідвід. Вважаємо, що відвід може бути заявлений також іншою особою, якій відомо про особисту заінтересованість екоаудитора. Звісно, що екологічний аудитор не повинен знаходитись ні в трудових, ні в цивільно-правових відносинах з юридичною особою, що є об'єктом екологічного аудиту. Саме тому здійснювати еколого-аудиторську діяльність рекомендується або через юридичну особу, внесену до Реєстру, або екологічному аудитору, який хоче працювати особисто, без привязки до юридичної особи, - шляхом оформлення ним статусу суб'єкта підприємницької діяльності.

Потребують певного уточнення норми Закону і стосовно вимог до юридичних осіб, яким надається право здійснювати екологічний аудит.

Частина друга статті 14 Закону надає таке право юридичній особі за двох умов: по-перше, якщо її статутом передбачений цей вид діяльності і, по-друге, якщо в її штаті є хоча б один екологічний аудитор. Якщо перша з вказаних вимог не викликає

проблем в правореалізації, то застосування на практиці другої умови поставило кілька запитань, пов'язаних з характером відносин екологічних аудиторів з певною юридичною особою. Що означає „перебування екологічного аудитора в штаті”? Чи повинна організація, яка претендує на включення до Реєстру, бути основним місцем роботи екологічного аудитора? Чи, навпаки, екологічний аудитор може працювати в юридичній особі за сумісництвом? Якщо так, то лише в одній або в кількох? Чи може аудитор виконувати відповідну діяльність за цивільно-правовим договором підряду? Чи достатньо того, щоб фізична особа, яка має сертифікат екологічного аудитора, була пов'язана трудовими відносинами з юридичною особою, чи її посада в організації обов'язково має носити назву „екологічний аудитор”? Ці та інші питання, які постійно виникають на практиці, повинні стати предметом роз'яснень з боку Мінприроди України, яка в розвиток положень Закону могла б видати відповідний наказ. Вважаємо, що основним моментом, який повинен бути витриманий, мусить бути пов'язаність екологічного аудитора з певною юридичною особою трудовими, а не цивільно-правовими відносинами. Водночас серед осіб, що перебувають в штаті, законодавство України враховує й сумісників. Дана сфера не повинна стати виключенням. Водночас для протидії необґрунтованому розширенню кола юридичних осіб, що можуть здійснювати еколого-аудиторську діяльність, слід обмежити екологічних аудиторів правом виступати від імені (знаходитись в штаті) лише однієї юридичної особи.

Хто може бути замовником екологічного аудиту?

Відповідно до частини 3 статті 3 Закону замовниками екологічного аудиту можуть бути заінтересовані центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, інші юридичні, а також фізичні особи, тобто будь-які заінтересовані суб'єкти. При цьому цілком можливою є ситуація, коли паралельно або послідовно замовляється кілька екологічних аудитів того самого об'єкта, зокрема, продавцем і покупцем – при здійсненні його купівлі-продажу. Не виключеною є й можливість замовлення стосовно одного об'єкта кількох екологічних аудитів одним замовником. При цьому якщо екологічний аудит здійснюється на замовлення власника об'єкта чи органа, уповноваженого на управління ним, то такий екоаудит Закон називає внутрішнім (стаття 13). Якщо ж замовником виступає інший, ніж власник, заінтересований суб'єкт, то екологічний аудит вважається зовнішнім і потребує згоди керівника чи власника об'єкта екологічного аудиту, тобто на арені з'являється третій суб'єкт екоаудиту. Слід, однак, підкреслити, що вимога щодо узгодження з керівником (власником) об'єкта проведення екологічного аудиту, відповідно до статті 12 Закону, стосується лише добровільного екологічного аудиту. Здійснення ж обов'язкового екологічного аудиту, замовником якого виступають заінтересовані органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування, виходячи з логіки цієї статті, ні з ким не потрібно узгоджувати. Водночас частина 3 статті 19 Закону, навпаки, зобов'язує укладати договір на проведення обов'язкового екологічного аудиту, замовником якого є заінтересований орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування, лише після письмового погодження з керівником або власником об'єкта екологічного аудиту. Ця законодавча неузгодженість у рамках одного Закону повинна бути усунена. Вбачається нелогічним узгодження з керівником (власником) проведення обов'язкового екологічного аудиту, замовником якого є державний орган або орган місцевого са-

моврядкування, оскільки цілком вірогідною є ситуація, коли керівник (власник) не погоджує договір. Які правові наслідки при цьому наступають і які мають бути подальші дії замовника? Закон на ці питання відповіді не дає. Погоджуючись з обґрунтованістю залучення керівника (власника) об'єкту до вирішення питання проведення добровільного екологічного аудиту, вважаємо недоцільним погодження з такою третьою стороною питання проведення обов'язкового екологічного аудиту, у випадку якого, на наш погляд, достатньо доведення до відома цієї сторони рішення про проведення екоаудиту.

Досвід першого року функціонування інституту екологічного аудиту в Україні, однак, виявив цікаву тенденцію. Обов'язковий екологічний аудит в чистому вигляді в державі поки не здійснюється. Стосовно об'єктів, які за законом підлягають обов'язковому екологічному аудиту, органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування виступають не замовниками, а лише ініціаторами проведення „добровільно примусового” екологічного аудиту, покладаючи обов'язок його проведення на керівників (власників) відповідних об'єктів. Така ситуація значною мірою пов'язана з тим, що згідно зі статтею 24 Закону фінансування проведення екологічного аудиту забезпечується його замовником. Однак ні в Державному бюджеті України, ні у відповідних місцевих бюджетах до цього часу не передбачалися кошти на здійснення екологічного аудиту. Прогнозуючи подібну ситуацію, Закон вмістив в ст. 24 м'яку і неоднозначну формулу: фінансування обов'язкового екологічного аудиту може здійснюватися за рахунок коштів Державного бюджету України або місцевих бюджетів (виділено мною –Н.М.). Чи означає це, що таке фінансування може здійснюватись і в інший спосіб? Якщо так, то в який? І чи можна вважати, що перекладаючи фінансування екологічного аудиту на плечі керівників (власників) об'єктів, держава чи територіальні громади залишаються замовниками цього аудиту, а правова природа обов'язкового екоаудиту при цьому не змінюється? На всі ці питання Закон відповідей не дає. Водночас екологічний аудит об'єктів підвищеної екологічної небезпеки, які згідно з Законом підлягають обов'язковому екологічному аудиту, на сьогодні здійснюється виключно у формі добровільного екологічного аудиту, тобто офіційним замовником його, як правило, виступають керівники або власники об'єктів, які й укладають договір з виконавцем екоаудиту. Саме вони й фінансують проведення екоаудиту.

У регулювання цього питання слід внести правову упорядкованість, зокрема, надавши право органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування покласти фінансування обов'язкового екологічного аудиту на керівників (власників) об'єктів, або на інших заінтересованих осіб (залежно від характеру об'єкту екоаудиту). Важливо при цьому, щоб в усіх випадках замовниками обов'язкового екоаудиту залишались органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування, виступаючи однією із сторін договору на проведення обов'язкового екологічного аудиту.

Які шляхи подальших законодавчих дій в сфері екологічного аудиту?

Закон України „Про екологічний аудит” тільки почав працювати. Перший досвід його застосування виявив чимало проблемних питань, які слід вирішити в першу чергу шляхом внесення змін до відповідного Закону. Однак це лише вершина айсбергу. Активне впровадження в життя інституту екоаудиту потребуватиме розвитку відповідного законодавства не тільки вглиб, але й вшир. Так, статтею 12 Закону були визначені сфери обов'язкового екологічного аудиту об'єктів підвищеної екологічної небезпеки. Однак в законодавство, що регламентує відносини саме в цих сферах,

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО ЕКОЛОГІЧНИЙ АУДИТ
І ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

відповідні зміни внесені не були. Єдиний позитивний виняток – законодавство про приватизацію. Наразі на порядку денному – внесення змін до Законів України „Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” (в редакції від 30.06.1999 з наступними змінами); Про концесії (від 16.07.1999 з наступними змінами), Про оренду державного та комунального майна (в редакції від 23.12.1997 з наступними змінами); Про страхування (від 07.03.1996 з наступними змінами); Про угоди про розподіл продукції (14.09.1999), в Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України та деякі інші законодавчі акти.

Суттєвий поштовх широкому розвитку еколого-аудиторської діяльності могло б надати методичне забезпечення цієї нової для України сфери. На сьогодні таке забезпечення практично повністю відсутнє. Стаття 25 Закону покладає методичне забезпечення екоаудиту на Мінприроди України за участю заінтересованих центральних органів виконавчої влади. Однак прийняті впродовж 2005 року три накази Мінприроди певним чином охопили лише стадію організації екологічного аудиту (порядок складання кваліфікаційних іспитів і отримання сертифікатів, ведення Реєстру екологічних аудиторів та юридичних осіб, що мають право на здійснення екологічного аудиту). Сам же процес здійснення екологічного аудиту поки що залишається поза увагою. Мінприроди повинно невідкладно усунути цю прогалину, залучивши до відповідних розробок екологічних аудиторів, які вже мають певний практичний досвід роботи в цій сфері.

Таким чином, інститут екологічного аудиту, новітній для нашої правової системи, активно розвивається. Законодавство повинно сприяти цьому розвитку, регламентуючи суспільні відносини, що тут виникають, прогножуючи появу нових відносин і встановлюючи щодо них норми випереджаючого регулювання. Тільки за цих умов можна досягти основної мети екологічного аудиту – дотримання норм екологічної безпеки, раціонального природокористування в процесі здійснення господарської та пов’язаної з нею діяльності.

Поступила в редакцію: 05.09.2006 г.

Погрібний О. О.

СТАНОВЛЕННЯ ГАЛУЗІ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Після набуття статусу незалежної держави, Україна отримала у спадщину досить важку екологічну ситуацію, яка була викликана безмірною, науково не обґрунтованою експлуатацією природних ресурсів; невдалими спробами змін законів природи; безладним промисловим розвитком; нехтуванням екологічними потребами людей, їх здоров'ям, а значить і майбутнім всього людства. Не дивлячись на те, що ще наприкінці 50-х років ХХ ст. було прийнято цілу низку нормативно-правових актів, що стосувалися охорони довкілля, вони не мали реального втілення в життя, адже вступали в суперечку з тогочасним плановим господарюванням. Слід підкреслити, що за радянських часів не було прямо задекларовано право особи на сприятливе довкілля. Вперше таке право було проголошено у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. (розділ VII – “Екологічна безпека”), де було сказано, що Україна дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління [1].

Конституцією України (КУ) у 1996 році було ще раз підкреслено, що “людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека в Україні є найвищою соціальною цінністю” (ст. 3). Таким чином охорона життя і здоров'я людини в тому числі і від негативного впливу оточуючого природного середовища є пріоритетним напрямком державної діяльності. Стаття 16 КУ так і зазначає: “забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи..., збереження генофонду українського народу є обов'язком держави”. Ще багато статей Конституції України прямо чи опосередковано торкаються питань охорони довкілля та екологічної безпеки людей (наприклад, ст. 13, ст. 14, ст. 50, ст. 66). Ст. 50 Конституції України є досить прогресивною за своїм змістом, адже вона не тільки закріпила одні з найважливіших прав людини, а й дала поштовх для розвитку цілого масиву екологічного законодавства. Перша частина цієї статті проголошує право на безпечне довкілля та право на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, друга – гарантує вільний доступ до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів, предметів побуту. Все це автоматично вимагає від законодавця конкретизуючих нормативно-правових актів в цій сфері, що, є передумовою становлення та розвитку екологічного права в цілому.

Зміна відносин власності на природні ресурси також спричинила подальший розвиток екологічного права як галузі кількісно і якісно змінюючи його.

Слід зазначити, що після проголошення незалежності екологічне право отримало бурхливий розвиток, екологічне питання було одним з ключових. Довіра до “зелених” та до держави, як до гаранта екологічної безпеки, була на досить високому рівні. Народ України повірив у можливість молодій державі забезпечити належний рівень охорони навколишнього середовища та екологічної безпеки. В цей час набрали сили еколого-правові розробки, спрямовані на створення природоохоронного законодавства. Тому період 1991-1998 рр. можна назвати періодом найбільш бурхливого розвитку екологічного законодавства в Україні. Саме в цей час було прийнято найбільшу кількість нормативно-правових актів у цій сфері. Серед них: Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” (1991 р.), Закон України “Про плату за землю” (1992 р.), Кодекс України “Про надра” (1994 р.),

Водний кодекс (1995 р.), Лісовий кодекс (1994 р.), Закон України “Про тваринний світ” (1993 р.), Закон України “Про охорону атмосферного повітря” (1992 р.), Закон України “Про екологічну експертизу” (1995 р.), Закон України “Про природно-заповідний фонд” (1992 р.), Закон України “Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення в наслідок Чорнобильської катастрофи” (1991 р.), Закон України “Про виключну (морську) економічну зону” (1995 р.) і т. ін.

В цей час, на початку 90-х років, коли почався стрімкий розвиток екологічного законодавства України, виникло питання про його кодифікацію шляхом прийняття Екологічного кодексу України, але такого акту в системі українського законодавства й досі не існує, хоча його розробка передбачена Рекомендаціями парламентських слухань щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства в Україні, схвалених Постановою Верховної Ради України № 565 від 20 лютого 2003 року [2].

Важливо зазначити, що одночасно з розвитком екологічного законодавства в Україні пішов процес екологізації законодавства [3], що регулює відносини у сфері матеріального виробництва, яке є епіцентром виникнення екологічних проблем. Зокрема, норми екологічного змісту були включені в Закони України “Про підприємства в Україні” (1991 р.), “Про основи містобудування” (1992р.), “Про транспорт” (1994р.), “Про трубопровідний транспорт” (1996р.), “Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини” (1997р.), “Про видобування і переробку уранових руд” (1997 р.) і т. ін.

Діюче законодавство, яке ще не так давно являло собою значний прогрес навіть у порівнянні з європейським, зараз застаріває. На сьогодні увага від екологічних проблем і законодавчого їх вирішення відвернута “більш актуальними” політичними та економічними проблемами України. Хоча Україна має й багато власних відкриттів в галузі екологічного права, які ще невідомі в інших країнах. Серед них — Закон “Про охорону атмосферного повітря”, у якому йдеться про оплату використання повітря у промислових потребах. Природний ресурс використовується для виробництва, і ніхто за це не платить. Хоча після прийняття закону і були дані вказівки про розроблення відповідних нормативів по визначенню і нарахуванню платні, але саме через відсутність цих методик згодом Мінекобезпеки поставило питання про скасування ряду положень закону замість відкладення введення відповідних статей у дію.

З дня у день система екологічного законодавства втрачає свою цілісність та збалансованість, нові нормативно-правові акти приймаються стихійно.

На сьогодні інтерес до екологічної проблематики став набагато меншим, причому як у всього суспільства, так і у представників державної влади. Спад інтересів суспільства можна пояснити відсутністю реальної можливості реалізації екологічних прав громадян, суперечністю деяких нормативно-правових актів, неузгодженістю екологічного права з іншими галузями. Також більшість правових актів неможливо втілити в життя за відсутності певних механізмів їх реалізації, тому увесь потенціал існуючого законодавства не використовується.

Тому на сьогодні однією з нагальних проблем науки екологічного права є пробудження нового інтересу до вирішення екологічних проблем, бо це може зробити саме оточуюче середовище.

Говорячи про становлення екологічного права, слід особливо підкреслити, що ми вважаємо його повноцінною галуззю права. Те, що екологічне право існує в системі права як її елемент вже майже не викликає ніяких сумнівів, воно є об'єктивною реальністю, але його приналежність до галузевого рівня системи права ще досі викликає деякі сумніви.

Популярною є концепція згідно з якою виділяють природоохоронне (екологічне) право, одночасно виокремлюючи природоресурсне право (земельне, водне, лісове та інші природоресурсні галузі) [4]. Таким чином, в системі права виділяють декілька еколого-правових галузей. Важко погодитись з необхідністю такого розмежування, адже охорона природного середовища та раціональне використання природних ресурсів настільки взаємопов'язані, що між ними важко провести чітку межу. Так, будь-яке використання природних ресурсів повинно проводитись на засадах охорони довкілля. В "чистому вигляді" важко виділити норми по використанню природних ресурсів, що не пов'язані з охороною природного середовища. Розподіл на дві галузі (природоохоронне та природоресурсне право) неодмінно спричинить певні проблеми по віднесенню деяких норм до однієї чи іншої галузі. Не потрібно ділити те, що фактично є єдиним, а земля, атмосферне повітря, води, ліси, гори – це частини єдиного оточуючого середовища.

В цьому випадку виділення декількох галузей права в екологічній сфері проходить не за предметом правового регулювання, а за впливом економічного фактору, наприклад, фактору власності.

Наводячи визначення природоресурсного та природоохоронного права як окремих систем правових норм, деякі науковці в обох визначеннях зазначають, що це норми, які регулюють (окрім іншого) раціональне використання природних ресурсів [5]. Таким чином, предмети обох галузей в певній частині співпадають, чого не повинно бути.

Фактично предмет екологічного права єдиний, хоча в ньому можна виділити три великі блоки в залежності від форм задоволення екологічних потреб:

- охорона навколишнього природного середовища;
- використання природних ресурсів;
- екологічна безпека (захист людини від несприятливого впливу навколишнього природного середовища).

Всі ці три блоки мають єдині основні принципи, єдині об'єкти, єдині засоби та пріоритетні цілі правового регулювання. Тому окремий розгляд природоресурсного та екологічного права приведе до дублювання певного законодавства, існування, так званих, "зайвих" [6] законів, що значно знижує ефективність всієї системи законодавства.

Правове регулювання всіх об'єктів сфери раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища взагалі має єдину основу, "їх взаємне тяжіння може в певні періоди посилюватись або слабшати, але зовсім не зникне." Незалежно від різноманітних економічних та політичних умов, "відповідні суспільні відносини будуть прагнути єдиної правової спільності – права оточуючого середовища" [7]. Екологічне право тільки як цілісна система здатне забезпечити єдність та ефективність правового регулювання охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів.

Чітка розробка та з'ясування структури екологічного права вносить системність в наукові розробки, в навчання, а також сприяє упорядкуванню законодавства України в екологічній сфері. Що стосується викладання екологічного права як навчальної дисципліни, то наше бачення його як цілісної галузі ніяк не перешкоджає розподілу його за окремими навчальними дисциплінами (наприклад, за підгалузями, можна окремо викладати земельне право, водне право і т. ін., а можна викладати їх окремим природоресурсним блоком), адже екологічне право – це складна ієрархія підгалузей та інститутів, яку іноді важко охопити в одній навчальній дисципліні.

У багатьох навчальних закладах земельне право (іноді воно включає й інші природоресурсні галузі, утворюючи земельне право в широкому сенсі) [8] є окремою від екологічного права (у вузькому значенні – виключно як природоохоронне) навчальною дисципліною [9].

Необхідність підвищення рівня екологічної освіти, зокрема, поглиблення вивчення механізму правового забезпечення екологічної безпеки в Україні, є очевидною, особливо для сучасного покоління випускників вищих навчальних закладів юридичної спрямованості. Від їх правосвідомості, професійного рівня певною мірою залежить, наскільки вірно та розумно будуть прийматись рішення в екологічній сфері, а значить, залежить і наша екологічна безпека в майбутньому. До того ж складність екологічного та процесуального законодавства потребує наявності юристів з вузькою спеціалізацією в галузі екологічного права. Практика застосування законодавства з охорони навколишнього середовища за кордоном, наприклад, у США говорить про наявність і необхідність існування окремої групи юристів, що займаються виключно справами в галузі охорони оточуючого середовища та захистом екологічних прав [10].

На сьогодні в Україні існують різноманітні громадські організації, які займаються захистом екологічних прав громадян. Зокрема в Харкові здійснює відповідну діяльність міська громадська організація “Екоправо-Харків”, яка в рамках співпраці з Асоціацією Американських юристів по проєкту “Правова ініціатива для країн Центральної та Східної Європи” створила Центр Громадської Екологічної Адвокатури [11]. Такий центр надає допомогу громадянам у вигляді консультацій, представництва інтересів в суді, а також проводить тренінги з екологічного законодавства для суддів та прокурорів.

Таким чином, розробка екологічного права, створення на його основі досконалої системи законодавства є важливими факторами побудови соціальної та правової держави в Україні.

Список джерел та літератури:

7. Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
8. Єрофєєв М.І. Питання кодифікації екологічного законодавства // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2004. – Вип. 1. – С. 7.
9. Бринчук М.М., Боголюбов С.А., Дубовик О.Л., Супатаєва О.А. Проблеми розвитку російського екологічного законодавства // Государство и право. – 1995, № 2. – С. 61; Єрофєєв М.І. Питання кодифікації екологічного законодавства // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2004. – Вип. 1. – С. 7.
10. Баб'як О.С., Біленчук П.Д., Чирва Ю.О. Екологічне право України: Навчальний посібник. – К.: Атака, 2000. – 216 с. – С.15-16.
11. Баб'як О.С., Біленчук П.Д., Чирва Ю.О. Екологічне право України: Навчальний посібник. – К.: Атака, 2000. – 216 с. – С.
12. Бринчук М.М., Боголюбов С.А., Дубовик О.Л., Супатаєва О.А. Проблеми розвитку російського екологічного законодавства // Государство и право. – 1995, № 2. – С. 53.
13. Васильєва М.И. Предмет и система экологического права // Вестник московского университета. Серия 11. Право. – 1996, № 1. – С.16.
14. Обсуждение вузовской программы по экологическому праву // Государство и право, 1996. – № 8. – С.60.
15. Васильєва М.И. Предмет и система экологического права // Вестник московского университета. Серия 11. Право. – 1996, № 1. – С.16.
16. Кравченко С.Н. Проблемы совершенствования и применения экологического законодательства на Украине // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1996. – № 1. – С. 27.
17. Довідник недержавних громадських організацій м. Харкова. – Виданий Благодійним фондом “Громадські ініціативи”. – Х., 2000. – С. 70-71.

Поступила в редакцію: 05.09.2006 г.

Розумович И. Н.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ УЧАСТИЯ ОБЩЕСТВЕННОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Экологическую экспертизу в научной литературе [1, 2, 5] принято считать одной из мер экологического контроля. Кроме того, этот тип экспертизы представляет собой также одно из основных превентивных средств обеспечения экологической безопасности. Суть превентивного значения экологической экспертизы, как отметил Петров В.В. [5], состоит в том, что экологическая экспертиза осуществляется в виде предварительной проверки соответствия хозяйственных решений, деятельности и ее результатов требованиям экологического законодательства.

Возникновение института экологической экспертизы было вызвано загрязнением окружающей природной среды промышленными и хозяйственными объектами.

Для реализации государственной экологической политики в этой сфере был принят ряд нормативно-правовых актов, таких как Закон Украины «Об экологической экспертизе», постановление Кабинета министров Украины «О Порядке передачи документации на государственную экологическую экспертизу». Украина стала участницей Конвенции о доступе к информации, участии общественности в принятии решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды, и др.

Несмотря на наличие нормативно-правовых актов в этой области, эта сфера регулирования, на наш взгляд, имеет правовые пробелы и требует научно обоснованных, законодательно закрепленных дополнений и изменений. Прежде всего, эти «белые пятна» касаются вопросов участия общественности в эколого-экспертном процессе и проведения общественной экологической экспертизы. Пожалуй, впервые, юристом-экологом Позняк Е.В. предложено научно обоснованное определение общественной экологической экспертизы, которую автор рассматривает как вид научно-практической деятельности общественных экологических организаций и созданных ими формирований, основанной на межотраслевом экологическом исследовании, анализе и оценке предпроектных, проектных или других материалов и объектов, реализация и действие которых может негативно воздействовать или воздействует на состояние окружающей природной среды, и направленная на подготовку выводов о соответствии запланированной или осуществляемой деятельности нормам и требованиям экологического законодательства и на реализацию экологических прав и интересов граждан [7].

Следует согласиться с Бринчуком М.М., по мнению которого участие общественности, учет общественного мнения при проведении экологической экспертизы характеризует развитие демократизма национального права и является одним из средств реализации конституционного права граждан на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду.

Согласно ст. 11 Закона Украины «Об экологической экспертизе» такое участие может осуществляться различными способами. Одним из них является включение представителей общественности в состав экспертных комиссий. Несмотря на правовое закрепление этого положения, отсутствует правовой механизм его реализации, то есть, вышеупомянутый Закон Украины умалчивает о том, по каким критериям и

по решению какого государственного органа представитель общественности может быть отобран для участия в эколого-экспертном процессе. Этому вопросу не уделяется должного внимания также и в научной литературе. Однако, на наш взгляд, внимания заслуживает работа ученого-эколога Позаченюк Е.А. [6] Раскрывая этапы процедуры проведения геоэкологической экспертизы, автор отводит особую роль назначению экспертной комиссии и организации ее работы. Разделяя мнение Позаченюк Е.А., следует отметить, что экологическая экспертиза не обязательно должна объединять только ученых, поскольку наука часто отражает интересы власти. К тому же все большее количество людей включаются в те виды деятельности, которые были прерогативой только специалистов. В настоящее время власть стремится опираться на мнение специалистов, в то же время – тесно сотрудничать с общественными структурами. Поэтому законодатель и закрепил возможность участия общественности в эколого-экспертном процессе.

Итак, проанализировав положения действующего законодательства Украины, а также мнения ученых по данному вопросу, мы попытаемся предложить критерии включения представителей общественности в состав эколого-экспертной комиссии.

Таким субъектом, на наш взгляд, может быть физическое лицо, проживающее на территории Украины в течение последних трех лет, имеющее высшее образование, владеющее знаниями экологического законодательства Украины и прошедшее аттестацию в органах Министерства охраны окружающей природной среды.

Под термином «физическое лицо» подразумевается дееспособное лицо, которое может быть гражданином Украины, иностранным гражданином или лицом без гражданства. Дееспособным лицом должно быть для реализации возможности участия в эколого-экспертном процессе. Распространение вышеуказанного права представителя общественности не только на граждан Украины может позволить применить практический опыт в данной сфере иностранных, в том числе, экономически развитых государств. Такое положение, закрепленное в нормативно-правовой форме, будет способствовать дальнейшей гармонизации национального права с международным законодательством. Кроме того, этот критерий ничуть не противоречит ст. 50 Конституции Украины, положения которой закрепляют право каждого на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду, и Закону Украины «О государственной службе», так как предполагается привлекать к эколого-экспертному процессу лиц, не являющихся государственными служащими.

Специализация образования физического лица не имеет первостепенного значения. Главный фактор здесь – наличие высшего образования. Это положение позволяет предположить, что лицо в процессе обучения получило знания по общеобразовательным предметам и может применить полученные знания во многих сферах жизнедеятельности.

Аттестация применительно к рассмотрению данного вопроса, по нашему мнению, предполагает два этапа: первый – проверка знаний действующего экологического законодательства Украины, в том числе международных нормативно-правовых актов, ратифицированных Украиной, путем тестовых заданий; второй – собеседование с лицом, желающим участвовать от общественности в эколого-экспертном процессе. Такое собеседование подразумевает личное общение с лицом для выявления его личностных качеств: честности и открытости (то есть откровенное высказывание своих мыслей, не опасаясь за отношение к ним других участни-

ков эколого-экспертной комиссии), способности работать в коллективе, чувства ответственности к выполняемой работе.

В случае успешной аттестации лицу выдается удостоверение. Оптимальный, на наш взгляд, срок действия удостоверения и, соответственно, деятельности представителя общественности, - три года. Этот срок является справедливым, так как он позволяет лицу продолжить природоохранную деятельность в других организациях, предприятиях и формированиях, где чаще всего, основным условием приема на работу является опыт природоохранной работы.

Учитывая вышесказанное, считаем целесообразным создать при Министерстве охраны окружающей природной среды и его органах на местах Советы представителей общественности в эколого-экспертном процессе. Кроме того, следует принять подзаконный нормативно-правовой акт в виде Положения об указанном Совете.

Закон Украины «Об экологической экспертизе» достаточно четко определяет компетенцию государственных органов, реализующих функцию государственной экологической экспертизы. Одновременно объем полномочий общественных формирований и объединений граждан в сфере общественной экологической экспертизы практически остается неурегулированным. Видимо, законодатель исходил из презумпции того, что их компетенция определяется уставными документами указанных субъектов. Однако четкого указания на это Закон не содержит.

Следует отметить и иные недостаточно законодательно урегулированные вопросы участия общественности в общественной экологической экспертизе. Укажем лишь основные из них.

При организации общественной экологической экспертизы ее субъекты, согласно положениям Закона, оглашают через средства массовой информации Заявление о проведении общественной экологической экспертизы, включающее основные сведения об этом процессе. Данное Заявление подается также в соответствующие местные советы, органы государственной исполнительной власти и государственной экологической экспертизы (ст. 41 Закона). Законодатель однако не уточняет, с какой именно целью общественность подает Заявление в указанные государственные органы. Следовательно, можно предположить, что местный совет либо орган государственной исполнительной власти может не разрешить проведение общественной экологической экспертизы (такие случаи на практике уже были), что нарушает ст. 34 Конституции Украины*. Любой закон в нашем государстве, как известно, принимается высшим органом законодательной власти, значит он должен точно выражать точку зрения законодателя и не допускать двусмысленности в положениях нормативных актов. Также, на наш взгляд, является нецелесообразным направление Заявления о проведении общественной экологической экспертизы в органы государственной экологической экспертизы. А вот направление в указанный государственный орган заключения общественной экспертизы – шаг правильный,

---

* Положения ст. 34 Конституции Украины говорят о том, что каждому гарантируется право на свободу мысли и слова, на свободное выражение своих взглядов и убеждений. Каждый имеет право свободно собирать, хранить, использовать и распространять информацию устно, письменно либо иным способом – по своему выбору...

так как при проведении государственной экологической экспертизы эксперты могут учесть выводы общественности.

Еще одним упущением законодателя является то, что в Законе не определены объекты общественной экологической экспертизы. В то же время сказано, что ими может стать любая сфера деятельности, которая нуждается в экологическом обосновании. В этой ситуации материалы по объектам повышенной экологической опасности следует, на наш взгляд, оставить за государственной экологической экспертизой с участием в ней представителей общественности. По остальным же объектам предпочтительнее проводить тот или иной вид экологической экспертизы по выбору заказчика, который предоставляет проектные материалы и которому для строительства объекта необходимо положительное заключение экологической экспертизы.

Закон Украины «Об экологической экспертизе» не предусматривает также способы проведения общественной экологической экспертизы. Некоторые из них закреплены в других нормативно-правовых актах. Так, Закон Украины «О планировании и застройке территорий», Закон Украины «О курортах» и некоторые другие предусматривают проведение общественных слушаний, что является положительной чертой в совершенствовании законодательства об экологической экспертизе. Однако, с нашей точки зрения, при проектировании объектов повышенной опасности, затрагивающих экологические интересы населения, общественную экологическую экспертизу следует осуществлять путем проведения обсуждения или референдума, в зависимости от свойств и размеров территории, на которую может распространиться негативное воздействие планируемого объекта повышенной опасности.

Законодательством не установлены конкретные сроки проведения общественной экологической экспертизы. Эти сроки устанавливаются сами участники общественного эколого-экспертного процесса. Такая ситуация делает сомнительным соблюдение таких сроков. Поэтому, для более эффективного проведения общественной экологической экспертизы целесообразнее, на наш взгляд, закрепить конкретные сроки ее проведения в нормативно-правовой форме.

Заключение общественной экологической экспертизы, согласно законодательству, носят только рекомендательный характер. В гражданско-процессуальном, хозяйственно-процессуальном кодексах Украины также не закреплено, что общественность может участвовать в делах, где необходимо заключение экологической экспертизы. Кроме того, согласно положениям законодательства, заключение общественной экологической экспертизы не может быть признано судом в качестве доказательства. На наш взгляд, такое положение нарушает один из принципов правового государства – принцип демократизма. Выход нам видится в следующем: в случае, когда в проведении общественной экологической экспертизы принимают участие не менее трех экспертов-экологов с соответствующей квалификацией, такое заключение должно иметь юридическую силу и признаваться в суде в качестве доказательства.

Исходя из вышесказанного, на наш взгляд, следует более четко нормативно разграничить общественную экологическую экспертизу с государственной. Соглашаясь с Позняк Е.В. предлагаем разработать нормативно-правовой акт в виде Положения об общественной экологической экспертизе. В него следовало бы включить следующие положения:

- понятие, цели, задачи, принципы общественной экологической экспертизы;
- компетенция субъектов общественной экологической экспертизы;

– порядок и сроки организации и проведения общественной экологической экспертизы;

– заключение общественной экологической экспертизы и срок их действия;

В указанный нормативно-правовой акт могут быть включены другие положения, имеющие значение для уяснения сути общественного эколого-экспертного процесса.

Кроме вышерассмотренных вопросов, ученым не дает покоя еще несколько правовых проблем, существующих в законодательстве Украины в сфере экологической экспертизы. Основной из них - перечень объектов экологической экспертизы.

В последнее десятилетие ученые-юристы [4, 8] говорят о такой новой категории в юриспруденции, как экологический аудит. Так, Орлов Н.А. [4] еще в 1997 г. обосновал целесообразность осуществления в государстве «независимой экологической экспертизы и подготовки экспертов, имеющих титул экологических аудиторов» для эффективной защиты экологических прав граждан в суде. В Украине Закон «Об экологическом аудите» был принят только в 2004 году. Одним из объектов экологического аудита являются действующие предприятия, что, на наш взгляд, несколько отождествляет их с объектами экологической экспертизы. Цель этих мер экологического контроля сводится к одному – недопущению негативного воздействия планируемой и осуществляемой деятельности предприятия на окружающую природную среду, жизнь и здоровье людей. Поскольку экологическая экспертиза является превентивной мерой экологического контроля, а экологический аудит предусматривает оценку уже осуществляемой хозяйственной деятельности, то, с нашей точки зрения, за экспертизой следует оставить все объекты, указанные в Законе Украины «Об экологической экспертизе», за исключением действующих объектов и комплексов, в том числе военных, оборонных и других объектах, информация о которых составляет государственную тайну. Эти действующие объекты следует отнести к области экологического аудита.

Список источников и литературы:

1. Андрейцев В.А. Правовое обеспечение экологической экспертизы. Киев: Будівельник, 1990.
2. Бринчук М.М. Экологическое право. М.: Юристъ, 1998.
3. Орлов Н.А. Общественный экологический контроль и его роль в становлении гражданского общества в Украине. Гражданское общество и социальные права. Материалы международной научной Конференции. 5-11 октября 1997г. Ялта. Крым. Украина. (в 2-х книгах), книга 2. Симферополь, 1997г.
4. Орлов Н.А. Правовые основы экологического аудита в Украине. - Симферополь.: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005 г.
5. Петров В.В. Экологическое право России. М.: Изд. БЕК, 1996, стр. 252.
6. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: Природно-хозяйственные системы.- Симферополь, 2003.
7. Позняк Е.В. Правові аспекти здійснення громадської екологічної експертизи в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. К. 2005.
8. Серов Г.П. Экологический аудит. Концептуальные и организационно-правовые основы. - М.: «Экзамен», 2000 г.

Поступила в редакцию: 03.11.2006 г.

ГРАЖДАНСКОЕ И ТРУДОВОЕ ПРАВО

Поляков И. И., Бабёкова Е. А.

РОЗМЕЖУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ДЕРЖАВНОЇ І КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Введення Конституцією України в 1996 році комунальної власності на землю, визнання землі матеріальною основою місцевого самоврядування, що надалі одержало розвиток у Земельному кодексі України, докорінно змінили сутність земельних відносин у країні. У комунальній власності за ст. 83 Земельного кодексу [1] перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності. Тобто, землі комунальної власності в загальному вигляді визначаються на засадах їхнього виключення зі складу земельних ресурсів державної власності та відокремлення від земельних ділянок права приватної власності. Тому в процесі реформування земельних відносин постало питання, пов'язане з розмежуванням земель державної і комунальної власності.

Проблеми розмежування земель державної і комунальної власності привертає до себе увагу великою теоретичною та практичною значимістю. Механізми здійснення цього процесу у сучасній науці вивчені ще недостатньо, однак науковими дослідженнями в цьому напрямку займалися як вчені земельного права, так і фахівці окремих галузей господарства, серед яких – А. Юрченко, Є. Ващук, С. Горбатович та ін. Частково ці питання розглядаються в дослідженнях І.І. Каракаша, в яких підкреслювалась необхідність закріплення юридичних та практичних критеріїв розмежування земель державної і комунальної власності.

Метою цієї статті є спроба з'ясувати порядок здійснення розмежування земель державної і комунальної власності та виявити проблеми, що виникають на практиці при здійсненні відповідних робіт.

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про розмежування земель державної та комунальної власності» від 5 лютого 2004 року [2] розмежування земель державної та комунальної власності полягає у здійсненні організаційно-правових заходів щодо розподілу земель державної власності на землі територіальних громад і землі держави, а також щодо визначення і встановлення в натурі (на місцевості) меж земельних ділянок державної та комунальної власності. Розмежування земель державної та комунальної власності здійснюється в межах адміністративно-територіальних утворень - сіл, селищ, міст, районів, областей. Підставою для проведення робіт, пов'язаних з розмежуванням земель державної та комунальної власності в межах населених пунктів, є рішення сільської, селищної, міської ради, а за межами населених пунктів - рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим або відповідної обласної державної адміністрації.

При розмежуванні земель державної та комунальної власності до земель комунальної власності територіальних громад сіл, селищ, міст передаються: усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної власності та земель, віднесених до державної власності; земельні ділянки за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти комунальної власності; землі запасу, які раніше були передані територіальним громадам сіл, селищ, міст відповідно до законодавства України; земельні ділянки, на яких розміщені об'єкти нерухомого майна, що є спільною власністю територіальної громади та держави.

Проекти землеустрою щодо розмежування земель державної та комунальної власності розробляються на підставі договору між замовником та розробником документації відповідно до завдань на розробку цих проектів. Особливо складні проекти можуть розроблятися у два етапи: концептуальні основи розмежування земель державної та комунальної власності та проект розмежування земель державної та комунальної власності.

Замовниками проектів землеустрою щодо розмежування земель державної та комунальної власності в межах населених пунктів є сільські, селищні, міські ради, а за межами населених пунктів - Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні та Севастопольська міська державні адміністрації. Розробниками проектів землеустрою щодо розмежування земель державної та комунальної власності є юридичні особи, які мають ліцензію на проведення землепорядних робіт, тобто державні та інші землепорядні організації.

Проекти розмежування земель державної та комунальної власності визначають: місце розташування і розмір земельних ділянок, які залишаються в державній власності за категоріями земель; місце розташування і розмір земельних ділянок комунальної власності територіальної громади за категоріями земель; правове, організаційне і фінансове забезпечення, строки реалізації та економічну, соціальну й екологічну ефективність розмежування земель державної та комунальної власності. Розробка цих проектів здійснюється у такому порядку: підготовчі роботи; обґрунтування проектних рішень; оформлення проекту.

Підготовчі роботи виконуються розробником проекту за участю місцевих органів земельних ресурсів, відповідних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і включають збір, систематизацію, аналіз та вивчення рішень про надання (передачу) і вилучення земельних ділянок, затвердження матеріалів інвентаризації земель, документації із землеустрою, земельно-кадастрових, планово-картографічних, геодезичних, містобудівних, державно-реєстраційних та інших матеріалів, які характеризують місце розташування об'єктів загальнодержавного значення, розподіл земель за формами власності, категоріями, власниками і користувачами, облік та використання земельного фонду, наявність об'єктів нерухомого майна та їх належність тощо.

Найважливішою інформаційною системою, яка може виступати джерелом отримання необхідної для проведення робіт з розмежування земель, є державний земельний кадастр як єдина державна система земельно-кадастрових робіт, яка встановлює процедуру визнання факту виникнення або припинення права власності і права користування земельними ділянками та містить сукупність відомостей і

документів про місце розташування і правовий режим цих ділянок, їхню оцінку, класифікацію земель, кількісну та якісну характеристику, розподіл серед власників землі та землекористувачів. Іншими словами, це систематизоване зведення науково-обґрунтованих та достовірних відомостей про землі усіх категорій. Згідно з пунктом «а» статті 195 Земельного кодексу України одним з основних завдань ведення державного земельного кадастру є забезпечення повноти відомостей про всі земельні ділянки.

Призначенням державного земельного кадастру є забезпечення необхідною інформацією органів державної влади і органів місцевого самоврядування, зацікавлених підприємств, установ і організацій, а також громадян з метою регулювання земельних відносин, раціонального використання і охорони земель, визначення розміру плати за землю і цінності земель у складі природних ресурсів, контролю за використанням і охороною земель, економічного і екологічного обґрунтування бізнес-планів і проєктів землеустрою.

Важливо відмітити, що чинне Положення про порядок ведення державного земельного кадастру, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 1993 р. № 15, не містить норми щодо надання кадастрової інформації на запити громадян та юридичних осіб, у тому числі й іноземних, з дотриманням державної та комерційної таємниці. Згідно зі статтею 32 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. [3] громадяни України, державні органи, організації і об'єднання громадян подають запит відповідному органу законодавчої, виконавчої та судової влади, його посадовим особам. У запиті повинно бути зазначено прізвище, ім'я та по батькові запитувача, документ, письмова або усна інформація, що його цікавить, та адреса, за якою він бажає одержати відповідь. Термін вивчення запиту на предмет можливості його задоволення не повинен перевищувати десяти календарних днів. Протягом зазначеного терміну державна установа письмово доводить до відома запитувача, що його запит буде задоволено або ні. Задоволення запиту здійснюється протягом місяця, якщо інше не передбачено законом.

Інформація - основа управлінської діяльності, базис здійснення робіт з розмежування. Тому важливо забезпечити ефективність роботи даної інформаційної системи, врегулювати порядок своєчасного надання даних, необхідних для початкових робіт з розмежування земель державної і комунальної власності. На практиці на стадії збирання необхідної інформації земельпорядна організація стикається з наступними проблемами: по-перше, нерідкі випадки відмови в наданні необхідної інформації; по-друге, інформація, яка міститься в наданих матеріалах не співпадає з тим, що є насправді (в процесі підготовчих робіт також проводиться інвентаризація земельних ділянок). Наприклад, згідно з документами, що підтверджують право власності того або іншого суб'єкта на земельну ділянку, зазначається одна площа, насправді ж на місцевості площа ділянки, яку використовує суб'єкт, менша або більша. Отже, виникає питання, яку саме інформацію необхідно відображати на кадастрових планах і в інших матеріалах. Відповідь на дане питання дає стаття 11 Закону «Про розмежування земель державної і комунальної власності». У випадку, коли існуючі межі не відповідають земельно-кадастровій документації, визначення меж для віднесення ділянок до державної або комунальної власності провадиться на

підставі матеріалів обстеження ділянки після проведення кадастрової зйомки, яке провадиться організацією - розробником проекту розмежування земель з урахуванням норм безоплатної передачі земельних ділянок громадянам і нормативів відведення земельних ділянок. При цьому оформляється відповідний акт.

Кадастрові плани і карти, документація із землеустрою, планово-картографічні матеріали, дані координатної прив'язки кутів повороту меж земельних ділянок та інші матеріали систематизуються і на їх основі готується збірний кадастровий план, на якому відображаються всі земельні ділянки. Відповідно до збірного кадастрового плану, з урахуванням кадастрової нумерації земельних ділянок складається перелік земельних ділянок, в якому відображаються: порядковий номер земельної ділянки на зведеному плані; кадастровий номер земельної ділянки; місцезоташування земельної ділянки та її землекористувач, землевласник, а також її належність до земель запасу; площа земельної ділянки (до десятитисячних гектара); категорія земель, до якої відноситься земельна ділянка; обмеження (обтяження) у використанні земельних ділянок.

Проектні рішення щодо розмежування земель державної та комунальної власності повинні визначати: місце розташування і розмір земельних ділянок, які залишаються в державній власності, за категоріями земель; місце розташування і розмір земельних ділянок, які пропонується передати у комунальну власність територіальних громад за категоріями земель; строки реалізації та економічну, соціальну й екологічну ефективність розмежування земель державної та комунальної власності.

Проект землеустрою щодо розмежування земель державної та комунальної власності включає: пояснювальну записку; графічні матеріали проекту; додаток (матеріали інвентаризації земель, кадастрових зйомок; матеріали організаційного забезпечення проекту; переліки земельних ділянок державної власності за категоріями земель та переліки земельних ділянок, що передаються у комунальну власність, за категоріями земель; економічна, соціальна й екологічна ефективність розмежування; проект рішення органу виконавчої влади щодо затвердження проекту розмежування земель державної та комунальної власності; матеріали затвердження органами виконавчої влади переліків земельних ділянок; матеріали погодження проекту).

Пояснювальна записка повинна містити обґрунтування послідовності проведення робіт, характеристику існуючого стану використання земель, наявних планово-картографічних, землевпорядних, земельно-кадастрових матеріалів і їх придатність для проектування, аналіз проведених інших підготовчих робіт. В ній викладаються принципи, підходи і критерії формування земель комунальної власності територіальних громад, обґрунтовується віднесення земель до державної або комунальної власності, прогнозується розвиток приватного землеволодіння, визначаються показники економічної, соціальної й екологічної ефективності проекту.

В додатку наводиться перелік земельних ділянок за категоріями земель, які залишаються у державній власності, можуть бути передані до комунальної власності. Такий перелік складається окремо для земель державної форми власності та для земель комунальної власності.

*РОЗМЕЖУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ДЕРЖАВНОЇ
І КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ*

Розроблені в межах населених пунктів проекти землеустрою щодо розмежування земель державної та комунальної власності погоджуються відповідно Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, Київською та Севастопольською міськими, районними державними адміністраціями, які безпосередньо здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Розроблені за межами населених пунктів проекти землеустрою щодо розмежування земель державної та комунальної власності погоджуються, відповідно, з Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласною, районною, сільською, селищною, міською радою, територія яких включена до цього проекту, або за умови розташування на цій території об'єкта нерухомого майна, який є власністю відповідної територіальної громади.

Проекти землеустрою щодо розмежування земель державної та комунальної власності підлягають обов'язковій державній експертизі, яка здійснюється відповідно до законодавства. Позитивний висновок державної експертизи на проект землеустрою щодо розмежування земель державної та комунальної власності є підставою для прийняття рішення про його затвердження та передачу земельних ділянок у комунальну власність територіальних громад, затвердження земельних ділянок, які мають бути залишені у власності держави, що здійснюють:

- Кабінет Міністрів України - в межах міст Києва та Севастополя, міст республіканського та обласного значення;

- Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні та Севастопольська міська державні адміністрації - в межах території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Як бачимо, потрібно виконати цілу низку фактичних дій для прийняття рішень стосовно розмежування земель державної і комунальної власності.

Але без встановлення меж земельних ділянок державної та комунальної власності в натурі (на місцевості), яке здійснюється згідно з затвердженими проектами розмежування земель державної та комунальної власності із закріпленням їх межовими знаками встановленого відповідно до законодавства України зразка, вони залишаються не розмежованими.

Звертає на себе увагу і те, що згідно зі статтею 14 Закону «Про розмежування земель державної та комунальної власності», право комунальної власності на землю посвідчується державним актом. Яким документом посвідчується право державної власності в законі не передбачено. Тоді як, згідно зі статтею 126 Земельного кодексу право власності на земельну ділянку посвідчується державними актами. Можна було б погодитися з тими науковцями, що вважають необхідним видавати державні акти на право державної і комунальної власності на землю, мотивуючи це тим, що рівні умови набуття і реалізації права власності на землю мають адекватно посвідчуватись, що таке посвідчення обмежувало б право державної земельної власності у період формування та становлення комунальної власності на землю територіальних громад [4, 141]. Але на видачу державних актів на землю державної і комунальної власності необхідні немалі державні кошти, крім того, динамічний рух таких земель весь час змушуватиме переробляти ці акти.

Виконане нами дослідження дозволяє зробити висновок про те, що прийняття Закону України «Про розмежування земель державної і комунальної власності», положення якого у більшості випадків текстуально дублюють положення Земельного кодексу, не сприяло здійсненню цього процесу (в АРК до цього часу розмежування не відбулося). В якості основних причин гальмування процесу розмежування земель державної і комунальної власності можна назвати не лише відсутність стимулів для розмежування в органів місцевого самоврядування та об'єктивну відсутність фінансових ресурсів, що потрібні для розмежування, але і те, що треба удосконалити порядок здійснення такого розмежування. Зокрема, удосконалити порядок надання необхідної інформації землевпорядним організаціям; вирішити проблему неузгодженості земельно-кадастрової документації з фактичними даними; ліквідувати законодавчу вимогу щодо посвідчення права комунальної власності державними актами.

Подані в статті висновки висвітлюють лише деякі аспекти проблеми розмежування земель державної і комунальної власності. Безумовно, ця проблема вимагає продовження наукових досліджень.

Список джерел та літератури:

1. Земельний кодекс України. Прийнятий 25 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - № 3 – 4. – Ст. 27.
2. Закон України «Про розмежування земель державної і комунальної власності» від 5 лютого 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - № 35. – Ст. 411.
3. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - № 48. – Ст. 650.
4. Каракаш І.І. Юридичні та фактичні критерії розмежування земель державної та комунальної власності // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Випуск 28. – Одеса, 2006. – С. 133 - 142.

Поступила в редакцію: 02.11.2006 г.

Карабань В. Я.

ПРАВАЗАСТОСОВЧІ АСПЕКТИ СИСТЕМИ ПРАВА

За радянських часів було здійснено глибокі дослідження проблеми системи права як в теоретико-правовому, так і в галузевих аспектах. Ці дослідження продовжуються і в Україні в останні роки. Але ніколи цей аспект проблеми системи права не досліджувався в контексті правозастосування. Тим часом, ця проблема набуває все більшої актуальності. Така тенденція обумовлена перш за все посиленням диспозитивних засад в цивільному судочинстві. Почала складатись така судова практика, відповідно до якої стало можливим відмовити, наприклад, у позові про відшкодування шкоди, завданої відмовою органу Державного казначейства виконати ухвалу суду про повернення державного мита, оскільки відповідно до обставин справи треба було заявляти позов про спонукання зазначеного органу до здійснення дій на підставі публічно-правових норм (ст. 69 Цивільного процесуального кодексу; ст. 8 Декрету Кабінету Міністрів "Про державне мито"). Такі дії судів є незаконними, бо встановити (тобто, кваліфікувати) правовідносини - це обов'язок суду (п. 6 частини першої ст. 203 ЦПК). Крім того, з формальних міркувань не допускається скасування судового рішення (частина друга ст. 306 ЦПК). Це означає, що неправильна кваліфікація спірних правовідносин судом першої інстанції не дає право апеляційному суду скасувати судові рішення, яким вимоги позивача задоволені по суті, а не по формі у зв'язку з іншою кваліфікацією спірних відносин судом в порівнянні з позовною заявою. Тож такий підхід треба здійснювати і стосовно позивачів та їх позовних заяв.

Правильне вирішення судом будь-якої справи передбачає перш за все належну галузеву кваліфікацію правовідносин, які стали предметом спору, та виявлення положень актів законодавства, що підлягають застосуванню. Ця задача є складною саме по собі. Ще більше вона ускладнюється відсутністю методологічного підґрунтя для її вирішення. Спробам аналізу деяких шляхів вирішення цієї проблеми присвячена ця стаття.

Перш за все виявляється невизначеною галузева належність правових норм, сформульованих в багатьох положеннях Конституції України. Норми яких галузей права формулюються в цих положеннях - тільки конституційного чи одночасно також норми цивільного, трудового, адміністративного та інших галузей права? До підручників з усіх галузей права увійшли положення про те, що Конституція є джерелом цивільного [1, с. 31], цивільного процесуального [2, с. 16], трудового [3, с. 105] та інших галузей права. Такої ж думки притримуються російські вчені [4, с. 23; 5, с. 26; 6, с. 29]. В науковій літературі також звертається увага на те, що особливістю будь-якої Конституції є її універсальність - "конституція врегульовує всі основні ділянки суспільного і державного життя" [7, с. 47], правда, тут же додається: "всі основні відносини людини з державою" [7, с. 47]. Отже, є підстави стверджувати, що в положеннях Конституції формулюються норми не тільки конституційного, а і інших галузей права.

Поглиблюючись в аналіз правозастосовчих аспектів системи права, ми виявляємо, що галузева неоднорідність притаманна навіть нормам, сформульованим у Цивільному кодексі, хоч цивільне право виокремилось в системі права ще із стародавніх часів і визнається однією із фундаментальних (основних,

профілюючих) галузей права [8, с. 247]. Слова "суд може", інколи - "суд повинен" зустрічаються в Цивільному кодексі нерідко (див., напр., ст. 36, 75, 103 ЦК). Вони формулюють положення, якими суду надаються певні права чи якими на суд як на суб'єкта процесуальних правовідносин покладаються певні обов'язки. Отже, в Цивільному кодексі формулюються не тільки цивільні права та обов'язки учасників цивільних правовідносин, а і права та обов'язки, що мають іншу галузеву належність (цивільні процесуальні, адміністративні тощо).

Якщо в такому галузевому досить однорідному нормативно-правовому акті як Цивільний кодекс формулюються норми не тільки цивільного, а й інших галузей права, закономірним є прийняття актів законодавства, які є комплексними і формулюють норми різних галузей права. В них ще частіше з метою економії нормативного матеріалу широко використовується такий техніко-юридичний прийом як формулювання одним і тим же положенням нормативно-правового акту норм двох і навіть трьох галузей права. Наведемо приклад такого роду. Ст. 49 Закону "Про автомобільний транспорт" покладає на водія вантажного автомобільного транспортного засобу обов'язок перевіряти надійність пломбування, закріплення, укриття та зв'язування вантажу для його безпечного перевезення. Прямо тут сформульовано тільки обов'язки водія, що мають трудовий та адміністративно-правовий характер. За їх порушення водій як працівник в межах трудових правовідносин з наймачем - юридичною чи фізичною особою, який (наймач) є стороною договору перевезення вантажу, несе дисциплінарну та матеріальну відповідальність. За порушення тих же обов'язків водій несе публічно-правову (адміністративну) відповідальність.

Із ст. 49 Закону "Про автомобільний транспорт" впливає також відповідний цивільно-правовий обов'язок перевізника. Якщо цей обов'язок перевізник належне не виконав, що привело до незбереження вантажу, він несе перед вантажоодержувачем (вантажовідправником) відповідальність, передбачену частиною першою ст. 68 названого Закону (відшкодовує вартість втраченого вантажу або грошову суму, на яку зменшилась його вартість унаслідок пошкодження).

У зв'язку з цим виникає питання про те, як же слід розуміти термін "акти певної галузі законодавства" чи інші подібні терміни. Термін "акти цивільного законодавства" широко використовується в Цивільному кодексі, причому не тільки в статтях, що визначають нормативно-правові акти, якими регулюються цивільні відносини (наприклад, ст. 4), а і в статтях, що безпосередньо формулюють правові норми (наприклад, ч. 1 ст. 203). В Земельному кодексі використовуються терміни "земельне законодавство" та "нормативно-правові акти в галузі земельних відносин" (ст. 4). В Законі "Про систему оподаткування" використовуються словосполучення "закони про оподаткування", "закони України про оподаткування". Використовується навіть термін "нормативно-правові акти з питань митної справи" (ст. 7 Митного кодексу). В судовій практиці зазвичай не виникає питання про те, які ж нормативно-правові акти належать відповідно до актів цивільного законодавства, до нормативно-правових актів у галузі земельних відносин, нормативно-правових актів з питань митної справи. Лише стосовно законів про оподаткування в судовій практиці досить часто ставилось питання про те, які ж саме акти належать до їх кола. Врешті-решт Верховний Суд України в постановках Судово палати в адміністративних справах і Судової палати в господарських справах визнав, що Верховна Рада вправі вирішувати питання оподаткування положеннями законів про державний бюджет, а не тільки законів, спеціально присвячених оподаткуванню.

Відсутність чіткого легального визначення поняття актів цивільного законодавства, актів інших галузей законодавства дає підставу для висновку про те, що до таких належать будь-які акти, що формулюють правові норми відповідних галузей права. Отже, наприклад, такий комплексний нормативно-правовий акт як Закон "Про електроенергетику" є актом адміністративного права (оскільки встановлює повноваження Національної комісії регулювання електроенергетики як органу державного регулювання відповідних відносин, порядок здійсненні державного нагляду у цій сфері тощо), актом цивільного права (оскільки регулює відносини щодо постачання споживачів електроенергією), актом трудового законодавства (оскільки формулює в ст. 21 положення про особливості праці в електроенергетиці).

Отже, галузева належність актів законодавства визначається за галузевою належністю правових норм, які в цьому акті формулюються, а не навпаки. За таких умов слід дійти висновку про те, що галузеву належність правових норм слід виявляти за їх власним змістом. Але виявлення їх власного змісту є досить складною проблемою у зв'язку з тим, що права та обов'язки суб'єктів в положеннях законів не тільки встановлюються прямо, а і впливають із них. Постає питання про те, коли ж таке явище, коли правові норми певної галузевої належності "впливають" із положень актів цивільного законодавства, має місце, а коли такого явища немає. Спробуємо дати відповідь на це запитання на конкретних прикладах.

Відповідно до ч. 1 ст. 203 ЦК зміст правочину не може суперечити, зокрема, актам цивільного законодавства. Ч. 1 ст. 91 ЦК визнає наявність у юридичних осіб приватного права загальної правоздатності (юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати тільки людині). Ця правоздатність може обмежуватись лише за рішенням суду (ч. 2 ст. 92 ЦК). Ч. 3 ст. 92 ЦК передбачає, що певні види діяльності юридична особа може здійснювати лише після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії). Цим правилом нормам публічного права про ліцензування певних видів господарської діяльності прямо надається цивільно-правового змісту, в силу чого вчинення правочину з метою його виконання за відсутності ліцензії є підставою для визнання правочину недійсним згідно із ч. 1 ст. 215 та ч. 1 ст. 203 ЦК.

Але ж, крім заборони здійснювати певні види господарської діяльності за відсутності ліцензії, якій (забороні) надано цивільно-правового змісту, є численні інші публічно-правові заборони, встановлені спеціальними законами. Назвемо деякі із них: 1) відповідно до п. 5, 6 частини другої ст. 7 Закону "Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні" діє публічно-правова заборона на випуск цінних паперів до належної реєстрації випуску і на обіг цінних паперів іноземних емітентів, які (цінні папери) не відповідають встановленим вимогам; 2) із ч. 1 ст. 10 Закону "Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні" впливає публічно-правова заборона депозитарію здійснювати іншу, крім депозитарної, діяльність; 4) ст. 3 Закону "Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру" встановлює публічно-правову заборону для суб'єктів підприємницької діяльності, що здійснюють роздрібну торгівлю цукром, одержувати цукор від інших осіб, крім тих, що мають ліцензії на здійснення оптової торгівлі цукром; 5) ст. 12 Закону "Про інститути спільного інвестування" встановлює публічно-правові обмеження діяльності корпоративного інвестиційного фонду; 6) ст. 48 Закону "Про банки і банківську діяльність" встановлює публічно-правові обмеження діяльності банків; 7) ст. 2 Закону "Про страхування" забороняє особам, які не

відповідають вимогам цієї статті, здійснювати страхову діяльність; 8) здійснювати діяльність щодо надання фінансових кредитів забороняється юридичним особам, які не мають статусу фінансових установ або банків (ст. 5 Закону "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг; ст. 47 Закону "Про банки і банківську діяльність"). Це - далеко не вичерпний перелік публічно-правових заборон на здійснення певних видів господарської діяльності. Цілком відповідає змісту цих публічно-правових заборон та обмежень твердження про те, що в них міститься також цивільно-правовий зміст, а самі відповідні закони мають бути визнані у відповідній частині актами цивільного законодавства. Тому вчинення правочинів всупереч вимогам цих законів є вчиненням їх всупереч актам цивільного законодавства, що є відповідно до ч. 1 ст. 215 та ч. 1 ст. 203 ЦК підставою їх недійсності.

Зухвалим було б беззастережне твердження про те, що актам цивільного законодавства слід визнати навіть Кримінальний кодекс, оскільки цивільно-правове значення слід визнати за деякими положеннями цього Кодексу, що встановлюють кримінальне покарання, наприклад, за положенням ст. 198 КК, що встановлює відповідальність за заздалегідь не обіцяне придбання або збут чи зберігання майна, завідомо здобутого злочинним шляхом. Але така пропозиція для правозастосування повністю сенсу не позбавлена.

З іншого боку, було б неприйнятним бачити цивільно-правовий зміст в тих положеннях законів, які встановлюють певні повноваження органів виконавчої влади. Так, п. 11 ст. 10 Закону "Про державну податкову службу в Україні" покладає на державні податкові інспекції функцію подання до судів позовів до підприємств, установ, організацій і громадян про визнання правочинів недійсними та звернення в доход держави коштів, отриманих ними за такими правочинами, а в інших випадках - коштів, отриманих без встановлених законом підстав. Досить поширеним було таке тлумачення наведеного положення державними податковими інспекціями, відповідно до якого (тлумачення) із цього положення впливає норма матеріального права, згідно якої відповідні суб'єкти зобов'язані передати в доход держави відповідне майно. Але таке тлумачення в судовій практиці визнане неправильним.

Ще один приклад неправильного розуміння галузевої належності суспільних відносин як предмета правового регулювання та положень закону, що такі відносини регулюють, є включення до Цивільного кодексу ст. 324, які визнає право власності Українського народу на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Насправді, право власності Українського народу на зазначені об'єкти має виключно публічно-правовий зміст, що виключає участь Українського народу в цивільно-правових відносинах та обумовлює можливість суміщення цього права з цивільними правами інших осіб на зазначені об'єкти (їх ділянки, частини тощо). Разом з тим, не виключається, що у майбутньому набуде законодавчого закріплення ідея про те, що певні об'єкти є виключно об'єктами права власності Українського народу, яке здійснюється уповноваженими державними органами. При цьому було б неможливо звернути стягнення на такі об'єкти за зобов'язаннями будь-якого суб'єкта, в тому числі і держави. Зауважимо, що це вкрай важлива проблема для забезпечення майнових та економічних інтересів Українського народу та держави України, яка (проблема) має бути вирішена спеціальним законом, який би виключав можливість звернення стягнення на певне майно, що є об'єктом права власності Українського народу чи держави

Україна, за зобов'язаннями державних органів або юридичних осіб, створених державою чи її органами.

Як один із способів захисту цивільних прав у ст. 16 та 21 ЦК називаються визнання незаконним та скасування актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Виникає питання про те, чому відповідні суб'єкти, права яких порушено названими органами в публічних правовідносинах, захищають цивільні права. І чому тоді надміру стягнені чи добровільно сплачені податки, обов'язкові збори та інші обов'язкові платежі до бюджету стягуються з бюджетів в межах публічно-правових (податкових) правовідносин (на підставі п. 5.2.3 ч. 5.2 ст. 5, ч. 15.3 ст. 15 Закону "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" та інших актів, що поширюються на податкові правовідносини). Аналогічним чином сума бюджетної заборгованості з податку на додану вартість стягується в межах податкових правовідносин на підставі п. 7.7.3 ч. 7.7 ст. 7 Закону "Про податок на додану вартість". Відповідь на поставлене запитання має бути такою: зміст публічно-правових відносин вичерпується тими правами та обов'язками, які встановлені актами законодавства. Зазначені закони та інші нормативно-правові акти надають платникам податків, обов'язкових зборів та інших обов'язкових платежів можливість захищати свої права в межах податкових правовідносин. Тому при захисті прав в податкових правовідносинах слід посилатись на відповідні положення названих та інших спеціальних законів чи інших нормативно-правових актів, що поширюються на податкові правовідносини. За наявності спеціальних правил посилатися в обґрунтування позовних вимог та в судових рішеннях на ст. 16, 21 ЦК було б неправильним. Але якби в названих нормативних актах публічного права не було положень щодо способів та порядку захисту прав у зазначених випадках, відповідні суб'єкти мали б захищати свої цивільні права, які в кінцевому рахунку були порушені внесенням зайвих платежів в бюджет або відмовою податкового органу погасити бюджетні заборгованість.

Врешті-решт так і поступає Європейський Суд з прав людини. Якщо у правовідносинах, що кваліфікуються національним законодавством як публічні, були порушені права особи, внаслідок чого вона не отримала або втратила певний економічний актив, Європейський Суд вважає за можливе захистити право особи на підставі ст. 1 Додаткового протоколу до Конвенції про захист прав та основних свобод людини як право власності, оскільки при цьому майнова сфера особи зменшилась або не збільшилась всупереч нормам національного публічного права.

З урахуванням викладеного, якщо прийняття державним органом, органом влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування акта в кінцевому рахунку веде до порушення цивільного права, особі надається можливість захисту відповідно до п. 10 ч. 2 ст. 16 та ст. 21 ЦК.

Виключно актуальними є визначення співвідношення приватного права та публічного права, в тому числі в частині, що регулює відносини, що виникають при здійсненні виконавчого провадження. Цивільне, трудове та інші галузі законодавства, що регулюють відносини приватного характеру, не дають підстави для висновку про те, що приватні правовідносини припиняються при зверненні з позовом про присудження до виконання певного обов'язку в натурі чи на більш пізніх стадіях провадження в суді у відповідній справі або в процесі виконавчого провадження. Отже, приватні правовідносини в таких випадках припиняються тільки ви-

конанням судового рішення (якщо раніше вони не припинились в силу підстав, передбачених законом або договором).

Нові проблеми галузевої кваліфікації відносин, які регулюються положеннями нормативно-правових актів, та тлумачення останніх, породжує введення в дію Господарського кодексу. Проблема полягає в тому, що Господарський кодекс, на відміну, наприклад, від Митного кодексу, який має очевидні ознаки комплексного нормативно-правового акту, претендує на роль основного акта певної галузі законодавства, що містить в собі норми відповідної галузі права. За таких умов логічним було б виокремити суспільні відносини, що є предметом Господарського кодексу і господарського законодавства. Законодавець начебто і прагнув виокремити ці відносини (ч. 4-7 ст. 3 ГК). Але встановлено, що Господарський кодекс перш за все визначає основні засади господарювання. І категорія господарювання стала центральною при визначенні предмета Господарського кодексу. Тому його положення, як впливає із змісту низки статей цього Кодексу, виходять за межі тих відносин, які визнаються його предметом. Так, майнові відносини між суб'єктами господарювання та фізичними особами, що не є суб'єктами господарювання, не визнаються господарськими. Тому на них не може поширюватись чинність Господарського кодексу. Але ж споживачі визнаються учасниками відносин у сфері господарювання (ст. 2 ГК). За відсутності в Господарському кодексі спеціального визначення поняття споживача неможливо виключити поширення наведеного положення ст. 2 ГК на фізичних осіб, які не є підприємцями. Суб'єктами права застосування штрафних санкцій визнаються ті ж учасники відносин у сфері господарювання, зазначені у ст. 2 ГК, тобто, зокрема, фізичні особи, що не є підприємцями (ч. 2 ст. 230 ГК). Видається, що положення Господарського кодексу, які за своїм змістом виходять за межі відносин, які в Господарському кодексі визначаються як господарські, застосовуватись не можуть, оскільки переважно перед ними мають застосовуватись положення Цивільного кодексу.

Подальші дослідження проблеми, що ставиться у цій статті, можуть дати плідні результати за умови, що вони будуть охоплювати питання співвідношення норм кожної із галузей права з нормами суміжних галузей права.

Список джерел та літератури:

1. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. - К.: Юрінком Інтер. - 2002.
2. Штефан М.И. Цивільний процес. - К.: Ін Юре. - 1997.
3. Трудове право України. - К.: Ін Юре, 2003.
4. Овсянко Д.М. Административное право. - М.: Юристь, 1997.
5. Гражданское право. Учебник. Часть 1. -М: Теис, 1996.
6. Российское трудовое право. - М.: Норма, 1997.
7. Конституція України: Науково-практичний коментар. -Х.: Право; К.: Ін Юре, 2003.
8. Див., напр., Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. Т.1 - М: Юрид. лит., 1981.

Поступила в редакцію: 20.12.2006 г.

Сонін О. Є.

СИСТЕМА СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ В РАЗІ НЕЗАКОННОГО ЗВІЛЬНЕННЯ З РОБОТИ

Питання захисту трудових прав працівників традиційно знаходяться в центрі уваги вчених-фахівців у галузі трудового права. Вони аналізуються як спеціально, так і у зв'язку з дослідженням інших проблем. Здавалося б, увага науковців до цієї проблеми у поєднанні із значним досвідом правотворчості та правозастосування, що накопичений за час дії відповідних положень законодавства про працю, має привести до формулювання чітких та якісних правових норм, що встановлюють способи та порядок захисту працівниками їхніх порушених прав.

Однак аналіз законодавства про працю спростовує таке враження. Стан законодавства про працю в цій частині є вкрай незадовільним. Підставою для цього висновку, зокрема є рівень визначеності і обґрунтованості правил про матеріально-правові вимоги, які випливають із законодавства про працю та можуть бути заявлені працівниками на захист їх прав в разі незаконного звільнення з роботи. Аналіз системи таких способів є завданням, спроба вирішення якого здійснюється у цій статті.

Перш за все, слід зазначити, що прямо встановлених законом матеріально-правових вимог, які можуть бути заявлені на захист порушених незаконним звільненням прав працівників, не існує. Не можна заперечувати, що в той чи інший спосіб закон передбачає способи захисту трудових прав на випадок незаконного звільнення, але формулюються вони непрямо, що істотно ускладнює їх застосування.

Так, на випадок незаконного звільнення з роботи за працівником визнається право заявити вимогу про поновлення на роботі та про оплату часу вимушеного прогулу. Вважається, що такий висновок ґрунтується на правилах частин першої та другої ст. 235 КЗпП, що надають суду право у разі звільнення працівника без законної підстави поновити його на роботі та стягнути з роботодавця на користь працівника середній заробіток за час вимушеного прогулу.

Крім того, за органом, який вирішує трудовий спор, визнається право змінити формулювання причини звільнення (частина третя ст. 235 КЗпП). Таке право реалізується у випадках, коли формулювання причини звільнення визнається „неправильним, або таким, що не відповідає чинному законодавству”, але „це не тягне поновлення працівника на роботі”. З огляду на те, що низка підстав звільнення працівників обґрунтовано визнається такими, що ганьблять працівника, а тому ускладнюють його працевлаштування, зміну формулювання причини звільнення дійсно можна визнати способом захисту трудових прав працівника.

За викладених умов пересічному працівникові важко збагнути, коли ж звільнення з роботи, що відбулося з порушенням закону, не тягне його поновлення на роботі. Тому набуває особливого значення позиція Верховного Суду України, що вбачає два випадки, за яких є можливою зміна формулювання причини звільнення, тобто, за яких встановлена незаконність звільнення працівника не тягне поновлення працівника на роботі. Вважається, що цей спосіб захисту права застосовується, коли поновлення працівника на роботі є неможливим, оскільки на час вирішення спору

підприємство, установа, організація, що є роботодавцем (відповідачем), ліквідовані. За таких обставин Верховний Суд України визнає необхідність зміни формулювання причини звільнення на п. 1 частини першої ст. 40 КЗпП [1]. Суворо кажучи, в таких випадках підставою для прийняття рішення, про яке йдеться, є не ст. 235, а ст. 2401 КЗпП, але це не спростовує висновок, якого дійшов Верховний Суд.

Вважається також, що частина третя ст. 235 КЗпП підлягає застосуванню за умов, що „обставинам, які стали підставою звільнення, в наказі... дана неправильна юридична кваліфікація”. Отже, коли фактичні обставини, що дають роботодавцеві право на розірвання трудового договору, існують, але роботодавець дав їм помилкову кваліфікацію та відповідно неправильно обрав правову підставу звільнення працівника, суд не може прийняти рішення про поновлення працівника на роботі, а лише має змінити формулювання причини звільнення. Верховний Суд також наголошує на тому, що рішення, про яке йдеться, може прийматись судом на підставі лише тих обставин, з якими роботодавець пов’язував звільнення, а не з усіма фактичними обставинами, які передували звільненню.

Абзац другий частини першої ст. 232 КЗпП встановлює, що безпосередньо судами розглядаються трудові спори, зокрема, про зміну дати звільнення. Верховний Суд України дійшов висновку про те, що наведене правило, яке встановлює підвідомчість судам цивільних справ певної категорії, одночасно формулює як право працівника заявити певну вимогу, так і повноваження суду покласти за наявності підстав відповідний обов’язок на роботодавця, а також що даний спосіб захисту трудових прав працівників застосовується у випадках, коли порядок звільнення працівників було порушено, але це не є достатньою підставою для поновлення на роботі. На думку Верховного Суду зміна дати звільнення застосовується, зокрема у випадках порушення строку попередження про наступне звільнення за п. 1 частини першої ст. 40 КЗпП, а також у разі звільнення з порушенням строку попередження за п. 6 ст. 36 [1, п. 10, 19]. Зміна дати звільнення визнається способом захисту трудових прав, оскільки за даних обставин на роботодавця покладається обов’язок оплатити за правилами про оплату часу вимушеного прогулу період часу між визначеною ним у наказі датою звільнення та датою звільнення, визначеною судом.

На доповнення до наведених вимог, що можуть бути заявлені працівниками, ст. 2371 КЗпП встановлює право особи вимагати відшкодування завданої їй порушенням її трудових прав, про які тут йдеться, моральної шкоди.

Отже, система способів захисту прав працівників, порушених незаконним звільненням з роботи, складається з п’яти основних елементів (матеріально-правових вимог, що можуть бути заявлені працівником). Вище показано, що зміст цих вимог та наслідки їх задоволення є різними. Є однак, декілька рис, що притаманні всім цим способам та об’єднують їх.

Першою з них є те, що основні способи, в які може захищатись право незаконно звільненого працівника, встановлені за допомогою вкрай невдалих техніко-юридичних прийомів, що ускладнює тлумачення і застосування відповідних положень законодавства, а тому є неприпустимим. З урахуванням специфіки суб’єктів, на яких поширюється його чинність, законодавство про працю має бути максимально доступним. Немає підстав вважати, що пересічний громадянин здатний усвідомити, що формулювання, яке надає органу державної влади певні повноваження, одночасно формулює його (працівника) права, а тим більше – довести, що це ж положення

формулює і обов'язки роботодавця, які кореспондують цим правам; ще важче йому збагнути, за яких обставин відповідні положення підлягають застосуванню.

Друга спільна риса способів захисту, про які йдеться, полягає в тому, що право заявити відповідні вимоги надається всім працівникам, тобто коло та зміст таких вимог не диференціюється за групами працівників.

Третьою спільною рисою матеріально-правових вимог, що розглядаються, є те, що встановлюючи відповідні правила, законодавець не вирішував питання, що саме за їх допомогою буде захищатись та чи буде такий захист ефективним. Зауважимо, що відповідь на перше питання (що саме підлягає захисту), хоча і є очевидною, – йдеться про право на працю, не є простою. Справа в тому, що поняття „право на працю” розуміється досить широко, як таке, що охоплює собою і визнання юридичної можливості особи вступати в трудові правовідносини, і забезпечення фактичної реалізації такої юридичної можливості, і навіть гарантування досягнення мети, заради якої згадана юридична можливість фактично реалізується – отримання винагороди за виконану роботу, що є основним джерелом існування людини в сучасному суспільстві. Отже, законодавець має вирішити, який аспект права на працю він захищає, встановлюючи певні правила.

Безспірним уявляється висновок про те, що перелічені спільні риси є одночасно чинниками, що роблять вкрай неефективним правове регулювання трудових відносин, і предметом для глибокого аналізу з метою вдосконалення законодавства. На нашу думку, вдосконалення правового регулювання відносин, що виникають в разі порушення прав працівників, має полягати в наступному.

Перший крок в напрямку вдосконалення законодавства про працю має полягати у виокремленні в структурі Кодексу законів про працю принаймні окремої статті, що прямо встановлювала б види матеріально-правових вимог, які можуть бути заявлені працівниками, яких незаконно звільнено з роботи, на захист їх порушених прав. Крім того, відповідні положення мають бути викладені у такий спосіб, щоб з права працівника прямо випливав відповідний обов'язок саме роботодавця, а не лише повноваження суду. Це істотно полегшить застосування законодавства про працю.

Врахування наведеної пропозиції надасть сенсу і подальшому існуванню правила ст. 224 КЗпП, згідно якому відповідно до правил Глави XV КЗпП трудові спори розглядаються, „якщо працівник самостійно... не врегулював розбіжності при безпосередніх переговорах з власником...”. За умов, що існують, доцільність проведення таких переговорів є невисокою, оскільки власник може посилатися на те, що він не несе обов'язку виконувати вимоги працівника, доки відповідний обов'язок не буде покладено на нього рішенням суду. Цій меті буде слугувати і пряме закріплення в законі права сторін трудового договору своєю угодою встановлювати інші (додаткові до передбачених законом) способи захисту прав працівника на випадок незаконного звільнення.

Другим кроком у напрямку вдосконалення законодавства про працю має бути ревізія перелічених вище способів захисту на предмет їх відповідності характеру та змісту порушення, здатності поновити порушене право, їх коригування в такий спосіб, щоб вони таким критеріям відповідали.

Законодавець вважає, що право на працю є захищеним тоді, коли буде формально поновлена фактична можливість особи працювати (працівника буде понов-

лено на роботі) та поряд з цим на його користь з роботодавця буде стягнута грошова сума в розмірі середнього заробітку, який цей працівник міг (мав) отримати за час, поки його права були порушені, тобто, – будуть усунуті очевидні наслідки порушення, якого припустився роботодавець у разі незаконного звільнення працівника з роботи. На нашу думку, право на працю може бути визнане поновленим в повному обсязі лише тоді, коли спосіб його захисту відповідає вимозі ефективності з огляду на тривалий характер трудових правовідносин, а тому його ефект від його застосування поширюється і на майбутнє.

Наголосимо, що в межах цієї статті ефективним способом захисту визнається лише такий, що не тільки поновлює становище, яке існувало до порушення, але і одночасно унеможливорює вчинення такого порушення в даних правовідносинах на майбутнє.

З огляду на викладене зміна дати звільнення дійсно є достатньо ефективним способом захисту прав працівника, в тому числі тих, що мають іншу галузеву природу, ніж трудові права. Оскільки перенесення дати звільнення працівника тягне не лише виникнення у нього права на оплату відповідного часу, а і збільшення обсягу прав працівника в межах відносин з соціального страхування, такий спосіб захисту може бути визнано ефективним, а отже, він має залишитись. Це ж стосується і зміни формулювання причини звільнення. Менш вдалим слід визнати рішення, яке було прийняте законодавцем при формулюванні ст. 2371 КЗпП, тому воно підлягає істотному коригуванню. Із ст. 237 КЗпП слід виключити зазначення на те, що порядок відшкодування моральної шкоди визначається законодавством, оскільки за відсутності визначеного спеціальними положеннями законодавства такого порядку неможливим є задоволення обґрунтованих вимог працівників про відшкодування моральної шкоди.

На нашу думку, в цьому розумінні ефективності, про яке йдеться, вкрай неефективним за сучасних умов та за чинним законодавством має бути визнано такий спосіб захисту, як поновлення працівника на роботі. Завдяки його застосуванню не можна досягти усунення причин порушень, про які йдеться, запобігти подальшим порушенням.

Є підстави вважати, що майже завжди, коли роботодавець незаконно звільняє працівника, він усвідомлює протиправність своїх дій, але навмисно діє саме у такий спосіб. Причиною більшості порушень, про які йдеться, є не лише вади правосвідомості роботодавців, а соціально-економічна необґрунтованість положень законодавства про працю. Слід визнати, що законодавець надто жорстко обмежив право роботодавця обирати серед претендентів на певне робоче місце саме того, який задовольняє роботодавця; слід визнати невдалим і законодавче рішення, яким право роботодавця на розірвання трудового договору було обмежено не лише кількома підставами, а ще й порядком, дотримувати який майже нереально. Все це у сукупності практично унеможливорює звільнення працівника. За таких обставин, коли необхідність (часто –об'єктивна) звільнити працівника існує, а можливість – ні, важко бути щиро здивованим численними випадками незаконних звільнень. Ще важче бути щиро переконаним, що працівник, якого поновлено на роботі судовим рішенням, зможе фактично реалізувати своє право на працю.

На нашу думку, є лише один варіант вирішення проблеми забезпечення ефективності захисту прав працівників, яких незаконно звільнено з роботи. Він полягає в тому, щоб захистити право особи на працю в такий спосіб, щоб воно в

майбутньому не було порушено. Природно, йдеться про можливість такого порушення в даних конкретних правовідносинах.

Оскільки сама по собі законодавча заборона звільняти працівників мало коли перешкоджає їх звільненню, а поновлення незаконно звільненого працівника не усуває потреби роботодавця припинити трудові правовідносини з даним працівником, більше відповідав би вимозі ефективності інший спосіб захисту права працівника на працю (в частині права на отримання економічного результату від перебування в трудових правовідносинах).

На випадок визнання звільнення незаконним та висловленої в суді незгоди роботодавця поновити працівника на роботі, доцільно було б передбачити стягнення на користь останнього середньої заробітної плати за 12 місяців, а трудові відносини визнавати припиненими попри думку працівника з цього приводу. Вважаємо, що відмова від поновлення працівника у таких випадках є виправданою. Завданням законодавця є врахування інтересів обох сторін правовідносин і профілактика правопорушень на майбутнє. Тому викладене насправді враховує інтереси обох сторін трудових правовідносин і суспільства в цілому: працівник досягає через застосування такого способу захисту мети вступу до трудових правовідносин, роботодавець позбавляється небажаного працівника; крім того, усувається будь-яка вірогідність того, що даний роботодавець коли-небудь знову вдасться порушень прав даного працівника. Цей спосіб захисту має застосовуватись на випадок визнання такими, що припинені без законної підстави, трудових правовідносин, строк яких є невизначеним чи перевищує один рік. В разі розірвання без законної підстави трудового договору, який укладено на строк, що не перевищує одного року, стягненню на користь працівника підлягає заробітна плата (тарифна ставка чи посадовий оклад) за весь період, з дня незаконного звільнення до дня спливу строку трудового договору. Наголосимо, що зазначена грошова сума стягується поряд із середнім заробітком за час вимушеного прогулу (мається на увазі час, що минув з дня звільнення працівника до дня набуття відповідним судовим рішенням законної сили), якщо за цей час працівник не уклав інший трудовий договір.

Викладені в цій статті пропозиції щодо вдосконалення законодавства можуть бути враховані при доопрацюванні проекту Трудового кодексу України. Проблеми, що поставлені в цій статті, потребують також більш глибокого дослідження в науці трудового права.

Список джерел та літератури:

1. Про практику розгляду судами трудових спорів. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.92 № 99// Сборник Постановлений Пленума Верховного Суда (1963-1997). – Симферополь: «Таврия», 1998. – С. 711.

Поступила в редакцію: 20.12.2006 г.

Волкович О. Ю.

ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ “ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКОГО” ТА “ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ” У ДІЯЛЬНОСТІ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ

На сучасному етапі формування нової влади в Україні відбуваються надзвичайно важливі події, безпосередньо пов'язанні не тільки з реформуванням державного управління, а й мають непересічне значення для найсуттєвіших економічних процесів у нашій державі, зокрема в її корпоративному секторі. Конституція України [1] проголосила і гарантувала право громадян на власність, на вибір професії та роду трудової діяльності, на об'єднання в організації, в тому числі для задоволення своїх економічних потреб. Протягом останнього десятиліття ХХ століття в нашій країні почав активно відроджуватися інститут господарських товариств, серед яких центральне місце займають акціонерні товариства.

Український державний корпоративний сектор, незважаючи на постійне зниження, залишається важливою складовою системи корпоративного управління. Кількість акціонерних товариств з державною часткою від 25% + 1 акція у 2002 році дорівнював 794, з державною часткою від 50% + 1 акція – 354. Підвищення ефективності управління державним корпоративним сектором є найважливішою складовою системи державного управління [2, с.12].

Потреба узгодження дій з метою одержання людиною бажаного результату діяльності зумовила появу управління. У цьому контексті управління – це цілеспрямований вплив, необхідний для узгодженої спільної діяльності людей. Управління є складовим і універсальним суспільним феноменом. Розвиток суспільства, окремих його сфер не можливий без встановлення і реалізації певного набору законів, правил, норм, алгоритму його поведінки в цілому і його складових зокрема. Процес впливу на соціум є предметом вивчення науки управління [3, с.21].

Проблемами вивчення діяльності господарських товариств у корпоративному та державному секторах нашої держави займалися різні теоретики, практики, науковці в області управління, економіки, адміністративного та господарського права зокрема, таких як: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, А.С. Васильєв, Л.С. Винарик, О.М. Вінник, О.П. Єгоршин, Т.В. Кашаніна, О.Р. Кібенко, Л.В. Коваль, В.К. Колпаков, В.К. Мамутов, І.М. Пахомов, О.П. Рябченко, І.Я. Сазонець, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.А. Співак, М.М. Тищенко, В.І. Шульга, В.С. Щербина, та багато інших. Нормативною основою даної сфери діяльності виступають Конституція України [1], закони України, серед яких Закон України “Про господарські товариства” [4], Господарський та Цивільний кодекси України [5; 6] займають одне із центральних місць.

Слід розглянути особливості впливу організаційно-господарського управління на господарські товариства. Ч.1 ст. 1 Закону України “Про господарські товариства” визначає, що господарськими товариствами визнаються підприємства, установи, організації, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку

ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ
“ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКОГО” ТА “ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ” У ДІЯЛЬНОСТІ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ

---

[4]. Перелік організаційно-правових форм господарських товариств, що міститься у Законі [4] є вичерпним, до них слід віднести такі: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства. Проте щодо акціонерних товариств варто мати на увазі положення ст.25 цього закону [4], відповідно до яких товариство може бути закритим або відкритим.

Господарські товариства відрізняються між собою за багатьма правовими параметрами, на які варто звернути увагу при виборі конкретної організаційно-правової форми. Серед найбільш важливих можна назвати такі:

- процедура створення товариства (тривалість, вартість, технічні бар'єри залежить від державних органів і третіх осіб, тобто Державний комітет з цінних паперів та фондового ринку, реєстраторів, зберігачів, депозиторіїв, торговців цінними паперами тощо);
- законодавчі обмеження кола учасників;
- склад установчих документів, порядок внесення в них змін;
- вимоги законодавства до капіталу товариства (мінімальний розмір, порядок формування, види внесків, підтримка розміру власного капіталу);
- правовий режим майна (у тому числі можливість вилучення частки учасника);
- правовий статус учасників товариства (права, обов'язки, відповідальність за зобов'язаннями товариства);
- порядок руху учасників (вільний, обмежений, можливість виключення учасника);
- організація управління товариством;
- обсяг правоздатності товариства;
- публічність діяльності;
- рівень оподаткування, можливість одержання податкових пільг;
- порядок реорганізації і ліквідації та ін. [2, с.68].

Тобто мається на увазі те, що під організаційно-правовою формою діяльності товариства розуміють внутрішню будову, правила функціонування даного утворення.

Організаційна (організаційно-правова) форма передбачає класифікацію підприємств залежно від форм власності, визначених Конституцією України [1] і Законом України “Про власність” [7], та від способів розмежування в підприємствах окремих форм власності і управління майном. Юридичне значення цього полягає в урахуванні в законодавстві, тобто в Господарському кодексі [5], Законі України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців” [8] та інших спеціальних законах, особливостей правового становища підприємств окремих видів [9, с.47].

Характерною рисою будь-якого господарського товариства слід вважати поділ функцій володіння і управління. У цьому зв'язку була прийнята загальна для всіх господарських товариств принципова схема управління. Як самостійна юридична особа господарське товариство є власником свого майна. Однак керують цією власністю акціонери – тобто власники не майна, а цінних паперів. Господарські товариства об'єднують різних учасників – це члени правління, службовці, акціонери, наймані працівники, члени спостережної ради, менеджери тощо. У зв'язку з цим

управління господарським товариством визначають як механізм чи систему взаємодії учасників і способи, за допомогою яких вони представляють свої інтереси [10, с.23].

Управління господарським товариствами – це процес, який не стоїть на місці, постійно удосконалюється, змінюється, тобто адаптується до вимог сучасного життя держави та суспільства, оскільки він стосується взаємин між учасниками.

Апарат управління господарського товариства формується саме з учасників внутрішньої структури управління, до складу якого входять члени спостережної ради, члени ревізійної комісії, члени правління і акціонери. Об'єктом діяльності апарату управління господарського товариства є численні структури, яким визначаються права і обов'язки, а також встановлюється механізм взаємин учасників суб'єктів господарювання.

Діяльність господарського товариства охоплює велику кількість учасників, що в основному не мають між собою особистих зв'язків. Ця обставина обумовила необхідність організації всієї маси акціонерів з метою їх функціонування як єдиного цілого – товариства, що їх об'єднало. Для цього необхідна система органів, за допомогою яких господарське товариство (як юридична особа) мала б можливість управління як внутрішніми, тобто що складаються усередині товариства, так і зовнішніми відносинами (при контактах з третіми особами).

До системи органів управління акціонерних товариств відповідно до Закону України "Про господарські товариства" [4] слід віднести:

- 1) загальні збори акціонерів – вищий орган товариства;
- 2) рада акціонерного товариства (наглядова або спостережна рада) – орган, що представляє інтереси акціонерів у перервах між проведенням загальних зборів і контролює діяльність виконавчого органу;
- 3) виконавчий орган – правління або інший орган, передбачений статутом – керує поточною діяльністю товариства, представляє товариство у відносинах із третіми особами;

4) ревізійна комісія – орган, що контролює фінансово-господарську діяльність виконавчого органу (фактично не може бути віднесена до органів управління, оскільки не наділена ніякими владними повноваженнями) [2, с.177].

Стаття 159 ЦК України присвячена загальним зборам акціонерів. Вищим органом акціонерного товариства є загальні збори акціонерів як орган для вираз загальної волі акціонерів, і отже, як найближчий представник ідеї спів-єдності, тобто вільного з'єднання осіб для досягнення сукупними зусиллями однієї спільної мети [11, с.486]. У загальних зборах мають право брати участь усі його акціонери незалежно від кількості і виду акцій, що їм належать. Акціонери (їхні представники), які беруть участь у загальних зборах, реєструються із зазначенням кількості голосів, який має кожен акціонер, який бере участь у зборах.

У товариствах з обмеженою та додатковою відповідальністю вищим органом є збори учасників, виконавчим органом – дирекція або одноособовий директор, контрольним – ревізійна комісія.

Управління в повних та командитних товариствах здійснюють учасники товариства, кожний з яких або усі вони виконують функції управління.

ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ
“ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКОГО” ТА “ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ” У ДІЯЛЬНОСТІ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ

Таким чином, господарські товариства мають певні органи управління, кожен з яких має свою компетенцію, здійснюють функції контролю, нагляду, упорядкування діяльності певного виду (форми) суб'єкту господарювання.

Тепер слід розібратися з таким поняттям як державне управління у сфері господарювання. У вітчизняній адміністративно-правовій науці радянського періоду категорія “державне управління” вважалася базовою і домінуючою. Адже саме адміністративне право як фундаментальна галузь правової системи спрямовувалось переважно на регулювання суспільних відносин у процесі здійснення державного управління.

Державне регулювання підприємницької діяльності – це заснована на законодавстві форма державного впливу на підприємницьку діяльність шляхом встановлення та застосування державними органами правил, спрямованих на забезпечення належних умов господарської діяльності фізичних та юридичних осіб, що підтримується можливістю застосування правових санкцій при порушенні зазначених правил [13, с.85].

Сфера державного управління визначається тим, що воно здійснюється:

1) у межах діяльності органів виконавчої влади, а саме:

- в ході реалізації їхніх повноважень щодо керованих об'єктів зовнішнього суспільного (економічного, соціального та ін.) середовища;

- в ході виконання місцевими державними адміністраціями повноважень органів місцевого самоврядування, делегованих відповідними місцевими радами, при тому, що власне виконавчій владі ці повноваження первісно не належать;

- в ході керування вищими органами виконавчої влади діяльністю нижчих органів;

- в ході керування роботою державних службовців всередині апарату кожного органу виконавчої влади;

2) поза межами діяльності органів виконавчої влади, а саме:

- всередині апаратів будь-яких інших (крім органів виконавчої влади) органів державної влади – з боку їх керівників щодо інших службовців (наприклад, в апаратах парламенту, судів, органів прокуратури тощо);

- всередині державних підприємств, установ і організацій – з боку їх адміністрацій щодо решти персоналу;

- з боку тих чи інших уповноважених державою суб'єктів у процесі управління державними корпоративними правами;

- з боку різноманітних дорадчо-консультативних органів, утворюваних державними органами (наприклад, Президентом України), в частині виконання наданих їм організаційно-розпорядчих повноважень щодо інших органів, посадових осіб [12, с.14-15].

Відколи існує адміністративне право як наука, практично весь час точиться дискусія щодо змісту поняття “державне управління”. Для представників науки державного управління найважливішим є розгляд цього суспільного явища як процесу з притаманними йому закономірностями, причому перевага віддається змісту діяльності, яка є сутністю державного управління. Так, наприклад, Г.В. Атаманчук визначає державне управління як практичний, організуючий вплив держави на

суспільну життєдіяльність людей з метою її впорядкування, збереження або перетворення, який спирається на її владну силу [14, с.38].

На відміну від цього, у центрі уваги науки адміністративного права стоять відносини державного управління, яке розглядається як об'єкт правового регулювання, хоча у визначеннях поняття "державне управління", які даються вченими-адміністративістами, переважає державознавчий, а не правознавчий підхід.

Наприклад, В.Б. Авер'янов визначає державне управління як особливий та самостійний різновид діяльності держави, що здійснює окрема система спеціальних державних органів – органів виконавчої влади [15, с.6]. Ю.О. Тихомиров під державним управлінням також розуміє діяльність органів виконавчої влади, власне апарату управління [16, с.38] тощо.

З урахуванням викладеного для правильного розуміння змісту категорії "державне управління" слід включити до нього суспільні відносини, що складаються як у внутрішньоорганізаційній діяльності державних органів всіх гілок влади, так і в процесі реалізації функцій виконавчої влади спеціальними державними органами (органами виконавчої влади) та органами місцевого самоврядування, а також іншими уповноваженими на те суб'єктами права.

Держава використовує різноманітні засоби для безпосереднього або опосередкованого впливу на суб'єктів підприємницької діяльності, в яких проявляються різноманітні аспекти сприяння підприємництву, планування тощо.

Регулюючий вплив держави на діяльність суб'єктів господарювання здійснюється шляхом [13, с.90]:

- державного замовлення, державного завдання;
- ліцензування, патентування, квотування;
- сертифікації, стандартизації
- застосування нормативів та лімітів;
- регулювання цін і тарифів;
- надання інвестиційних, податкових та інших пільг;
- надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій.

Умови, обсяги, сфери та порядок застосування окремих видів засобів державного регулювання господарської діяльності визначається Господарським, Цивільним кодексами України [5; 6], іншими законодавчими актами [4; 8], а також програмами економічного і соціального розвитку. Встановлення та скасування пільг і переваг у господарській діяльності окремих категорій суб'єктів господарювання здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства.

Отже, із вищевикладеного слід зробити наступний висновок, що господарське право України розвивається як система норм, які регулюють три сектори економіки. Домінуючим є державний сектор, до якого належать різноманітні господарюючі суб'єкти, засновані на державній власності (близький до нього сектор, заснований на комунальній власності). Другий сектор становлять підприємства, засновані на колективній власності (західні економічні теорії вважають його приватним, але він у нашій країні настільки одержавлений, що вважати його приватним немає достатніх підстав). Це – колективні підприємства, виробничі кооперативи, господарські товариства. Третім, найбільш цікавим сектором, що швидко розвивається, є приватний

**ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ
“ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКОГО” ТА “ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ” У ДІЯЛЬНОСТІ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ**

сектор. З розвитком процесу приватизації майна державних підприємств питома вага цього сектора зростатиме.

Таким чином, при розмежуванні таких головних понять як “організаційно-господарське” та “державне управління” у діяльності господарських товариств слід зазначити, що ці категорії досить широкі за змістом та сутністю. До компетенції таких наукових дисциплін, як: господарське, підприємницьке, цивільне право – входить вивчення саме внутрішньої сутності діяльності господарських товариств. До дисциплін адміністративного та управлінського права – вивчення зовнішньої, державної діяльності суб’єктів господарювання.

Список джерел та літератури:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Задихайло Д.В., Кібенко О.Р., Назарова Г.В. Корпоративне управління: Навчальний посібник. – Х.: Еспада, 2003. – 688 с.
3. Державне управління: навчальний посібник / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко: За заг.ред. А.Ф. Мельник. – К: Знання. – Прес, 2003. – 343 с.
4. Закон України “Про господарські товариства” від 19.09.1991 р. // ВВР України. – №49. – Ст.682 (з наступними змінами та доповненнями).
5. Господарський кодекс України : Прийнятий Верховною Радою України 16.01.2003 р. № 436-IV // Голос України. – 2003. – 14 березня (№49-50).- с.5-27.
6. Цивільний кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 16.01.2003 р. // Голос України. – 2003. – 12-13 березня.
7. Закон України “Про власність” // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - № 20. - Ст. 202.
8. Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”: Прийнятий 15 травня 2003р. №755-IV // ВВР України. – 2003. - №31-32. – Ст.263.
9. Щербина В.С. Господарське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 480 с.
10. Винарик Л.С. Совершенствование управления производственными акционерными обществами. – Донецк: ІЭП НАН України, 1998. – 43 с.
11. Господарське судочинство в Україні: Судова практика. Корпоративні правовідносини / Упоряд.: І.Б. Шицький (кер.) та ін.; Відп. Ред. В.Т. Малярєнко. – К.: Концерн “Видавничий дім “Ін Юре”, 2004. – 528 с.
12. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В.Б. Авер’янова. – К.: Факт, 2003. – 384 с.
13. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч.: У 2 т: Особлива частина / Ред. колегія: В.Б. Авер’янов (голова) та ін. – К.: Юрид. думка, 2005. – 624 с.
14. Атаманчук В.Г. Теория государственного управления. Курс лекций. - М.: Юридическая литература, 1997.
15. Державне управління в Україні: навчальний посібник / За заг. ред. В.Б. Авер’янова. – К., 1999.
16. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс: полный курс. - М., 2001.

Поступила в редакцію: 20.12.2006 г.

Анохина Л. С., Никифоров В. Ю.

КОЛЛЕКТИВНЫЕ ДОГОВОРА И СОГЛАШЕНИЯ – КАК СПОСОБ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ СОТРУДНИКОВ

В условиях рыночной экономики, коллективный договор приобретает все большую значимость в регулировании трудовых отношений на предприятии. В юридической литературе обоснованно отмечается, что возрастание значения локальных источников права возросло в связи с негативными последствиями экономических реформ [1]. Как показывает практика отдельные положения Закона Украины «О коллективных договорах и соглашениях» трактуются неоднозначно. Так, в соответствии со ст. 9 этого закона подписанный сторонами коллективный договор направляется в местный орган исполнительной власти для уведомительной регистрации. Факт отсутствия регистрации иногда дает основания считать, что документ, о котором идет речь, не имеет юридической силы. Так, И.О. Степанчикова считает, что без регистрации коллективный договор не будет иметь статуса правового инструмента, и, следовательно, не может служить основанием для защиты социально-трудовых интересов работников в случаях возникновения трудовых споров [2].

Представляется, что такая позиция не имеет под собой правовой основы. Та же 9 статья названного закона предусматривает, что коллективный договор вступает в силу с момента подписания его сторонами либо со дня, установленного в коллективном договоре.

В то же время было бы ошибочным преуменьшать значение регистрации договоров в органах местного самоуправления или в органах по труду. Регистрация позволяет в ходе анализа этих документов выявить их недостатки, положения, противоречащие законодательству и принять меры к их устранению. Тем более это важно, что в коллективные договоры нередко вносятся положения, ущемляющие интересы работников, предусматривающие несвоевременную выплату заработной платы, возможность без ограничений уменьшить отпуска на число дней прогулов, не оплачивать вынужденные отпуска и др.

В законе сказано о том, что работодатель обязан направлять коллективный договор на уведомительную регистрацию, но ничего не сказано о сроке направления и сроках осуществления регистрации органом по труду.

Способствовало бы разрешению ситуации внесение изменений в закон, предусматривающих установление ответственности за отказ от направления на регистрацию коллективного договора и несвоевременную его регистрацию. Речь может идти об административной, дисциплинарной ответственности работодателя, работников органов по труду.

Уклонение от направления, а также нарушение срока направления заключенного коллективного договора на регистрацию, необоснованный отказ от внесения изменений в коллективный договор, содержащий условия, нарушающие трудовые права работников, являются основанием для привлечения виновных должностных лиц к ответственности за нарушение законодательства о труде. В законе определено, что условия коллективного договора, противоречащие законодательству, не имеют юридической силы и не могут применяться.

*КОЛЛЕКТИВНЫЕ ДОГОВОРА И СОГЛАШЕНИЯ –
КАК СПОСОБ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ СОТРУДНИКОВ*

Когда в связи с изменениями в законодательстве профсоюзы утрачивают некоторые существенные права или по отдельным позициям предполагается снижение уровня профсоюзной защиты целесообразно сохранение прежнего объема прав за счет внесения соответствующих положений в коллективные договоры.

Речь может идти:

-об установлении минимального количества рабочих часов в неделю (месяц) с целью повышения гарантий по оплате труда; -о выплате пени за дни задержки заработной платы ; -об обучении (переобучении) за счет предприятия работников, в первую очередь тех, кто подлежит высвобождению;

-о предоставлении дополнительных гарантий при увольнении председателей, членов стачечных комитетов с возложением обязанностей на работодателей воздерживаться от их увольнения в течение 1,5-2 лет после окончания коллективных действий.

Реализация этих предложений могла бы способствовать усилению гарантий трудовых прав работников.

Профсоюзные органы нередко вынуждены участвовать в решении вопросов, связанных с привлечением к административной ответственности за нарушение закона «О коллективных договорах и соглашениях». Такая ответственность может наступать в случаях уклонения представителей работодателя от участия в коллективных переговорах, невыполнения условий коллективных договоров (соглашений) и не представлением информации, необходимой для переговоров по их заключению.

Имеются случаи, когда районные суды отказывают в принятии заявлений профкомов, мотивируя это тем, что Кодексом об административных правонарушениях не регламентирован порядок и сроки привлечения к административной ответственности лиц, представляющих работодателя.

На практике различное разрешение правовыми актами одних и тех же вопросов может стать причиной волокиты при рассмотрении трудовых конфликтов. Необходимо в законодательном порядке предоставить профсоюзам право альтернативного по их усмотрению обращения в одну из названных инстанций.

Заслуживает обсуждения вопрос об ответственности профсоюзов. В профсоюзной литературе было высказано мнение о том, что «на профсоюзы распространяются общие нормы об ответственности», в том числе за невыполнение своих обязательств по коллективному договору [3].

Соглашаясь с общей постановкой вопроса, в то же время следует уточнить, что понимать под «общими нормами», тем более, что законодательство не дает однозначного ответа на этот вопрос.

Закон Украины «О коллективных договорах и соглашениях» предусматривает ответственность за указанные ранее действия лишь лиц, представляющих работодателя.

КоАП Украины допускает привлечение к административной ответственности всех лиц, уполномоченных на ведение переговоров. В то же время, согласно ч. 2 ст. 8 КоАП Украины, акты, смягчающие или отменяющие ответственность за административные правонарушения, имеют обратную силу, т.е. распространяются на правонарушения, совершенные до издания этих актов

Поэтому следует признать обоснованной точку зрения, что лица, представляющие работников, административной ответственности нести не могут как до так и после вступления названного закона в силу [4].

В то же время профорганы, как представители работников могут привлекаться к ответственности в случаях, предусмотренных Законом Украины «О порядке разрешения коллективных трудовых споров».

Нельзя не отметить следующее. В юридической литературе высказывается мнение, что соглашения, коллективные договоры должны содержать процедуру разрешения возможных конфликтов между сторонами договора или соглашения. При этом только профком как юридическое лицо может быть стороной при разработке этих документов [5].

Такую позицию нельзя признать бесспорной. Во-первых, Закон «О профсоюзах, их правах и гарантиях деятельности» не связывает представительство профобъединений с наличием у них статуса юридического лица. Большинство профорганов и не наделены таким статусом, поскольку не отвечают требованиям, предъявляемым к юридическим лицам. Многие профкомы, если бы такое требование стало обязательным, не смогли бы по указанной причине представлять интересы работников.

С автором нельзя не согласиться в том, что коллективные договоры или соглашения должны содержать механизм разрешения возможных конфликтов. И все-таки без закрепления в правовых нормах конкретных санкций к стороне, виновной в невыполнении коллективного договора (соглашения) не обойтись. Помимо договоренности, взаимного убеждения должны применяться и меры принуждения, предусмотренные законодательством, о чем говорилось выше. В пользу этого свидетельствует и опыт заключения коллективных договоров в России в начале 20-х годов при переходе к новой экономической политике, в отдельных регионах [6].

В то время было признано необходимым заключение коллективных договоров на предприятиях. Они подлежали обязательной регистрации в Наркомате труда, который имел право отменять коллективные договоры, в части ухудшающей положение работников по сравнению с действующим законодательством.

Особая роль принадлежит коллективному договору в решении проблем социальной защищенности в условиях безработицы. Наиболее уязвимыми, незащищенными оказались молодые женщины, имеющие детей, инвалиды, работники со слабым здоровьем и предпенсионного возраста. Они первыми попадают под удар при любом «шторме» на предприятии. Анализ коллективных договоров, материалы пленумов и президиумов обкомов профсоюзов показывают, что лишь отдельные коллективы смогли защитить социально уязвимые категории работников, предоставив им определенные льготы в коллективных договорах.

Вот некоторые примеры деятельности профсоюзных организаций крымского региона: на Симферопольском производственном объединении «Фотон» колдоговором предусмотрено не высвобождать работников, относящихся к социально слабозащищенным категориям, без их добровольного согласия. Профком и администрация Симферопольской швейной фабрики договорились, что не могут быть сокращены матери, имеющие детей до 7 лет, лица, имеющие трех и более иждивенцев, работники, которым осталось до пенсии менее 3 лет. Решено в случае снижения объемов производства не увольнять работниц, а уменьшить продолжительность рабочих смен для всего коллектива, предоставлять отпуска без содержания по желанию работниц, чтобы сохранить специалистов. На обувной фабрике в этой связи производится плановая остановка потоков с одновременным предоставлением отпусков. Коллектив завода «Сантехпром» добился согласия администрации трудоустроить высвобождающихся

ся работников преимущественно на своем предприятии за счет создания дополнительных рабочих мест, если окажется недостаточно вакантных.

К сожалению, таких решений в коллективных договорах не очень много. В большинстве случаев гарантии занятости работников, а тем более отдельных социальных групп, сформулированы обтекаемо, без конкретных обязательств. Профсоюзные комитеты по настоянию администрации нередко дают согласие на увольнение работников по сокращению штатов, надеясь на возможность спроса на рабочие руки на других предприятиях, а, порой, проявляют коллективный эгоизм, освобождаясь от женщин, имеющих детей, инвалидов, молодых работников в возрасте до 25 лет. При этом далеко не всегда учитывается, что безработица влечет за собой не только социальные издержки для утративших место работы и членов их семей. Значительный социальный экономический вред она причиняет государству. Речь идет как о прямых затратах на выплату пособий по безработице, так и о косвенных убытках, связанных с неполучением отчислений от подоходного налога, взносов во внебюджетные страховые фонды и другие.

Крайне жесткая кредитно-денежная политика, постоянная ориентация на сокращение бюджетного финансирования сферы образования, здравоохранения, культуры ведут к разрушению ее материально-технической базы и, как следствие, провоцируют их на свертывание объемов и снижение качества бесплатных или общедоступных услуг населению.

Представляется не бесспорной альтернатива, имеющая распространение как среди правительственных чиновников разного уровня, так и среди ученых-экономистов о том, что повышение цены труда неизбежно влечет за собой сокращение рабочих мест и безработицу. Взаимосвязь этих факторов, конечно, имеется.

В то же время нельзя не обратиться к обязательствам Всемирной встречи на высшем уровне в интересах социального развития, состоявшейся в 1996г. в Копенгагене. В них записано: «Мы обязуемся способствовать достижению цели полной занятости в качестве одного из приоритетов экономической и социальной политики и создавать устойчивые возможности зарабатывать себе на жизнь посредством свободного избранного производительного труда и работы». И далее: «на национальном уровне мы поставим создание рабочих мест, сокращение безработицы и поощрение. оплачиваемого труда в центр стратегии и политики правительства при полном уважении прав и при участии нанимателей,

соответствующих организаций трудящихся...». Обязательства подписаны представителем Украины, предстоит их реализация.

В условиях недостаточной последовательности, принимаемых правительственных решений, а также в целях усиления гарантий трудовых прав работников, повышения уровня их благосостояния заслуживает поддержки предложения Федерации Независимых Профсоюзов России о принятии социальных стандартов [7].

Социальный стандарт - это модель, ориентир в управлении экономическими, социальными процессами. Речь может идти также об обязательной для органов государственной власти, органов местного самоуправления нормы потребления, обеспечения прав работников, других категорий граждан. Имеются ввиду социальные стандарты оплаты труда, занятости, рабочего времени и времени отдыха.

Нельзя не отметить в связи с этим, что нормы Евросоюза, содержащиеся в Социальной хартии, принятой в 1989 году, провозглашают принципы справедливой оплаты труда и достойного пенсионного обеспечения, которые способствуют поддержанию уровня жизни в соответствии с установленными европейскими эталонами.

В наши дни коллективный договор приобретает все большую значимость в регулировании трудовых отношений в условиях развития транснациональных корпораций (ТНК). Под ТНК понимаются предприятия независимо от форм собственности, которые владеют или контролируют производство, распределение, обслуживание и другие средства за пределами страны базирования.

По данным экспертов сегодня в мире действует более 40 тысяч ТНК. Наблюдается тенденция к их интенсивному увеличению [8].

Если в 1970г. их было ориентировочно 3,5 тысяч с 7 тысячами филиалов, то в 1992г. - 37 тыс. со 170 тыс. «дочерних» фирм, а в 1995г. - около 40 тыс. И свыше 250 тыс. зарубежных филиалов.

Развитие названных корпораций сегодня отличается следующими особенностями:

1. Если в прошлые годы оно сопровождалось увеличением рабочих мест, то сегодня наблюдается их сокращение.

2. Меняется направление движения корпораций. Теперь оно идет не с севера на юг, как раньше, а в направлении стран Азии, Центральной и Восточной Европы.

3. Если раньше размещение производства в определенном регионе обуславливалось дешевой рабочей силой, то теперь приоритетным является завоевание рынков сбыта.

Рост числа и мощи ТНК может осуществляться в ущерб экономики отдельных стран, что приводит их к необходимости внесения изменений в национальное законодательство. Например, по «Закону Флорио», 1988г. президент США имеет право приостанавливать приобретение американских компаний иностранцами, если это может представить угрозу национальным интересам.

Некоторые ТНК вкладывают средства в украинские предприятия не только с целью завоевания рынков сбыта или использования дешевой рабочей силы, но и для ликвидации конкурентов.

На некоторых предприятиях ТНК ставку делают на молодых работников, увольняют лиц предпенсионного возраста. В условиях глобализации экономики право на труд все больше зависит от конкуренции, от уровня социальной защищенности, гарантий на предприятиях ТНК, результативности, активности профсоюзной защиты [9].

Задача заключается в смягчении последствий наступления ТНК, предупреждении шагов по ущемлению трудовых прав и законных интересов работников, выработке механизмов регулирования трудовых отношений в названных корпорациях.

Такие шаги предпринимались и ранее на международном уровне. В качестве примера можно назвать трехстороннюю декларацию принципов, касающихся многонациональных корпораций и социальной политики, принятую 204-й сессией Административного совета МОТ 16 ноября 1977г. Она предусмотрела обязанность руководителей ТНК придерживаться тех норм в области трудовых отношений, которые были бы не менее благоприятны, чем нормы, соблюдаемые предпринимателями в соответствующей стране.

Возможность негативных последствий глобализации экономики, многочисленные требования трудящихся позволили определить общие позиции между органами государственной власти и профсоюзами некоторых стран.

Так, совет Министров Европы в 1994г. принял директиву о комитете Европейского предприятия, которая обязывает центральную компанию вести переговоры и консультации с трудящимися предприятий, входящих в ТНК и находящихся в любой из стран Европейского Содружества.

Комитет ежегодно обсуждает письменный доклад центральной дирекции с содержанием в нем сведений для консультаций по проблемам структуры компании, возможной эволюции ее деятельности и изменений в сфере занятости; наиболее важным изменениям в организации и условиях труда; перемещению производства; слиянию производственных единиц, сокращению размеров филиалов и их объемов производства, закрытию учреждений или их частей и возможным массовым увольнениям.

В соответствии с названной директивой расходы по функционированию комитета осуществляет центральная фирма. Характерно, что в бюджете Европейской комиссии предусмотрено выделение 17 млн. евро на финансирование «профсоюзной работы на европейском уровне», т.е. до 90% расходов на подготовительные мероприятия по образованию комитетов обеспечено за счет ЕС.

Во многих корпорациях такие комитеты (советы) созданы. Например, в состав совета ТНК «Нестле» входят около 60 представителей профкомов, предприятий фирмы, действующих в 16 европейских странах. Заседания совета и его встречи с руководством компании, проходят ежегодно в Швейцарии.

Компания оплачивает дорожные расходы делегатов, их прибытие, встречи, включая синхронный перевод.

Способствовало бы усилению защитной работы, если бы профсоюзы Украины либо стран СНГ добились представления аналогичных прав. Как о программном минимуме можно вести речь о работе с филиалами европейских ТНК.

Актуальным является заключение Федерацией профсоюзов Украины (ФПУ) совместно с руководителями ТНК, действующими на территории Украины, соглашения по урегулированию вопросов о гарантиях для трудящихся и профсоюзов на получение информации, ведение переговоров и заключение договоров (соглашений). Не исключается решение этого вопроса на уровне как субъектов Украины, так и СНГ.

Задача заключается в выработке правовых гарантий, защите прав и законных интересов работников транснациональных корпораций на различных уровнях.

Ее решение связано с определенными трудностями. Например, непонятно с кем из профсоюзов сегодня можно заключать соглашения, если учесть, что в ТНК входят предприятия различных отраслей. Представляется, что для решения этого вопроса необходимо использовать опыт ведения переговоров с органами власти в отдельных городах и районах, где интересы предприятий различных отраслей представляют советы председателей профкомов. Могли бы такую работу осуществлять территориальные объединения профсоюзов. Это позволило бы осуществить оптимальный подход в учете интересов трудящихся различных профессий, выработке их требований, а в конечном итоге формировании общей позиции профсоюзов в ТНК.

Определенный опыт работы, о которой идет речь, уже имеется. В 1994г. было создано Международное объединение профсоюзных органов предприятий, входящих в

компанию «Лукойл». С руководством компании оно вступило в переговоры и заключило соглашение на 1997-1999 годы, а в последующем - на 2000-2004 годы.

Профсоюзы смогли достичь соглашения о создании на каждом предприятии фонда социальной защищенности высвобождаемых работников, о выплате средней заработной платы за период обучения (переобучения) работников, подлежащих высвобождению. Решен вопрос о создании учебно-методического центра по повышению квалификации и обучению работников смежным профессиям.

Соглашением предусмотрены оплата вынужденных отпусков в размере не ниже тарифной ставки, минимальная месячная тарифная ставка рабочего первого разряда определена в размере 5-кратной величины минимальной оплаты труда. За счет прибыли будет осуществляться дополнительное медицинское страхование работников, негосударственное пенсионное обеспечение, представление дополнительных льгот работающим женщинам.

Подводя итоги необходимо отметить, что интернационализация экономики ставит перед профсоюзами задачу освоения новых «пластов» в своей работе, проведения работы вне национальных границ в тесном контакте с профсоюзами других стран, осуществления глобального социального партнерства.

Список источников и литературы:

1. Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации. Екатеринбург. 1996. С. 50.
2. Степанчикова И.О. Коллективный договор - средство правового регулирования трудовых отношений на предприятии, в организации. М., 1996., С. 29.
3. Крылов К.Д. Законодательство России о профессиональных союзах. М., 1996., С. 187.
4. Лутошкин В.А. Административная ответственность за нарушение закона Р.Ф. «О коллективных договорах и соглашениях»// Человек и труд, 1997, №6, С. 27.
5. Вакуленко Е. М. Отказаться от образа классового врага. // Что нужно знать о социальном партнерстве. М., 1994., С. 42.
6. Роль коллективных договоров в социальной защищенности работников обсуждалась в работах Александрова Н.Г. Советское трудовое право. М., 1963; Гусова К.Н., Толкуновой В.Н. Трудовое право России. М., 1995; Гусова К.Н., Толкуновой В.Н. Трудовой договор. М., 1996; Сыроватской Л.А. Трудовое право. М., 1997; Смирнова О.В., Бриллиантова Н.А. и др. Трудовое право. М., 1998. С. 120-138; Снигиревой И.О. Новое в законодательстве о коллективных договорах и соглашениях. М., 1992. С. 11-37; Попелло С.А. Переговоры по заработной плате. М., 1998. С. 33-35; Роталь В.Г., Пашкова А.С. Социальная политика и трудовое право. М., 1986.
7. См. Шмаков М.В. Рост уровня и качества жизни - цель и главный критерий оценки эффективности экономических преобразований // Солидарность., 1998., № 13., С. 13.
8. Проблемы, связанные с деятельностью ТНК нашли отражение в работах Зименкова Р.И. Конкистадоры XX века. М., 1990. С. 5-10; Зубарева И.В. Механизм экономического роста транснациональных компаний. М., 1990. С. 17-25; Цвилева Р.И. Рабочие на предприятиях ТНК. М., 1989. С. 22, 192; докладе ВКП по указанным проблемам, направленном территориальным профобъединениям в феврале 1997г.
9. Борисов В. Профсоюзы СНГ. Их деятельность и реформа трудовых отношений // Солидарность, 1999, № 22, С. 4-5.

Поступила в редакцию: 21.12.2006 г.

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Доброрез І. О.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО БОРТЬБУ З КОРУПЦІЄЮ» ПОТРЕБУЄ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України», на сучасному етапі однією з основних загроз національній безпеці і стабільності в суспільстві є поширення корупції.

Одним із дієвих правових механізмів, за допомогою якого здійснюється протидія цьому негативному явищу, є Закон України «Про боротьбу з корупцією». До адміністративної відповідальності за порушення вимог зазначеного закону щороку притягується кілька тисяч державних службовців.

У той же час, практика застосування норм Закону України «Про боротьбу з корупцією» свідчить про те, що деякі його положення потребують вдосконалення.

Вивченню проблем боротьби з корупцією присвячені роботи вчених різних галузей: правознавців Заброди Д. Г., Прохоренка О. Я., Редьки А. І., Рогульського С. С., Хавронюка М. І., політологів Невмержицького Є. В., Сафоненка А. О. та інших [1 - 6]. Найбільш докладно на монографічному рівні соціальну сутність, тенденції, наслідки, заходи протидії корупції висвітлено Мельником М. І. [7]

У зазначених та інших працях досліджується низка актуальних питань, спрямованих на протидію корупції. У той же час, недостатньо вивчено суперечливі положення закону, які призводять до складнощів його застосування у практичній діяльності.

Основним завданням цієї статті є висвітлення прогалин, які містяться в Законі України «Про боротьбу з корупцією» і призводять до складнощів його застосування у практичній діяльності, а також викладення пропозицій щодо їх заповнення.

Дотепер виникають суперечливості при визначенні кола суб'єктів корупційних діянь. Зокрема, потребує уточнення поняття “інша особа, уповноважена на виконання функцій держави”, про яку йдеться у ч. 1 ст. 5 Закону України “Про боротьбу з корупцією”.

Виходячи зі змісту, це поняття не тотожне з поняттям “державний службовець”. В той же час, стаття 2 Закону взагалі не містить визначень або переліку “інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави”.

Можливо, при визначенні поняття “інша особа, уповноважена на виконання функцій держави”, слід виходити із змісту ч. 1 ст. 10 Закону, в якій йдеться про “керівників міністерств і відомств, державних підприємств, установ та організацій чи їх структурних підрозділів”, які у разі виявлення чи отримання інформації про вчинення підлеглим корупційного діяння або порушення спеціальних обмежень,

встановлених ст. 5 Закону, в межах своєї компетенції зобов'язані вжити заходів до припинення таких діянь та негайно повідомити про їх вчинення будь-який з державних органів, зазначений у ст. 4 Закону.

На Наш погляд, Постанова Пленуму Верховного Суду України (далі – ППВСУ) № 13 від 25.05.98 “Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією”, цієї проблеми повною мірою не вирішує. Так, у п. 5 ППВСУ йдеться про суб'єктів корупційних правопорушень, в тому числі про спеціальних. Водночас, відносно ч. 1 ст. 5 Закону, а саме щодо визначення “інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави” коментарів або рекомендацій не наведено. В той же час, зазначено, що спеціальними суб'єктами, що несуть відповідальність за ст. 10 Закону, є керівники міністерств і відомств, державних підприємств, установ та організацій чи їх структурних підрозділів [8].

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що суб'єктами відповідальності за ч. 1 ст. 5 Закону, - іншими особами, уповноваженими на виконання функцій держави, - також є працівники міністерств і відомств, державних підприємств, установ та організацій чи їх структурних підрозділів.

Потребує уточнення склад правопорушення, передбачений п. “г” ч. 3 ст. 5 Закону України “Про боротьбу з корупцією”.

По-перше, вважаємо, що не можна розглядати в якості незаконних переваг під час підготовки і прийняття нормативно-правових актів чи рішень лише ті з них, які вчинені за умови проведення конкурсу. Така позиція знайшла відображення в постанові Голови Верховного Суду України від 01.04.02 по справі про притягнення до відповідальності за п. “г” ч. 3 ст. 5 Закону начальника відділу відрахування податкової заборгованості державної податкової інспекції у Ворошиловському районі м. Донецька, яка незаконно поновила банківські операції на рахунках кількох підприємств; від 29.12.01 по справі про притягнення до відповідальності за п. “г” ч. 3 ст. 5 Закону заступника голови Немирівської райдержадміністрації, який затвердив без додержання відповідної процедури статут і установчий договір підприємства.

На наш погляд, законодавець мав на увазі не лише переваги, які можуть бути надані під час проведення конкурсів. Перелік зазначених переваг є значно ширшим, оскільки в диспозиції цієї норми йдеться про переваги, що втілюються у нормативно-правових актах чи рішеннях, при чому не лише прийнятих, а й тих, що знаходяться в процесі підготовки.

Позиція, викладена в зазначених постановках, є сумнівною ще і з тієї причини, що конкурси, тендери та інші подібні до них процедури проводяться, як правило, колегіальним органом, що ускладнює або унеможлиблює вирішення питання про покарання конкретних осіб.

Нормативно-правовим актом є прийнятий уповноваженим органом у межах його компетенції офіційний письмовий документ, який встановлює, змінює чи скасовує норму права, має загальний, спеціальний чи локальний характер, застосовується неодноразово та забезпечується за допомогою заохочувальних інструментів права або шляхом встановлення санкцій.

Рішенням є будь-який підзаконний правороз'яснювальний або правозастосовний письмовий або усний акт компетентного органу держави або посадової особи.

Виходячи з наведеного, під склад правопорушення, передбачений п. "г" ч. 3 ст. 5 Закону, підпадає широке коло дій державних службовців - посадових осіб, по підготовці і прийняттю нормативно-правових актів чи рішень, внаслідок яких фізичні або юридичні особи отримують незаконні переваги (наприклад, не проведення конкурсу чи тендеру в порушення вимог законодавства, неправомірна видача різного роду дозволів, ліцензій, укладення договорів тощо).

По-друге, потребує уточнення необхідність встановлення мотиву при вчиненні діянь, передбачених п. "г" ч. 3 ст. 5 Закону. Позиція Верховного суду відображена в названій вище постанові голови Верховного Суду України від 01.04.02: "За змістом Закону, обов'язковою ознакою, за якою будь-яка неправомірна чи неетична поведінка осіб, уповноважених на виконання функцій держави, визнається корупційною, є корисливий або інший особистий інтерес або інтерес третіх осіб".

Вважаємо за необхідне більш широко розкрити сутність мотиву та внести відповідні доповнення до ППВСУ № 13.

Потребують конкретизації положення ч. 2 ст. 12 Закону України "Про боротьбу з корупцією" щодо складення протоколу про вчинення корупційного діяння слідчим або прокурором.

Відповідно до зазначеної норми, у разі, коли факт вчинення корупційного діяння або іншого правопорушення, пов'язаного з корупцією, що не містить складу злочину, встановлено прокурорською перевіркою чи попереднім слідством, протокол складається також слідчим або прокурором.

Трапляються випадки, коли судді вимагають в усіх випадках перед складенням протоколу слідчим або прокурором приймати рішення в порядку ст. 97 КПК України про відмову в порушенні кримінальної справи. При цьому робиться посилання на науково-практичний коментар до Закону України "Про боротьбу з корупцією" [7, с. 177-178], та на судову практику, а саме – на постанову Голови Верховного Суду України від 28.07.99 у справі стосовно секретаря виконкому Савчинської сільської ради Крижопільського району, в якій викладено наступне: "прокурор ... не мав права складати протокол про вчинення корупційного правопорушення, оскільки згідно з ч. 2 ст. 12 Закону ... такий процесуальний документ може бути складений ним лише за умови, що факт вчинення корупційного правопорушення, яке не містить складу злочину, встановлено прокурорською перевіркою чи попереднім слідством і про це прийнято відповідне процесуальне рішення".

Не погоджуємось з такою точкою зору з наступних підстав: прокурорська перевірка може проводитись не лише в порядку ст. 97 КПК України, і її реалізація не завжди закінчується прийняттям рішення згідно з нормами кримінально-процесуального законодавства.

В переважній більшості випадків перевірки додержання вимог антикорупційного законодавства проводяться відповідно до Закону України "Про прокуратуру", тобто в процесі здійснення нагляду за додержанням та застосуванням законів. За результатами перевірок вживаються різноманітні заходи прокурорського

реагування: внесення подань та приписів, порушення дисциплінарних проваджень, а також складення протоколів про корупційні правопорушення.

Вважаємо, що законодавець у ч. 2 ст. 12 Закону України «Про боротьбу з корупцією» не мав на увазі обов'язкового прийняття рішення в порядку ст. 97 КПК України по усіх матеріалах прокурорських перевірок. Це положення також потребує офіційного тлумачення.

Існують й інші прогалини, зокрема, стосовно порядку перегляду постанов по справах про корупційні правопорушення тощо, які призводять до наявності суперечливої правозастосовчої практики, а тому потребують заповнення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. З наведеного необхідно зробити висновок про те, що Закон України «Про боротьбу з корупцією» потребує вдосконалення шляхом внесення до нього змін або ж шляхом надання відповідних роз'яснень Верховним Судом України згідно із Законом України «Про судоустрій України». Вважаємо, що подальші дослідження з питань протидії корупції мають враховувати викладені пропозиції.

Список джерел та літератури:

1. Заброда Д. Г. Взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією (адміністративно-правовий аспект): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 \ Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 20 с.
2. Прохоренко О. Я. Протидія корупційним проявам у системі державної служби України (організаційно-правовий аспект): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 25.00.03 \ Нац. акад... держ. упр. при Президентіві України. – К., 2004. – 20 с.
3. Рогульський С. С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 \ Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 19 с.
4. Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізм подолання в сучасній Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 \ НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1999. – 19 с.
5. Сафоненко А. О. Антикоруційна політика в умовах трансформації українського суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 \ Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
6. Мельник М. І., Редька А. І., Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар Закону України «Про боротьбу з корупцією» \ За ред. М. І. Мельника. – К.: Атака, 2003. – 320 с.
7. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). Монографія. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.
8. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 жовтня 1994 року «Про судову практику в справах про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією» від 25 травня 1998 р. № 13.

Поступила в редакцію: 04.07.2006 г.

Лисовой И. В.

ВОПРОСЫ ГРАЖДАНСКОГО ОБОРОТА ХОЛОДНОГО КЛИНКОВОГО ОРУЖИЯ В УКРАИНЕ

В современных условиях развития рыночной экономики в Украине старые методы правового регулирования уже не эффективны, а новые еще не до конца сформированы. Эта ситуация оказывает влияние и на развитие ряда общественных явлений и процессов в государстве.

В частности, на сегодняшний день не нашли в полной мере своего законодательного решения многие вопросы гражданского оборота оружия. Единого нормативно-правового акта высшей юридической силы, регулирующего производство, ремонт, торговлю, приобретение, хранение, использование оружия в Украине нет, существует лишь небольшое количество подзаконных актов, посвященных данному вопросу - Инструкция [1], Лицензионные условия [2], ряд Государственных стандартов Украины и некоторые другие. И это является одной из причин расплывчатости, неясности, казуистичности правовых норм, регулирующих гражданский оборот оружия, их несоответствия современным реалиям.

Так, в частности, достаточную трудность представляет уяснение действующего правового порядка гражданского оборота холодного оружия.

В соответствии с п. 8.11 Инструкции [1], к холодному оружию относятся «устройства и предметы, конструктивно предназначенные для поражения живой или иной цели при помощи мускульной силы человека или механического прибора (может быть холодным ручным и холодным метательным). Несколько иное определение, сужающее круг объектов, которые могут быть отнесены к холодному оружию, содержит Методика [3]. Данная дефиниция ограничивает категорию описанных выше «устройств и предметов» лишь теми, которые не только «конструктивно предназначены» но и пригодны для неоднократного причинения тяжких и смертельных телесных повреждений, действие которых основано на использовании мышечной силы человека. Последнее определение, по нашему мнению, наиболее полно отражает важнейшие свойства холодного оружия, отличающие его от сходных по внешнему виду и конструкции предметов и устройств производственного, хозяйственно-бытового, спортивного, иного назначения, сувенирных изделий, спецсредств, применяемых сотрудниками правоохранительных органов (палки резиновые, пластиковые типа «тонфа» и т.п.), а также неоконченных производством элементов холодного оружия (заготовка, полуфабрикат). Кроме того, рассмотренное определение содержится в нормативном акте равной юридической силой по отношению к Инструкции [1], но изданном и вступившим в законную силу позже последней.

Вопросам классификации, криминалистического исследования холодного оружия посвящены работы ряда отечественных и российских ученых, среди которых можно отметить А.Г. Егорова, Ю.П. Голдованского, В.М. Плескачевского, А.С. Подшибякина, Е.Н. Тихонова и многих других. Однако легальному обороту указан-

ного вида оружия внимание исследователей практически не уделялось, за исключением незначительного количества публикаций в сети Интернет [4].

Цель настоящей статьи – выявление и анализ правовых проблем, возникающих в процессе реализации права юридических и физических лиц на изготовление, приобретение, хранение, ношение, использование холодного оружия, внесение предложений по совершенствованию действующего законодательства в данной сфере.

В соответствии с абзацем 4 п. «а» Приложения 2 Постановления Верховной Рады Украины «О праве собственности на отдельные виды имущества» от 17.06.1992 г с изменениями, внесенными Постановлениями ВР от 22.04.93 и 24.01.95 г. (в дальнейшем – Постановление) [5], «граждане приобретают право собственности...» на холодное оружие «по соответствующему разрешению, которое предоставляется органами внутренних дел по месту проживания лицам, достигшим 18-летнего возраста». Конкретный порядок получения разрешения на приобретение холодного оружия для физических лиц предусмотрен п. 12.2 и 12.5 Инструкции [1].

Анализируя указанные нормы Инструкции [1], мы можем сделать выводы о фактическом существовании трех вариантов получения права на приобретение в собственность холодного оружия, зависящих от вида и назначения (в соответствии с нормами Инструкции) последнего. От указанных факторов зависит и объем прав владельца – хранение и возможность ношения либо транспортировки (переноски, соответствующего вида холодного оружия, либо только хранения. Так, в соответствии с абзацем 1 п.12.2 Инструкции для получения разрешения на приобретение арбалетов в горрайорганы внутренних дел гражданами подаются документы, аналогичные тем, которые предоставляются для приобретения сооветствующего права на гладкоствольное охотничье и пневматическое оружие (медицинское заключение, заполненная карта-заявление, справка о прохождении материальной части оружия и т.п.), в соответствии с п.12.13 Инструкции на собственника арбалетов возлагаются и обязанности по надлежащему хранению такого оружия (металлический шкаф, сейф и т.п.). Надо полагать, что в соответствии с Приложением 8 Методики [3], к таким арбалетам относятся арбалеты, обладающие признаками холодного метательного оружия, определяемые п. 5.1 Приложения 8 Методики [3] (размах лука, длина прицельной линии, усилие натяжения тетивы, и т.п.) Пунктом 12.5 Инструкции определен порядок получения разрешения на «хранение, ношение... арбалетов», из чего мы можем сделать вывод о возможности приобретения физическими лицами указанного вида холодного оружия с возможностью его перевозки, переноса, использования в спортивных целях без дополнительных разрешительных документов. Несколько иная ситуация имеет место при получении разрешения для приобретения в собственность иных видов холодного оружия, в частности, клинкового (за исключением охотничьих ножей), в отношении которого действуют абзац 9 п. 12.2, а также абзацы 7-11 12.5 Инструкции. Так, п. 12.2 указанного нормативного акта определяет единственную цель приобретения такого оружия гражданами – коллекционирование. В связи с этим установлен менее жесткий порядок реализации права на приобретение клинкового оружия – для того, чтобы получить соответствующее разрешение необходимо подать в отдел разрешительной системы заявление установленного образца и копии платежных документов, под-

тверждающих оплату услуг разрешительной системы. После приобретения указанных видов оружия, собственник обязан зарегистрировать его в органах внутренних дел.

Но при этом существенно ограничена возможность пользования таким оружием гражданами. Исходя из норм, закрепленных в абзацах 10 и 11 п. 12.5 Инструкции, «На основании поданных документов орган внутренних дел выдает разрешение на хранение такого оружия. В разрешении ставится штамп "коллекция". В случае потребности перевозки такого оружия (для участия в выставках и т.д.) органы внутренних дел выдают разрешения на ее перевозку» [курсив мой - И.Л.], собственники холодного клинкового оружия (за исключением охотничьих ножей, порядок приобретения которых установлен абзацем 12 п. 12.5 Инструкции), не имеют права ношения указанных видов оружия, а на его перевозку необходимо дополнительное разрешения. Порядок и условия выдачи такого разрешения не определен, не определена также возможность и условия переноски (т.е. транспортировки в пешем порядке) холодного клинкового оружия.

В отношении охотничьих ножей, отнесенных в соответствии с Приложениями 1, 2 и 3 Методики [3], к холодному оружию (ножи охотничьи общего назначения, ножи охотничьи специальные двойного назначения, кинжалы охотничьи), действует правило абзаца 12 п. 12.5 Инструкции, в соответствии с которым, «охотничьи ножи приобретаются гражданами по разрешению органа внутренних дел на право хранения и ношения охотничьего огнестрельного оружия, а также арбалетов, используемых гражданами исключительно для охоты. При этом в разрешении на право хранения и ношения оружия магазином делается отметка о реализации такого ножа».

По нашему мнению, в отношении холодного клинкового оружия, не относящегося к охотничьим ножам, имеют место неоправданные ограничения, не соответствующие ни ст. 319 Гражданского кодекса Украины, ни современным реалиям. Известно, что некоторые изделия, в соответствии с Методикой, относящиеся к холодному клинковому оружию, используются, либо, в соответствии со специальными правилами, инструкциями, наставлениями, должны использоваться не только в качестве вспомогательного охотничьего оружия, но и в производственной, научно-исследовательской, спортивной деятельности. К таковым, в частности, можно отнести ножи для подводных погружений (ножи аквалангиста), использование которых, в соответствии с п. 1.3 Правил организации и проведения подводных погружений для подводных пловцов (любителей) и спортсменов – подводников [6], является обязательным для любых подводных погружений (ножи необходимы для освобождения от канатов, тросов, рыболовных сетей, в которых может запутаться аквалангист во время погружения, быстрого сбрасывания компенсаторов плавучести, других частей снаряжения в аварийных случаях, а также в некоторых других ситуациях, угрожающих жизни участника погружения). В большинстве случаев такие ножи, изготавливаемые ведущими производителями подводного снаряжения («Технодайв» и т.д.), согласно Приложению 3 Методики [3] имеют признаки холодного оружия, и в соответствии п.3.2. указанного Приложения относятся к «ножам для подводной охоты». И, в соответствии с вышеизложенным, данные ножи могут быть приобретены либо в качестве коллекционного холодного оружия, без права ношения, либо при наличии разрешения на

охотничье ружье (карабин), что, по сути, ограничивает права физических лиц на занятие подводным спортом, научно-исследовательской, творческой, иной деятельностью, связанной с подводными погружениями. Неясно, имеет ли право собственник ножа для подводного плавания, владеющий им на основании «коллекционного» разрешения, доставлять такой нож к месту погружения, и если да, то необходимо ли специальное разрешение для перевозки ножа на каждый случай выезда на водоем, каков порядок получения такого разрешения, в каких случаях может быть отказано в его выдаче. Кроме того, п. 1.3 Правил [6] прямо предписывает наличие во время погружения подводного ножа «в чехле, закрепленный в доступном для любой руки месте...», т.е. ношение ножа, являющегося холодным оружием, что, в соответствии с абзацем 10 п. 12.5 Инструкции, выходит за пределы разрешения на хранение холодного оружия, и влечет уголовную ответственность по ст. 263 ч. 2 Уголовного кодекса Украины [7] («Ношение, изготовление, ремонт или сбыт кинжалов, финских ножей, кастетов либо иного холодного оружия без предусмотренного законом разрешения...»). Исходя из указанных выше положений Инструкции, можно сделать вывод, что транспортировка (переноска, перевозка) и использование (в частности, как одного из элементов подводного снаряжения при погружениях) такого вида холодного оружия возможно только при его приобретении на основании разрешения на право хранения, ношения уже имеющегося у приобретателя огнестрельного охотничьего оружия.

Подобного рода проблемы возникают и при необходимости приобретения в собственность ножей для выживания, являющихся в соответствии с п. 1.1. Приложения 5 Методики разновидностью клинкового холодного оружия. В соответствии с п.1 Приложения 5 данные ножи «относятся к охотничьему и/или специальному снаряжению и используются как в условиях промысловой или спортивной охоты (в качестве ножей общего назначения), так и в тяжелых походных условиях, экспедициях и во время занятия спортивным туризмом, в том числе его специальными видами – альпинизмом и водным туризмом». При этом у лица, занимающегося указанными видами спорта и желающего приобрести в собственность рассматриваемый вид холодного клинкового оружия для использования его в качестве предмета снаряжения в условиях походов, экспедиций, законодательная возможность такого приобретения опять-таки ограничена наличием разрешения на право хранения огнестрельного охотничьего оружия. То есть, в обоих описанных выше случаях приобретение в собственность одного вида имущества, на которое необходимо специальное разрешение (указанные виды холодного клинкового оружия) с возможностью его использования по прямому назначению (ношения, использования в качестве инструмента для выполнения различных работ, самозащиты во время подводных погружений, походов), обуславливается необходимостью приобретения и регистрации другого вида имущества, ограниченного в обороте (огнестрельного охотничьего оружия), в приобретении которого, возможно, нет необходимости для желающего приобрести подводный нож или нож для выживания.

Помимо этого, существенную практическую сложность представляет вопрос проставления торговой организацией (магазином) отметки о реализации охотничьего ножа, являющегося холодным оружием, в разрешении на огнестрельное оружие

покупателя ножа. Специальной правовой нормы, устанавливающей форму такой записи, не существует, но очевидно, что в ней должны быть отображены основные данные относительно проданной единицы холодного оружия – вид, марка, модель, номер. И если с указанием первых трех характеристик проблем не возникает, то вписать номер охотничьего ножа в разрешение представляется возможным далеко не всегда из-за отсутствия такового на многих образцах этого вида холодного оружия, и, прежде всего, ножах импортного производства. Ведь если, в соответствии с п. 3.1. Лицензионных условий [2], все оружие (в т.ч. холодное), изготовленное в Украине, должно иметь номер, то в законодательстве иностранных государств-экспортеров такое требование может отсутствовать. Кроме того, в различных государствах критерии отнесения объекта к холодному оружию также различны, и нож, произведенный, например, в США или Республики Чехия в соответствии с национальным законодательством может и не признаваться холодным оружием, а в соответствии с правилами действующей в Украине Методики [3], он может быть отнесен к тому или иному его виду. К сожалению, ни в Инструкции [1], ни в ином действующем нормативном акте порядок нумерации безномерного импортного холодного оружия при его ввозе в Украину, не установлен, не установлены и уполномоченные государственные органы.

Таким образом, мы можем говорить о существенных недостатках действующего законодательства, регулирующего гражданский оборот холодного оружия в Украине, приводящих к нарушению прав физических лиц на владение и пользование данными объектами собственности, а также на осуществление отдельных видов деятельности, связанной с необходимостью использования указанных предметов.

Выходом из сложившейся ситуации может явиться принятие Закона Украины «Об оружии», содержащего ряд статей, посвященных обороту холодного, в частности, холодного клинкового оружия. Так, по нашему мнению, было бы целесообразно установить для приобретения клинкового холодного оружия с правом его хранения и ношения разрешительный порядок, аналогичный существующему порядку получения разрешения на гладкоствольное охотничье оружие (отсутствие неснятой либо непогашенной судимости за совершение умышленных преступлений, отсутствие противопоказаний на владение оружием по состоянию здоровья, особенно, психического). При этом, возможно, следует ввести ограничения по определенным техническим параметрам (например, длина клинка) на холодное клинковое оружие, разрешенное к ношению, при этом закрепить возможность приобретения остального клинкового оружия с целью коллекционирования. Ныне существующий порядок получения разрешения на приобретение холодного оружия с целью коллекционирования, а также на охотничьи ножи – для лиц, имеющих разрешение на хранение и ношение огнестрельного охотничьего оружия, предлагаем сохранить, добавив нормы, детально регулирующие условия и порядок транспортировки коллекционного холодного оружия, получения необходимых разрешительных документов. Следует также, по нашему мнению, закрепить обязательность нумерации импортируемого холодного оружия, если оно не имеет серийных номеров, присвоенных производителем, которая должна осуществляться импортером (продавцом)

такого оружия и за его счет, в соответствии с действующими в Украине правилами нумерации оружия отечественного производства.

Подводя итоги, следует особо отметить, что эффективное регулирование общественных отношений, связанных с оборотом оружия, регулирование, направленное на охрану общественного порядка и безопасности, предупреждение совершения преступлений и иных правонарушений, связанных с незаконным оборотом и использованием оружия, но и в то же время не связанное с необоснованными ограничениями прав владельцев оружия возможно лишь в случае принятия единого специального нормативно-правового акта высшей юридической силы – Закона Украины «Об оружии». А предложенные для включения в него нормы могут помочь устранить нечеткость и пробелы в правовом регулировании оборота холодного оружия.

Список источников и литературы:

1. Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів. Затверджено наказом Міністерства внутрішніх справ України 21 серпня 1998 р. № 622 // Офіційний вісник України – 1998. - №42 – Ст.107 (Із послідовними змінами та доповненнями)

2. Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з виробництва, ремонту вогнепальної зброї не військового призначення та боєприпасів до неї, холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, торгівлі вогнепальною зброєю не військового призначення та боєприпасами до неї, холодною зброєю, пневматичною зброєю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду. Затверджено наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва, Міністерства внутрішніх справ України 21.03.2001р № 53/213 // Офіційний вісник України – 2001. - №14 – Ст.338. (Із послідовними змінами та доповненнями)

3. Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів. Затверджено Рішення розширеного засідання секції НКМР міністерства Юстиції України з проблем трасології та судової балістики із залученням членів Координаційної ради з питань судової експертизи. Протокол від 15.01.99 року. Зі змінами та доповненнями відповідно до вказівки МВС від 21.08.99 N 19/3302./база даних «Інформаційно-правова бібліотека «Експерт-юрист».-К.:ООО «Експерт-Софт», сентябрь 2006.

4. Кондратюк Н. Свое холодное.//<http://times1.liga.net/>

5. Про право власності на окремі види майна. Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 35. – Ст. 517.(Із послідовними змінами та доповненнями).

6. Правила организации и проведения подводных погружений для подводных пловцов (любителей) и спортсменов – подводников //www.dive-zone.de/

7. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2005 г./ Под ред. Н.И. Мельника, Н.И. Хавронюка. – К.,2003. -1104 с.

Поступила в редакцию: 23.12.2006 г.

Аметка Ф. А.

ПРОБЛЕМА ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ЕКСТРАДИЦІЇ

Права людини та їх дотримання, були завжди об'єктом пильної уваги вчених, філософів, юристів, починаючи із стародавніх часів, але й на сучасному етапі розвитку суспільства, ця проблема не втратила своєї актуальності. Світова спільнота, досягнувши високого рівня цивілізації, прийняла безліч міжнародно-правових документів, що містять стандарти поведінки з правопорушниками, було створено безліч міжнародних органів по захисту прав людини. Втім практика свідчить, що ці заходи не завжди є гарантією дотримання прав людини, особливо тривожна ситуація склалася в місцях позбавлення волі. Надзвичайної актуальності набула проблема дотримання прав людини під час здійснення екстрадиції.

Необхідність вивчення даної теми обґрунтовується також і ступенем дослідження зазначеної проблеми. У вітчизняній науці питанню дотримання прав людини під час екстрадиції приділено недостатньо уваги, оскільки вчені більш розглядали різноманітні аспекти безпосередньо процедури екстрадиції. Лише побічно, в контексті боротьби з міжнародною злочинністю, свою увагу до видачі правопорушників звертали такі вчені як І.І.Лукашук, А.В. Наумов, Ю.М. Ткачевський, Л.Н. Галенська, В.П. Панова.

Важливість дослідження зазначеної теми обґрунтовується не тільки прагненням України побудувати правову державу, інтегруватися в європейське співтовариство, і зміцнити виконання європейських цінностей, зокрема дотримання прав людини, але і відсутністю належного регулювання процесу екстрадиції у вітчизняному законодавстві, що обумовлює не тільки теоретичну, але і практичну значущість цієї теми.

Проблема видачі злочинців є одним зі складних інститутів міжнародного права, тому що безпосередньо зачіпає суверенітет та юрисдикцію держав. Видача правопорушника, як акт правової допомоги складається з юридичних дій, певних процедур і стадій, врегульованих нормами міжнародного і внутрішньодержавного права. При реалізації міжнародно-правових заходів боротьби зі злочинністю не можна ігнорувати визнані цивілізованим міжнародним співтовариством прав людини й варто опиратися на правові гарантії особи, у відношенні якої здійснюються примусові заходи. У сучасному міжнародному праві принцип дотримання прав і свобод людини є імперативною нормою, що закріпило обов'язок держав охороняти права людини. У зв'язку з чим, виникає необхідність ретельного вивчення проблеми, для запобігання можливого порушення прав людини під час здійснення екстрадиції.

Багато демократичних країн світу на національному рівні закріпили певні механізми захисту прав людини, і зокрема правопорушників. Так, наприклад, у законодавстві Великобританії передбачено, що ніхто не може бути виданий або утримуватися під вартою для видачі іншій державі, якщо вимога про видачу фактично

пред'явлена з метою обвинувачення або покарання особи, у зв'язку з національною, релігійною, расовою приналежністю, або політичним поглядам.

Найбільш актуальною на сучасному етапі є проблема реалізації права особи на захист. Згідно норм міжнародного права, екстрадиція здійснюється відносно не вже засудженої особи, а обвинуваченої, тому виникає один з досить болочих і складних процесуальних питань інституту екстрадиції, а саме про перевірку обґрунтованості висунутого обвинувачення з боку держави, а також забезпечення права на захист підозрюваної особи [1, С.531]. Європейська Конвенція про видачу правопорушників 1957 р. закріплює принцип «не можна судити двічі за одне й теж правопорушення», причому видача не здійснюється якщо особа не тільки вже засуджена, але і якщо вона виправдана або амністована згідно постанови судового органу країни, у якій вимагають видати правопорушника.

Сучасне міжнародне право встановило заборону на застосування в якості покарання смертної кари. Але деякі країни застосовують цей негуманний вид покарання, тому, з метою захисту прав людини, міжнародне право закріплює підстави для відмови в видачі особи, якщо в якості покарання, передбачається застосування до правопорушника страти, згідно до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. У випадку видачі особи, запитуюча сторона повинна надати гарантії того, що при винесенні смертного вироку, він не буде приведений у виконання [2, С.1116].

Міждержавні угоди про екстрадицію повинні відповідати вимогам хартії прав людини, тому, якщо судова система запитуючої держави не відповідає вимогам Європейської конвенції прав людини, у видачі може бути відмовлено [2, С.1116]. Екстрадиція також не може бути застосована відносно тих запитуючих держав, де допускається жорстоке звернення із засудженими, застосовуються катування й де існує дискримінація по расових, релігійних або інших підставах.

Але, при цьому, захист прав людини не повинен стати перешкодою на шляху реалізації принципу невідворотності покарання. Цей момент відзначається і Європейським судом з прав людини, який звертає увагу на необхідність відповідного балансу між захистом інститутів демократії від злочинності, як загального інтересу, так і захистом прав індивіда [3, С. 456].

Але захистом прав затриманих, осіб що відбувають покарання, осіб які підлягають екстрадиції повинні перейматися не тільки міжнародні установи, але і національні органи держав. Так, найголовнішу роль при цьому повинні грати суди, оскільки з однієї сторони це орган, що безпосередньо здійснюють екстрадицію у більшості країн, і є гарантом захисту прав людини. У зв'язку із цим, більшість цивілізованих держав миру на національному рівні закріпило судовий контроль за дотриманням прав людини при здійсненні екстрадиції.

Значну функцію при захисті прав екстрадируємих осіб грають закордонні органи зовнішніх відносин держав. За даними дипломатичних представництв і консульських установ України за кордоном близько 10 тисяч громадян України були арештовані (затримані) або іншим шляхом позбавлені волі, понад 2,5 тис. громадян відбували покарання по вироках іноземних судів. Слід зазначити, що насправді наведені цифри можуть бути значно більшими, оскільки не завжди консульським

установам України стають відомі факти арешту (затримки) громадян України. По-перше, це пов'язане з тим, що правоохоронні органи деяких країн, зокрема Канади й держав ЄС, посилаючись на Віденську конвенцію про консульські відносини 1963 р., інформують іноземні дипломатичні представництва й консульські установи про арешт їхніх громадян тільки на вимогу самих арештованих. По-друге, ряд країн порушують положення двосторонніх консульських угод щодо обов'язкового інформування консульської установи України про факт затримки або арешту громадян України [4, С. 102]. При цьому, Віденська конвенція про консульські відносини 1963р., яка ратифікована Україною, закріплює права й обов'язки дипломатичних представництв і консульських установ держав по захисту громадян України, арештованих (затриманих), засуджених або іншим способом позбавлених волі на території іноземних держав [5, С. 315].

В двосторонніх міждержавних угодах про взаємну правову допомогу закріплюються положення про те, що компетентні органи кожної зі сторін зобов'язані у всіх випадках негайно (як правило, протягом 3-х діб) повідомляти консульські установи іншої сторони договору, акредитованої на її території, про факт арешту (затримки) її громадянина. Однак передбачається обов'язок сторін по такому інформуванню тільки на вимогу особи, позбавленої волі. У свою чергу, на території України мають місце випадки несвоєчасного інформування Міністерства закордонних справ про затримку іноземних громадян. Тому при затримці іноземного громадянина за заявою про розшук правоохоронного органа іноземної держави або при наявності даних про здійснення їм злочину на території іншої держави, необхідно негайно інформувати в порядку підпорядкованості УВС, МВС, НЦБ Інтерполу в Україні, прокуратуру області або прирівняну до неї прокуратуру, а також консульської установи.

Значущу роль, при захисті прав екстрадируємих осіб грають органи прокуратури. Вивчення практики дотримання законодавства по екстрадиції показало, що правоохоронні органи на місцях допускають порушення вимог Конвенції про правову допомогу й правові відносини по цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993р. й інших міжнародно-правових угод. Зокрема, у Генеральну прокуратуру України надходять запити з порушенням строків їхньої підготовки, без додатка всіх необхідних документів, з порушенням вимог оформлення документів. Всі ці недоліки змушують Генеральну прокуратуру повертати запити на доробку або запитувати додаткові відомості, що спричиняє порушення прав. Мають місце випадки, коли органи внутрішніх справ, затримавши особу за заявою про розшук правоохоронних органів іноземної держави, інформують тільки останніх, не повідомляють про затримку органам прокуратури України, а прокурори на місцях не виявляють таких фактів і не доводять до відома Генеральну прокуратуру. В результаті такі особи довгий час утримуються під вартою, а іноді й звільняються з-під її до надходження й розгляду клопотань про їхню видачу, а Генеральна прокуратура через свою неінформованість не в змозі повідомити компетентні центральні органи іноземних держав про затримку обвинувачуваних і прискорити підготовку відповідних клопотань.

Запити правоохоронних органів України по екстрадиції залишаються без розгляду у випадках, коли мова йде про видачу осіб, які є громадянами запитуваної держави й не підлягають видачі. У цих випадках Генеральною прокуратурою ініціаторам видачі роз'яснюється можливість залучення винних до кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому ст. ст. 72, 73 Конвенції й відповідних положень інших міжнародних договорів. Мають місце факти, коли на території закордонних країн по заявах про розшук правоохоронних органів України затримуються особи, щодо яких не обрана запобіжний захід - взяття під варту, або кримінальна справа закрита, а розшук не припинений. У таких випадках Генеральна прокуратура змушена вживати заходів до негайного звільнення цих осіб з під варту, звертаючись із відповідними запитом в органи іноземних держав [6, С. 65]. У цьому випадку необхідно підсилити органами прокуратури нагляд за дотриманням чинного законодавства, пов'язаного з екстрадицією осіб, і при перевірці звернути увагу на обґрунтованість утримання під вартою іноземних громадян, осіб без громадянства. При цьому існує інша проблема - затягування розгляду справ як в українських, так й іноземних судах. На засіданні науково-консультаційної ради Верховного суду України також було відзначено, що механізм виконання європейських конвенцій з питань карного судочинства є занадто складним, що приводить до тривалого рішення питань, пов'язаних з наданням правової допомоги по кримінальних справах [7, С. 4].

Таким чином слід зауважити, незважаючи на те, що права людини закріплені в більшості міжнародно-правових, в законодавствах більшості країн, їх реалізація національними органами, а зокрема правоохоронними органами є недосконалою, що приводить до порушення прав людини під час екстрадиції, тому важливо, перш за все на національному рівні удосконалити механізми по виконанню міжнародних зобов'язань держав у сфері прав людини.

Список джерел та літератури:

1. Международное право: учебник/ Отв.ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – 2 –е изд., перераб и доп. – М.: Международные отношения, 2005. – 816 с.
2. Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога. Кн.1. Збірник документів. – К. – 1996. – С. 1116.
3. Европейская конвенция о выдаче правонарушителей // Права человека: сборник международных документов. – Варшава. – 2002. – С. 456 – 457.
4. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної ради України з прав людини. — К., 2003. — С. 102-103.
5. Юридический ежегодник ООН 1972г. - Нью-Йорк, 1978. - С.314-325
6. Кравчук С. Застосування законодавства, що регулює питання екстрадиції // Право України. - 1998. - № 8. - С.64 – 69.
7. Буткевич В.Г. Європейський суд з прав людини та українське судочинство: питання взаємодії//Вісник Верховного Суду України. - 2004. - №4. - С.2-8.

Поступила в редакцію: 23.12.2006 г.

Шиманович О. М.

УСУНЕННЯ НЕДОЛІКІВ РІШЕННЯ СУДОМ, ЯКИЙ ЙОГО УХВАЛИВ

Ухвалене судом рішення повинно бути законним, обґрунтованим, повним, визначеним і безумовним. Порушення й недотримання цих вимог свідчатиме про те, що таке рішення має недоліки. Недоліки судового рішення повинні бути усунені. Але внаслідок дії такої правової категорії, як незмінність після проголошення рішення суд, який його ухвалив, не може сам скасувати або змінити це рішення. Це принципове правило, що гарантує стабільність рішення.

Зміна рішення судом, який ухвалив це рішення, суперечить принципу розгляду справ на підставі внутрішнього переконання суддів. На підставі внутрішнього переконання, яке склалося в результаті розгляду в судовому засіданні всіх обставин справи в їх сукупності, судом може бути зроблений тільки один висновок у справі. У зв'язку з цим закон не допускає зміни рішення судом, який його ухвалив. Помилки, які допускаються судом при винесенні рішення, можуть бути виправлені судом вищої інстанції. Таке загальне правило, що гарантує стабільність судових рішень. І лише у виняткових, точно визначених законом випадках (коли правильне по суті рішення має недоліки, без усунення яких не можна забезпечити правильне виконання), окремі помилки в рішенні можуть бути ліквідовані судом, який їх виніс.

Питання, пов'язані із усуненням судом недоліків в ухваленому ним рішенні, є предметом розгляду та науково-теоретичного аналізу багатьох учених-процесуалістів. Наукові праці П.П. Гуреева, Т.Н. Губар, М.А. Гурвича, П.П. Заворотька, М.Й. Штефана, І.М. Зайцева, Д.М. Чечота та інших дослідників [1-6] дозволяють стверджувати про правову значимість цієї проблематики.

Але у наявних працях не одержало належного висвітлення питання чому усунення деяких недоліків у рішеннях віднесене саме до компетенції суду, який ухвалив такі рішення із недоліками, а також питання про зв'язок основного й додаткового рішень суду. До тепер не вирішене питання про строк, протягом якого можна звернутися до суду за виправленням недоліків у рішенні. Так само це питання не знайшло належної регламентації в процесуальному законодавстві. І саме це спонукає нагальність нового осмислення та наукового дослідження проблеми усунення судом недоліків в ухваленому ним рішенні. Необхідність теоретичної розробки питань, пов'язаних із усуненням судом недоліків в ухваленому ним рішенні, а також величезна практична значимість цього питання й зумовили вибір даної теми.

Метою цієї статті є дослідження кожного способу усунення судом недоліків в ухваленому ним рішенні, сприяння більш повному та якісному використанню механізму усунення недоліків рішення судом, який його ухвалив, та його вдосконаленню.

Згідно зі статтями 219-221 ЦПК України суд першої інстанції має право виправляти деякі недоліки в рішенні. До таких недоліків відносяться: описки та арифметичні помилки, неповнота та неясність рішення. Виникає правомірне питання: що загального у даних недоліків і чому їх усунення віднесене до компетенції суду першої інстанції?

Чечот Д.М. називав їх несуттєвими недоліками, що не порушують законність і обґрунтованість рішення, але в той же час або перешкоджають виконанню рішення, або в тій чи іншій формі обмежують права сторін. На його думку, несуттєві недоліки відрізняються від суттєвих, тому що не свідчать про неправильність рішення [6, с. 117]. Автор, очевидно, виходить із того, що рішення можуть бути скасовані чи змінені лише в результаті допущених суттєвих порушень. А оскільки недоліки, зазначені в статтях 219-221 ЦПК, усуваються судом першої інстанції, то вони відносяться до несуттєвих.

Але, на нашу думку, більш правильної позиції в цьому питанні дотримується І.М. Зайцев, який вважає, що кожен з вищезазначених недоліків являє собою порушення вимог, що ставляться до рішення. І кожен із них суттєвий у тому значенні, що підлягає усуненню в передбаченому законом порядку. Несуттєві помилки можна і не усувати [5, с. 69].

Крім того, неприпустимо думати, що обмеження прав сторін не викликає неправомірності рішення. Порушення прав позивача й відповідача завжди є грубими відступами від принципу законності. Якщо рішення не можна виконати через помилки, які допущені судом, неправомірність такого рішення очевидна.

Губар Т.Н. пропонує відмовитися від критерію суттєвості у визначенні аналізованих недоліків рішення через його некоректність. На її думку, зазначені порушення не впливають на законність і обґрунтованість рішення, а відносяться до його неповноти, неясності й неточності як процесуального документа [2, с. 7].

Однак дана точка зору не зовсім вірна. Тому що законність має родовий характер, вона охоплює всі вимоги, що ставляться до судового рішення. Протиставлення повноти, ясності й точності рішення його законності дуже умовно. Неповне, неясне й неточне рішення одночасно і незаконне, тому що воно ухвалене з порушенням вимог процесуального закону відносно змісту. Тому складно відмовитися від критерію суттєвості судових помилок, який закріплений законодавчо й характеризує сутність порушень, які допускаються судами. Суттєвими слід вважати помилки, які необхідно усувати для того, щоб рішення було ефективним актом захисту суб'єктивних прав.

Гурвич М.А. влучно називав порушення, що усуваються в рішеннях судом, який їх ухвалив, зовнішніми недоліками [3, с. 88]. Для них характерна очевидна невідповідність тексту судового рішення сутності вирішення конкретної справи. Недоліки, що виправляються в порядку статей 219-221 ЦПК, не стосуються суті рішення як акта правосуддя. Визначеними законом способами виправлення недоліків рішення суду, який його ухвалив, не перевіряється вирішена судом правова вимога. Характер вирішення правової вимоги роз'яснюється й уточнюється, або вирішується якась окрема її частина, яка перебуває в невід'ємному зв'язку в цілому з правовою вимогою, або ж дається лише відповідь з приводу вирішення вимоги, яка помилково не була включена в зміст рішення.

Законодавчому регламентуванню питання про виправлення недоліків рішення судом, який його ухвалив сприяли об'єктивні умови. Адже виправлення перерахованих вище недоліків можуть бути зроблені тільки судом, який розглядав справу по суті. Неточність і неясність висловлень у рішенні може пояснити лише той, хто до-

пустив такий недолік. Лише той суд, який розглядав справу і вирішив питання про право, може точно зазначити розмір присудженого, оскільки вирішення цих питань перебуває в залежності одне від одного.

Саме такі обставини й зумовили існування зазначених способів виправлення недоліків рішення лише судом, який його ухвалив. Отже, суб'єктивна можливість необхідності та доцільності вирішення питань із приводу недоліків рішення викликала існування правила про усунення їх судом, який ухвалив таке рішення.

Тепер розглянемо детально кожний спосіб усунення судом недоліків в ухваленому ним рішенні. Вимога повноти зобов'язує суд в ухваленому рішенні відповісти на всі правові питання, які були передані на його вирішення. Недоліки рішення в цьому випадку можуть бути виправлені ухваленням додаткового рішення.

Додаткове рішення – це спосіб заповнення прогалин рішення судом, який ухвалив його, з питань, пов'язаних і з вирішенням справи по суті або з недотриманням судом окремих вимог процесуального законодавства.

Додаткове рішення може бути ухвалене тільки на підставі фактичних обставин, що були встановлені при розгляді справи й лише у випадках, прямо передбачених ст. 220 ЦПК. Згідно з законом додаткове рішення може бути ухвалене тоді, якщо:

1) по-перше, стосовно якої-небудь позовної вимоги, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, не ухвалено рішення (наприклад, із декількох заявлених позивачем вимог частина залишена без відповіді, немає відповіді щодо зустрічного позову відповідача).

У зв'язку з викладеним, хотілося б зазначити, що Д.М. Чечот виступає проти такого порядку. На його думку, у тих випадках, коли сторони щодо якоїсь заявленої вимоги не давали пояснень і не надавали доказів, і в рішенні ця вимога відсутня, то сторони повинні мати право просити про ухвалення додаткового рішення, а не оскаржувати таке рішення в апеляційному порядку чи пред'являти новий позов. Чечот Д.М. вважає такий порядок доцільним, обґрунтовуючи це тим, що: а) ухвалення додаткового рішення відбувається у відкритому судовому засіданні з обов'язковим викликом сторін. Отже, суд має можливість ознайомитися з їх поясненнями, вимагати надання доказів і на основі цього ухвалити додаткове рішення; б) відсутність у сторони права просити суд про ухвалення додаткового рішення, якщо суд зі своєї вини не ухвалив рішення з будь-якої із заявлених позивачем вимог, а необхідність у цьому випадку пред'являти новий позов чи оскаржувати рішення призводять лише до затягування процесу; крім того, невирішену вимогу доцільніше розглядати з первісним позовом і в сукупності з тими доказами, що були представлені в перше судове засідання; в) і нарешті, необхідність для позивача пред'являти новий позов пов'язана з оплатою цього нового позову державним митом, що веде до обмеження інтересів позивача, який змушений вносити держмити двічі [7, с. 170].

Однак така пропозиція суперечить сутності додаткового рішення, властивості незмінності й принципу безпосередності. За допомогою додаткового рішення неприпустимо вирішувати питання, які не були предметом судового розгляду при розгляді справи по суті;

2) по-друге, суд, вирішивши питання про право, не зазначив точної суми грошових коштів, які підлягають стягненню, майно, яке підлягає передачі, або дії, які

треба виконати (наприклад, розділивши між подружжям спільно нажите майно, суд не вказав тих речей, що підлягають передачі кожній зі сторін. Тобто суд замість остаточного рішення ухвалив проміжне й унеможливив його виконання). Також додатковим рішенням виправляється рішення суду, ухвалене на користь кількох позивачів, без зазначення, що стягнення є солідарним, або в якій частині рішення стосується кожного з них;

3) по-третє, суд не вказав про негайне виконання рішення у випадках, коли рішення суду підлягає обов'язковому негайному виконанню (наприклад, про стягнення аліментів – у межах суми платежу за один місяць);

4) по-четверте, судом не вирішено питання про судові витрати. Тобто суд ухвалив рішення, яке відповідає вимогам ст. 215 ЦПК, але при цьому в резолютивній частині він не зазначив як розподіляються судові витрати.

Перелік підстав для ухвалення додаткового рішення розширеному тлумаченню не підлягає. При порушенні питання про ухвалення додаткового рішення з інших підстав, в п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України № 11 “Про судові рішення”, зазначено, що суд ухвалою відмовляє в його прийнятті.

Неодмінною умовою, залежно від якої поставлена можливість ухвалення додаткового рішення, є наявність єдиної фактичної основи (встановлені в судовому засіданні обставини та досліджені по суті докази). Суд доповнює власне рішення, приводячи його у відповідність зі змістом розглянутої ним справи. Якщо єдина фактична основа відсутня, ухвалювати додаткове рішення не можна. Такий недолік буде усувати суд вищої інстанції.

Отже, якщо в журналі судового засідання немає даних про здійснення відповідних процесуальних дій, дослідження фактичних даних, то відповідно не можна ухвалити додаткове рішення. Тобто тоді, коли вимога хоч і була заявлена в суді, але в судовому засіданні не розглядалась, і сторони не пред'являли доказів і не давали пояснень, то вирішення такої вимоги ухваленням додаткового рішення буде безпідставне.

Таким чином, додаткове рішення не може змінити суті основного рішення або містити в собі висновки про права й обов'язки осіб, які не брали участі в справі. Усе це є гарантією об'єктивності та змагальності процесу.

Додаткове рішення може бути ухвалене з власної ініціативи суду, а також за заявою осіб, які беруть участь у справі. Відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦПК питання про ухвалення додаткового рішення може бути поставлене до закінчення строку на виконання рішення. Пропуск зазначеного в законі терміну для подачі заяви про ухвалення додаткового рішення спричиняє безумовну відмову в прийнятті заяви, якщо немає підстави для його відновлення.

Розгляд питання про ухвалення додаткового рішення проводиться судом за правилами розгляду в суді цивільної справи, з дотриманням усіх принципів цивільного процесу. Особи, які беруть участь у справі, повідомляються про день і місце розгляду питання, однак їх неявка не перешкоджає розгляду справи. Заява про ухвалення додаткового рішення державним митом не оплачується.

Додаткове рішення ухвалюється у вигляді окремого процесуального документа за правилами ухвалення основного рішення й зміст його повинен відповідати вимо-

гам, що ставляться до судового рішення. Додаткове рішення є самостійним об'єктом оскарження. Якщо суд не знаходить підстав для ухвалення додаткового рішення, то він постановляє ухвалу про відмову в ухваленні додаткового рішення. На додаткове рішення чи на ухвалу суду про відмову ухвалити його може бути подана скарга. Якщо на рішення подана апеляційна скарга й порушене питання про додаткове рішення, суд зобов'язаний спочатку ухвалити додаткове рішення, а потім направити справу для розгляду в апеляційну інстанцію.

Хотілося б звернути увагу на те, що Т.Н. Губар зазначає, що додаткове рішення хоча і заповнює недоліки основного, не може розглядатися як складова частина основного рішення, оскільки кожне з них є самостійним процесуальним документом. Тому всі правові наслідки настають для кожного рішення окремо з моменту їх проголошення. Про самостійність основного й додаткового рішень свідчить і те, що вони можуть виконуватися, у певних випадках, незалежно одне від іншого [2, с. 12-13].

Однак, на наш погляд, зв'язок основного й додаткового рішень не може викликати сумнівів. Він зумовлений, насамперед, тим, що їх основою є загальний предмет судового розгляду. Додаткове рішення доповнює основне, вони ухвалені у відношенні тих самих суб'єктів, у ряді випадків їх виконання може здійснюватися тільки одночасно. Додаткове рішення, як і основне, є актом застосування закону, що приписує певну поведінку сторонам. Воно ухвалюється органом державної влади в суворо встановленому процесуальному порядку. Додатковому рішенню, що набрало законної сили, властиві всі правові наслідки законної сили судового рішення. Додаткове рішення невіддільно від основного рішення, тому що обидва вони складають єдиний акт застосування права до спірних правовідносин. Воно, заповнюючи прогалини основного рішення, остаточно підбиває підсумок усієї судової діяльності з вирішення спору й захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права. Отже, сутність додаткового рішення полягає у тому, що воно є актом захисту права.

Наступним способом усунення недоліків судом в ухваленому ним рішенні є виправлення описок та арифметичних помилок у судовому рішенні. Опискою вважається механічна помилка, допущена при викладі рішення. Описка може також виявлятися в граматичній чи стилістичній помилці, яка спричиняє неточний виклад змісту рішення чи перекручення його значення. Прикладом описки може бути неправильне зазначення в рішенні найменування сторін. Так, назва сторін у резолютивній частині рішення може не співпадати з назвою у вступній частині. Інколи в рішеннях перекручуються прізвища, ім'я та по батькові. Також трапляються випадки, коли суди допускають описки у визначенні предмета присудження. Назва деяких предметів, вказаних у резолютивній частині рішення, не відповідає описовій.

Приводом для внесення виправлення в рішення може бути і невідповідність тих самих даних у різних частинах рішення, зрозуміло, якщо вона викликана опискою, а не є результатом необґрунтованості рішення. Під виглядом виправлення описки не може змінюватися суть рішення.

Арифметичною помилкою є помилка, допущена при здійсненні арифметичних дій. До арифметичної помилки не може бути віднесена помилка, пов'язана з застосуванням неправильної системи числення. При виправленні арифметичної помилки в судовому рішенні не можна змінювати його суть або розглядати питання, які не

були предметом розгляду суду. Стабільність змісту рішення не порушується, його суть залишається незмінною – рішення, як було позитивним або негативним, таким воно і залишається.

Необхідно уточнити, що неправильне визначення суми, яка підлягає стягненню, може бути як наслідком арифметичної помилки, так і наслідком застосування неналежного закону, що передбачає неприпустимі в даному випадку правила розрахунків суми, яка підлягає стягненню. В останньому випадку суд не має права сам виправити таку помилку. Виправлення можливе тільки в апеляційному порядку.

Ми поділяємо точку зору висловлену В.І. Казанцевим і С.Я. Казанцевим, що, виправляючи описки чи арифметичні помилки, суд змінює не зміст суті ухваленого рішення, а зміст написаного. За допомогою цього способу усунення недоліків у судовому рішенні суд приводить у відповідність присуджене з викладеним у рішенні [8, с. 157].

Тому зміна змісту судового рішення, зміна присуджених платежів буде порушенням вимог обґрунтованості й законності, а прийнята судом така ухвала, безумовно, підлягатиме скасуванню.

Цивільний процесуальний порядок розгляду судом питання про виправлення описок та арифметичних помилок у рішенні суду врегульований ст. 219 ЦПК. Необхідно провести спеціальне судове засідання з повідомленням осіб, які беруть участь у справі. Однак їх неявка не перешкоджає розгляду питання про внесення виправлень, якщо в суду є дані про належне повідомлення цих осіб про час і місце розгляду заяви. Процес із цього приводу може бути порушений будь-ким із осіб, які беруть участь у справі. Суд також має право з власної ініціативи розпочати розгляд справи про виправлення описок і арифметичних помилок.

Закон не встановлює строку, протягом якого можна звернутися до суду за виправленням описок і арифметичних помилок. Але судова практика та вчені додержуються правила, що питання про внесення виправлень може бути порушене в межах строку для пред'явлення рішення до виконання. Внесення виправлень у рішення, які не підлягають виконанню в примусовому порядку, не обмежується будь-яким терміном. Якщо відновлюється строк примусового виконання рішення, то відповідно продовжується строк і для внесення виправлень у це рішення [9, с. 175].

Але П.П. Заворотько та М.Й. Штефан вважають, що такі виправлення можуть бути зроблені й після виконання рішення. Так, наприклад, позивач (стягувач) просить письмово суд передати виконавчий лист до виконання і тільки з одержаної суми довідається, що в рішенні допущена описка або арифметична помилка. Також необхідність виправлення описки або арифметичної помилки може виникнути з ініціативи боржника, який виконав рішення, в результаті допущеної в ньому помилки, у більшому розмірі й просить внести до нього зміни, щоб повернути переплачену суму. Тому, на їх погляд, було б неправильно позбавити сторону права на порушення процесу про виправлення помилки після виконання рішення, оскільки іншим способом такий недолік виправити неможливо [4, с. 170].

Однак, на нашу думку, для внесення виправлень у рішення необхідна умова – ускладнення чи неможливість його виконання. Після виконання рішення і з пропуском строку, протягом якого воно може бути пред'явлене до примусового виконання, умова

ця зникає, а отже, у рішенні не може бути виправлена описка чи арифметична помилка, закріплюються в постановленій судом ухвалі. Ухвала оформляється як окремий процесуальний документ, додається до справи й з цього моменту є складовою частиною судового рішення.

І останнім способом усунення недоліків у судовому рішенні є роз'яснення рішення. У рішенні повинна бути дана відповідь на головні питання справи. Згідно з вимогою ясності в рішенні суд повинен вказати повну й правильну назву сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, чітко сформулювати своє судження відносно їх прав і обов'язків із тим, щоб рішення було належним чином виконане. У судовому рішенні не повинно міститися умов, що спричиняють спір при виконанні рішення. Неясно викладене рішення не може виконати завдання цивільного судочинства, що стоять перед судом і ускладнюють його виконання. Невиконання цієї вимоги можна виправити роз'ясненням рішення.

Згідно зі статтею 221 ЦПК підставою роз'яснення рішення є його неясність. Суд вправі роз'яснити ухвалене рішення у випадку неясності, але при цьому не може бути змінений його зміст. Суд не може під видом роз'яснення змінити, хоча б частково, суть рішення, а повинний тільки викласти його в більш повній і ясній формі. Необхідність викладу первісного тексту в більш повній формі практично виникає, коли рішення схематичне, окремі його формулювання занадто стислі, внаслідок чого ускладнене сприйняття змісту в цілому. У зв'язку з цим суддя змушений розшифрувати власні висновки.

Як правильно вважає М.А. Гурвич, неприпустимим порушенням меж права суду на роз'яснення своїх рішень є не тільки розширення обсягу рішення, включення в нього нових положень, але й обмеження його змісту шляхом виключення з нього положень, які містяться в ньому [3, с. 91].

Суд за своєю власною ініціативою рішення не роз'ясняє. Право на порушення цивільного процесу про роз'яснення рішення надане особам, які беруть участь у справі, а також державному виконавцю (ст. 28 Закону України "Про виконавче провадження"). Позбавлення державного виконавця такого права не відповідало б суті роз'яснення судового рішення. Розвиваючи цю думку, хотілося б зазначити, що на наш погляд, правом на звернення до суду за роз'ясненням рішення мають бути наділені не тільки державні виконавці, а й усі інші органи державної влади, юридичні та посадові особи, які за законом мають право на виконання рішення (органи РАЦС, органи опіки та піклування, податкові органи, кредитно-фінансові установи та ін.).

Право вимагати роз'яснення рішення обмежено певним строком. Роз'яснення рішення не допускається, якщо рішення звернене до виконання чи минув строк, передбачений законом для пред'явлення його до примусового виконання, і цей строк не поновлений. Якщо рішення виконано частково, то роз'яснення повинно стосуватися тієї частини, яка не виконувалася, але за умови, що строк для пред'явлення рішення ще не закінчився. Заява про роз'яснення рішення, яка подана після закінчення строку для його примусового виконання, залишається без розгляду. Роз'яснення судових рішень, які не підлягають виконанню в примусовому порядку, не повинні обмежуватись будь-яким терміном.

Питання про роз'яснення рішення розглядається судом у судовому засіданні в десятиденний строк. Особи, які беруть участь у справі, повідомляються про час і місце засідання, однак їх неявка не є перешкодою для розгляду питання про роз'яснення рішення. Ухвала про роз'яснення рішення постановляється судьєю у нарадчій кімнаті у вигляді окремого документа. Ця ухвала повинна розглядатися як складова частина судового рішення. Ухвала суду з приводу роз'яснення рішення чи відмови в роз'ясненні може бути оскаржена.

Отже, роз'яснення рішення є способом усунення недоліків у судовому рішенні з метою уточнення й більш ясного викладу істинного змісту рішення.

Таким чином, на підставі вищевикладеного можна зробити наступний висновок: надання судам права самим усувати деякі недоліки, допущені ними при ухваленні рішення, є надійною гарантією швидкого здійснення відновлених судом прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Подальше удосконалення норм, що регулюють питання ухвалення додаткового рішення, роз'яснення рішення суду і виправлення опісок та арифметичних помилок у судовому рішенні, буде більшою мірою сприяти розширенню цих гарантій.

Список источников и литературы:

1. Гуреев П.П. Судебное разбирательство гражданских дел. – М.: Госюриздат, 1958. – 199 с.
2. Губарь Т.Н. Устранение судом недостатков в вынесенном им решении: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1974. – 19 с.
3. Гурвич М.А. Решение советского суда в исковом производстве. – М.: ВЮЗИ, 1955. – 128 с.
4. Заворотько П.П., Штефан М.Й. Судове рішення. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 188 с.
5. Зайцев И.М. Устранение судебных ошибок в гражданском процессе. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1985. – 135 с.
6. Чечот Д.М. Постановления суда первой инстанции по гражданским делам. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. – 166 с.
7. Чечот Д.М. Разъяснение и толкование решений // Учёные записки Ленинградского юридического института. – 1954. – Вып. 6. – С. 168-174.
8. Казанцев В.И., Казанцев С.Я. Гражданский процесс. – М.: Академия, 2003. – 240 с.
9. Чернооченко С.І. Цивільний процес України. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 308 с.

Поступила в редакцию: 23.12.2006 г.

Трибуна молодого ученого

Борисенко Г. О.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Значення туристичного бізнесу в Україні і за кордоном постійно зростає. Туризм набирає все більше значення для міжнародних зв'язків і є стимулом для оживлення економічного стану країни і регіонів. Для деяких країн туризм є єдиним двигуном економічного зростання. Кенія, Кіпр, Мальта, Болгарія, Туреччина, Греція – це ті країни, де уряди стимулюють розвиток туристичної галузі, туризм – це одне з основних джерел надходження капіталу і іноземних інвестицій. Як Україна, так і багато країн стикаються з різноманітними проблемами на шляху розвитку туристичної галузі, серйозною перепорою може стати навіть податкова система. Загальновідомо, що одним з найважливіших важелів стимулювання ринкової економіки є оподаткування. Податки впливають на результати економічної діяльності платників, тому податкова система може зацікавити платників податків або ні. Потенціал податкової системи, як "вбудованого регулятора" активно використовується багатьма країнами світу. В них йде мова про підтримку, розвиток туризму, про поліпшення матеріальної бази туризму, про створення економічних умов для розвитку туристської галузі шляхом надання податкових та інших пільг.

У науковій літературі багато уваги приділено окремо питанням раціоналізації податкової системи та розвитку туристичного бізнесу в країнах. Наприклад, над напрямками вдосконалення податкової системи України, зокрема непрямого оподаткування, працювала Г.В. Бех [1]; В.О. Пологою досліджено державно-адміністративні, нормативно-правові, фінансово-кредитні, податкові та соціально-психологічні засоби впливу на підвищення ефективності функціонування туристичних підприємств [2], Н.А. Опанасюк проаналізувала основні елементи конституційно-правових засад туризму в Україні, здійснила аналіз норм законодавства України про туризм щодо відповідності Конституції України, чинному законодавству, новітнім світовим тенденціям законотворчості у даній сфері [3]. Останнім часом з'явилося немало фундаментальних робіт, присвячених удосконаленню податкової системи України. Проте раціоналізації податкової системи у сфері туризму, запозиченню певних принципів оподаткування у інших держав до національного законодавства приділялося недостатньо уваги.

Мета статті — дослідження окремих податкових норм в міжнародній практиці оподаткування в сфері туризму, визначення певних напрямків вдосконалення податкової системи України, а саме справляння податку на додану вартість.

Новизна даної наукової статті полягає в тому, що автором вперше в юридичній науці сформульовано пропозиції щодо оптимізації непрямого оподаткування в туристичному бізнесі.

На сучасному етапі розвитку наша держава робить перші кроки на шляху встановлення тісніших зв'язків з іншими державами, щоб посісти гідне місце у світовому економічному просторі серед розвинених країн, знайти власний напрямок ефективної інтеграції, який би якнайкраще відповідав національним інтересам і враховував наявні ресурси, географічне положення, потенційні можливості.

В розвинутих країнах податкові питання давно вже займають почесне місце у фінансовому плануванні підприємств. В умовах високих податкових ставок неправильний або недостатній облік податкового фактора може привести до несприятливих наслідків або навіть викликати банкрутство підприємства. З іншого боку, правильне використання передбачених податковим законодавством пільг і знижок може забезпечити не тільки збереження одержаних фінансових накопичень але і можливості розширення діяльності, інвестицій за рахунок економії на податках або навіть повернення податкових платежів з бюджету. Наприклад, в Німеччині податкова політика будується в напрямку розширення податкових пільг для підприємців, що надають екскурсійні послуги. Так, значні податкові пільги одержують фірми, що інвестують капітал в східні землі. До того ж, в цій країні стимулюється розвиток сучасних галузей промисловості в сільській місцевості. Старовинні квартали Любека – містечка, яке активно навідується туристами, були збережені завдяки тому, що фірми, які займаються їх реставрацією, одержали серйозні знижки по сплаті податків. В Болгарії основна увага сконцентрована на розвитку нового туристичного законодавства, поліпшенні інфраструктури і якості обслуговування туристів, підготовці кваліфікованих гідів для проведення спеціалізованих турів. Завдяки цьому вже до 2007 року Болгарія планує завоювати титул ведучої країни альтернативного туризму не тільки на Балканському півострові, але і у всій Східній Європі.

Наша країна багата центрами культурно-історичного туризму, які лежать в стороні від основних туристичних маршрутів і чекають своїх інвесторів. Немало місць, що мають історичну цінність, знаходяться в зруйнованому стані і туристичні підприємства не мають можливостей за свій рахунок відновлювати ці міста, тому що більша частина доходу іде на сплату податків. Направлені до бюджету податкові платежі держава не може вкладати в реставраційні роботи, будівництво сучасної туристської інфраструктури – завжди знаходяться більш нагальні потреби для використання бюджетних коштів. Тому вихід вбачається в зниженні податкового тягаря для суб'єктів господарювання туристичної галузі.

На нашу думку, реорганізацію податкової системи необхідно розпочинати з реформування процедури адміністрування податку на додану вартість, встановлення податкових пільг для туристичних підприємств із зазначеного обов'язкового платежу. Податок на додану вартість - це податок на вартість, додану факторами виробництва (робоча сила, капітал, земля) даної організації. Звідси і особливості його обчислення, сплати, відшкодування і обліку. Для туристських організацій велике значення має об'єм реалізації послуг як база оподаткування для визначення податку на додану вартість. Сума податку на додану вартість, що підлягає внесенню до бюджету, визначається як різниця між сумами податку, одержаними від туристів за реалізовані їм послуги і сумами податку, фактично

сплаченими постачальникам за матеріальні ресурси (роботи, послуги), вартість яких відноситься на витрати виробництва.

В розвинених країнах поняття податку на додану вартість, розмір податкових ставок, податкові пільги та інші елементи податкового механізму регламентуються спеціальним податковим законодавством. Наприклад, в деяких зарубіжних країнах – Німеччина, Греція, Грузія, Росія, та ін. податкові норми містяться в податкових кодексах. В Російській Федерації в серпні 2000 р. був прийнятий Федеральний закон „Про введення в дію частини другої Податкового кодексу Російської Федерації і внесення змін в деякі законодавчі акти Російської Федерації про податки” № 118-ФЗ, де розділ 21 цілком присвячений податку на додану вартість [4]. В Україні єдиним кодифікованим нормативним актом про податки поки що не існує. Є окремий Закон України „Про податок на додану вартість”, в якому відображені основні положення порядку визначення оподаткованого обороту, механізм його обчислення, об’єкти пільгового оподаткування та ін. [5]. Крім Закону України „Про податок на додану вартість” до податкового законодавства належать і багато інших нормативних актів, що часто приводить до їх суперечності через неузгоджені та не систематичні внесення змін та доповнень до них. Наприклад, при купівлі туристичною фірмою легкового автомобіля, згідно ст. 7.4.2. Закону України „Про податок на додану вартість” сума такого податку відноситься до валових витрат підприємства, однак склад валових витрат регламентується не цим Законом, а Законом України „Про оподаткування прибутку підприємства” [6]. З тексту норми Закону України „Про податок на додану вартість” випливає, що всю ціну, заплачену за транспортний засіб (з урахуванням податку на додану вартість) туристичне підприємство може рахувати у валових витратах, але про можливість віднесення податку на додану вартість у валові витрати суб’єкта господарювання в Законі України „Про оподаткування прибутку підприємства” нічого не сказано. Таким чином, закони вступають в суперечність один до одного, а платник податків зобов’язаний не порушувати жодної норми законів.

Поряд з цим, національні податкове законодавство входить в певні суперечності з нормативними актами, які регулюють сплату податку на додану вартість в інших країнах, що призводить навіть до небажання зарубіжних туристичних підприємств співпрацювати з українськими колегами. Так, в Російській Федерації туристські організації є платниками податку на додану вартість відповідно до ст. 148 „Місто реалізації послуг” розділу 21 Податкового Кодексу РФ. Норма цієї статті закріплює порядок обчислення податку на додану вартість в залежності від місця реалізації послуг: якщо місцем реалізації визнається територія Російської Федерації, то ці послуги в даний час оподатковуються на додану вартість по ставці 18%. Якщо послуги надаються за межі території Російської Федерації, то податок на додану вартість на них не нараховується. Це положення розповсюджується на послуги, що надаються туроператором. Турагенти сплачують податок на додану вартість з суми комісійної винагороди по ставці 18%. В Україні особливості оподаткування туристичних послуг регламентується в ст.8 Закону України „Про податок на додану вартість” і істотної різниці в оподаткуванні внутрішнього і виїзного туризму між Україною і Росією не існує, але в Росії послуги

в'їзного туризму не оподатковуються, а в Україні з 31 березня 2005 року оподаткування послуг в'їзного туризму здійснюється на загальних підставах, передбачених Законом України „Про податок на додану вартість”. Це вимушує туроператорів, що працюють в основному через спрощену систему оподаткування, або підвищувати вартість турпродукта пропорційно введеному податку на додану вартість, або, не підвищуючи ціни, сплачувати податок на додану вартість за свій рахунок. Природно, ні той, ні інший варіант не влаштовує українських туроператорів і їх іноземних партнерів, які купуючи турпродукт в Україні, вимушені сплачувати і нарахований податок на додану вартість. В сукупності з коливанням курсу валют, підвищенням вартості комунальних послуг, енергоносіїв, неприйняття до початку літнього сезону 2006 року закону про введення нульової ставки податку на додану вартість - призвело до значного подорожчання туристичного продукту для іноземців. В результаті потік туристів з країн СНД (Росії, Білорусі, Молдови) в порівнянні з 2005 роком значно скоротився.

До того ж, останнім часом і польські туроператори стали уникати співпраці з українськими колегами. Вони вважають за краще працювати безпосередньо з пансіонатами, здравницями, приватними міні-готелями, що нерідко працюють в „тіні”, оплачувати їх послуги готівкою, тим самим взагалі ухиляючись від сплати податків. Судячи зі статистики туристичних компаній, кількість польських туристів, що в'їжджали до України в 2005 році - в 2006 році скоротилася в 3 рази, хоча офіційна статистика свідчать про те, що турпоток з Польщі до України щорічно збільшується в середньому на 20%.

Білоруські туристи стали віддавати перевагу відпочинку в Румунії. Ще два-три роки тому білоруси практикували відносно дешеві тури по Криму. Подорожчанням туристичних і супутніх послуг в Україні, відміною нульової ставки податку на додану вартість і підвищенням цін на енергоносії і паливо (перш за все на бензин) уміло скористувалися румунські туроператори, запропонувавши громадянам Білорусії відпочити не дорожче, ніж в Криму. Суб'єкти румунського турбізнесу навіть зацікавлені в зниженні цін на свої послуги – за залучення в країну певної кількості туристів кожному з них надається грант від держави – EUR 0,5 млн!

Знову ж таки, наголошуючи на послабленні податкового навантаження на суб'єктів господарювання, що надають туристичні послуги, шляхом введення додаткових пільг при сплаті податку на додану вартість, наведемо приклади практичної реалізації зазначених засад в інших державах. В Тунісі, бажаючи забезпечити приплив іноземного капіталу, прийнято законодавство, що передбачає надання великого комплексу податкових пільг для міжнародних компаній, зайнятих в туризмі, харчовій і сільськогосподарській промисловості, сфері обслуговування. Міжнародні торгові компанії також можуть одержати дозвіл на ведення на території цієї країни бізнесу з пільговим оподаткуванням. Основним змістом їх діяльності є експорт товарів і послуг. Компаніям, що частково працюють в системі експорту надаються податкові пільги, зокрема звільнення від сплати податку на додану вартість [7].

В Податковому кодексі Російській Федерації закріплено достатньо широкий перелік послуг, які не підлягають обкладенню податком на додану вартість, зокрема

послуги санаторно-курортних, оздоровчих організацій і організацій відпочинку, розташованих на території Російської Федерації, оформлені путівками або курсівками, документами суворої звітності, що істотно знижує вартість путівки „турпродукта”. В Україні подібною пільгою користуються тільки діти до 18 років.

В Російській Федерації туристські організації відповідно до ст. 145 розділу 21 Податкового Кодексу можуть бути звільнені від виконання обов'язків платника податків, пов'язаних з обчисленням і сплатою податку на додану вартість, якщо у них протягом передуючих трьох податкових періодів (податковий період - календарний місяць), тобто 3 місяця, податкова база по операціях, об'єктом оподаткування, що визнається, без урахування податку на додану вартість не перевищила 1 млн. рублів. В Україні повинно пройти 24 місяці з дати реєстрації суб'єкта господарювання в якості платника податку на додану вартість і 12 місяців отримання „понижених об'ємів доходів” (ст. 2 п. 2.3. Закону України „Про податок на додану вартість”). Таким чином, туристичні підприємства в Російській Федерації можуть ставати платниками податку на додану вартість і одержувати звільнення від його сплати в залежності від тривання туристичного або курортного сезону. Українські туристичні підприємства навіть в період міжсезоння з одержаних «невеликих» доходів вимушені сплачувати податок на додану вартість.

Податкове законодавство Російській Федерації дозволяє платникові податку на додану вартість самостійно в обліковій політиці підприємства вибрати момент визначення податкової бази”, в Україні „дата виникнення податкових зобов'язань” чітко визначена в законі – це настання першої події: отримання навіть авансового платежу при оплаті послуг або безпосереднє надання послуги. Таким чином в Російській Федерації туристичні фірми мають можливість відстрочити сплату податку на додану вартість з авансових платежів до моменту фактичного обслуговування, що дозволить скористатися „податковими вирахуваннями” виходячи з понесених витрат. Українські суб'єкти туристичної діяльності в момент надходження коштів попередньої оплати, не маючи фактичних витрат (відповідно – „податкового кредиту”) вже зобов'язані сплатити до бюджету податок на додану вартість від одержаних коштів. По закінченню ж туристичного сезону можливе виникнення заборгованості державного бюджету перед таким суб'єктом господарювання у зв'язку з великим накопиченням податкового кредиту.

В Україні також існують незручності для іноземних туристів, які бажають придбати декотрі товари чи сувеніри на згадку про країну відпочинку. Іноземці звикли отримувати сплачений податок на додану вартість при поверненні додому. На відміну від України в країнах Європейського співтовариства досить давно функціонує служба повернення грошей за сплачений при покупці товару податок на додану вартість - Global Refund. Вона покликана забезпечувати нерезидентам даної країни повернення частини їх коштів, витрачених на оплату включеного у вартість товару податку на додану вартість, за умови вивезення цього товару за митні межі країни. В Україні іноземні туристи такої можливості не мають і вимушені сплачувати податок на додану вартість на загальних підставах, звісно залишаючись незадоволеними несучасністю відповідних законодавчих правил.

Проаналізувавши стан правового регулювання податку на додану вартість з туристичних послуг в Україні та за кордоном необхідно відмітити, що туризм, як галузь економіки не знаходить належної нормативної підтримки з боку держави. В Україні не в повному обсязі використовується досвід оподаткування туристичної галузі і готельного господарства розвинених країн. В туристичній індустрії і в готельному комплексі не існує єдиної нормативно-правової бази. Податкове законодавство нашої країни непрозоре, часто одні нормативні акти суперечать іншим. На нашу думку, найважливішою умовою ефективного розвитку туристичної галузі в Україні, нормального функціонування туристських підприємств є вдосконалення національної системи оподаткування шляхом внесення змін та доповнень в податкове законодавство, а саме в Закон України „Про податок на додану вартість”. У зв’язку з цим ми пропонуємо:

- 1- повернути нульову ставку в їздного туризму;
- 2- не оподатковувати податком на додану вартість послуги санаторно-курортних, оздоровчих організацій;
- 3- не справляти податок на додану вартість при наданні супутніх туристичних послуг (екскурсійні, медичні т.ін.);
- 4- надати право платникам податку на додану вартість самостійно вибирати «момент визначення податкової бази», тобто сплачувати податок з моменту фактичного обслуговування, що дозволить скористатися «податковими вирахуваннями» виходячи з понесених витрат.

Список джерел та літератури:

1. Правове регулювання непрямих податків в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07/ Г.В. Бех; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х., 2002. — 20 с.
2. Економічні і організаційні важелі регуляторної політики розвитку туризму: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.02.03 /В.О. Полюга; Ужгор. нац. ун-т. — Ужгород, 2005. — 22 с.
3. Конституційно-правові основи туризму в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02/ Н.А. Опанасюк; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 2005. — 20 с.
4. Налоговый Кодекс Российской Федерации часть первая от 31 июля 1998г. №146-ФЗ и часть вторая от 5 августа 2000г. №117-ФЗ.
5. Про податок на додану вартість: Закон України // Офіційний вісник України. – 1997. - число 18
6. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України // Урядовий кур'єр, 1997, 06, 12.06.97 N 105-106.
7. [http:// www.nalogi.net](http://www.nalogi.net)
8. Федеральный Закон от 05.08.2000г. №118-ФЗ (ред. От 21.07.2005) „О введении в действие части второй Налогового кодекса Российской Федерации и внесении изменений в некоторые законодательные акты Российской Федерации о налогах”(принят ГД ФС РФ 19.07.2000).

Поступила в редакцию: 23.12.2006 г.

Гафаров Е. Е.

ЕТНІЧНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСНОГО СВІТОГЛЯДУ Ч. ЧЕЛЕБІЄВА

За роки державної незалежності України введено до наукового обігу багато фактів, імен, явищ, які з різних причин випали з поля зору вчених або висвітлювалися неповно. У тому числі поза увагою залишилася багатогранна спадщина Челібжана Челебієва (1885-1918) – активного учасника кримсько-татарського національно-визвольного руху першої чверті ХХ століття, видатного релігійного та політичного діяча-поета, який мав значний вплив на формування політико-правової думки, становлення національної правової свідомості кримськотатарського народу.

Відсутність в українській історико-правовій науці спеціального дослідження про Ч. Челебієва, актуалізує поглиблене вивчення його громадсько-політичної, релігійної та культурно-освітньої діяльності, осмислення його місця і ролі у створення Кримської Демократичної республіки, її Конституції, органів національного самоврядування, розвитку автономістської концепції державного устрою Криму на засадах релігійно-культурної автономії кримських татар. При цьому суттєвим є введення до наукового обігу нових джерел як необхідної умови об'єктивного і всебічного висвітлення наукової біографії визначного історичного діяча та формування його політико-правових поглядів.

Особливо це стосується дослідження раннього періоду життя Ч. Челебієва, коли під впливом етнічних, релігійних та культурно-освітніх чинників формувалася його особистостний світогляд.

Різноманітним аспектам державної і політичної діяльності Ч. Челебієва присвячені наукові розвідки О. і В. Зарубіних, Ю. Кандимова, В. Матвієнко, Є. Сеїтбекірова, А. Соисаля.

У контексті нашої статті ми не можемо обминути монографічні дослідження А. Бочагова, Т. Боятжієва, Д. Валідова, В. Єлагіна.

Але найбільш ґрунтовну допомогу надала автору монографія О. Тимощука і П. Тарана «Кримськотатарська політико-правова думка кінця ХVІІІ – початку ХХ століття: особливості генезису та автономістські процеси еволюції». У нашому дослідженні вона відіграла роль теоретичного плану, дозволила встановити ідейні витоки автономістських та державних проєктів, що були притаманні кримськотатарській політико-правовій думці.

У відповідності до мети даної статті визначено такі наукові завдання: виявити основні чинники, які впливали на формування політико-правових поглядів Ч. Челебієва; проаналізувати умови за яких відбувалося становлення його релігійних і науково-освітніх уподобань.

Ч. Челебієв народився 1885 р. у селищі Сонак перекопського повіту Таврійської губернії в родині великого землевласника.

На основі аналізу архівних та друкованих матеріалів дисертант дійшов висновку, що одним із чинників, які вплинули на формування політико-правових поглядів Ч. Челебієва був соціальний (походження, родина, оточення).

Батько Ч. Челебієва Ібраїм Челебі як і його предки був главою відомого роду, а його родина користувалася пошаною серед односельчан. Сім поколінь цієї родини були більш відомі своєю хоробрістю і людяністю, ніж багатством.

У Криму, особливо в степових регіонах, кримські татари за своїм соціальним походженням традиційно поділялися на біло-кісткових (знатних) і чорно-кісткових (простолудинів). І.Челебі відноситься до роду челебеїв, що сформувався на половину з біло-кісткових і на половину з чорно-кісткових. Взагалі-то за часів Кримського ханства звання челебеїв було привілеєм, який хан надавав своїм підданам за особливі досягнення [1, р. 9-10].

Сам термін «челебі» має арабське походження і означає «вихований, привітний господар» [2, р. 290-291]. Згодом він стає назвою духовного стану біло-кісткових. Так, наприклад, слово «челебі» в імені Ібраїм Челебі, Абдулалім Челебі, Ебу-Бекир Челебі, Номан Челебі, Аджи Іслям Челебі, Шейх-уль Іслям Челебі є не прізвиськом, а словом визначаючим приналежність до духовного стану біло-кісткових «Бой-Уруг» [3, р. 9-10]. За даними І.Абдуллаєва [4, с. 104-110] в Державному Архіві Автономної Республіки Крим є документи підписані власноручно батьком і дядьком Ч.Челебієва. Повне ім'я батька Ч.Челебієва – Ібраїм Челебі Осман Челебі Абдул-Г'ані ефенді, повне ім'я дядька Мемедемін Челебі Осман Челебі Абдул-Г'ані. Таким чином, ім'я діда Ч.Челебієва було Осман Челебі, а прадіда - Абдул-Г'ані ефенді. Автором встановлено і ім'я батька Абдул-Г'ані ефенді. Його ім'я було Меїн, а за іншими джерелами, Аджи молла [4, с. 106].

За даними перепису 1795 р. Меїн Аджи молла був записаний як представник духовного стану з с. Кипчак Перекопського повіту. В 1806 р. Меїн Аджи молла помер. Але пізніше, коли проходив перепис населення, його синів Мамеді і Абдул-Г'ані записали як громадян, що відносяться до стану селян [5, арк. 1]. В 1836 р. Мамеді і Абдул-Г'ані звертаються до муфтія з проханням про повернення їх у духовний стан. Муфтії Сеїт-Джеміль ефенді доручає розглянути це питання судді Перекопського повіту [4, с. 106], який підтвердив законність вимог Мамеді і Абдул-Г'ані. Муфтії Сеїт-Джеміль ефенді в 1837 р. звертається в Таврійське губернське релігійне управління і до губернатора Таврійської губернії із поданням про переведення братів Мамеді і Абдул-Г'ані із стану селян в духовний стан згідно параграфу 7 Положення про Таврійське релігійне управління мусульман. Це було вирішено позитивно [5, арк. 2-8]. Як відзначено в списку мусульманських духовників, складеного Таврійським релігійним управлінням мусульман, прадід Ч.Челебієва Абдул-Г'ані ефенді був муедзином в мечеті с. Моллалар-Ели [6, арк. 7; 7, арк.13]. 16 липня 1856 р. його призначають імамом в мечеті с. Барин того ж повіту [8, арк. 25]. У Абдул-Г'ані було два сини: Осман Челебі і Ісмаїл Челебі [9, арк. 1].

23 липня 1858 р. Османа Челебі обирають імамом с. Барач Перекопського повіту [10, арк. 19; 11, арк. 152]. В 1864-1867 рр. він стає головним імамом Бурлакташської волості Таврійської губернії [12, арк. 112-119, 122-127; 13, арк. 5]. В 1887 р. за проханням жителів с. Іргиз Ішунської волості Ібраїм Челебі (батько Ч.Челебієва) згідно з рішенням управління Таврійської губернії призначається імамом в с. Буюк-Сонак, а його дядько Ісмаїл Челебі призначається муедзином [14, арк. 2-8].

Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що повної і достовірної інформації про розміри земельного володіння Ібраїма Челебі на сьогодні не існує. Але у фондах Державного Архіву АРК збереглися геофізичні записи про землі братів Ібраїма Челебі і Мемедеміна Челебі в с. Буюк-Сонак, Куркчи-Кирей і біля озера Айгуль [4, с. 104-110].

Їх загальна площа складала 802 десятини, 5885 сажень [15, с. 382].

Автором віднайдені документи, які свідчать, що в останні роки життя родина І.Челебі розорилася. Землі і більшість майна були продані [16, р. 9-10]. Незважаючи

на це, родина І. Челебі мала великий авторитет серед селян. До них приходили і шукали допомоги скривджені, вони допомагали з облаштуванням сиротам, вирішували конфлікти між жителями села, надавали допомогу сільському імаму та сільському вчителю, активно захищали своїх односельчан коли їх права порушувалися державними чиновниками [17, р. 27].

Показове ставлення Ч. Челебієва до своїх батьків. Вони для нього мали величезний авторитет. У кримських татар, традиційно, завжди цінувалося батьківське благословення дітей на певні вчинки. Про це підтверджують народні прислів'я і приказки. «Баба-ана ынджыткъа ннынъ ахыры онъмаз» (Хто ображає батьків, кінець того буває сумний); «Бабасына хайир этмеге ннин кимче хайры тиер?» (Кому зробить добро той, хто не робить добра своєму батьку?) [18, с. 18].

У своїх споминах Ч. Челебієв пише, що навчаючись у мектебе-руштіє під впливом учителя і навчання «...люблячи батьків і матерів наших, ми полюбили їх ще більше, але вже іншою свідомістю і іншим почуттям» [19, р. 158].

Батько для Ч. Челебієва завжди був наставником, вчителем, мудрецем, турбота про якого завжди була для сина першочерговою.

Що стосується матері, то вона була першим вихователем Ч. Челебієва. На жаль, матеріалів про матір Ч. Челебієва майже немає. За матеріалами, які віднайдені в ході дослідження, відомо, що мати Ч. Челебієва теж була з роду челебі, ім'я її Джиханшах [20, р. 9-10]. Хоча те, що її дійсно звали Джиханшах достовірно не відомо. Ш. Бекторе пише, що діда Ч. Челебієва з боку матері звали Джиханшах Челебі. А. Улькюсал пише, що матір Ч. Челебієва звали Джиханшах [21, р. 171].

Безкорисливість і жертвовність близьких Ч. Челебієва в громадській роботі служили йому прикладом самовідданості. Знайомство з народною творчістю, традиціями, повсякденне життя кримських татар на селі сприяли усвідомленню ним значення національних проблем.

Важливу роль у становленні політико-правових поглядів Ч. Челебієва відіграла усна народна творчість, яка формувала його світоглядні, етичні, естетичні принципи та поведінку в суспільстві.

Це в першу чергу стосується народних пісень, танців і усної народної творчості: прислів'я, приказки і казки. Ці форми народної творчості, на думку В. Ганкевича, дозволяють «більш об'ємно показати століттями відшліфоване відношення етносу до тих чи інших соціальних і ситуативних аспектів повсякденного життя» [18, с. 14].

Нас, перш за все, цікавлять ці проблеми у розрізі етнопедагогічних поглядів кримських татар, які сформувалися в кінці XIX – початку XX ст. Протягом багатьох століть кримськотатарський народ відібрав у своїй історії найбільш цінне у педагогічному відношенні у практику родинного виховання багатьох поколінь і зафіксував його у формі повчальних афоризмів. Вони створювалися на основі повсякденних спостережень і виходячи із матеріальних, духовних потреб етносу, формуючи не тільки його національний характер та психіку, а і розвиваючи в певному і необхідному напрямку молодь. Автор вважає, що прислів'я і приказки кримських татар були як би етнопедагогічними мініатюрами для Ч. Челебієва, які віддзеркалювали душу народу і несли в собі величезний виховний потенціал, що дозволяло виховувати позитивні моральні якості.

В 1890 – 1900 рр. в Перекопському повіті Таврійської губернії існував звичай організовувати змагання на краще знання прислів'їв і приказок серед запрошених на весілля, ювілей або на толоку. Учасники цієї традиції обирали одного або двох старших (баш), які проводили гру. Баш надавав за чергою слово кожному по колу справа наліво. Гра продовжувалася декілька годин, а іноді до ранку.

Чоловік, до якого дійшла черга, вставав з свого місця і ставав на коліна перед старшим. Він проголошував прислів'я, вставав а його місце займав інший учасник. Учасники гри, які не могли назвати нове прислів'я сплачували штраф у розмірі трьох або п'яти копійок. Після закінчення гри на зібрані гроші купували халву або цукерки для пригощення присутніх. Після закінчення прислів'їв, учасники гри переходили до приказок [22, с. 9 - 10].

Збереглися спогади Ч. Челебієва про вплив усної народної творчості на формування його кращих моральних якостей. Зокрема, він згадує свого шкільного вихователя Мавультай. «Ми заслуховувалися її довгими, нескінченними історіями, розпочавши які, вона продовжувала їх без втоми. Мавультай знала дуже багато прислів'їв, приказок, загадок. Вона заворожувала ними, заставляла слухати їх. Коли вона говорила, її і без того маленькі усміхнені добрі очі ставали ще меншими, на круглих щоках з'являвся рум'янець. Глибоко зітхнувши, вона починала свою розповідь стискаючими душу рідними словами татарської мови. Мелодичні переливання її голосу розтікалися, ніби струмок, ніби солов'їна трель, захоплюючи нас за собою. В такий час все навколо затихало, замирало, навіть ластівки – і ті замовкали, прислуховуючись до неї» [19, с. 156].

Без сумніву, такі національні звичаї виховували у Ч. Челебієва почуття поваги до предків, старших. Вони дозволяли запам'ятовувати ті зразки народної мудрості, які несли в собі кращі моральні принципи кримськотатарського народу.

Серед них відзначимо прислів'я і приказки, які формували у Ч. Челебієва такі риси характеру як терпіння, почуття справедливості, правдивості і чесності, дружбі, працелюбності, чемності і вихованості, поваги до старості.

Прислів'я і приказки кримських татар, складені на протиставленні позитивного і негативного – це пам'ятки фольклору, які свідчили про відношення народу до добра і зла. Негативні риси характеру і поведінки знайшли відображення в кримськотатарських висловлюваннях.

Серед них необхідно відмітити наступні: про лицемірство, користолобство, жадність, безчесність, марнослів'я [18, с. 15-16].

Таким чином, ці характерні пам'ятки усної народної творчості у лаконічній і образній формі формували у Ч. Челебієва позитивне ставлення до навколишнього світу, людей, родини і викликали огиду до негативного.

Як зазначалося, Ч. Челебієв виріс в родині, яка суворо дотримувалася загальних засад мусульманської релігії, на яких будується ісламська цивілізація.

По-перше – це віра в Аллаха, єдиного бога, та його посланника на Землі Мухамеда. За мусульманською доктриною, люди, які не сповідують іслам, – „невірні“, серед них іудеї та християни виокремлюються як ахль аль-кітаб – „люди Писання“. Згідно з священною книгою мусульман Корану вони вірять у того ж бога, що і мусульмани. Цей бог раніше надсилав їм своїх посланників – Мусу (Мойсея), Ісу (Ісуса), які несли людям слово божє. Проте люди спалювали і забули те, чому їх учили посланники. Тому Аллах направив на Землю свого останнього пророка Мухамеда зі словом божим, що записане в Корані. Це остання спроба наставити людство на праведний шлях, застереження, після якого настане кінець Світу і Суд, що кожному визначить за його справами – райський сад чи пекельний вогонь [23, стр. 21].

По-друге – це саят або намаз, особиста молитва п'ять разів на добу з попереднім ритуальним миттям і колективна молитва щоп'ятниці у масджиді – мечеті під керівництвом імама – духовної особи, яка має відповідний сан [23, стр. 21].

По-третє – це саум, піст, що вимагає від мусульманина утримуватися від вжиття їжі, води та розваг у місяць рамазан та по деяких інших датах. Закінчується піст святом розговіння ід аль-фітр. До постових обмежень іслам додає численні заборони, що регулюють різні сторони життя мусульманина. Наприклад, щодо вжиття алкогольних напоїв та свинини, виконання лихварських операцій тощо [23, стр. 22].

По-четверте – це хадж, проща до Мекки, де розташований головний храм мусульман – мечеть аль-Масжид аль-Харам з Каабою, спорудою до якої вмуровано „чорний камінь”, залишки космічного метеориту, надісланого Аллахом як символ його могутності та благовоління. Прочани тут проходять церемонію ритуального очищення, п'ють воду священного джерела Замзам і здійснюють моління в околицях Мекки, у місцевості, де за легендою перший проповідник істинного єдинобожжя Ібрагим (біблейський Авраам) приніс Аллаху в жертву ягня. У пам'ять про це мусульманин повинен під час головного ісламського свята ід аль-кабір, курбан-байрам, що завершує прощу до Мекки, зарізати тварину [23, стр. 22].

По-п'яте – це закят, обов'язковий податок на майно і прибутки, що за мусульманською доктриною має надходити на потреби громади і розподіляється серед бідних та незаможних. До того ж кожному мусульманину належить здійснювати й садаку – добровільні пожертвування та милостині.

Перераховані нами основні засади ісламської релігійної догматики лягли у підвалини формування особистостного світогляду Ч. Челебієва і певним чином відбилися на психологічному й ідеологічному рівні його національної правосвідомості.

За складом свого характеру Ч. Челебієв ріс доброю дитиною, мав сильну волю, завжди добивався поставленої мети. Для нього не існувало слів «бути тим, що програв». Яким б не були скрутні обставини, він ніколи не плакав «а його сльози, немов ще не зібравшись, перетворювалися в пар і випаровувалися, залишаючи сліди на спітнілому лобі» [24, р. 28].

Початкову освіту Ч. Челебієв отримав в школі с. Сонак, але, після її закриття за вказівкою російських урядовців, змушений був продовжувати навчання в мектебе Ачкора, яке було розміщено біля Джанкою. Кошти на навчання були надані родичами А. Челебі і Ебу-Бекир Челебі [17, р. 27; 19, р. 44].

За свідченнями Б. Шевгі, в Криму було закрито всі сільські школи кримських татар і десятки тисяч кримськотатарських дітей були позбавлені можливості отримувати освіту [20, р. 9-10]. Згодом Ч. Челебієв описав ці події в новелі «Молитва ластівок».

Ця новела є автобіографічною розповіддю автора про його життя в дитячі та юнацькі роки. Разом з тим, цей твір пронизано однією ідеєю – перемоги вищої справедливості. Цю думку він і зашифрував у самій назві новели – «Молитва ластівок». Ластівки - посередники між людиною і небом, своєю молитвою, наведеною в оповіданні, наполегливо повторюють, що рано або пізно, але замість тих «хто ще не увірував і не здатний відрізнити добро від зла, Всевишній надішле тих, хто ввірував» [25].

Новела «Молитва ластівок» дозволяє уточнити основні етапи навчання і виховання Ч. Челебієва, становлення його кращих моральних рис патріота свого народу. В початковій сільській школі він навчався п'ять років, а потім її залишив. Навчання залишило неприємні спогади у Ч. Челебієва на все життя. «Школу я відвідував довго. Всі селянські діти ходили до цієї темної приишкової до землі дитячої тюрми. Із дому виходили ще на світанку, ще до того, коли починали співати птахи, захопивши із собою торбину, в якій наші мами турботливо клали хліб із

шматком свіжого, збитого на пасовищі масла або із густою білою сметаною. Це ми їли, коли нас відпускали на обід. Опустившись на коліна і підгорнувши під себе ноги, ми сиділи на старій драній повстині, на холодній кам'яній підлозі, так як і ластівки, що розмістилися рядами на жердках під стелею, в таких же, як у них, чорних курточках і маленьких чорних шапочках. Тільки ми внизу, а вони - зверху». І далі. «Від того, що ми постійно запиналися, не могли прочитати правильно, обличчя вчительки становилося червоним від злості, на шиї набрякалися вени; ціпок хльоскав по наших пальцям...» [26, с. 155-156].

Зовсім інші спогади залишилися у Ч. Челебієва від навчання у мектебе-руштіє. «Зайшовши у високі двокрилі білосніжні двері, ми опинилися в школі. Мене зразу ж охопила якась незрозуміла світла радість. Із великих вікон через довгі білі занавіски випромінювалося сонячне світло. По класу ходив молодий вчитель у круглій чорній шапочці на голові, він читав нам, пояснював, пропонував при цьому читати і учням. Все це він пояснював такими ясними і великими словами татарської мови, що кожне його слово було так зрозуміле, так легко входило у свідомість, як би закарбовувалося в неї батогом».

«Ми навчалися рахувати, вивчали математику, історію, географію. Із історії ми дізналися про те, звідки родом самі, про близьких нам народів, про наших великих предків – про стародавніх тюрків». [26, с. 157-158].

Тяжко пережив Ч. Челебієв рішення про закриття мектебе. «Ми вийшли із школи. Пан кадїй повісив на білосніжні шкільні двері важкий чорний замок... всі діти плакали і тільки із моїх очей не з'явилося жодної сльозинки. Зараз я хотів бити, ламати, трошити... Я хотів зірвати із шкільних дверей цей важкий чорний замок. Зірвати замок – стало метою всього мого життя. Гаряча кров закипала у жилах, в очах темніло, у вухах лунав гул, від якого ставало страшно...» [26, с. 159].

Подальше навчання Ч. Челебієв продовжував у Сімферопольській середній школі та Бахчисарайському зенжерлі - медресе [27, с. 14].

Ч. Челебієв навчався вже в реформованому за джадидистською реформою медресе. Медресе було навчальним закладом вищого ступеню, оскільки готувало правознавців, мулл, духовних вчителів для мектебе і взагалі освічених людей серед мусульман, які фактично й склали прошарок національної інтелігенції.

Очоловав медресе мудеррис – ректор і діючий професор, який мав бути мусульманською духовною особою. До керівництва належали також наглядачі, які мали пильнувати за внутрішнім порядком, на одного з них покладалися обов'язки завідувача бібліотекою. Господарчу діяльність медресе контролював окремий мутевелі. До релігійного навчання студентів залучалися імам місцевої громади, хатіб і муедзин мечеті медресе. Керівництво окремо запрошувало хаджі, а для молодших сохтів ще й мулду-репетитора і хаттата – вчителя чистописання і каліграфії. В кожній навчальній групі мудеррисом призначався біюк – старший сохт і мумеїз – старший серед біюків, які мали пильнувати за порядком у приміщеннях медресе і допомагати молодшим сохтам у засвоєнні навчальних дисциплін. До обслуговуючого персоналу належали сторожа і служники [18, с. 40 – 41].

Але абсолютна більшість робіт із забезпечення діяльності мектебе виконувалася самими сохтами, оскільки теорія мусульманської просвіти дуже велику увагу приділяє проповідям трудового виховання, що має бути невід'ємною частиною навчання. В цілому ж в ісламській просвітній теорії освіта уявляється в якості синтезу виховання – тарбіят, навчання – таалім і перевиховання – таадіб. Ці аспекти охоплювали практично весь розвиток Ч. Челебієва в духовному, інтелектуальному, науковому і фізичному напрямках [28, с. 12-13].

Така комплексність визначення освіти ісламськими теоретиками дозволяє нам зрозуміти відсутність фахової спеціалізації у Ч. Челебієва після закінчення медресе. Він був зорієнтований на отримання релігійної освіти широкого профілю. Це дозволяло йому знайти застосування своїх знань в одній з трьох галузей суспільної діяльності – духовній, правознавчій, педагогічній, що в мусульманському світі перекривало практично всю гуманітарну сферу соціальних відносин.

Уже в школі Ч. Челебієв відрізнявся інтелігентністю, талантом і гарною поведінкою. Як свідчить А. Соисаль, «він ніколи не приймав участь в шкільних витівках і пустих іграх, був замкнутий, тримався осторонь від шкільного гамору, не мав багато друзів. Вже в цей час проявив себе як людина, на плечі якої звалиться тягар важких рішень. Окрім шкільних предметів, його цікавила газета І. Гаспринського «Тержиман» і книжки, які видавалися в Стамбулі. Згодом він почав вивчати російську мову». [29, с. 68-69].

Після закінчення зенжерлі-медресе Ч. Челебієв продовжує підвищувати свій загальноосвітній рівень шляхом самоосвіти. Велику роль у формуванні його особистого світогляду відіграла газета «Тержиман» («Перекладач»), яку редагував видатний кримськотатарський письменник, педагог і громадський діяч І. Гаспринський. Як свідчать віднайдені матеріали, вперше знайомство Ч. Челебієва з цим друкованим органом відбулося в шкільні роки. Газета протягом багатьох років систематично пропагувала нові, доцільні методи в шкільній науці для татар і нові передові ідеї в мусульманському житті. Навколо газети об'єднувалася кримськотатарська інтелігенція, письменники, поети, на її шпальтах друкувалися кращі поетичні та прозові твори І. Гаспринського, Хабібুলли – ефенді, І. Леманова, О. Акчокракли, С. Айвазова та першого кримськотатарського драматурга А. Озенбашли [30, с. 38].

На початку ХХ ст. газета «Тержиман» стала наймогутнішим чинником подолання правового нігілізму в мусульманському середовищі, підвищення рівня правової культури кримськотатарського народу.

З огляду ж на те, що одночасно „Тержиман” стала для Ч. Челебієва найціннішим джерелом із вивчення історії політико-правової думки кримськотатарського народу, зосередимося на розгляді її окремих тематичних блоків, що, на наш погляд, досить яскраво відбивають і процес суспільно-політичної інституалізації кримських татар.

Інша газета «Ватам хадимі» (слуга батьківщини), яку А. Кримський вважав за конкурентну з «Тержиманом» [30, с. 31] також стала для Ч. Челебієва важливим джерелом у зміцненні і отриманні упевненості його революційних радикальних поглядів. Газета виходила чотири рази на тиждень і мала під своїм логотипом досить красномовний епіграф із хадиси Пророка: „Любов до Батьківщини – частина Віри”. Часопис містив статті на гострі суспільно-політичні теми, зокрема такі, що досить негативно висловлювалися на адресу самодержавства. В результаті, проіснувавши пів року, восени 1906 р. „Ватан хадимі” була закрита. В листопаді 1907 р. її вдалося відновити, але ненадовго – лише до травня 1908 р.

В останній період свого існування газета виходила щотижня. Основними напрямками її діяльності редакція визначала як політичний – активне залучення кримських татар до політичного життя країни, підвищення їхньої національної самосвідомості; класовий – боротьба з царатом за республіканську форму правління; соціальний – вирішення питання наділення кримськотатарських селян землею; феміністський – розширення прав жінок у мусульманській спільноті; мовний – розвиток єдиної літературної тюркської мови на основі османської; просвітянський – перемога джадидистської реформи в системі освітніх закладів кримських татар [23, с. 95].

Відомий дослідник творчості Ч. Челебієва Ю. Кандимов звертає увагу на те, що на початку першої російської революції 1905-1907 рр. Ч. Челебієв не тільки знайомився із брошурами російських революціонерів, а й таємно розповсюджував їх в Криму [27, с. 15].

Він починає розуміти, що для того, щоб змінити життя кримських татар потрібно спочатку їх розбудити та переконати в тому, що майбутнє залежить від них самих. Цю точку зору підтримують і інші дослідники творчого доробку, державної та релігійної діяльності Ч. Челебієва [31].

Таким чином, маємо зазначити, що в ході Першої російської революції відбувається еволюція політико-правових поглядів Ч. Челебієва від ліберальних, які передбачали конституційно-парламентське реформування багатонаціональної Росії до більш радикальних революційних поглядів. Він стає прихильником політичної течії в кримськотатарському русі, яка ставила за мету питання про зміну державного ладу Російської імперії.

Список джерел та літератури:

1. Bektore Şevqî. Antlı qurban// Kırım. – Ankara, 1961
2. Türkçe sözlük/ Türk Dili Kurumu yayınları. – Ankara. 1988. Cilt 1.
3. Bektore Şevqî. Antlı qurban// Kırım. – Ankara, 1961.
4. Абдуллаев И. Генеалогическая история и земельные владения предков Номана Челебиджихана. (Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры. Материалы Международной конференции 28-29 мая 1999г.) – Симферополь, 2001.
5. ДААРК. – Ф. 27. – Оп.1. – Спр. 4053.
6. ДААРК. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 889.
7. ДААРК. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 861.
8. ДААРК. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 247.
9. ДААРК. – Ф. 377. – Оп. 19. – Спр. 676.
10. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 8149.
11. ДААРК. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1016.
12. ДААРК. – Ф. 315. Оп. 1. – Спр. 1239.
13. ДААРК. – Ф. 456, Оп. 1. – Спр. 431.
14. ДААРК. Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 8149.
15. Советский энциклопедический словарь. – М. 1992.
16. Otar İbrahim. Çelebicihan/ Emel. 1968. – 44; C.S. Kırimer. Bektore Şevqî. Antlı qurban// Kırım. – Ankara, 1961.
17. Cafer Seydamet Kırimer. Nurlu qabirler. –1961.
18. Ганкевич В. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этносоциальных учебных заведений таврической губернии в XIX – начале XX века). – Симферополь: Таврия, 1998. – 162 с.
19. Otar İbrahim. Çelebicihan/ Emel. 1968.
20. Bektore Şevqî. Antlı qurban// Kırım. – Ankara, 1961.
21. Ülkusal Mustecip. Kırım Türk-tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını) İstanbul.–1980.
22. Пословицы, поговорки крымских татар/Под ред. А. А. Самойлович и А. А. Флева. – Симферополь: Изд. Таврического губернского земства, 1914.
23. Тимошук О. В., Таран П. С. Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVIII – початку XX століття: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – 176 с.
24. Kırimer Cafer Seydamet (30).
25. Коран. Сура 77. «Посылаемые»
26. Н. Челебиджиханнъ Бедий Эсерлери Къарыпгъачлар дуасы. У кн.: Къандым Юнус. Курем мей.
27. Къандым Юнус. Курет мейданыны от базмаз...(Монография). – Симферополь: Къырым девлет окъув – педагогика нешряты, 2002. – 256 с.
28. Ганкевич В.Ю. Крымскотатарские медресе. – Симферополь, 2001. – 75 с.

*ЕТНІЧНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЧИННИКИ
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОГО СВІТОГЛЯДУ Ч. ЧЕЛБІЄВА*

---

29. Соысаль А. Челеби Джихан, герой крымскотатарского народа: XX годовщина смерти Челеби Джихана // Идель. – 1994. - № 11 – 12.
30. Крымский А. Ю. Литература крымских татар/ Республиканська кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського; упорядник, автор вступної статті О. І. Губар; автор приміток І. А. Керімов; перекладач на кримськотатарську мову Н. С. Сейтя'єв. – Сімферополь: Доля, 2003.
31. Абдураманова Ш. Народ мой, для тебя я жил...// Осад. – 1999. – № 1. – с. 38; Зарубин А. А он мятежный...// Крымский комсомолец. – 1998, 23 февраля; Соысаль А. Челеби Джихан, герой крымскотатарского народа: XX годовщина смерти Челеби Джихана // Идель. – 1994. - № 11 – 12. – с.68.

Поступила в редакцию: 12.12.2006 г.

Елфимов В. О.

СУД БИЕВ КАК ФОРМА ТРАДИЦИОННОГО СУДЕБНОГО ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРАВОСУДИЯ У КАЗАХОВ (XIV-ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА).

Цель данной статьи - осмысление и обобщение казахского права в той части, которая касается осуществления правосудия у казахов в феодальный период (XIV-первая половина XIX). Названная тема впервые поставлена в историко-правовой науке, однако она была предметом изучения казахских учёных-правоведов (С.З. Зиманова, Е. Абиля, К Мамми и др.)

Исследования проблемы обычного права казахов предполагает много-аспектный анализ его институтов, одним из которых является суд биев. Суд биев был порождён особыми условиями жизнедеятельности феодального казахского общества: внутренними и внешними условиями. Среди них существенное значение имели природные условия, определившие направления хозяйствования, географическое расположение, внешний фактор, выразившийся в постоянной борьбе с соседями и др. В нём нашли отражение правосознание казахского общества сложившегося, под влиянием адатского права и частично мусульманского права. Вначале он развивался естественным путём, без вмешательства власти. Свободные от волевого воздействия власти бии (судьи) стали носителями ценностей обычного права. Суд биев функционировал только гласно и не подавлялся санкциями власти в феодальном Казахстане [1].

Биями назывались крупные представители родовой знати, занимавшие в обществе место ступенькой ниже правящего сословия султанов. Среди биев немалое место занимает умение хранить и применять традиции предков, нормы обычного права. Причем мастерство использования их в суде делало дебаты остроумными, целенаправленными (цель защита своего рода). Бии были людьми состоятельными. О состоятельности биев свидетельствуют такие факты: если на каждого влиятельного скотовода в среднем приходилось 170 лошадей, то на каждого бия- 880 лошадей [2]. Отдельные бии владели табунами в 1000 лошадей и более. Бии имели крупные доходы и от судебной деятельности. Кроме десятой части размера иска, которая поступала в распоряжении судьи по закону, бии посредством различных ухищрений и вымогательств присваивали львиную долю штрафов - айпов и куна. Сверх того бии брали «подарки», взятки от сторон в процессе.

Бывали отдельные случаи, когда выходцы из простого народа в упорном труде преодолевая тысячи преград, благодаря исключительно своему уму и природной одарённости пробивали себе дорогу и становились биями. Судебная власть, которая принадлежала биям, имела исключительное значение в казахском обществе. Она была ведущей формой власти в системе управления. Функция управления в кочевых обществах Казахстана в основном сводилась к разбирательству различных споров и притязаний как внутри родовых коллективов, так и между родами. Бии располагали большими правами в толковании норм (даже создавали судебный прецедент), в обосновании и вынесении решений по конкретным уголовным и гражданским делам, а также в определении методов и форм приведения этих решений в исполнение. Поэтому очень много в судопроизводстве биев зависело от их личного взгляда, что иногда порождало произвол. От решения, вынесенного в результате судебного разбирательства биев, уклониться было невозможно. В случаях неявки одной из сто-

СУД БИЕВ КАК ФОРМА ТРАДИЦИОННОГО СУДЕБНОГО
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРАВОСУДИЯ
У КАЗАХОВ (XIV-ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА).

рон, противоположная сторона (истец) у ответчика угоняла скот, который затем только при явке ответчика возвращался хозяину.

Суд был гласный и свободный, кроме участников судебного процесса в судебном заседании могли участвовать и обычные граждане, изъявившие желание присутствовать на процессе. Заочные решения были очень редки. В соответствии с казахским обычным правом стороны, имеющие к друг другу какие-либо претензии совместно выбирали лицо, которое могло их рассудить. Это лицо не должно было быть заинтересованным в исходе дела. Бию можно было дать отвод только до начала судебного процесса.

Судебный процесс начинался с обряда бросания перед судьёй плетей истцом и ответчиком. Это символизировало согласие обеих сторон с составом суда и согласие с будущим решением бия. Попытка отвода судьи после начала суда или препятствование отправлению правосудия наказывались [3]. Прежде чем начать суд, бий предлагал примириться сторонам, а после отказа примириться начинал слушание дела. Суть дела излагалась в устной форме истцом или его представителем, ответчик мог также выступить сам либо через представителя. В роли представителей обычно выступали родственники сторон, знающие нормы права. Бий мог вызвать свидетелей, явка которых могла быть обеспечена заинтересованной стороной. Казахское обычное право предусматривало различный подход к свидетелям в зависимости от их социального статуса. Не принимались свидетельства женщин, родственников истца либо ответчика, несовершеннолетних лиц либо лиц, подвергшихся телесным наказаниям, а также душевнобольных. Свидетельства рядовых общинников принимались только после присяги, султанов и биев - без присяги. В казахской степи само казахское общество надзирало за справедливостью вынесенного решения. В случае вынесения судом несправедливого решения, казахское общество стремилось компенсировать ущерб - само производило добровольный сбор денежных средств пострадавшему от произвола судей. Цель этой взаимопомощи состояла в том, чтобы обиженная сторона забыла обиды и прекратила тяжбы [4]. При рассмотрении дел, особо сложных, где стороны вследствие многолетней вражды совершали в отношении друг друга многочисленные неправомерные поступки, бии умышленно затягивали судебное следствие либо вынесение решения. После этого бии пытались примирить стороны таким образом, чтобы каждая стороны была удовлетворена. И стороны шли на примирение пытались его скрепить установлением родства через браки. Считалось, что после заключения брака между детьми конфликтующих сторон более сильная сторона впоследствии не будет вымещать свою обиду на бии.

Приговор бии выносили устно, после чего производился обряд разрезания веревки, символизировавший завершение судебного решения. Бий получал вознаграждение в сумме 10 процентов от суммы иска, а также все штрафы, назначенные всем нарушителям процессуальных норм во время суда [5].

Важнейшим институтом судебного процесса в казахском обычном праве был институт присяги. Присягал не сам истец или ответчик, а их родственники по выбору противоположной стороны. При этом предпочтение отдавалось известным, уважаемым людям. Существовало два вида присяги -доказательственная и очистительная. Доказательственная присяга требовалась от свидетеля истца, а очистительная - от свидетелей ответчика. Присягатель в торжественной обстановке должен был поклясться в невиновности обвиняемого. Лицо, собиравшееся давать присягу, могло отказаться от дачи присяги, так как если впоследствии выяснялась

его ошибка, он нес ответственность как лжесвидетель, объявлялся вне закона, а его имущество и скот могли быть безнаказанно разграблены.

Отказ присягателя от очистительной присяги автоматически вел к вынесению обвинительного приговора. Вообще выбранные для присяги лица неохотно являлись в места дачи присяги. По обычаю от присяги освобождались лица, которые имели одного сына. При этом факт наличия одного сына должен был подтверждаться волосными старостами или султанами. Часто бывали случаи, когда лица, вызванные в суд биев и не желавшие давать присягу, склоняли стороны к примирению. Если лицо соглашалось давать присягу, то оно требовало ознакомиться с материалами дела, причём срок этого ознакомления был относительно определенным - от одной недели до месяца. Очень часто русские чиновники, проводившие на основе российского законодательства предварительное расследование в казахской степи, были поставлены в неловкое положение, когда казахи отказывались давать показания под присягой. На предложение следователей дать показания под присягой, они, как правило, задавали вопрос : «Кто меня выбрал?» [6].

В соответствии с обычным правом казахов решение принятое биями, могло быть пересмотрено. Недовольные решением бия, дожидались большого в степи народного собрания, куда они привозили с собой старейшину своего аула или рода, и этот старейшина должен был защищать своего подопечного перед публикой, которая в большинстве своём знала уже об обстоятельствах дела. Решение общества уже было окончательным по делу. К первому решавшему дело бию, если он пользовался хоть каким-то уважением в степи, отправлялся гонец для объяснения ему обстоятельств дела, на основании которых собрание выносило новое решение. Со временем, когда ханская власть в Казахстане более усилилась, апелляционной инстанцией стал ханский суд. Если хан подтверждал решение суда, то жалобщика обвиняли в попытке опорочить судью, и он подвергался телесным наказаниям, что было позорно. Если же хан сомневался в справедливости приговора суда, то он предлагал пересмотреть дело.

Исполнение решения суда биев возлагалось на ответчика, однако, при отказе истца выполнять приговор, прибегали к институту барымты-насильственного угона скота. Барымта была законной процессуальной нормой, если: 1) совершалась с ведома бия и правителя общины истца; 2) истец открыто говорил противоположной стороне о намерении силой добиться исполнения приговора; 3) количество скота примерно составляло сумму иска [7]

Барымта часто сопровождалась нанесением различных телесных повреждений представителем той или иной стороны и даже убийствами. В случае травмирования или гибели кого-либо из инициаторов барымты виновные несли уголовную ответственность. Если же погибали защищавшиеся от барымты, это не влекло ни какой ответственности. При многократных взаимных угонах скота, когда уже разобраться о правомерности барымты было невозможно, суд биев прибегал к примирению сторон.

В XIV-XVIII веках (то есть в период, когда российское право не имело влияние в Казахстане) суд биев мог вынести следующие виды наказания: смертная казнь, телесные и позорящие наказания, кун, айып, выдача виновного стороне потерпевшего, изгнание из общины.

Смертная казнь применялась редко. Зачастую к ней приговаривались лица виновные в убийстве сопряжённом с изнасилованием. При согласии потерпевшей стороны смертная казнь могла заменяться куном.

СУД БИЕВ КАК ФОРМА ТРАДИЦИОННОГО СУДЕБНОГО
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРАВОСУДИЯ
У КАЗАХОВ (XIV-ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА).

Телесные и позорящие наказания применялись за преступления против религии и богохульство, а также за отдельные преступления против личности или за непочтительность к родителям.

Кун являлся одним из основных наказаний, применявшихся в случае убийства и нанесения тяжких телесных повреждений. Он представлял собой выкуп, величина которого зависела от социального статуса потерпевшего. Особенностью куна являлось то, что он выплачивался не самим виновным, а всей его общиной. Это оказывало существенно влияние на закрепление родовых отношений в Казахстане.

Айып представлял собой особый вид штрафа, который назначался за большую часть имущественных преступлений и ряд преступлений против личности. Айып выплачивался девятью головами различного скота или ценными вещами.

Выдача виновного стороне потерпевшего применялась в случае, если родственники не хотели выплачивать кун либо айып. Тогда осужденный отработывал штраф или выкуп либо наказывался иным способом вплоть до смертной казни.

Изгнание из общины сопровождалось конфискацией имущества; оно применялось в случае принятия чужой веры или рецидивов противоправных действий. Осужденному отрезали полы одежды и изгоняли из общины. Он объявлялся вне закона. Любое действие против изгнанного вплоть до убийства не преследовалось по закону. Для общины он считался умершим. Таким образом, суд биев был традиционным институтом казахского права, который можно квалифицировать как суд адатско-мусульманского происхождения, поскольку его правовая природа коренится в обычаях, обычном праве народов, населяющих казахские степи и принявших ислам. Прогрессивными чертами суда биев, существовавшего в феодальном казахском обществе, были гласность, демократизм. Типичными негативными чертами суда биев можно считать коррупцию и длительность рассмотрения дел.

Список источников и литературы:

1. К.Мамми. Институт биев, как правовая форма судебной власти казахского народа. Вестник №1(29) Алма-Аты.2004.с16
2. С.З. Зиманов. Общественный строй казахов первой половине XIX века. Изд-во академии наук КазССР. Алма-Ата. 1958. с 194
3. Еркин Абиля. История государства и права республики Казахстан с древнейших времён до начала XX века. ИКФ «ФОЛИАНТ» Астана 2000. с 102
4. И.Ибрагимов. Заметки о киргизском суде. Издательство В.Киршбаума .С.-Пб.1878 ст.4
5. Еркин Абиля. История государства и права республики Казахстан с древнейших времён до начала XX века. ИКФ «ФОЛИАНТ» Астана 2000 г. с. 103
6. И.Ибрагимов. Заметки о киргизском суде. Издательство В.Киршбаума С.-Пб.1878 с 7
7. Еркин Абиля. История государства и права республики Казахстан с древнейших времён до начала XX века. ИКФ «ФОЛИАНТ» Астана 2000. с104.
8. Еркин Абиля. История государства и права республики Казахстан с древнейших времён до начала XX века. ИКФ «ФОЛИАНТ» Астана 2000. с 106.

Поступила в редакцию: 19.09.2006 г.

Іващенко В. М.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ

Встановлення правових основ захисту комерційної таємниці й іншої конфіденційної інформації, що має комерційну цінність, є важливим елементом юридичного забезпечення підприємницької діяльності. У більшості економічно розвинених зарубіжних країн законодавство, що регулює правовий режим комерційної таємниці і встановлює відповідальність за її неправомірне використання, являє собою досить розгалужений нормативний масив, формування якого здійснюється на основі як національних правових традицій, так і у відповідності до сучасних стандартів міжнародної торгівлі.

Аналіз законодавства, присвяченого комерційній таємниці, а також юридичній практиці її захисту в розвинених країнах має як теоретичне, так і практичне значення, тому що за умов сьогодення законодавство України нерідко орієнтується на іноземну практику захисту комерційної таємниці.

У літературі неодноразово і цілком справедливо вказується на різний характер термінів, що використовуються при законодавчому врегулюванні питань комерційної таємниці, наприклад, виробнича таємниця, ділова конфіденційна інформація, промислова таємниця, торговельний секрет, секрет фірми, ноу-хау тощо. Таке різноманіття можна пояснити тим, що в більшості країн відсутні нормативні акти, присвячені захисту інформації, а норми про комерційну таємницю включені в різні акти або ж існують лише у вигляді судових прецедентів.

Так, у Великій Британії відсутній законодавчий (статутний) захист комерційних секретів, і, відповідно, не існує чіткого легального визначення комерційної таємниці. Тим не менше, дана галузь права, включаючи в себе окремі елементи регулювання речових і зобов'язальних прав, розвивалася протягом 150 років на основі судових прецедентів і отримала назву конфіденційного права (law of confidence). Об'єктом її регулювання, перш за все, є відносини у сфері підприємницької діяльності, однак відповідні положення застосовуються також і для захисту державної таємниці і таємниці особистого життя.

Аналіз окремих елементів судових позовів про захист конфіденційної інформації дозволяє визначити, що саме підлягає захисту в якості комерційної таємниці, а також за яких умов інформація отримує такого роду юридичний захист. По-перше, інформація за своєю сутністю повинна мати «невід'ємну ознаку конфіденційності». По-друге, вона повинна бути пов'язана з умовами, з яких витікає обов'язок про її нерозголошення. І по-третє, повинне мати місце неправомірне використання цієї інформації, що завдає шкоди її володільцю.

Комерційна таємниця звичайно розглядається в англійському праві як один з елементів інтелектуальної власності, хоча термін «власність» вживається тут, очевидно, не як описання юридичної природи інформації, а лише в метаморфічному значенні.

В цілому, право Великої Британії не містить обмежень на види інформації, яка може розглядатися як конфіденційна. Більшість судових рішень, що стосуються комерційної таємниці, були винесені відносно яких-небудь промислових приладів або технологій. Однак юридичний захист отримав увесь спектр комерційної інформації, включаючи ідеї телевізійних програм, списки клієнтів, фінансові документи і навіть приватні секрети подружжя.

Уникаючи спроб дати точне визначення поняття «таємниці», англійські суди використовують лише найбільш загальне описання змісту цього інституту. Так, до конфіденційної інформації не може відноситися публічна власність або загальновідомі дані, доступні певному колу осіб. На відміну від патентного права, де використовується критерій новизни, критерієм «загального надбання» є його доступність. Якщо для отримання відомостей необхідні грошові, часові або якісь інші затрати, ці відомості не є відкритими для доступу і не можуть бути визнані загальним надбанням. У підсумку конфіденційний характер інформації визначається тим фактом, що її «творець» зробив певні затрати інтелектуального характеру для досягнення результату, який може бути відтворений тільки таким способом. Об'єктом правового захисту є не стільки сама інформація, скільки затрати, пов'язані з її створенням.

Інформація перестає бути конфіденційною, коли вона стає публічним надбанням, тобто є доступною для невизначеного кола осіб.

Необхідно відмітити, що поява на ринку товару, що містить комерційну таємницю, зовсім не означає, що до неї встановлений відкритий доступ. Режим конфіденційності зберігається до того часу, поки для доступу до інформації потрібні додаткові технічні засоби або методики дослідження. Крім того, розголошення інформації обмеженому колу осіб може і не поставити її секретність під загрозу, що дозволяє говорити про режим «відносної секретності» інформації.

Одна з важливих особливостей англійського права відноситься до інформації, яка визнається публічною лише частково, або яка стала суспільним надбанням після того, як була розкрита обмеженому колу осіб. Не дивлячись на те, що використання такої інформації повинно здійснюватися на рівноправній основі, особи, які мали доступ до цієї інформації на стадії її конфіденційності, або ті, хто має більш повну інформацію, можуть використовувати дані відомості всупереч інтересам інших осіб (включаючи інтереси першочергового володільця інформації). У відповідності з так званим «принципом трампліну» суд може штучно урівняти в правах всіх користувачів інформації, передбачаючи відповідні обмеження або встановлюючи обов'язки по відшкодуванню збитків, завданих шляхом зловживання «несправедливою» перевагою.

Обов'язок нерозголошення комерційної таємниці засновується на договірних відносинах (між ліцензіаром і ліцензіатом, працівником і роботодавцем), причому може бути встановлений явно або припускатися. Наприклад, відповідний обов'язок може виходити з умов лояльності і добросовісності, які припускаються в будь-якій трудовій угоді. В тому випадку, якщо сторони не пов'язані договірними відносинами, обов'язок збереження комерційної таємниці може встановлюватися на основі принципу справедливості, враховуючи конкретні обставини. Наприклад, у тому випадку, якщо комерційна таємниця розкривається сторонами на етапі переддоговірних спорів, особа, яка отримує інформацію, не повинна зловживати довірою і використовувати конфіденційні відомості в своїх інтересах.

Обсяг обов'язків щодо захисту комерційної таємниці залежить, зокрема, від того, на яких умовах була здійснена передача такого роду даних. Так, використання інформації може бути обмежене в тих цілях, які обговорювалися сторонами в угоді про її передачу. Подібні обмеження можуть спеціально передбачатися в договорі, а також встановлюватися, виходячи з вимог розумності.

Деякі договірні відносини утримують спеціальні зобов'язання про нерозголошення конфіденційної інформації. Крім вже згаданого трудового договору, мова йде про договір банківського вкладу, угоди між клієнтом і адвокатом, лікарем і пацієнтом тощо. Крім цього, обмеження на використання інформації можуть бути

встановлені також щодо третіх осіб, які отримали які-небудь відомості від особи, на яку розповсюджується обов'язок з нерозголошення конфіденційної інформації. Наприклад, якщо працівник розкриває своєму новому роботодавцю конфіденційну інформацію, до якої він мав доступ на попередньому місці роботи, на останнього також розповсюджуються відповідні обмеження.

Розглядаючи справу про захист комерційної таємниці, суд повинен визначити, чи мало місце неправомірне використання переданої інформації або її несанкціоноване розголошення. Зокрема, встановлюється, чи використовувалась вона з порушенням тих цілей, які були передбачені під час її передачі.

Наприклад, передаючи інформацію за ліцензійним договором, ліцензіар виходить з того, що вона підлягає обмеженому використанню відповідно до умов угоди. У випадку, якщо передані відомості використовувались іншим чином, суд встановлює заборону і зобов'язує відповідача відшкодувати завдані збитки.

Значна кількість судових справ про захист комерційної таємниці пов'язана з трудовими відносинами, що обумовлене можливістю доступу працівників до конфіденційної інформації в рамках їхніх трудових обов'язків. Відповідні правові принципи, що встановилися в судовій практиці, покликані забезпечити належний баланс між правом роботодавця захищати свої секрети і правом працівника використовувати свій професійний досвід в своїх інтересах і в інтересах інших роботодавців. Межу між цими правами настільки ж важко визначити, наскільки вона є важливою для вирішення даної категорії справ.

Серед найбільш загальних правил, встановлених для працівників (у тому числі – і колишніх), необхідно виділити таке. Обов'язок зі зберігання конфіденційної інформації може бути встановлений у спеціальних положеннях трудового договору, однак у випадку відсутності подібних умов даний обов'язок впливає із загальних вимог добросовісності і лояльності. Розглядаючи спір між працівником і роботодавцем, суд повинен враховувати природу конкретних трудових відносин, статус працівника, рівень доступності інформації і вжиті роботодавцем заходи щодо її захисту. Після припинення трудових відносин вимоги до колишнього працівника про збереження комерційної таємниці суттєво скорочуються.

Таким чином, у межах трудових відносин на працівника покладаються обов'язки: не розголошувати конфіденційну інформацію не уповноваженим на її отримання особам; не здійснювати копіювання (або навіть умисне запам'ятовування) конфіденційної інформації з метою використання у власних інтересах; не вчиняти в робочий час дії, що суперечать інтересам роботодавця.

Після припинення трудового договору працівник не вправі використовувати комерційні секрети свого колишнього роботодавця (наприклад, перелік особливо важливих клієнтів). При визначенні обсягу подібних обмежень суд умовно оцінює, чи може оспорювана інформація вважатися частиною професійного досвіду і знань працівника «з середнім рівнем чесності і здібностей». Необхідно відмітити, що англійські суди досить часто відмовляють роботодавцям у задоволенні їхніх вимог, вбачаючи у відповідних позовах спроби обмежити конкуренцію.

Найважливішими умовами задоволення подібних позовів про захист комерційної таємниці є такі обставини, встановлені судом: працівник умисно скопіював, запам'ятав або перемістив документи; працівник діяв за допомогою обману або шахрайства; інформація належить роботодавцю і її використання виходить за межі відтворення професійного досвіду працівника; працівник був спеціально попереджений, що інформація є секретною і зобов'язався виконати дану вимогу; працівник займає керівну посаду.

З метою запобігання розголошенню комерційних секретів роботодавці включають в трудовий договір спеціальні положення, що забороняють працівнику приймати участь у конкурентній боротьбі проти них. Враховуючи, що подібні положення суттєво обмежують розвиток підприємницької діяльності, вони можуть бути дійсні тільки за умов, якщо роботодавець доведе, що вони розумні і обґрунтовані на тому, що стосується обсягів обмежень, строку і територіальних меж. Очевидно, що дані положення трудового договору не можуть використовуватися для повного обмеження конкуренції, а лише захищають законні інтереси роботодавця як власника майна, не дивлячись на те, що працівник зробив певний внесок у створення цієї власності.

Таким чином, умови про збереженість комерційної таємниці не можуть виходити за рамки розумного захисту інтересів колишнього роботодавця, що, відповідно, обмежує їх дію у часі і на певній території.

Регулювання питань, пов'язаних з промисловим (економічним) шпіонажем, знаходить в англійському праві лише фрагментарний характер. Зокрема, суд може визнати, що придбання особою доступу до комерційної таємниці створює для неї обов'язок про невикористання отриманої інформації на шкоду її володільцю. Це, зокрема, стосується і випадків, коли інформація була отримана шляхом викрадення. Англійське законодавство не передбачає спеціального складу злочину, пов'язаного з викраденням комерційної таємниці або іншої конфіденційної інформації, оскільки такого роду відомості не розглядаються як власність і, відповідно, не можуть бути об'єктом викрадення. Відповідні діяння можуть бути кваліфіковані як крадіжка зі зломом (незаконне проникнення в приміщення з метою вчинення злочину), завдання шкоди майну, шахрайство або хабарництво. Крім того, законодавство передбачає спеціальні склади злочинів, що стосуються порушень у сфері комп'ютерних комунікацій.

Англійське процесуальне законодавство передбачає можливість проведення закритих судових засідань у тому випадку, якщо існує загроза розголошення комерційної таємниці під час провадження. Крім того, за рішенням суду може бути обмежений доступ до матеріалів справи. Важливою є також вимога до позивача надати суду максимально чіткі відомості про те, яка саме інформація вважається ним конфіденційною. Позивач не може обмежитися лише загальним описом, оскільки у судовому рішенні повинні бути встановлені чіткі обмеження і заборони, адресовані відповідачу.

Необхідно також відмітити, що в судовій практиці у справах про захист комерційної таємниці широкого розповсюдження набули тимчасові (проміжні) засоби судового захисту. Розголошення комерційної таємниці може потягти за собою значні збитки (і навіть припинення підприємницької діяльності потерпілого), причому, розкрита інформація, природно, не може бути знову засекречена. У зв'язку з цим велика кількість позовів, що подаються до англійських судів, мають на меті запобігти неправомірному використанню конфіденційної комерційної інформації або її розголошенню ще до того, як це потягне за собою майнові збитки. Завданням суду у цьому випадку є встановлення належного балансу між правами і обов'язками сторін, не виносячи остаточного рішення у справі.

Отже, у Великій Британії відносини, пов'язані з комерційною таємницею, урегульовуються переважно договорами між роботодавцем і найманим працівником; у рамках же цивільно-правових відносин застосовуються «угоди щодо конфіденційності» між контрагентами. Державні службовці, наприклад, податкові інспектори, поліцейські та інші особи, як правило, зобов'язуються не розголошувати інформацію, яка стала їм відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків. Покладення таких зобов'язань здійснюється шляхом підписання державним служ-

бовцем спеціальної угоди. Подібним чином питання комерційної таємниці врегульовується у цілій низці країн – колишніх колоній Великої Британії: Австралії, Індії тощо.

Зокрема, в Австралії більша частина галузей права, у тому числі, і цивільне, відчула на собі потужний вплив права своєї колишньої метрополії. Законодавство Австралії не має спеціального закону про комерційну таємницю, однак передбачає цивільно-правову і кримінальну відповідальність щодо осіб, винуватих у розголошенні або незаконному використанні конфіденційної інформації [1].

У законодавстві Німеччини і науковій літературі цієї держави вживається термін «ноу-хау», який може мати як технічний, так і комерційний зміст. До технічної сфери ноу-хау відносять креслення, результати дослідів, статистичні розрахунки, формули і рецептури, дані про вдалі виробничі вирішення тощо, до комерційної – картотеки клієнтів, постачальників, дані про організацію виробництва, відомості про фінансування, методи реклами тощо.

Загалом, у відповідності до німецького законодавства, до комерційної таємниці відноситься інформація, яка має ознаки секретності (є доступною тільки відомому обмеженому колу осіб), за умов наявності у володільця інформації обґрунтованого інтересу щодо її збереженості. Порушення комерційної таємниці розглядається як факт недобросовісної конкуренції.

У законодавстві Німеччини встановлено обов'язок працівника щодо нерозголошення комерційної таємниці після припинення трудових відносин (розірвання трудового договору). Заборона на використання відомостей, що становлять комерційну таємницю, в цьому випадку передбачається за умов, коли працівник отримав такі дані недобросовісним шляхом. На практиці критерій добросовісності оцінюється з урахуванням конкретних обставин справи, до яких належать: ступінь важливості і відповідальності посади, яку займає працівник; участь працівника у створенні інформації, що складає комерційну таємницю; відповідність його дій «добрим уподобанням» (guten sitten), тобто зазвичай застосовуваним вимогам до підприємницької і службової етики. У той же час, під час звільнення працівник зобов'язаний передати роботодавцю будь-яку документацію, що є в нього, пов'язану з його діяльністю в організації. У відповідності до умов трудової угоди, працівник бере на себе зобов'язання зберігати в таємниці усі відомості про виробничу (наукову, торговельну) діяльність підприємства, що стали йому відомі. Умови про конфіденційність також можуть міститися в додатках до трудового договору, в яких детально встановлюються права і обов'язки працівника та роботодавця в сфері комерційних секретів.

Найбільш складним питанням судової практики, пов'язаної з вирішенням спорів про комерційну таємницю, є питання про співвідношення права роботодавця на зберігання комерційних секретів і прав працівника, пов'язаних з використанням отриманих знань у своїх інтересах. Як правило, обсяг обмежень щодо використання комерційних секретів роботодавця встановлюються безпосередньо в трудовій угоді. Наприклад, згідно з положеннями укладеного трудового договору, на працівника може бути покладений обов'язок з нерозголошення добросовісно отриманої інформації протягом певного строку. Виконання даного обов'язку може обумовлюватися виплатою працівнику компенсації. Крім того, на працівника може бути покладений обов'язок відмовитися від участі в конкурентній боротьбі з колишнім роботодавцем, порушення якої є підставою для застосування заходів цивільної відповідальності. Необхідно відмітити також, що правове регулювання вказаних

відносин має, в основному, диспозитивний характер, передбачаючи значну свободу договірних відносин.

Попри значне поширення у німецькій практиці угод роботодавців з працівниками про нерозголошення останніми конфіденційної інформації не тільки працівники можуть нести відповідальність за розголошення «ноу-хау» – за співучасть у розголошенні інформації відповідають і треті особи. Обов'язок дотримання режиму секретності інформації встановлюється і для контрагентів її власника [2].

Законодавство Німеччини також встановлює обов'язок посадових осіб державних контролюючих органів дотримуватися режиму конфіденційності інформації і передбачає відповідальність за її розголошення, у тому числі, кримінальну. Процесуальне законодавство Німеччини передбачає гарантії зберігання конфіденційності «ноу-хау» у процесі судового розгляду справи. Кримінальне покарання, передбачене процесуальним законодавством Німеччини за розголошення торгового секрету, варіюється від штрафу до позбавлення волі на строк до одного року, що, у свою чергу, не виключає відшкодування завданих збитків.

Кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані з порушенням комерційної таємниці, передбачена в Німеччині в Законі про недобросовісну конкуренцію (Unlauteren Wettbewerbsgesetz, UWG). Для кваліфікації відповідних злочинів повинні бути встановлені наявність охоронюваної законом таємниці і факт її розголошення (неправомірного використання). Умисел злочинця може бути спрямований як на отримання вигоди, так і на завдання збитків володільцю інформації. Кримінальна відповідальність настає лише у тому випадку, якщо інформація, що складає комерційну таємницю, була отримана за допомогою незаконних (недобросовісних) дій.

Необхідно також відмітити, що даний злочин вважається вчиненим і за відсутності збитків, завданих володільцю комерційної таємниці (має місце формальний склад злочину).

Під впливом німецького права, і, зокрема, Німецького цивільного уложення, завжди знаходилося цивільне право Австрії, де норми про комерційну таємницю (у законодавстві Австрії застосовується термін «закрита інформація») не об'єднані в спеціальний нормативно-правовий акт, а утримуються в окремих законах, наприклад, в Австрійському торговому Кодексі 1938 року і низці інших актів. Інформація вважається закритою, якщо їй властиві такі ознаки (критерії обороноздатності): має певну комерційну цінність для її володільця; встановлена відповідальність працівників компанії за розголошення закритої інформації; коло осіб, які мають доступ до інформації, максимально обмежений; зберігається в особливих умовах; охороняється за допомогою спеціальних заходів тощо.

В Італії велика увага приділяється регулюванню відносин «працівник – роботодавець» у плані дотримання режиму комерційної таємниці. Досить поширене регулювання даного питання в рамках трудового контракту. Однак і закон встановлює заборону для працівника конкурувати з роботодавцем, передавати або розголошувати комерційну таємницю, якщо це може завдати шкоди підприємству. Дана заборона отримала назву «обов'язок вірності» (стаття 2105 Цивільного кодексу Італії 1942 року). Закон встановлює заборону на здійснення працівником конкурентної діяльності, передачу або використання яким-небудь чином відомостей про підприємство або виробничі процеси, якщо це може завдати шкоди суб'єкту господарювання. Необхідно відмітити, що закон не встановлює строк закінчення дії «обов'язку вірності», а заборона на розголошення комерційної таємниці колишнього роботодавця встановлюється незалежно від того, яким чином працівник отримав відповідні знання.

Законодавство Китаю не містить спеціального акту про комерційну таємницю, але існує низка норм, що стосуються цього питання. Так, Положенням про комерційні служби безпеки 1988 року передбачається можливість створення таких служб, діяльність яких спрямована у тому числі і на охорону комерційної таємниці.

Згідно з китайським законодавством, поняття комерційної таємниці визначається як технічна або управлінська інформація закритого характеру, що має ознаки економічної або правової цінності, щодо якої вжито розумних заходів захисту секретності. Юридичний захист встановлюється щодо промислових «ноу-хау», що утримуються в будь-яких документах, дизайнерських проектах і кресленнях. Закон встановлює заборону на здійснення дій, пов'язаних з отриманням комерційної таємниці шляхом викрадення, незаконного примусу або іншими неправомірними способами. Також закон забороняє розголошення і використання відомостей, що складають комерційну таємницю, отриманих незаконними способами, а також з порушенням умов використання інформації, передбачених угодою між сторонами.

Власник комерційної таємниці, щодо якого були вчинені вказані дії, може звернутися до суду з вимогою про відшкодування збитків. У випадку, якщо розмір збитків не може бути точно визначений, компенсація розраховується, виходячи з розмірів отриманого порушником прибутку.

У законодавстві США є спеціальний нормативний акт, присвячений комерційній таємниці, що в міжнародній практиці є швидше виключенням, ніж правилом. Необхідно відмітити, що основна маса нормативного матеріалу про комерційну таємницю (використовується термін «торговий секрет») припадає на рівень окремих штатів. Федеральний закон про торговельні секрети 1979 року (The Uniform Trade Secrets Act) сприймається не всіма штатами, однак законодавство штатів знаходиться під впливом Федерального закону і, загалом, відповідає йому.

У літературі американське законодавство про захист комерційної таємниці зазвичай оцінюється дуже високо і вважається одним з найдосконаліших.

Окрім Федерального закону, торгові секрети згадуються ще в цілій низці нормативних актів. Наприклад, стаття 2055 титулу 15 глави 47 Зводу законів США «Безпека споживчої продукції» встановлює обов'язок Комісії з безпеки споживчої продукції не розголошувати відомості, що складають торговельний секрет або іншу конфіденційну інформацію особи, що стали відомі Комісії у зв'язку з її діяльністю. До того ж, ще в 1996 році набув чинності Закон про економічний шпionаж (The Economic Espionage Act), який заклав підвалини федеральної системи захисту комерційної таємниці і усунув існуючі на той момент прогалини в законодавстві. Документ передбачає кримінальну відповідальність за привласнення особою комерційної таємниці в своїх інтересах і в інтересах інших осіб, якщо дана особа знала про те, що її дії завдають шкоди власнику комерційної таємниці.

Визначення торгового секрету міститься у Федеральному законі (ч. 4 статті 1 «Визначення»): торговий секрет означає інформацію, що включає формулу, зразок, збірник (компіляцію), програму, прилад, метод, техніку або процес, яка має незалежну економічну цінність, дійсну чи потенційну, у силу її невідомості іншим особам, які можуть отримати вигоду від її відшукання і використання, і по відношенню до якої власник має право вживати заходів для підтримання секретності.

Таким чином, під торговим секретом розуміється інформація як сукупність відомостей, виражена в об'єктивній формі у вигляді формули, зразка тощо, що має дві необхідні ознаки (критерії охороноздатності).

На відміну від патентного права, до комерційної таємниці застосовуються лише мінімальні вимоги новизни її змісту. Таким чином, комерційна таємниця може ут-

римує лише окремі невідомі третім особам елементи, які відрізняють її від загальнодоступної інформації.

Основною ознакою інформації, що складає комерційну таємницю, є відсутність до неї публічного доступу дозволеними законом способами і, відповідно, відсутність ідентичної інформації у третіх осіб. Інформація, віднесена до комерційної таємниці, не повинна утримуватися в публікаціях або інших загальнодоступних джерелах. Крім того, дана інформація не повинна бути очевидною для конкурентів або інших спеціалістів – закон не надає захисту інформації, яка вважається секретною, не дивлячись на те, що вона добре відома у відповідних галузях науки і промисловості. Тим не менше, якщо опублікована інформація дозволяє спеціалісту дізнатися про зміст комерційної таємниці тільки за допомогою проведеного ним наукового дослідження, комерційна таємниця не буде залишена без юридичного захисту.

Необхідно також враховувати, що до комерційної таємниці може бути віднесена і та інформація, окремі елементи якої є загальновідомими. Так, загальновідомі відомості можуть бути визнані комерційною таємницею, якщо вони являють собою унікальне, цінне в економічному плані поєднання.

Виходячи з визначення, наведеного вище, ще однією важливою ознакою комерційної таємниці у відповідності до американського законодавства є умова про необхідність прийняття її володільцем розумних заходів з метою забезпечення конфіденційності інформації. Закон не вимагає забезпечення абсолютної секретності – обсяг необхідних заходів визначається, виходячи з конкретних обставин і повинен відповідати принципу розумності. На практиці під «розумними» намаганнями розуміються, наприклад, повідомлення працівникам про необхідність дотримання конфіденційності, підписання працівниками угод про нерозголошення комерційної таємниці, зберігання секретних документів «під замком» тощо. Як правило, співробітник, який звільняється, у письмовому вигляді повідомляє організацію про взяті на себе обов'язки про зберігання комерційної таємниці. Керівник організації, звідки звільнився працівник, може повідомити нового роботодавця про поінформованість працівника в галузі комерційних секретів. Попереджаючи можливі порушення з боку найманого персоналу, роботодавець може самостійно пропонувати працівнику сповістити його про наявність обов'язків щодо нерозголошення комерційної таємниці.

Власник комерційної таємниці зобов'язаний визначити цінність охоронюваних матеріалів і оцінити ризик їх можливої втрати. Необхідно підкреслити, що заходи, вжиті з метою забезпечення секретності інформації, повинні відповідати її цінності. Під час судового розгляду оцінюються технічні засоби, використовувані для захисту інформації, а також загальна політика компанії в сфері інформаційного обміну з третіми особами. Дані відомості можуть слугувати підставою для відмови в судовому захисті інтересів особи, яка не продемонструвала відповідний рівень передбачуваності у сфері охорони власних секретів.

Інформація вважається комерційною таємницею і в тому випадку, якщо власник розкриває її своїм контрагентам в межах ліцензійного договору, договору комісії чи інших угод, що передбачають використання інформації з чітко визначеною метою. У цьому випадку володільць комерційної таємниці повинен забезпечувати вжиття належних заходів щодо забезпечення секретності і, зокрема, укласти зі всіма особами, які отримують інформацію, угоди про нерозголошення переданих відомостей.

Необхідно також відмітити, що пристрої або технології, щодо яких був оформлений патент, не можуть бути віднесені до комерційної таємниці. Тим не менше,

наступні доповнення і покращення технології або приладу, описаного в патенті, можуть захищатися як комерційна таємниця за умови, що вони не впливають з опублікованих відомостей.

Американська судова практика не надає достатньої відповіді на питання, чи втрачає інформація статус комерційної таємниці у випадку її анонімного опублікування в мережі Інтернет. Так, у низці судових рішень вказувалося, що відмова в юридичному захисті у цьому випадку лише стимулює порушників законодавства публікувати неправомірно отриману інформацію в Інтернеті з метою порушення інституту комерційної таємниці.

Розкриття інформації, яка є комерційною таємницею, органами державної влади під час досудового слідства або іншого розслідування не впливає на її правовий статус. Надання інформації необхідне для здійснення державних повноважень, причому, законодавство встановлює достатні гарантії належного захисту комерційної таємниці. Крім спеціально передбаченої норми про забезпечення конфіденційності інформації, що може бути розкрито під час судового засідання, закон встановлює додаткові обмеження на отримання інформації органами державної влади без згоди її власника.

Наявність ознаки самостійної економічної цінності інформації, вказаного у визначенні комерційної таємниці, може бути встановлена різними способами. Так, оцінка вартості комерційної таємниці може ґрунтуватися на ринковій ціні угод щодо передання аналогічної або схожої інформації. До розрахунку можуть бути включені також видатки, понесені власником комерційної таємниці під час відповідних розробок і досліджень. У випадку, якщо інформація, що становить комерційну таємницю, була викрадена і продана третім особам, під час судового розгляду має бути врахована і та ціна, яку за неї сплатили правопорушнику.

Особливо необхідно відмітити, що суди не завжди відносять до комерційної таємниці інформацію, яка вважається компанією (і дійсно є) цінною для підприємницької діяльності. Так, база клієнтів компанії може бути визнана такою, що становить комерційну таємницю тільки у тому випадку, якщо клієнти, які її складають, не відомі у відповідній галузі промисловості або торгівлі, можуть бути відшукані тільки шляхом застосування значних організаційних і фінансових ресурсів, а для створення бази знадобилася значна кількість часу. В цьому випадку економічна цінність такої бази буде полягати саме у відсутності аналогічної інформації у конкурентів.

За порушення прав власника комерційної таємниці закон передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк до десяти років або штрафу у розмірі до півмільйона доларів США. Підвищені покарання передбачені також, якщо крадіжка комерційних секретів здійснюється в інтересах іноземних громадян і організацій. Крім того, закон передбачає конфіскацію будь-якої власності, набутої з порушенням прав володільця комерційної таємниці, а також використовуваної для здійснення відповідних злочинних діянь. Положення про конфіскацію власності надають федеральним органам влади повноваження з демонтажу і виїмки комп'ютерних мереж, принтерів та інших приладів, використовуваних для здійснення передбачених законом злочинів.

Відповідно до американського законодавства, міністр юстиції має право звертатися до суду з цивільним позовом про отримання судової заборони з метою захисту власника комерційної таємниці від подальших порушень його прав. Подібні позови можуть подаватися як окремо, так і в межах кримінального переслідування. Під час судового розгляду суд може застосовувати будь-які передбачені процесуальним законодавством заходи для забезпечення конфіденційності охоронюваної законом інформації.

Суб'єктами права на торговельний секрет у відповідності до ч.3 ст. 1 Федерального закону є фізичні особи, юридичні особи, об'єднання юридичних осіб, товариства, спільні підприємства, уряд або урядовий відділ, а також інші юридичні або комерційні утворення. Вказівку на коло суб'єктів прав на торговельний секрет можна віднести до переваг федерального закону, проте в американському переліку суб'єктів спостерігається певне змішування суб'єктів різного роду. Наприклад, є натяк на комерційний характер осіб, які можуть володіти торговельним секретом, і в той же час серед суб'єктів значиться уряд і його агентства, конфіденційна інформація яких відноситься, скоріше, до державної таємниці і регулюється нормами публічного права. Закон передбачає судову форму захисту прав осіб на торговельний секрет. Так, у п. А ст. 2 зазначено, що «дійсне або уявне присвоєння торговельного секрету може оспарюватися в суді. Під незаконним присвоєнням відповідно до Федерального закону розуміється придбання торговельного секрету в особи, яка знала або мала можливість знати, що торговельний секрет отриманий незаконними методами; використання торговельного секрету особою, яка не має спеціального або такого, що уявляється, дозволу; придбання відомостей, що становлять торговельний секрет, внаслідок помилки або в силу випадковості.

До незаконних методів у відповідності до ч. 1 ст. 1 Закону відноситься крадіжка, введення в оману, підкуп, порушення або підбурювання до порушення обов'язків підтримання секретності, шпionаж за допомогою електронних або інших засобів. Не вважаються незаконними методами збору інформації зворотній інжиніринг і незалежне отримання відомостей. Федеральний закон в якості способу захисту прав особи називає відшкодування збитків; збитки, у свою чергу, можуть включати як реальну шкоду від незаконного присвоєння, так і незаконне збагачення від даних дій. Однак замість відшкодування збитків суд вправі застосувати покладення обов'язку сплатити розумну винагороду за нерозголошене виявлення або використання торговельного секрету. У випадку особливо злісної поведінки винуватої у спричиненні збитків особи суд вправі застосувати захід відповідальності у вигляді відшкодування збитків у подвійному розмірі. Федеральний закон містить і деякі процесуальні норми, спрямовані на забезпечення секретності інформації в процесі судового розгляду. Стаття 5 Закону передбачає такі заходи забезпечення секретності: проведення закритих слухань справи, опечатування записів судового розгляду (протоколу), покладення на осіб, що беруть участь в справі, обов'язків не розкривати торговельний секрет без попередньої згоди суду.

Серед особливостей американського законодавства про захист комерційної таємниці необхідно виділити значну увагу законодавця до заходів кримінальної відповідальності як найбільш ефективному засобу забезпечення прав і інтересів володільця комерційної таємниці. Вважається, що передбачена законом цивільна відповідальність (відшкодування збитків) є недостатньою для усунення інформаційних злочинів. Таким чином, захист комерційної таємниці здійснюється не тільки в приватних, але і в публічних інтересах – з метою забезпечення конкурентоздатності національної економіки.

У Франції захист комерційної таємниці за відсутності спеціалізованого нормативного акту здійснюється на основі застосування загальних норм цивільного, трудового і кримінального права. Законодавство Франції включає такі напрями захисту комерційної таємниці: у межах трудових відносин на працівника покладається обов'язок підтримувати режим конфіденційності інформації; працівник не вправі конкурувати з роботодавцем після звільнення; передбачена цивільно-правова відповідальність за «зловживання довірою», тобто за розголошення комерційної

таємниці особою, якій вона довірена володільцем; передбачена кримінально-правова відповідальність для державних службовців і посадових осіб контролюючих органів за розголошення конфіденційної інформації. Аналогічним чином проблема захисту комерційної таємниці вирішується ще в цілій низці країн, наприклад, у Фінляндії, Швейцарії тощо [3].

У законодавстві Японії немає норм, присвячених відповідальності за незаконне використання або розголошення комерційної таємниці. Проблема захисту інформації вирішується на рівні локальних нормативних актів на окремих підприємствах. Більшість японських компаній має «департамент кадрів», який контролює дотримання режиму секретності ділової інформації персоналом компанії. Локальні акти, як правило, називаються «Кодекс поведінки службовця» і включають окрім юридичних морально-етичні норми, спрямовані на виховання особистої відданості працівника своїй компанії. Дані акти, як правило, містять такі положення: заборону передачі третім особам відомостей, що становлять комерційну таємницю; заборону роботи за сумісництвом без дозволу керівництва компанії у випадку, якщо це може призвести до розповсюдження конфіденційної інформації. В літературі неодноразово відзначається, що японський бізнес найменше несе збитків від розповсюдження інформації, що пов'язано з системою «довічного найму» і вихованням у співробітників особистої відданості своїй справі.

Захист комерційної таємниці в Таїланді здійснюється на підставі Закону про комерційну таємницю, що вступив у дію в липні 2002 року (Trade Secret Act). Закон містить положення про захист комерційної таємниці від несанкціонованого розголошення, включаючи повноваження з встановлення судових заборон. Крім того, закон встановлює умови відшкодування збитків, спричинених порушенням режиму комерційної таємниці.

У відповідності до законодавства Таїланду, до комерційної інформації відносяться комерційні відомості, що не є загальновідомими і відкритими для вільного доступу щодо осіб, які зазвичай мають справу з подібного роду інформацією. До матеріалів, що складають комерційну таємницю, відносяться терміни, поняття і відомості, що передаються в будь-якій формі, включаючи формули, роботи, програми, методи, технології і процеси. Закон поділяє комерційну таємницю на два види. До першого відносяться промислові таємниці, що складаються з комерційної інформації, яка стосується технічних питань, пов'язаних, наприклад, з виробничим процесом або хімічними формулами. До другого виду відноситься комерційна інформація, що включає в себе методику продажу, договірні форми, базу клієнтів, рекламні технології тощо.

До суттєвих ознак комерційної таємниці відноситься також її економічна цінність, що існує завдяки відсутності до неї вільного доступу. Крім цього, щодо комерційної таємниці повинні бути вжиті належні заходи забезпечення її секретності. Необхідно враховувати, що юридичний захист розповсюджується на будь-які неопубліковані результати досліджень, отримання яких було пов'язане з певними затратами. Дане положення застосовується, зокрема, у тому випадку, якщо власник комерційної таємниці зобов'язаний надати відповідні відомості уповноваженим державним органам. Передаючи державним органам інформацію про виробництво і продаж товарів, виробник може вимагати забезпечення конфіденційності цих відомостей.

Власник комерційної таємниці визначається як особа, що здійснила відкриття або винахід, збрала або створила комерційні відомості, що не стосуються комерційної таємниці інших осіб. Крім того, закон містить поняття «оператора

комерційної таємниці» (trade secret controller) – ним є особа, яка володіє комерційною таємницею і (або) особа, яка здійснює контроль за її використанням.

Закон прямо передбачає права власника комерційної таємниці: право на розкриття, передачу і використання, а також право передавати іншим особам свої повноваження з дотриманням необхідних умов конфіденційності. Необхідно відмітити, що комерційна таємниця може бути передана на підставі правового акту або успадкована.

Під порушенням комерційної таємниці в законі розуміється її розголошення, передання або використання без правомірної згоди власника, у тому випадку, якщо це суперечить добросовісній підприємницькій практиці. Таким чином, закон встановлює, що порушник знає або повинен знати, що його дії не є «добросовісними». До дій, що суперечать добросовісній підприємницькій практиці, відносяться порушення умов договору, зловживання довірою, підкуп, залякування, шахрайство, розкрадання, купівлю викраденого майна і промисловий шпіонаж.

Закон передбачає перелік дій, які не вважаються порушенням режиму комерційної таємниці. Зокрема, розголошення чи використання комерційної таємниці не вважається порушенням, якщо особа, яка отримала інформацію, вважає, що інша сторона угоди набула дані відомості шляхом посягання на комерційну таємницю третіх осіб. Не вважається порушенням розголошення комерційної таємниці державними органами, якщо це необхідно для захисту громадян чи забезпечення безпеки, а також, якщо це було зроблено з метою захисту публічних інтересів.

В якості заходів судового захисту комерційної таємниці передбачається видання попередньої заборони, що містить вказівку правопорушнику утриматися від подальших дій, які пов'язані з оспорюваною інформацією, а також видання довгочасної заборони, що утримує обмеження на конкретні дії, які порушують комерційну таємницю. Закон встановлює також право власника комерційної таємниці звертатися до суду з вимогою про виплату компенсації. Визначаючи розмір компенсації, суд, крім компенсації реальних збитків, зобов'язує правопорушника сплатити позивачу компенсацію в розмірі отриманого від неправомірного використання комерційної таємниці прибутку.

Крім того, суд може керуватися принципом розумності. У випадку, якщо порушення комерційної таємниці було проведено з наміром завдати шкоди власнику комерційної таємниці, суд може зобов'язати виплатити позивачу додаткову компенсацію, яка не перевищує подвійний розмір завданих збитків.

Закон передбачає створення спеціального адміністративного органу (Комітету з комерційної таємниці), серед завдань якого можна виділити узагальнення і вивчення питань, пов'язаних із захистом комерційної таємниці і державної політики у сфері ринку технологій.

З метою виконання покладених на Комітет функцій, він наділений повноваженнями з видання обов'язкових вказівок про надання документів і матеріалів. Крім того, Комітет наділений правом розглядати досудові спори, пов'язані з порушенням комерційної таємниці.

У якості заходів кримінальної відповідальності за порушення комерційної таємниці законодавство Таїланду передбачає штраф і позбавлення волі. Найбільш суворі заходи відповідальності передбачені за розголошення або неправомірне використання комерційної таємниці, пов'язані з виконання посадових обов'язків. Таким чином, Закон 2002 року передбачає більш широкий захист комерційної таємниці, ніж раніше діюче законодавство Таїланду, і встановлює підвищену відповідальність за її розголошення.

У відповідності до законодавства Кореї, на додаток до вирішення питання про відшкодування збитків і встановлення заборони на дії, що порушують комерційну таємницю, суд уповноважений вживати заходів для встановлення ділової репутації власника комерційної таємниці, а також зобов'язати відповідача знищити всю продукцію, виробництво якої засновувалось на незаконному використанні комерційних секретів. Кримінальна відповідальність передбачається законом щодо посадових осіб і найманих працівників, які передали відомості, що становлять комерційну таємницю, третім особам з метою отримання вигоди або завдання збитків потерпілому.

Цивільне законодавство Угорщини передбачає можливість задоволення в судовому порядку таких вимог власника комерційної таємниці, чії права були порушені. По-перше, позивач звертається до суду з вимогою про визнання неправомірності розкриття чи використання комерційної таємниці. По-друге, у випадку, якщо порушення має триваючий характер або вчиняється неодноразово, суд може винести заборону на здійснення відповідних дій. По-третє, позивач може вимагати відшкодування збитків, а також публічних вибачень з боку порушника. Крім того, суд вправі прийняти рішення про відновлення прав позивача за рахунок відповідача і про знищення продукції, виробленої з порушенням комерційної таємниці. У випадку, якщо розмір стягнутої компенсації не відповідає тяжкості проступку правопорушника, суд може зобов'язати його сплатити штраф до державної скарбниці.

Отже, можна зробити такі висновки, що захист комерційної таємниці в низці розвинутих країн, не дивлячись на деякі відмінності в підходах до вирішення питання, має певні тенденції, зокрема: відсутність спеціалізованого нормативного акту, присвяченого регулюванню питань комерційної таємниці (США в даному випадку можна назвати виключенням із загального правила; необхідність прийняття такого нормативного акту, як Федеральний закон про торговельні секрети, саме в США обумовлена значною самостійністю окремих штатів у сфері правотворчості, а модельний федеральний закон забезпечує єдність правового регулювання відносин, пов'язаних з торговельними секретами); підвищення відповідальності найманих працівників за розголошення конфіденційної інформації і приділення значної уваги роботі з персоналом; встановлення відповідальності, зокрема, кримінальної, для державних службовців контролюючих органів за порушення режиму комерційної таємниці.

Необхідно також зауважити, що тенденції до чіткої законодавчої регламентації захисту комерційної таємниці є досить популярними у світі. Маючи належний рівень захисту такого роду інформації у національному законодавстві, компанії очікують того ж і в інших країнах. Так, Соса-Соса і ІВМ впродовж багатьох років не могли почати проекти в Індії, оскільки до 1991 року їх комерційні секрети не були захищені законом. Тому у багатьох країнах світу останні два десятиліття характеризуються плідною роботою законодавчих органів щодо забезпечення належного рівня юридичної захищеності відомостей, що становлять комерційну таємницю.

Список источников и литературы:

1. Коломієць А. Захист інформації, що становить комерційну таємницю: порівняльний огляд російської і зарубіжної практики // Закон. – 1998. – № 2. – С. 59-64.
2. Німецьке право. – М., 1996. – Ч. 2. – С. 40-42.
3. Рачковський В.В. Зарубіжне законодавство про комерційну таємницю // Правознавство. – 1999. – № 3. – С. 100-104.

Поступила в редакцію: 31.10.2006 г.

Карраш Хассан Фуад Хассан

РЕШЕНИЕ ООН О РАЗДЕЛЕ ПАЛЕСТИНЫ В 1947 Г.: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

В феврале 1947 года правительство Великобритании (как страны-мандатария — К. Х.) начало переговоры с палестинскими арабами, представителями независимых арабских стран и Еврейским Агентством о пятилетнем “подготовительном периоде к независимой единой Палестине”. Этот план стал известен как “план Бевина”. По этому плану, после истечения этого периода, в течение которого вся исполнительная и законодательная власть в стране должна была быть сосредоточена в руках английского губернатора, должны были состояться выборы в Ассамблею (большинство в которой составят арабы), которая “примет решение о независимом государстве немедленно”. В течение этого переходного периода арабы и евреи должны были иметь местную автономию в местах своего компактного проживания [9, с. 43; 2, с. 84]. Еврейская иммиграция на последующие два года устанавливалась в 4000 чел. в месяц, гарантируя въезд около 100 тыс. евреев, после этого она должна определяться Верховным комиссаром после консультаций с совещательным органом, а в случае несогласия — с помощью арбитража ООН. Местная арабская и еврейская администрация должна контролировать земельные сделки в своих районах. В конце четвертого года должна быть созвана выборная конституционная ассамблея, которая и создаст независимое государство после утверждения его большинством арабских и еврейских членов. В случае, если этого не произойдет, то необходимо обратиться в опекунский совет ООН для определения дальнейшей процедуры [11, с. 236 – 237; 17, с. 74]. Это была фактически последняя попытка Великобритании сохранить свой мандат на Палестину хотя бы на этот “переходный период”. И Высший Арабский Комитет, и Еврейское Агентство отвергли этот план.

Еще 27 января 1947 года открылась очередная Лондонская конференция. На ней присутствовали делегации: Ирака, Египта, Сирии Ливана, Трансиордании, Саудовской Аравии, а также делегаты палестинских арабов. Английскую делегацию возглавлял министр иностранных дел Эрнест Бевин и министр колоний Артур Крич Джонс. Еврейские представители в работе конференции не принимали участие, однако, они были в Лондоне и вели отдельные переговоры с Бевинем и Кричем. 14 февраля 1947 года Э. Бевин объявил арабским делегатам и представителям Еврейского Агентства о решении английского правительства передать вопрос о Палестине в ООН в виду того, что английские предложения были отторгнуты арабами [8, с. 185 – 186].

В этих условиях обоюдного отказа, Великобритания решила отказаться от своей роли мандатария. Британский кабинет 14 февраля 1947 года решает передать “палестинский вопрос” в ООН.

Разъясняя британскую позицию, министр колоний Джонс заявил, что Великобритания не собирается передавать Организации Объединённых Наций мандат на Палестину, а будет лишь просить совета, как можно им управлять в настоящей форме или как его изменить [26. — 1947. — 11 February; 10, с. 237]. 18 сентября

1947 года кабинет рекомендовал Бевину объявить ООН о решении Великобритании вывести войска из Палестины.

В феврале 1947 года по просьбе Великобритании ООН приступила к рассмотрению вопроса о Палестине. К этому времени все страны Ближнего Востока, кроме Палестины получили независимость. Попытки Великобритании разрешить вопрос путём раздела Палестины на два независимых государства или отказа от мандата с последующим образованием единого независимого государства, оказались безуспешными.

В связи с тем, что очередная сессия Генеральной Ассамблеи ООН должна была состояться через несколько месяцев, правительство Великобритании, в виду роста насилия в Палестине, обратилось с просьбой о проведении специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН для рассмотрения вопроса о создании специальной комиссии, которая могла бы "... выработать рекомендации относительно дальнейшего управления Палестиной" [26. — 1947. — 24 April; 25. — 1947. — 7 June; 3, с. 2].

Первая специальная сессия Генеральной Ассамблеи ООН начала свою работу по рассмотрению вопроса о Палестине 2 апреля 1947 года. На сессии представитель Великобритании в ООН Кадоган заявил, что Великобритания не может одна нести ответственность за решение вопроса, в котором стороны не находят взаимопонимания.

Египет, Ирак, Ливан, Саудовская Аравия обратилась к участникам Ассамблеи с просьбой о включении в повестку дня вопроса о "... прекращении мандата на Палестину и объявлении её независимой" [3, с. 3]. Специальная сессия ГА ООН приняла резолюции №104, №105, №106, имеющие определяющее значение для решения палестинской проблемы [23, с. 21]. Во время рассмотрения палестинского вопроса на специальной сессии ГА ООН, советский представитель А. А. Громыко выразил от имени своего правительства поддержку стремлению евреев к созданию собственного государства в Палестине. К середине весны 1947 года Ближневосточный отдел МИД СССР разработал предполагаемую позицию СССР при обсуждении палестинского вопроса в ООН. Она была сформулирована в виде следующих предложений: Британский мандат на Палестину должен быть отменен; британские войска должны быть выведены из Палестины; ООН должна разработать статут единой независимой демократической Палестины с обеспечением равных национальных и демократических прав народам, ее населяющим [8, с. 193]. Это должно было стать началом советской экспансии в регионе.

На рассмотрение ООН было представлено два проекта по составу Специальной комиссии ООН по Палестине (ЮНСКОП). Автором одного из них была Аргентина, предлагавшая создать комиссию в составе 11 членов (постоянные члены Совета Безопасности, представители одного арабского государства и пяти государств, избранных путём жеребьёвки в целях обеспечения представительства всех регионов). Второй проект был представлен США. В нём предлагалось избрать специальную комиссию в составе семи представителей "нейтральных государств, без участия в ней представителей государств — постоянных членов СБ ООН и арабских государств". Её задача заключалась в том, чтобы "... собрать, проанализировать и сопоставить все данные, относящиеся к этому вопросу; заслушать показания заинтересованных правительств и таких неправительственных организаций и лиц, на которых члены комиссии найдут нужным остановиться; обследовать различные, связанные с палестинским вопросом проблемы; представить следующей очередной сессии Генеральной Ассамблеи такие предложения относительно разрешения палестинской проблемы, которые комиссия может считать

целесообразными для успешного рассмотрения этой проблемы Генеральной Ассамблеей” [3, с. 6]. После дебатов Первый комитет принял решение рекомендовать ГА ООН образовать ЮНСКОП из 11 государств ООН, что нашло отражение в резолюции №196 (SS-1) от 15 мая 1947 года. 15 мая 1947 года была сформирована ЮНСКОП из 11 государств: Австралии, Канады, Гватемалы, Индии, Ирана, Нидерландов, Перу, Швеции, Уругвая и Югославии [8, с. 236].

С некоторыми поправками был принят проект, представленный США — “... избегая конкретных упоминаний о положении беженцев в Европе, ЮНСКОП была уполномочена вести расследование в любом месте, где она сочтёт необходимым, что, таким образом, косвенно связывало вопрос о еврейских беженцах с будущим Палестины” [3, с. 6]. Подготовительная встреча ЮНСКОП состоялась 26 мая 1947 года в Нью-Йорке, на ней был избран председатель — Эмиль Сандстрём (Швеция). 16 июня ЮНСКОП провела первые заседания в Палестине. Генеральный секретарь Лиги арабских стран заявил о том, что ЛАС будет сотрудничать с комиссией, но Высший арабский комитет решил воздержаться от сотрудничества, информируя об этом членов комиссии по телеграфу: “... палестинские арабы воздержатся от сотрудничества и откажутся предстать перед данной комиссией на основании следующих причин: во-первых, отказа ООН принять логический курс на включение в повестку дня специальной сессии ООН и в круг ведения вопроса о прекращении действия мандата и объявления независимости; во-вторых, отказа отделить еврейских беженцев со всего мира от проблемы Палестины; в-третьих, замены интересов жителей Палестины включением всемирных религиозных интересов, хотя они и не являются предметом спора; сверх того, естественные права палестинских арабов сами по себе очевидны и не могут продолжать быть объектом расследования, но заслуживают быть признанными на основе принципов Устава ООН” [9, с. 5].

Прежде чем дать рекомендации, ЮНСКОП подвергла тщательному рассмотрению “еврейский вопрос” и “арабский вопрос”. “Арабский вопрос” представлял собой соображения, направленные на рассмотрение первой специальной сессии. Вкратце их можно свести к нескольким доводам: 1. Арабская сторона добивалась немедленного создания независимой Палестины, как арабского государства к западу от Иордании. 2. Арабская сторона настаивала на естественном праве арабского большинства, основанном на непрерывной связи арабского большинства с Палестиной, делая акцент на том, что эта связь не прерывалась с древних времен. 3. Арабская сторона напоминала о “приобретенных правах” — официально данных арабскому народу обещаний в годы Первой мировой войны. Арабы считали, что Великобритания до сих пор не выполнила обещаний, данных ею в годы Первой мировой войны и настойчиво придерживались позиции, что мандат на Палестину, опирающийся на Декларацию Бальфура, являлся нелегитимным. Поэтому арабские государства отказались признать его законным [3, с. 15].

Д. Бен-Гурион не скупился на миролюбивые уверения следующего рода: “Отношение этого еврейского государства к арабским и другим гражданам будет основываться на полном равенстве, словно бы речь шла о евреях. Государство будет всячески способствовать тому, чтобы арабы смогли сохранить арабский язык, свою национальную культуру, религию и обычаи” [13, с. 29].

8 июля 1947 года на одном из заседаний ЮНСКОП состоялось обсуждение проблемы Иерусалима. Председатель комиссии Э Сандстрём спросил Бен-Гуриона,

считает ли он, что необходим особый режим управления в Иерусалиме из-за наличия там святых мест. Бен-Гурион в своем ответе фактически повторил принципиальную позицию сионистского движения по вопросу Иерусалима. По его словам “следует предоставить международную защиту всем священным местам, чтобы заинтересованные в этом религиозные люди имели свободный и беспрепятственный доступ к ним. Не вызывает сомнения, что должны быть международные гарантии свободы и святости всех священных мест в Палестине. Но в вопросе о священных местах есть некоторая путаница. Священные места являются лишь частью Иерусалима, а не Иерусалим в целом; они находятся в старом городе. В отношении Иерусалима, “священные места” — это лишь некоторая часть города. Поэтому для того, чтобы оберегать их, не требуется отделять Иерусалим целиком от еврейского государства, но лишь сами “священные места” [16, с. 72].

После 41 заседания, проведенного в Палестине, члены ЮНСКОП перебрались в Женеву, где и состоялась последняя 52 встреча 31 августа 1947 года. ЮНСКОП завершила свою работу и обобщила доводы арабов и евреев в своём докладе.

Характеризуя обстановку, сложившуюся летом 1947 г., комиссия констатировала чрезвычайную напряженность в отношениях между евреями и арабами и, особенно, в отношениях между евреями и мандатарием. Однако, ЮНСКОП так и не смогла принять единых рекомендаций по Палестине. Большинство её членов рекомендовало раздел Палестины на два государства, находившихся бы в экономическом союзе. Иерусалим должен был быть поставлен под международный контроль, который бы определила ООН. В этом проекте предусматривалось установление переходного периода под контролем ООН, на котором должны были быть созданы органы управления государством, законодательные выборные органы с пропорциональным представительством, при соблюдении гарантий свобод всех граждан — “...свободы транзита и посещения всеми жителями обоих государств и гражданами других стран Палестины и Иерусалима” [9, с. 76].

Меньшая часть членов ЮНСКОП выдвинула проект создания в Палестине независимого федеративного государства со столицей в Иерусалиме. Для создания этого государства также предполагался трёхлетний период, в течение которого предусматривалось образование федерального правительства и других государственных органов “необходимых при такой системе”. Законодательный орган предлагался в составе двух палат — в одной предусматривалось создание пропорционального представительства через выборы “от всего населения в целом”; в другой — равное пропорциональное представительство от арабов и евреев. Глава правительства должен был избираться большинством голосов членов обеих палат. Исполнительный орган федерального правительства должен был быть ответственным перед федеральным законодательным органом. Федеральный суд должен был иметь в своём составе как минимум четырёх арабов и трёх евреев. Каждое государство должно было иметь всю полноту власти в местном самоуправлении, в том числе и в принятии местных законов, конституции, но, в то же время, подчиняться федеральной конституции. Каждое государство должно было иметь собственную полицию, равное представительство на международных конференциях и в международных организациях. Иерусалим предлагался в качестве столицы федеративного государства, причём, в Иерусалиме предусматривалось создание двух муниципалитетов. Авторы проекта не предусматривали безлимитную иммиграцию евреев в Палестину, а предлагали трёхлетний период для изучения экономической вместимости

еврейского государства комиссией, в которую вошли бы три араба, три еврея и три представителя ООН [9, с. 72 – 88].

Осенью 1947 года ООН учредила специальную комиссию по рассмотрению палестинского вопроса (далее — Ad НОС) [8, с. 23]. 25 сентября 1947 года генеральный секретарь ООН Трюгве Ли направил сообщение ВАК и ЕА с целью содействия работе Комиссии.

Д. Бен-Гурион заявил, что если решение о разделе не устроит сионистское руководство, оно попытается расширить границы будущего государства: “Мы не будем уточнять территориальные границы будущего государства” [12, с. 219].

Чтобы вывести работу Специальной комиссии из тупика, было решено создать две подкомиссии по двум вариантам плана ЮНСКОП и ещё одну, неофициальную подкомиссию, для примирения арабов и сионистов. В подкомиссию по первому варианту плана ЮНСКОП вошли Венгрия, Венесуэла, Канада, Гватемала, Польша, США, СССР, Чехословакия, ЮАС. В подкомиссию по второму варианту плана — Афганистан, Ирак, Йемен, Колумбия, Ливан, Пакистан, Саудовская Аравия, Сирия.

Первая подкомиссия внесла некоторые изменения в план большинства:

а) Сокращался двухлетний переходный период и Великобритания должна была вывести свои войска к 1 августа 1948 г. Затем, в течение двух месяцев, Палестина должна управляться комиссией ООН из пяти человек. К 1 октября 1948 г. оба государства — арабское и еврейское — получают независимость.

б) Яффа, населённая арабами, отходившая ранее к еврейскому государству, превращалась в арабский анклав на еврейской территории, подчинённый арабскому государству [3, с. 31].

Параллельно с первой работала вторая подкомиссия, которая была образована 23 октября 1947 года, о чем свидетельствует письмо председателя Ad НОС Герберта В. Эвата, где последний поручал создать подкомиссию из представителей Афганистана, Ливана, Колумбии, Пакистана, Саудовской Аравии, Сирии. Задачами этой подкомиссии были: разработка плана будущего управления Палестиной в соответствии с положениями, изложенными Саудовской Аравией и Ираком на сессии ГА ООН, право изучать любые предложения, представленные Ad НОС [12, с. 54].

Вторая подкомиссия практически полностью отвергла план меньшинства и, более того, поставила под вопрос правовую основу компетенции ООН рассматривать палестинскую проблему. Подкомиссия пришла к выводу, что ООН может лишь признать независимость Палестины, а вопрос об её управлении — дело самих палестинцев [5, с. 162 – 164].

Рабочая группа пришла к выводу, что вопрос о статусе Палестины может решить только Международный суд. Подобные выводы последовали и при рассмотрении законности применения декларации Бальфура. Особо рассматривалось выражение “еврейский национальный очаг”, связанное также с законностью юридического истолкования мандата. Если под последним подразумевать лишь культурную автономию, то проблем не возникает, но если его истолковывать, как равнозначное созданию еврейского государства, то это приносит ущерб правам и положению коренных палестинцев, а, значит, противоречит миссии мандата.

Относительно законности мандата группа пришла к выводу, что с роспуском Лиги Наций мандат лишился юридической основы, и что Соединенное королевство

управляло Палестиной лишь де-факто, при уходе британцев из Палестины ничто более не препятствует превращению Палестины в независимое государство [1].

Вторая подкомиссия предусматривала передачу некоторых юридических вопросов в Международный суд: имеет ли юридическую силу для народа Палестины декларация Бальфура, составленная без ведома и согласия коренного населения Палестины; соответствуют ли положения мандата на Палестину, касающиеся создания еврейского национального очага целям и положениям устава Лиги Наций; утратил ли мандат на Палестину свою юридическую основу после роспуска Лиги Наций; совместим ли с целями устава Лиги Наций и положениями мандата на Палестину план ее раздела без согласия большинства народа, проживающего на данной территории; правомочна ли ООН осуществлять или рекомендовать осуществление любого решения, связанного с будущим Палестины, в частности любой план раздела, противоречащий воле жителей Палестины или принятый без их согласия [1]. Принималось во внимание, что статья 22 Устава Лиги Наций, Лозаннское соглашение 1923 года содержали положения, по которым палестинский народ объявлялся неотъемлемой частью арабского мира [24, с. 71 – 74]. Суд должен был вынести консультативное заключение в соответствии со статьей 96 Устава ООН и в соответствии с главой IV Статута Международного суда, так как правомочен “давать консультативные заключения по любому юридическому вопросу, по запросу любого учреждения, уполномоченного делать такие запросы...” [6, с. 59]. Проект резолюции второй подкомиссии уполномочивал Генерального секретаря передать данную резолюцию в Международный суд [1]. Это заявление сразу же накалило обстановку на Ассамблее ООН. Начались бурные прения. Сионисты развернули бешеную агитацию против выводов второй подкомиссии. После 5-дневных бурных дебатов доклад второй подкомиссии был поставлен на голосование и провален.

Сионисты выступали за план большинства, но претендовали на большую территорию по сравнению с планом. Вейцман заявил в своём выступлении: “Мандат намечал выделить территорию в 8 раз больше той, которая предлагается ныне... Евреи не для того основали свой очаг в Палестине, чтобы стать гражданами арабского государства”. Правительство Великобритании заявило, что оно поддержит любой план, но не возьмёт на себя ответственность за проведение его в жизнь и готово быстро вывести свои войска, если арабы и евреи не договорятся. За план большинства высказался представитель США, но потребовал, чтобы ответственность за переходный период была возложена на мандатария. Все члены ЮНСКОП приняли рекомендацию по прекращению мандата: “... мандат на Палестину должен быть прекращён как можно скорее..., независимость Палестины должна быть объявлена в ближайшее время...”, переходный период, ответственность за который возлагалась на ООН должен быть “как можно коротким” [9, с. 72 – 88; 3, с. 29].

25 ноября был поставлен на голосование проект резолюции, предусматривающий раздел Палестины. Обстановка была напряжённой, об этом говорили результаты голосования. Из 57 членов ООН за раздел Палестины голосовали 25, против — 13, воздержались — 17, отсутствовали — 2. Для утверждения решения было необходимо большинство в две трети голосов. Резолюция о разделе Палестины на два государства в первом чтении, таким образом, не прошла. Слишком много делегаций предпочли воздержаться. Неофициальная комиссия ООН по примирению также не достигла каких-либо результатов. Понадобилось ещё несколько дней дебатов. Стороны ещё раз изложили свои позиции. США настойчиво добивались раздела, указы-

вая, что в создавшейся обстановке требуется “хирургическое вмешательство”. Делегация СССР заявила, что будет голосовать за раздел Палестины на два государства, так как все другие варианты решения проблемы оказались нереальными. 29 ноября 1947 года Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию №181/II/ “Будущее правительство Палестины”. Эта резолюция предусматривала прекращение действия мандата Великобритании на Палестину не позднее 1 августа 1948 года, вывод английских войск к этому же сроку, создание на территории Палестины не позднее 1 октября 1948 года двух независимых государств — арабского и еврейского и выделение Иерусалима в обособленную единицу. Осуществление административной власти от имени ООН в Иерусалиме возлагалось на Совет по опеке ООН. По условиям резолюции Палестина разделялась на 8 частей: 3 части — еврейское государство; 3 части — арабское государство; 7-я часть — г. Яффа, арабский анклав на территории еврейского государства; 8-я часть — г. Иерусалим со специальным международным режимом. В целом, к арабскому государству отходило лишь 43% территории Палестины (11,1 тыс. кв. км.), с населением 735 тыс. чел., из которых 10 000 были евреи; еврейскому государству отводилось 56% территории (14,1 тыс. кв. км.), с населением 995 тыс. чел., из которых 497 тыс. — арабы; Иерусалим — около 1% территории, с 205 тыс. населения, из которых около 100 тыс. — евреи. Временное правительство каждого из государств представляло декларацию, которую ООН должна была утвердить в качестве временной конституции [7, с. 132 – 133]. Первые два пункта резолюции: об отмене английского мандата на Палестину и выводе английских войск из этой страны не вызвали серьезных замечаний. Однако рекомендация о разделе Палестины привела к острой дискуссии. Представители ВАК Палестины и арабских стран категорически отвергли план раздела, который, по их мнению, противоречил уставу ООН и принципам справедливости [18, с. 54]. Одновременно ГА ООН образовала Палестинскую комиссию и рекомендовала СБ принять все необходимые меры по реализации данной резолюции.

Таким образом, ООН признало право обоих народов, проживавших в Палестине на создание своих независимых государств. Советская делегация голосовала за эту резолюцию. Арабы Палестины и все арабские страны категорически отвергли раздел Палестины на основе резолюции №181/II/. Сионисты, одобрив резолюцию, взяли курс на захват земель, отходящих к еврейскому государству. Подразделения Хаганы и Иргун цвай леуми с декабря 1947 года стали захватывать эти территории. Лидеры сионистов при этом исходили из того, что в момент официальной отмены мандата следует объявить эти районы под контролем евреев, и тем самым поставить ООН перед свершившимся фактом [19, с. 200].

Для американской стороны эта резолюция была основанием для подрыва позиций Великобритании, для установления своего господства в Палестине; это подтверждается тем, что США довольно быстро продемонстрировали свою готовность отказаться от резолюции, выдвинув план опеки ООН над Палестиной, что в условиях того времени было равносильно опеке США [20, с. 420]. Голосуя за раздел Палестины, СССР преследовал, прежде всего, свои собственные цели: вытеснение англичан из региона и создание нового государства, которое в условиях американо-советского противостояния, не исключено, могло бы занять просоветскую позицию. Известно высказывание Сталина после принятия резолюции: “Теперь там у них очень долго покоя не будет” [20, с. 421].

Резолюция формулировала принципы конституционного права предполагаемых государств, которые должны были иметь демократическую форму правления [15, с. 24]. Она предусматривала положение о выборах. Оно должно было быть разработано Временным советом по управлению, утверждалось Комиссией. Избирательным правом должны были пользоваться лица, достигшие 18 лет, а именно: а). Палестинские граждане, проживающие в данном государстве и б). Арабы и евреи, проживающие в этом государстве, хотя они не являются палестинскими гражданами, но подписали до выборов заявления о своем желании стать гражданами данного государства. Итак, право выбора гражданства ограничивалось одним исключением: араб, живущий на территории будущего арабского государства, не мог избрать гражданство еврейского государства так же как и еврей, живущий на территории будущего еврейского государства, не может избрать гражданство арабского государства [15, с. 26].

Резолюция предполагала создание экономического союза на территории Палестины. Он предполагал таможенный союз, общую систему денежных знаков, эксплуатацию в общих интересах железных дорог, средств связи, портов, аэропортов, имеющих международное значение.

На раздел страны и формирование правительств ООН обязывалась выдать 2 млн. дол. [21, с. 140].

Принятая 29 ноября 1947 года Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН №181 рекомендовала выделить Иерусалим и его окрестности в особую единицу — *corpus separatum*, находящуюся под управлением институтов ООН.

Совет Безопасности ООН, под наблюдением которого должна была проводиться в жизнь резолюция №181/II, не предпринимал каких-либо эффективных шагов для её исполнения. Правда, была создана комиссия для наблюдения за реализацией решений ООН по Палестине. В нее вошли представители пяти государств: Боливии, Чехословакии, Дании, Панамы и Филиппин.

Историческая резолюция Генеральной Ассамблеи от 29 ноября 1947 года так и осталась только политической декларацией о намерениях. Уже 21 апреля 1948 года Совет по опеке принял резолюцию №34 (II), которая рекомендовала отложить реализацию решений резолюции о разделе. 23 апреля 1948 года, СБ ООН принял резолюцию (S/727) о создании “консульской” комиссии по перемирию в Палестине, состоящую из представителей тех членов СБ, которые имели профессиональных консульских работников в Иерусалиме.

Таким образом, право арабского населения Палестины на самоопределение и создание собственного государства было определено ООН в ноябре 1947 года. Но в результате изгнания арабского населения сионистскими вооружёнными организациями, политики арабских стран в отношении Палестины, а затем и арабо-израильской войны 1948 – 1949 годов, это законное право так и не было реализовано. Территории, на которых планировалось создание арабского государства были оккупированы Израилем, или отошли к Египту и Иордании. Значительная часть палестинского населения стала беженцами.

Список джерел та літератури:

1. Документ ООН S/Res. 714,1 (1948). 1 апреля 1948 года.
2. Истоки и история проблемы Палестины. Часть I. 1917 — 1947. — Нью-Йорк: ООН, 1978. — 116 с.
3. Истоки и история проблемы Палестины. Часть II. 1947 — 1977. — Нью-Йорк: ООН, 1979. — 110 с.
4. Истоки и история проблемы Палестины. 1917 — 1988 гг. — Нью-Йорк: ООН, 1990. — 282 с.

**РЕШЕНИЕ ООН О РАЗДЕЛЕ ПАЛЕСТИНЫ В 1947 Г.:
ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ**

---

5. Специальная (AD НОС) комиссия по вопросу Палестины. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Вторая сессия. — Нью-Йорк: ООН, 1947. — 64 с.
6. Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. — Нью-Йорк: ООН, б. г., — 112 с.
7. United Nations. Official Records of the Second Session of the General Assembly. Resolution 16 September — 29 November 1947. — 181/II/ Future Government of Palestine. — New York, 1948. — Pp. 131–150.
8. Советско-израильские отношения: сборник документов. — М.: Международные отношения. — Т.1: 1941 – 1953. — Кн.1: 1941 – май 1949, 2000. — 560 с.
9. Report to the General Assembly by the United Nations Special Committee on Palestine. Geneva 31 st August 1947. — L.: His Majesty's Stationery Office, 1947. — 98 p.
10. Survey of International Affairs for 1938. Vol.1. — L.: Oxford Univ. Press, Milford, 1941. — 735 p.
11. Survey of International Affairs. The Middle East 1945 – 1950. — L.: Oxford Univ. Press, Milford, 1954. — 338 p.
12. Бар-Зохар М. Бен-Гурион. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. — 484 с.
13. Барковский Л. А. Арабское население Израиля: М.: Наука, 1988. — 143 с.
14. Близняков Р. А. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 181/II — Будущее правительство Палестины — основа урегулирования Палестино-Израильского конфликта // Культура народов Причерноморья. — 2003. — №39. — С. 53 – 56.
15. Ганю У. И. Политический анализ нормативных актов ООН в контексте палестинской проблемы // Ученые записки ТНУ, 2001. — Том 14 (53). — №1. — С. 23 – 33.
16. Зайцева О. Проблема Иерусалима в палестино-израильском конфликте и в международных отношениях // Палестино-израильский конфликт в зеркале общественного мнения и международной дипломатии (после саммита в Кемп-Дэвиде и начала “интифады Аль-Акса”). — М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. — С. 68 – 145.
17. Звягельская И. Д., Карасова Т. А., Федорченко А. В. Государство Израиль. — М.: Институт востоковедения РАН, 2005. — 560 с.
18. Киселев В. И. Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект. — М.: Наука, 1988. — 240 с.
19. Новейшая история арабских стран Азии. — М.: Наука, 1988. — 637 с.
20. Пырлин Е. Д. 100 лет противоборства. Генезис, эволюция, современное состояние и перспективы решения палестинской проблемы. — М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. — 480 с.
21. Штереншис М. История Государства Израиль. 1896 – 2002. Герцлия: ISRADON, 2003. — 832 с.
22. Щевелев С. С. Палестина под мандатом Великобритании (1920 – 1948 гг.). — Симферополь: Таврия Плюс, 1999. — 400 с.
23. Тума Имиль. Джудур аль-кадийя аль-филастинийя. — Димашк: Дар аль-Джалил, 1984. — 216 с.
24. Сулейман М. Истикляль. — Никосия, 1988. — 391 с.
25. New York Times.
26. The Times. London.

Поступила в редакцию: 21.12.2006 г.

Курочкина Н. М.

ТЕОРІЯ НОРМАТИВНИХ ФАКТІВ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВА Л. ПЕТРАЖИЦЬКОГО

Зміна підходів до праворозуміння, яка має місце у вітчизняній науці останнім часом, вимагає напрацювання нових підходів й до традиційних правових інститутів, таких як, скажімо, джерела права.

Хоча в цілому сучасне визначення поняття джерела права збігається з тими його дефініціями, що використовувалися давньоримськими юристами, деякі правознавці наголошують на необхідності його уточнення та розмежування понять «джерела» та «форми» права [1], що пов'язано з більш широким тлумаченням терміну джерела права, ніж за радянських часів.

З цих позицій виявляється цікавою теорія нормативних фактів, розроблена відомим правознавцем Л. Петражицьким у рамках психологічної концепції права. У згаданій теорії типізовані джерела права, причому їх перелік, порівняно із традиційною наукою, є надзвичайно широким.

Актуальність дослідження обумовлена й відсутністю в українській теоретико-правовій науці будь-яких ґрунтовних досліджень як творчості Л. Петражицького в цілому, так і окремих її елементів, включаючи теорію нормативних фактів. Щодо зарубіжних досліджень, то найбільш повно теорію Л. Петражицького було висвітлено у наукових працях російського правознавця С. О. П'яткіної.

Практичне значення аналізу теорії нормативних фактів Л. Петражицького, на нашу думку, полягає у можливості розширення та деталізації вчення про джерела права.

Ціль даної статті – розкрити поняття, сутність та основні ознаки нормативного факту, а також значення нормативних фактів для розмежування позитивного та інтуїтивного права за психологічною теорією права Л. Петражицького.

Запропоноване автором цієї статті узагальнює поняття «теорія нормативних фактів», на нашу думку, має право на життя з огляду на цілісність та послідовність її викладення правознавцем. Сукупність знань про нормативні факти може бути використана як самостійна концепція й поза межами психологічної теорії права.

Щодо значення нормативних фактів для психологічної теорії права, то саме їх наявність чи відсутність у складі імперативно-атрибутивного переживання виступає тією диференціюючою ознакою, яка дозволяє розмежувати позитивне та інтуїтивне право у психологічній теорії права.

Позитивне право у найбільш узагальненому вигляді визначалося Л. Петражицьким як «імперативно-атрибутивні переживання, які містять у собі уявлення нормативних фактів, як підстав обов'язковості» [2] або, іншими словами, як імперативно-атрибутивні емоції, які мають своїм джерелом певний авторитет.

Такий авторитет, модель, шаблон поведінки Л. Петражицький позначив введенням у теорію права абсолютно нового поняття – «нормативний факт». Це поняття охоплювало все розмаїття видів авторитетів – акти державної влади, усталені неписані норми у суспільній свідомості, норми суспільних прошарків, груп, релігійні настанови, правові професійні формулювання і т. д.

Під інтуїтивним правом Л. Петражицький розумів імперативно-атрибутивну емоцію, яка формується у свідомості індивіда автономно, тобто без посилань на зовнішні авторитети, на нормативні факти.

В залежності від того, на які нормативні факти міститься посилання у позитивно-правових переживаннях, Л. Петражицький розрізняв декілька видів та різновидів позитивного права. При цьому правознавець відмічав, що «з точки зору психологічної теорії права, як імперативно-атрибутивних переживань, коло фактів, що можуть відігравати роль нормативних в області позитивного права, значно ширше, та видів позитивного права значно більше, ніж визнає та вважає пануюча думка» [3].

Окрім законодавчих велінь (приписів), правових звичаїв та судової практики, нормативними фактами в області позитивного права, за твердженням Л. Петражицького, можуть слугувати й будь-які інші факти, оскільки індивідуальна та масова правова психіка схильна «витягувати» з них загальні правила поведінки або конкретні вказівки для поведінки, надаючи їм імперативно-атрибутивну силу.

Разом з тим, уніфікаційна тенденція, властива праву, проявляється у даному випадку у прагненні будь-якими засобами фіксувати відповідний шаблон поведінки, який безспірно визначає взаємні права та обов'язки.

Деякі автори висловлюють думку про те, що право, за Л. Петражицьким, зводилося виключно до інтуїтивного, а значення позитивного права цим вченим не визнавалося. З такими твердженнями, на нашу думку, погодитися не можна, про що свідчить і розмаїття видів позитивного права, як буде показано нижче.

Більше того, Л. Петражицький підкреслював вагомість авторитету держави для людської психіки. Саме з цим було пов'язане виділення «привеліюваного позитивного права» - тобто права, що ґрунтується на конституції та поточному законодавстві в якості нормативних фактів.

В залежності від природи нормативних фактів та способу їх фіксування, Л. Петражицький розрізняв такі види позитивного права:

1) «Законне право» - імперативно-атрибутивні переживання з посиланням на уявлені односторонні правові розпорядження кого-небудь, як нормативні факти.

2) «Звичаєве право», під яким розуміються імперативно-атрибутивні переживання, сполучені з уявленням відповідної масової поведінки як нормативного факта: я (ми, він, вони) мають право на те або зобов'язаний до того тому, що так завжди робилося раніше, так вчиняли пращури, таким є «стародавній звичай» і т.п.

3) «Право судової практики». Слід відзначити, що Л. Петражицький належав до тих, хто не виділяв судову практику в окремий вид права взагалі та позитивного права зокрема. «Судова практика, звичайно не є особливим, самостійним видом права або видом звичаєвого права; взагалі, вона не право, а явище зовсім іншого порядку – низка людських дій, вчинків». Вчений вважав, що відповідні дії суддів або судів є зазвичай зовнішніми проявами права, викликаними правовими переконаннями суддів.

При цьому Л. Петражицький стверджував, що так зване «право судової практики» може бути і проявом законного права (якщо суддя вирішує справу на підставі нормативно-правових актів), і проявом звичаєвого права, якщо справа вирішується за народними звичаями і т.п.; інтуїтивного права, якщо справа вирішується відповідно до автономних інтуїтивно-правових переконань, «по справедливості».

І лише в окремих випадках судова практика отримує, за Л. Петражицьким, у психіці людей значення нормативного факту. У таких випадках правові переживання проявляються, а відповідні права та обов'язки приписуються у зв'язку з тим, що такою є судова практика, що так раніше або завжди вирішувалися подібні питання судами або, наприклад, вищестоящим судом.

4) До специфічного виду позитивного права науковцем відносилось так зване «право окремих преюдицій». На відміну від «права судової практики», яке, на думку Л. Петражицького, посилається на «постійну одноманітну практику судів», «право окремих преюдицій» має у якості своєї першооснови інший нормативний факт – рішення вищого суду (або монарха, який брав особисто участь у вирішенні справи), яке за відомих обставин є підставою для приписування певних прав та обов'язків.

Право судової практики та право окремих преюдицій Л. Петражицький об'єднував одним поняттям «преюдиційного права».

На нижчих щаблях культурного розвитку, коли святість та незаперечний авторитет судових рішень були особливо важливими та необхідними, «несвідомо вдале соціальне пристосування» привело, за твердженням вченого, до виникнення так званого «божеського юдиційного права». Його основна відмінність полягає у тому, що судові рішення наділяються божественним авторитетом, внаслідок чого вони уявляються не як людські, а як божеські рішення. У разі відсутності чітких та однозначних даних на користь однієї чи іншої сторони, справа передавалася «на суд богів» шляхом отримання певних «знаків» від жерців або ж вирішення спору шляхом жеребу, поединку (ордалії), тощо.

Згідно з розробленою Л. Петражицьким теорією нормативних фактів, юдиційне право має набагато більш вагоме значення, ніж преюдиційне. Це обумовлюється тим, що порівняно із сотнями тисяч судових рішень, що приймаються, характер преюдиційних набуває достатньо незначна кількість з них; водночас юдиційне право внаслідок його спорядженості божественним авторитетом, у будь-якому разі набуває риси нормативності у психіці людей.

Поряд із переліченими вище видами позитивного права, які сучасна Л. Петражицькому юридична наука визнавала більшою чи меншою мірою, вчений виділяв й інші численні види позитивного права:

5) Існування «книжного права» Л. Петражицький обґрунтовував тим, що «складені ким-небудь, хоча б приватною особою, збірники правових висловлювань підчас набувають у правовому житті нормативне значення». Відповідно «книжне право» визначалося вченим як імперативно-атрибутивні переживання з посиланням на те, що так написано, говорить у якій-небудь книзі і т.п.

6) «Право прийнятих у науці думок» (*communis doctorum opinio*). Під цим видом права розуміється право з посиланням на те, що така думка є загальноприйнятою в науці.

7) «Право вчень окремих юристів або груп їх». Нормативні факти, що лежать в основі цього виду позитивного права, мають «ретроспективний» характер, що дивиться у минуле: «чим старіше, тим святіше». Відтак, цей вид права часто носить надзвичайно консервативний і навіть архаїчний характер.

8) «Право юридичної експертизи» також розглядалося Л. Петражицьким як один з видів позитивного права. Нормативним фактом для цього виду права є висновки наукових юридичних експертиз.

9) Науковець виділяв позитивне право юридичних експертиз з нормативними фактами, які відповідають преюдиційному праву. Іншими словами, значення нормативного факту в даному випадку також набуває юридична експертиза, однак не у справі, в якій вона власне була проведена, а й для іншої, аналогічної за суттю справи.

10) Окремо виділялося «право висловлювань релігійно-етичних авторитетів: засновників релігії, пророків, апостолів, святих, батьків церкви і т.д.». Л. Петражицький писав: «Якщо б представники сучасного загального вчення про право спробували б взяти до уваги, наприклад, право магометанських народів або єврейське право, та перевірити на відповідному матеріалі своє вчення про два або три джерела права: закон, звичаєве право та судову практику, то вражаюча непереконливість цього вчення не могла б не кинутися їм у вічі».

11) «Право релігійно-авторитетних прикладів, зрізків поведінки». На відміну від попереднього виду позитивного права (який має своїми нормативними фактами висловлювання релігійно-етичних авторитетів), нормативними фактами для цього виду права є зазвичай зафіксовані в усних або письмових переказах вчинки осіб, що мають релігійний авторитет.

12) До одного з видів позитивного права належить, за Л. Петражицьким, договірне право. Розширюючи сучасне йому вчення про джерела права, яке в якості одного з джерел права визнавало міжнародні договори, вчений у дусі римських юристів відніс до одного з видів нормативних фактів цивільно-правові договори. Л. Петражицький заперечував твердження про те, що договори (правочини) породжують виключно суб'єктивні права, а не об'єктивне право.

До видів позитивного права з відповідними нормативними фактами Л. Петражицький також відносив:

13) «право односторонніх обіцянок»;

14) «право програм, повідомлень про майбутні дії, програмне право»;

15) «право, що посиляється на визнання зобов'язаної сторони, визнане право»;

16) «прецедентне право»;

17) «право юридичних приказок, прислів'їв»;

18) «загальнонародне, усюди існуюче право»;

19) «невизначено-позитивне право» - це право, яке полягає в імперативно-атрибутивних переживаннях, у приписуванні та виконанні прав та обов'язків з посиленням не на певні визначені нормативні факти, а на те, що так «належить», «встановлено», тощо. Скажімо, у римських юристів, вказує Л. Петражицький, роль невизначено-позитивних посилянь підчас відігравали вирази «*hoc iure utimur*» («таке у нас право»), «*placuit*» («встановлено», «визнано за право») і т.п. [4].

Нормативні факти, таким чином, являли собою писані та неписані норми, які переломлюючись у свідомості індивіда, утворювали певний шаблон поведінки, формували права та обов'язки суб'єкта. В цьому аспекті, на нашу думку, можна погодитися із позицією відомого дослідника творчості Л. Петражицького С. П'яткіної, яка фактично поставила знак рівності між нормою (у значенні писаного або неписаного правила поведінки) та нормативним фактом [5].

Як вбачається, нормативним фактом стає лише реалізоване у психічно-правовому аспекті правило поведінки, наявність відповідних імперативно-атрибутивних переживань; в свою чергу нормативний факт є джерелом масових або індивідуальних психічних правових переживань.

Особливе значення надавалося Л. Петражицьким нормативним фактам, сформульованим у нормативних та правозастосовчих актах, що виходять від держави. Реалізація службової ролі держави в області права, за Л. Петражицьким, є основою для проведення класифікації права на офіційне та неофіційне.

Цікавою особливістю підходу Л. Петражицького в цьому питанні є те, що правознавець включав до складу офіційного права не тільки різноманітні види та різновидності позитивного права, але й множину інтуїтивно-правових явищ: «Не тільки різні види позитивного права, але й інтуїтивне право в різних областях, в різних формах та під різними найменуваннями або без особливого імені має офіційно-обов'язкове значення у державі та застосовується судами та іншими органами державної влади» [6].

Вчений стверджував, що позитивний шаблон з його призначенням попереджувати та усувати «правові розбіжності та сумніви з їх шкідливими та небезпечними наслідками» є чимось абсолютно зайвим у тих областях права, де наявні настільки загальні та тверді інтуїтивно-правові переконання, що підлеглі правила співіснування, обов'язки та права ні в кого, крім психічно ненормальних людей, не можуть викликати сумнівів.

Наприклад, спори про те, чи можна вбивати ближніх, красти майно, гвалтувати, так само як і про те, чи маємо право ми на те, щоб нас не убивали, вважає Л. Петражицький, психологічно невірогідні, адже у психіці усіх цивілізованих народів існують «відповідні аксіоми інтуїтивного права». Так само не можуть викликати спорів і тези про те, чи мають люди право спати, їсти та відправляти інші фізіологічні потреби так, що всі зобов'язані це терпіти і жодне начальство не може цього забороняти, карати за невиконання заборон і т.п.

Таких відповідних аксіом інтуїтивного права існує безліч у будь-якому людському суспільстві, і відповідне інтуїтивне право постає суттєвим елементом та основою правопорядку.

Позитивне нормування зазвичай не торкається відповідних аспектів, які не представляють питань для правової психіки та життя. Воно виходить з зазначених вище положень, як аксіом, та надає додаткове регулювання тих питань, які не можуть бути вирішені за допомогою інтуїтивно-правової психіки внаслідок утворення певних розбіжностей, сумнівів і т.д.

Аксіоми інтуїтивного права, вважає Л. Петражицький, оскільки вони торкаються предметів відання офіційного права, визнаються судами та органами державної влади. Відповідне інтуїтивне право входить до складу офіційного права та складає його основний та суттєвий елемент.

Іншим аспектом прояву інтуїтивного права як складової офіційного права виступає необхідність збереження вільного пристосування права до конкретних обставин справи (наприклад, у сфері визначення міри покарання у карних справах і т.п.).

У таких випадках позитивно-правовий шаблон не може бути застосований, і позитивне право у зв'язку з цим надає більший чи менший простір дії інтуїтивного права.

Так, в офіційному кримінальному праві цивілізованих народів позитивне нормування покарань обмежується зазвичай зазначенням мінімальної та максимальної межі покарань, а визначення конкретних покарань в цих межах надається «совісті суддів», себто їх інтуїтивному праву. Так само, писав Л. Петражицький, совісті (інтуїтивному праву) суддів, присяжних належить визначення того, чи слід визнати особу винною, чи заслуговує взагалі підсудний покарання.

Сучасні Л. Петражицькому цивільні кодекси (скажімо, Германське цивільне уложення) відносили вирішення різних питань, що потребують індивідуалізації, до відання «справедливого розсуду» (*billiges Ermessen*) судді, приписували тлумачити та виконувати договори та вирішувати різні інші питання «за доброю совістю» (*Treu und Glaube*). У цих випадках Л. Петражицький вбачав приклади дії та офіційного визнання (хоча й без усвідомлення природи) інтуїтивного права [7].

Прикладами визнання та використання інтуїтивного права є діяльність третейських судів, «судів справедливості» в Англії, судів доброї совісті (*iudicia bonae fidei*) у римському праві. Так, згідно з принципами римського права позивачеві слід було присуджувати від відповідача те, що належало першому «по добрій совісті» - *quicquid ob eam rem dare facere oportet ex fide bona*.

Під впливом позитиваційної тенденції права такі інтуїтивно-правові суди перетворюються з плином часу у позитивно-правові (залишаючись за назвою судами справедливості). Іншими словами, на ґрунті інтуїтивно-правових рішень поволі створюється та починає діяти позитивно-правовий шаблон.

Так, в англійських судах справедливості інтуїтивне право зрештою було витіснено преюдиційним правом, правом, яке посилялося на попередні рішення «за справедливістю».

У римських *iudicia bonae fidei* відбулася поступова заміна інтуїтивного права позитивним внаслідок розвитку відповідного права вчених юристів шляхом тлумачення того, що у яких випадках належить за справедливістю, та перетворення відповідних думок юристів у якість нормативних фактів.

Ще більше значення, ніж в області офіційного права, інтуїтивне право, за переконанням Л. Петражицького, має в області міжнародного права. Вчений пов'язував це із менш успішним розвитком позитивно-правового шаблону в даній сфері, відсутністю відповідного законодавства. Л. Петражицький вважав, що і тут наявні певні аксіоми інтуїтивного права, так само як і інтуїтивне право, яке доповнює та індивідуалізує позитивне право. Але більше того, в міжнародному праві діє також інтуїтивне право, яке замінює позитивний шаблон внаслідок відсутності такого.

Необхідно також відзначити, що, за думкою Л. Петражицького, історично змінювався обсяг ті співвідношення тих видів позитивного права, які формують офіційне право.

Скажімо, у східних теократичних державах головну роль відігравали нормативні факти і відповідні види позитивного права, такі як божественне, законне та договірне, право висловлювань пророків, засновників релігії, право вчень представників сакральної науки, сакральне книжне право і т.д.

В історії римського цивільного права головну роль відігравали інші види нормативних фактів та види позитивного права – програмне преторське право, право думок вчених юристів, право експертиз і т.п.

У «після-римському» західноєвропейському праві найбільшу роль відігравали звичаєве право, книжне право, рецепційоване книжне право римського походження і т.п.

У сучасному Л. Петражицькому суспільстві, писав вчений, «головну та керівну» роль у якості нормативних фактів відігравали державні закони; ними ж визначалися, прямо або непрямо, у тому числі шляхом мовчання, шляхом невіршення різних питань, сфери дії інших видів права: інтуїтивного та різних видів позитивного права.

Отже, нормативний факт за Л. Петражицьким виступає, по-перше, невід'ємною складовою позитивно-правових емоцій, певним авторитетом, посилання на який зумовлює виникнення тих чи інших імперативно-атрибутивних емоцій.

Нормативний факт, таким чином, можна ототожнити із джерелом права в тому сенсі, що джерелом права є певна «сила», яка творить право. В залежності від того, які нормативні факти переважають, мають більший авторитет у свідомості, формується певний шаблон, модель поведінки індивіда.

Л. Петражицьким розглядав різні види нормативних фактів – від «законного» та «звичаєвого» права до таких нетрадиційних джерел, як, наприклад «невизначено-позитивне» право.

Заслуга Л. Петражицького полягає у запровадженні плюралістичного підходу до вивчення джерел права, їх систематизації та детальному опису. І хоча окремі з перелічених ним нормативних фактів не визнаються сучасною теоретико-правовою наукою як джерела права, вони мають бути визнані в якості факторів, які впливають на формування та реалізацію юридично значущої поведінки індивіда, а отже, представляють собою надзвичайно цікавий предмет дослідження.

Список джерел та літератури:

1. Див. Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. Посібник для юрид. фак. Вузів. – К.: Вен турі, 1996. – С. 34.
2. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – С. 516.
3. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – С. 527-528.
4. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – С. 543 - 612.
5. Пяткина С.А. Эмоционалистская теория Л.И.Петражицкого: современное состояние проблемы: Дисс... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. - М., 1995. – С. 139.
6. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – 615.
7. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – 617.

Поступила в редакцию: 21.12.2006 г.

Мельников А. В.

НАРУШЕНИЕ ФАШИСТАМИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В РЕЙХСКОМИССАРИАТЕ «УКРАИНА», ГЕНЕРАЛЬНОМ КОМИССАРИАТЕ «ТАВРИЯ»

Более 60 лет назад закончилась самая страшная и кровавая за всю историю человечества Вторая Мировая война. Страдания, которые пережил украинский народ в годы войны, и сегодня откликаются болью в сердцах наших соотечественников. Известно, что кровавый геноцид нацисты осуществляли несколькими методами: массовый террор, убийства, истязания советских мирных граждан на оккупированных территориях, применение технических средств массового уничтожения (лагерей смерти с газовыми камерами, печами – крематориями и др.), истребление военнопленных и насильственный увод граждан в Германию в рабство. Помимо этого, нацисты также проводили различные медицинские и биологические опыты над людьми в концлагерях. Как и в послевоенное время, так и сейчас многие ученые устраняют «белые пятна» в отечественной истории периода 1941–1945 гг. Среди современных крымских исследователей нужно назвать следующих: В. Брошеван, В. Гуркович, О. Романько, Ю. Горбунов, Ю. Катунин и др. [1].

Цель данной работы, опираясь на международные документы и опубликованные воспоминания бывших восточных рабочих (остарбайтеров), показать грубые нарушения гитлеровской Германией во время второй мировой войны норм международного права, охранявших права детей.

6 февраля 2006 г. в Украине закончился процесс выплат компенсаций жертвам нацизма. Направление работы всех организаций, которые имели отношение к судьбе каждого из сотен тысяч украинских граждан, которые пережили ад нацистского рабства, координировалось вместе с деятельностью парламентской рабочей группы по вопросам международных отношений по защите жертв нацизма и участников боевых действий за границей. Эта группа была создана в начале 1999 г., в которую также вошел Комитет Верховной Рады по иностранным делам. Украинская сторона руководствовалась общепринятыми в цивилизованном мире нормами права: материалами Нюрнбергского судебного процесса над группой главных нацистских военных преступников; выводами, созданной в 1942 г. Особой государственной комиссией по установлению и расследованию преступлений немецко-фашистских захватчиков и их соучастников – нанесенных ими убытков гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным уставным органам СССР; статьями Европейской конвенции по правам человека, Гаагской конвенцией о законах и традициях сухопутной войны 1907 г. В ст. 43 указанной конвенции говорится, что «с фактическим переходом власти из рук законного правительства к занявшему территорию неприятелю последний обязан принять все зависящие от него меры к тому, чтобы, насколько возможно, восстановить и обеспечить общественный порядок и общественную жизнь, уважая существующие в стране законы». История показала, что «важное место в гитлеровской оккупационной политике занимало массовое использование иностранных

граждан, а так же военнопленных на рабской каторге в Германии» [2]. Нюрнбергским процессом это было признано нарушением норм и обычаев, установленных международными конвенциями.

Дети составляли большую часть вывозимых в Германию советских граждан. Поскольку мировая практика не знала массовой жестокой эксплуатации детей в ходе военных событий, то международное сообщество (в лице Лиги Наций) в 1924 г. приняло не полную и плохо продуманную, на наш взгляд, Конвенцию о правах ребенка. Однако Вторая Мировая война стала событием, побудившим победителей к созданию серии документов для решения проблем, являющихся следствием войны, но главным образом для содействия выявлению путей предотвращения таких катастроф в будущем.

В связи с провалом «молниеносной войны» фашистская концепция физического уничтожения представителей «низших рас» пришла в противоречие с нуждами максимального использования их рабочей силы в интересах немецкой военной экономики» [3]. Насильственным угоном иностранных граждан в Германию гитлеровцы хотели компенсировать нехватку рабочей силы в стране.

Так, 7 ноября 1941 г. состоялось совещание гитлеровцев под руководством Германа Геринга, специально посвященное использованию советских людей и военнопленных на работе в Германии. На Нюрнбергском процессе свидетельскими показаниями было установлено, что «на этом совещании Геринг дал категорические указания относительно чудовищного использования свободных советских граждан и военнопленных в качестве рабов» [4].

В секретной инструкции «Об актуальных задачах в восточных областях», захваченной Красной Армией в марте 1942 г., фашистский начальник военно-экономической инспекции центрального фронта генерал-лейтенант Вейганг писал: «Только отправка в Германию нескольких миллионов отборных русских рабочих за счет неисчерпаемых резервов работоспособных, здоровых и крепких людей в оккупированных восточных областях... сможет разрешить неотложную проблему выравнивания неслыханной потребности в рабочей силе и покрыть тем самым катастрофический недостаток рабочих рук в Германии» [5].

Генеральный уполномоченный по трудовым ресурсам Фриц Заукель 20 апреля 1942 г. составил программу, утвержденную Гитлером, в которой требовал широко применять принудительный труд миллионов мирных граждан, насильственно увезенных в Германию. В п. IV этого документа сказано: «Выполнение задач вооружения и снабжения требует теперь ... самого срочного применения иностранной рабочей силы... Огромные резервы такой рабочей силы имеются на оккупированных территориях Востока. Нужно мобилизовать гражданских лиц и квалифицированных рабочих и работниц в советских районах, начиная с пятнадцатилетнего возраста, для использования на работе в Германии...» [6].

Для функционирования военной экономики Рейх был вынужден искать иностранную рабочую силу. Геринг, так же, как и Гитлер, называл всех жителей СССР «русскими», независимо от национальности. В своем распоряжении от 10 января 1942 г. он особенно делал акцент на термине «русские». Уже с весны 1942 г. вывоз людей на работу в Германию стал принудительным. Насильственный набор рабочей

НАРУШЕНИЕ ФАШИСТАМИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА
В РЕЙХСКОМИССАРИАТЕ «УКРАИНА»,
ГЕНЕРАЛЬНОМ КОМИССАРИАТЕ «ТАВРИЯ»

силы из рейхскомиссариата «Украина» начался после выхода циркуляра рейхсминистра А. Розенберга от 6 марта 1942 г., в котором было сказано, что в соответствии с требованиями Г. Геринга, районы Востока должны были предоставить 627 тысяч работников, из которых 527 тысяч – с Украины, где было расположено 110 пунктов «вербовки». В действительности – бирж труда, откуда организовано насильно угонялось дееспособное население в Германию в рейхскомиссариате «Украина» насчитывалось до 20 тысяч [7]. Эти биржи труда были созданы ранее, после издания 1 ноября 1941г. рейхскомиссаром Эрихом Кохом распоряжения «О введении обязательного труда в занятых областях» [8]. В них должны были регистрироваться все мужчины в возрасте от 16–65 лет и женщины от 17–45 лет.

Постановления и распоряжения о вербовке населения для отправки на работы в Германию обычно заканчивались так: «К личностям, которые не будут подчиняться и отказываться от вербовки, нужно будет применить меры, а именно: отбирать пищевые продукты у целого семейства, денежный штраф родителям и ограничения в праве на получение земли» [9].

Каждая городская и районная управа получала заявку на количество людей, которую нужно было отправить. С начала 1942 г. число остарбайтеров в Рейхе постоянно увеличивалось. Большинство этих работников составляли украинцы. «С 15 марта 1942 г. устанавливались ежедневные нормы вывоза работников: из рейхскомиссариата «Украина» – 1000 человек. С 1 апреля эта цифра должна была увеличиться вдвое. А начиная с 1 апреля 1943 года – 3000 человек. Особенностью являлось то, что на работы стали набирать детей и молодежь в возрасте от 12 до 18 лет». Рейхскомиссар Э. Кох заявил: «...никакой свободной Украины не существует. Цель нашей работы – заставить украинцев работать на Рейх, а не сделать этот народ счастливым. Украина должна поставлять все, чего не хватает Германии. Это задание должно быть исполненным, не взирая на жертвы» [10].

По свидетельствам очевидцев весной 1942 г. в г. Симферополе набор «добровольцев» на биржах труда производился следующим образом: «Биржевые работники, записывая на «добровольную работу» в Германию, делают свои предложения в таком виде, что отказ становится затруднительным. Например, почему вы не согласитесь? Разве в Германии плохо? Разве вы не уверены в победе Германии? Может быть вы ждете возвращения большевиков? Не все ли равно вам, где работать? Так работа в Германии приблизит победу наших спасителей, поможет разгромить большевиков.

Когда же мальчик или девушка начинали путаться в ответах, теряться, то работница биржи труда обращалась к всегда находившемуся на бирже руководителю – немцу – сообщала ему, что «этот молодой человек или девушка хочет поехать в Германию, но не решается на это по таким пустым мотивам, как, например, «мама не пускает». После чего немец насмешливо хлопал по плечу или по щеке подростка и приказывал: «Записать в число добровольцев на работы» [11].

Ребенок был записан, оформлен, у него отбирался его документ, без которого он никуда скрыться не мог. Дальнейший отказ его вызывал крики, угрозы, наказания, обвинения в большевизме, арест и его семьи, обыски. Никакие протесты не помогали. Ес-

ли на биржу приходила мать «рабочего добровольца» с протестом или просьбой освободить от этой кабалы, то ее «вышвыривали с проклятиями и угрозами».

Следует отметить, что были случаи и действительно добровольной записи на работы в Германию. Интересно, что такие добровольцы часто не принадлежали к беспартийной массе, а являлись комсомольцами, или детьми партийных деятелей. Видимо, это происходило из-за того, что они боялись преследований немцев, ждали репрессий, арестов, смерти и искали спасения. В связи с тем, что донос, малейший намек, случайное открытие могли навести немцев на след и повести за собою казнь, лучшее спасение от немецкой гибели было записаться на «добровольную работу» в Германию. Так можно было замести следы своей близости к партии, спасти себя и освободить семью от преследования. Семья такого добровольца сразу подпадала под покровительство немцев, получала льготы по снабжению продуктами и никто не решался сделать донос на семью немецкого патриота.

Поэтому можно сделать вывод, что часть молодежи записывалась под давлением или обманом, а часть таким способом искала спасения от смерти.

Была еще одна причина, побуждавшая жителей Крыма ехать в Германию на работы – это ожидание голода в Крыму. «Немцы объедят нас и предоставят на голодную смерть, в самой же Германии предоставят жителям возможность питания» [12] хотя бы и за счет русских. Но люди, имевшие такие расчеты сильно ошибались...

В Женевской конвенции 1924 г. в ст. 2 указано, что «голодный должен быть накормлен, больному должен быть обеспечен уход... сироты и бродяги должны быть защищены и обеспечены». Но гитлеровцы, преследуя собственные варварские цели, не собирались придерживаться международных норм и обычаев.

По опубликованным свидетельствам насильственно увезенных на работы в Германию условия жизни оstarбайтеров поражали своей антигуманностью, бесчеловечностью и жестокостью. Официальная инструкция фашистских властей предусматривала, что «все рабочие, в том числе и подростки, должны получать такую пищу, такое жилище и подвергаться такому обращению, которые давали бы возможность эксплуатировать их в самой высокой степени при самых минимальных затратах» [13]. Эту инструкцию немцы выполняли с присущей им педантичностью. Каждый оstarбайтер обязан был носить на одежде нагрудный знак – прямоугольник, на котором белым по голубому было написано «OST». Это было своеобразным клеймом работника. Немецкие инстанции различали своих рабов по национальной принадлежности. Русские, французы, поляки, голландцы содержались в отдельных лагерях. Однако, как отмечал П. Полян, нашивками были «удостоены» помимо евреев (желтый щит Давида) только поляки (буква «Р») и оstarвцы («OST»). Летом 1944 г. этот знак перестал быть единым: украинцы получили трезубец, белорусы – пшеничный сноп и зубчатое колесо, русские – крест святого Георгия.

В зависимости от того, куда попадали оstarбайтеры – в промышленность или в сельское хозяйство, – условия их жизни существенно различались. Так, П. Полян указывает, что работавшие в угледобывающей и оборонной промышленности жили в охраняемых арбайтлагерях, за колючей проволокой. Работникам сельскохозяйственных усадеб нередко доставалась даже собственная каморка в доме. Как и поляки, оstarвцы не попадали под немецкое трудовое законодательство. Оплата их труда

НАРУШЕНИЕ ФАШИСТАМИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА
В РЕЙХСКОМИССАРИАТЕ «УКРАИНА»,
ГЕНЕРАЛЬНОМ КОМИССАРИАТЕ «ТАВРИЯ»

регулировалась геринговской директивой от 7 ноября 1941 г., исходившей из того, что они должны дешево стоить предпринимателю. В январе 1942 г. был введен налог с восточных рабочих, после вычета которого им оставалось не более 50 рейхсмарок в месяц, но из этой суммы вычиталась оплата за питание и проживание! Так что на личные расходы некоторым оставалось 3–5 рейхсмарок в неделю. Это было меньше в 5–14 раз, чем получал немецкий рабочий. При этом, пользуясь малограмотностью и сравнительно не высоким возрастом (12–18 лет) восточных рабочих, немцами им внушалось, что «они работают за еду и крышу над головой».

Учитывая трагический опыт тех лет, в 1948 г. во Всеобщей декларации прав человека в ст. 5 была задекларирована следующая норма: «никто не должен подвергаться пыткам или жестоким, бесчеловечным или унижающим его достоинство обращению и наказанию». Развитие концепции прав человека привело к тому, что права ребенка были выделены в особую категорию. Важным шагом стало принятие ООН в 1959 г. Декларации Прав Ребенка, в которой были провозглашены социальные и правовые принципы, касающиеся защиты и благополучия детей, а также рассматривались в контексте существующих проблем использование детского труда, торговли детьми. В ней отмечалось, что «ребенок, ввиду его физической и умственной незрелости, нуждается в специальной охране и заботе, включая надлежащую правовую защиту, как до, так и после рождения».

Необходимость в такой специальной охране была указана еще в Женевской декларации прав ребенка 1924 г. Но гитлеровцы старались убедить народ оккупированных областей в правомерности своей деятельности. Так, в Крыму в пронацистской газете «Голос Крыма» было объявлено, что при захвате Крыма немецкое командование действовало точно в соответствии с международным правом, а в связи с тем, что местное население не подчинилось победителю, то оно лишило себя защиты международного права [14]. Тем самым фашисты подчеркивали, что на большую часть местного населения нормы международных конвенций, деклараций не распространяются. Поэтому нормы, предусмотренные Женевской конвенцией от 25 сентября 1926 г., запрещавшей рабство и работорговлю, объявляя их упрядненными, а также конвенции о принудительном труде 1930 г., запрещавшей применение принудительного труда кем бы то ни было» в этом случае не могли применяться. Нюрнбергский процесс показал всю несостоятельность этих доводов.

К сожалению, в Женевской конвенции о правах ребенка 1924 г. не было предусмотрено право детей на образование. В годы Второй Мировой войны гитлеровцы, прибегая к страшным преступлениям против детей, унижая их человеческое достоинство, используя как бесплатную рабочую силу на тяжелых работах, лишая нормальных условий существования, нарушали также право детей на образование. В международном праве эта норма была закреплена только в 1959 г. в Конвенции прав ребенка.

Таким образом, нормы международного права, определявшие правовой режим ребенка во время войны, цинично нарушались немецко-фашистским правительством во время оккупации современной Украины. При этом, нарушение международного права было не случайностью отдельных фюреров, а, наоборот, имели характер организованности, систематичности и планомерности. Гитлеровцы тем самым пре-

следовали две цели: удовлетворить потребность в рабочей силе германской военной машины, а также уничтожить или ослабить народы оккупированных территорий.

Список источников и литературы:

1. Брошеван В. Симферополь 1941–1944: историко-документальный очерк о городе Симферополе в годы Великой Отечественной войны. – Симферополь, 1994; Крымская АССР (1921–1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь, 1990; Катунин Ю. А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1939–1945). – Симферополь: Пирамида Крым, 2000; Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – М., 2004; Романько О. В. Крым, 1941–1944 гг.: Оккупация и коллаборационизм. Сборник статей и материалов. – Симферополь, 2004; Романько О. В. Добровольческие формирования из граждан СССР в германских вооруженных силах на территории Крыма (1941–1944). Этапы создания и деятельности // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 5; Романько О. В. Органы управления на оккупированной территории Крыма (1941–1944) // MILITARY Крым. – 2005. – № 2; Окупаційний режим в Криму: 1941–1944. За матеріалами преси окупаційних властей. Пер. з рос. / Упоряд. В.М. Гуркович – Симферополь: Таврія, 1996.
2. Семиряга М. И. Немецко-фашистская политика национального порабощения. – М., 1992. – С. 8.
3. Там же. – С. 10.
4. Правда. – 1946. – 10 января.
5. Анатомия войны: Сборник документов. – Берлин, 1969. – С. 391–392.
6. Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. – М.: Госполитиздат, 1944. – С. 212.
7. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С. 266.
8. Центральный государственный архив общественных объединений Украины. – Ф. 166. – Оп. 2. – Д. 5. – Л. 6.
9. Пархоменко В. Нарис історії Глинська. – Київ, 2005. – С. 370.
10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С. 339, 375.
11. Государственный архив в Автономной Республике Крым. – Ф. П. – 156. – Оп. 1. Д. 31. – Л. 95–96.
12. Там же. – Л. 96.
13. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в III Рейхе. – М: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 51.
14. Окупаційний режим в Криму: 1941–1944. За матеріалами преси окупаційних властей. Пер. з рос. / Упоряд. В.М. Гуркович – Симферополь: Таврія, 1996. – С. 11.

Поступила в редакцию: 16.12.2006 г.

Пашнева В. А.

ВКЛАД АКАДЕМИКА Н. И. ПАЛИЕНКО В РАЗВИТИЕ ПРАВОВОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

После событий в октябре 1917 г., положивших конец монархическому режиму в России, и окончания гражданской войны, начался период некоторой стабилизации общественных отношений, и были приняты первые советские конституции. Они создали определенную почву для возрождения идеи о правовом государстве. Многие из юристов считали, что социалистические идеи о социальном равенстве и справедливости не только созвучны принципам правовой государственности, но и могут стать реальностью именно в таких условиях. Еще до революционных бурь видные теоретики права Б.А.Кистяковский и П. И. Новгородцев говорили о возможном соединении идей правового государства с социалистической организацией общества. История показала, насколько нежизненными оказались их прогнозы. Уже с конца 20-х гг. в стране стала складываться тоталитарная политическая система, право было превращено в инструмент государства карательно-приказного характера, теория правового государства была объявлена буржуазно-апологетической и вредной для социализма [1, с.61].

В этот невероятно сложный период жил и творил Академик Всеукраинской академии наук Николай Иванович Палиенко (1869-1937)*, который принадлежит к плеяде выдающихся ученых, организаторов образования и науки, ему пришлось работать в различные периоды истории России и Украины.

Перу ученого принадлежат научные труды по проблемам теории права и конституционного права, которые были написаны до и после революционных преобразований 1917 г. Данная статья посвящена анализу небольшой части творческого наследия ученого, в то же время она проливает свет на правовые взгляды ученого, которые еще не были предметом специального научного изучения. Кроме того, в годы социалистического строительства творческая и организаторская деятельность Н.И. Палиенко

---

* Палиенко Николай Иванович (25.11.1869 г.- 11.11.1937 г.) – правовед, специалист в области государственного права и философии права. Окончил в 1892 г. юридический факультет Киевского университета с дипломом первой степени. Был оставлен при университете для подготовки к получению профессорского звания. В 1899 г. направлен на два года в научную командировку за границу, где работал в Гейдельберге, Страсбурге и Парижском университетах. В 1901-1906 гг. – приват-доцент и экстраординарный профессор Демидовского юридического лицея (Ярославль) по кафедре энциклопедии права. С 1906 г. – экстраординарный, с 1909 г. – ординарный профессор кафедры государственного права Харьковского университета. С 1912 г. - 1918 г. – проректор Харьковского университета. С 1920 г. – профессор Харьковского института народного хозяйства. В 1923 г. заведует секцией публичного права при кафедре проблем советского права, а с 1926 г. заведует этой кафедрой. В 1930 г. выбирается академиком Всеукраинской академии наук (с 1936 г.- Академия наук УССР) по специальности государственного права.

стала воплощением живой связи между тем лучшим, что было накоплено наукой в дореволюционный период и попыткой реализации при построении нового общества.

Советский период творчества Н.И.Палиенко во многом связан с Харьковским университетом. В 20-е годы XX в. Харьковский университет становится центром изучения правовых наук в Украине. Однако, в связи с реорганизацией Харьковского университета в годы революции и гражданской войны и ликвидации его юридического факультета, в сентябре 1920 г. с целью подготовки юридических кадров был основан новый самостоятельный Институт народного хозяйства. Н.И.Палиенко являлся одним из первых преподавателей института народного хозяйства [2, с.7]. В первые же годы советской власти советские юристы (А. И. Хмельницкий, Л. А. Малицкий, М.О.Рейхель, М.К.Ветошкин) а также преподаватели правовых факультетов институтов народного хозяйства - В. М. Гордон, В.И.Сливицкий, Н.А.Максимейко, а также Н.И.Палиенко, проводя практическую и научную работу, объединились вокруг журнала "Вестник Советской юстиции" (орган Наркомюста УССР и Юридического общества УССР), который теоретически обобщал опыт советского государственно-правового строительства, утверждал принципы марксистско-ленинской идеологии и методологии, освещал актуальные проблемы молодой советской правовой науки [3, с. 16].

В это трудное время Н.И.Палиенко не прекращал свои научные исследования, сообразуя их с политической ситуацией в государстве. Активность его была потрясающей. Уже в первые месяцы после гражданской войны он «...принимал участие в организации народного (юридического) Университета в Харькове. Неоднократно выступал с публичными лекциями по государственному праву в Харькове и других городах. Читал лекции в рабочих аудиториях по просьбе рабочих организаций по вопросам областной автономии и федерации» [4].

Наиболее оптимальным местом, в связи со сложившимися на то время в Украине обстоятельствами, для Н.И.Палиенко был Крым, где продолжали работу учебные заведения. Ученый был приглашен руководством Боспорского университета (г. Керчь) для преподавания предмета государственное право наряду с такими известными профессорами-юристами, как С.К.Гогель (уголовное право), В.И.Касперов (международное право) и другими. В 1920 г. Н.И.Палиенко проводит занятия на организованных при Керченском музее древности, так называемых «Археологических курсах»... Работа этих курсов должна была стать своего рода подготовительной стадией перед открытием историко-археологического факультета при Боспорском университете» [5, с.25]. С начала сентября 1920 г. начался отток профессуры из Боспорского университета, в связи с большими перспективами и возможностями работы в Симферополе. Не менее важной причиной стал статус учебного заведения, который, будучи частным, не поддерживался ранее правительством П.Н.Врангеля, и затем сильно пострадал при смене власти [6, с.34]. В результате «...стены учебного заведения покинул переехавший в Симферополь для работы в Таврическом университете профессор Б.В.Попов, а затем туда же отправился профессор по кафедре государственного права Н.И.Палиенко» [5, с.26]. С 1920 г. по март 1921 Н.И.Палиенко «...состоял профессором Таврического Университета по избранию его советом» [4].

В период работы в Таврическом университете, именно благодаря гармоничному вхождению в новые условия, востребованности знаний, преподавательскому опыту и значительному научному капиталу, Н.И.Палиенко оставил свой заметный след в истории права не только дореволюционного, но и советского периодов. Ему удалось, в отличие от многих своих коллег, относительно благополучно пройти через трудное время гражданской войны (сказалось, очевидно, его участие в работе в марксистских кружках во время стажировки в Германии). Другим, не менее именитым ученым, это не удалось. Так, если среди преподавателей Таврического университета этого периода имя Н.И.Палиенко, равно как и других - Г. Алексеев, В. Гордон, П. Новгородцев, О. Раевский, Ф. Тарановский известны научной обществу, то профессора О. Байков, П. Гензель, Г. Гредингер, А. Елистратов, С. Сабинин в советское время были незаслуженно забыты, а их творческие наработки потерялись среди архивных материалов [7, с.33].

Одной из причин ухода Н.И.Палиенко из Таврического университета, стала бытовая неустроенность в Симферополе, при которой «...сотрудники университета доведены до такой крайней степени нищеты, при которой уже начинается вымирание определенной общественной группы или неизбежная необходимость прекращения научной работы» [8]. Не менее важными оказались и последствия политических «чисток» [6, с.46-47].

Потребности самой жизни и бурная нормотворческая деятельность Советской власти объективно требовали теоретических разработок права и четкого определения позиции в правопонимании. В этой связи в кон. 20-х – нач. 30-х годов началось активное развитие правовой теории. При этом наряду с марксистским направлением в теории права, представленным П. И. Стучкой и Е. Б. Пашуканисом, появились и другие концепции. Так, имели место попытки М.А.Рейснера и других возродить традиции психологической школы права.

В феврале 1919 г. была создана Академия наук УССР, в составе которой имелось несколько комиссий по вопросам права. В процессе сворачивания новой экономической политики, формирования административно-командной системы, претерпела большие изменения и юридическая практика, в частности постепенно прекратились все кодификационные работы. В этих условиях практическая деятельность комиссии советского права в отрасли работы с законопроектами утратила свою актуальность, а соответственно, и поддержку со стороны академического руководства. Центр тяжести перемещался на вопросы советского строительства: новое районирование, деятельность органов власти во время социалистической реконструкции и т.п. [9, с.6]. Академия наук УССР стремилась расширить научные исследования актуальных проблем хозяйственного и культурного строительства, прочнее связать их с живой практикой государственно-правового строительства. В связи с этим Комиссия для изучения советского права реорганизуется в Комиссию советского права и строительства, руководство которой возлагается на Н.И.Палиенко, избранного в 1930 г. Академиком АН УССР по специальности государственное право [10, с.3]. В составе Комиссии советского права и строительства Н.И.Палиенко проводит исследование на тему «Право гражданства в СССР и за рубежом», которая звучала определенным диссонансом на фоне социалистической реконструкции и планового хозяйства. Сформировавшись мировоззренчески, как теоретик либерализма в дореволюционной России, [11, с.255]

ученый был вынужден переориентироваться на новые методологические основы, отстаивать прогрессивность конституционно-правового регулирования общественных отношений в государстве диктатуры пролетариата в сравнении с капиталистическими государствами, ведь только безоговорочная поддержка политического курса Советской власти могла предоставить возможность для плодотворной научной и общественной деятельности. Но ученый не стал слепым апологетом «социалистического устройства», к тому же он писал свои труды в те часы, когда режим сталинизма еще не начал своего сурового утверждения. Поэтому свойственное ему подчеркивание преимуществ социалистического политического режима, который закладывался в СССР, нельзя квалифицировать как полный переход либерально-буржуазного ученого на позиции марксистско-ленинской методологии с ее категорическим неприятием всего буржуазного.

Насильственная смена власти в России не привела к нивелированию взглядов на правовую науку. Большевистский переворот перевел все проблемы государственного строительства и права России в совершенно иную плоскость. Пришедшие к власти марксисты-ортодоксы заняли в большинстве своем четко нигилистические позиции в отношении государства и права (А. Г. Гойхбарг, В. В. Адоратский, М. А. Рейснер, Е. Б. Пашуканис, П. И. Стучка и др.) [12, с.20-27]. Этот этап научной деятельности совпал с периодом некоторой либерализации в общественной жизни и попытками поколебать господство правопонимания, которое сводит право к совокупности установленных государством норм. Н.И.Палиенко хотя и работал в условиях сложившейся ситуации, но сумел четко отстаивать свою линию – более взвешенную и, как показал дальнейший ход развития правовой науки – более правильную. Его работы этого периода отличаются высоким теоретическим уровнем и заслуживают особого внимания. Кроме того, отмечается, что работы Н.И.Палиенко в значительной мере откликались на запросы практики [3, с.22].

В советский период ученый опубликовал более восьми научных работ: «Областная автономия и федерация» (1917 г.), «Новейшая эволюция государственно-правовых форм» (1922 г.), «Конфедерации, федерации и Союз Советских Социалистических Республик» (1923 г.), «Право гражданства в современных федерациях и Союзе ССР» (1926 г.), «Учение о природе государства и его сущности в современном государствоведении» (1927 г.), «Проблемы суверенитета современного государства» (1929 г.) и др. [13, с.119].

Постепенно в советской правовой науке начинает набирать силу этактическое правопонимание, которое в дальнейшем получило официальную поддержку на 1-ом Всесоюзном съезде марксистов-государственников в 1931г. Становление тоталитарного режима Сталина требовало соответствующего теоретико-правового обеспечения и в 1938 г. на Всесоюзном совещании работников науки советского права была принята дефиниция, предложенная правовым идеологом сталинского режима Вышинским: «Советское социалистическое право есть совокупность правил поведения (норм), установленных или санкционированных социалистическим государством и выражающих волю рабочего класса и всех трудящихся, правил поведения, применение которых обеспечивается принудительной силой социалистического государства» [14, с.59]. По сути, это определение составляло основу всех последующих дефиниций советского права.

В 1930 г. большевистский лидер Л.Каганович дал установку: «Мы опровергаем понятие правового государства даже для буржуазного государства. Как марксисты мы считаем, что буржуазное государство, прикрываемое формой права, закона, демократии, формального равенства, по сути дела есть не что иное, как буржуазная диктатура... Если человек, претендующий на звание марксиста, говорит всерьез о правовом государстве и тем более применяет понятие «правового государства» к Советскому государству, то это значит, что он идет на поводу у буржуазных юристов, - это значит, что он отходит от марксистско-ленинского учения о государстве» [15, с.8]. Попасть под такого рода критику в те годы означало немедленно быть репрессированным [14, с.59].

В этом периоде своего научного творчества ученый практически воплощает некоторые положения своей теории. Не являясь сторонником сужения академической тематики, даже пытался, хотя безрезультатно, в июне 1932 г. на сессии Совета Всеукраинской Академии наук агитировать за изучение государственного строя и права в капиталистических странах. ВУАН планировалась разработка проблем теории законодательства, судостройства, гражданского и трудового права, но с обязательным условием, что эти вопросы будут рассматриваться в свете социалистической реконструкции, планового хозяйства и т.п. На этом фоне, темы исследований Н.И.Палиенко звучали определенным диссонансом в свете тенденции сведения всех исследований к проблемам советского права и классового строительства. Благодаря определенной лояльности власти к ученому, каких-либо последствий это за собой не повлекло.

В то же время Н.И.Палиенко не был сугубо кабинетным научным работником и был востребован как специалист. Он вовлекался в практическую работу в органах государственной власти и управления, выступил с работой на тему «Контроль в советском управлении» (1935 г.), работал над проектами законодательных актов, касавшихся государственно-правовой организации УССР [16, с.46]. В пределах Академии наук, руководил исследованием проблем социального значения и конституционного развития, принимал участие в практической работе по подготовке Конституции УССР 1937-го г. (исследование «Развитие Конституции УССР как составной части СССР» 1936 г.) [11, с.256-257]. Наиболее актуальной тематикой творчества Н.И.Палиенко в этот период стала идея государственного суверенитета. В одной из последних своих работ «Проблема суверенитета современного государства» (Харьков, 1929 г.) автор рассмотрел вопросы суверенитета как неотъемлемую составляющую государственной власти [13, с.121]. Эта работа Н.И.Палиенко по сути, стала базой для разработки и принятия первой Конституции Украинской ССР.

Советские источники высоко (правда, с партийной точки зрения) оценивают вклад Н.И.Палиенко в развитие правовой науки в Украине, который наряду с такими социалистическими деятелями, как «А.И.Хмельницкий, М.О.Рейхель и др. содействовал становлению ...советской правовой науки в Украине, ...выработке советского законодательства...» [17, с.16].

Если отбросить необходимость идеологической переориентации на новое политико-классовое мышление (которая свойственна любому ученому, сформировавшемуся в дореволюционный период и желающему продолжать активную научно-просветительскую деятельность в советское время), то откроется широкий диапазон аналитического подхода ученого к поставленным проблемам государства и права,

почувствується созвучність сучасності його багатьох положень, к сожалению рамки данної статті не дозволяють нам углубитися стосовно багатьох інших питань державно-правового будівництва, розглядаємих ученим.

Труди Н.И. Палиєнко не втратили своєї актуальності і можуть бути корисні, як теоретикам держави і права, філософії права, так і ученому, займаючись питаннями конституційного права. Правове світогляд Н.И. Палиєнко яскраво відображає боротьбу в його свідомості двох ідеологій — минулої ліберальної і сучасної класової, при якій право розумілося як волевиявлення самого сильного і завжди направлено на його користь. Схильність Н.И. Палиєнко к компромісу з існуючою тоді радянською властю не призводить до втрати об'єктивності по багатьох принципових питаннях і дозволяє говорити про стосовно прогресивності його ідей і поглядів на сучасному етапі.

Список источников и литературы:

1. Алексеев С.С. Теория права - М.: Изд-во БЭК, 1994.
2. Національна юридична академія України. 1920-1995: Історичний нарис.- Харків, 1995.
3. Бабий Б.М. Очерк развития правовых исследований в УССР 1919-1984 г.г.- К.: Изд. «Наукова думка», 1984.
4. ЦДАВО. Ф. – 166. - Оп. 12. - Спр. 5645. арк. 5.
5. Лавров В.В., Бобков В.В. К истории становления высшего юридического образования в Крыму (1917-1929 гг.)//Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Юридические науки» Том. 19 (58) - №1- 2006.
- 6.История Таврического университета (1918- 2003)/ Под общей редакцией Н.В.Багрова.-К.: Либідь, 2003.- 248 с.
7. Тимошук О.В. Кримська автономія як об'єкт юридичних досліджень науково-освітнього центру інституту держави і права ім.М.В.Корецького НАН України Таврійського Національного університету ім. В.І.Вернадського і Київського університету права// Матеріали Х-ї міжнародної історико-правової конференції 22-24 вересня 2003 р. м. Севастополь. За ред. проф. Тимошука О.В. – Сімферополь: Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2004.
8. Загородских Ф.С., Зайцев В.Л., Сисиринский С.А. История Крымского педагогического института им. М.В.Фрунзе (1918-1959).- Симферополь: Крымиздат, 1960.- 125 с.
9. Птуха М.В. П'ять років існування Соціально-економічного відділу. «Записки Соціально-економічного відділу ВУАН», 1923, т.1.
- 10.Б.М.Бабий. Правовые исследования в Академии наук Украинской ССР 1919-1973//Вісті ВУАН.- К., 1929.- № 5-6.
- 11.Максимов С.І. Палієнко Микола Іванович//Державні, політичні та громадські діячі України. Політичні портрети. Кн.1. К.: Видавничий дім, 2002.
12. Туманов В.А. О правовом нигилизме // Советское государство и право. 1989. № 10. М.
- 13.Матвієнко І.О. Учення М.І.Палієнка про право і державу// Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. Ідея правової держави: історія і сучасність.- Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004.- Ч.2.
- 14.Баглай М.В., Габричидзе Б.Н. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов.- М.: Издательская группа ИНФРА-М-КОДЕКС, 1996.
15. Советское государство и революция права.- М., 1930.- № 1.- С.8
- 16.Академічна юридична думка/ Укладачі: І.Б.Усенко, Т.І Бондарчук; За заг. ред. Шемшученка.- К.: Ін Юре, 1998.
17. Бабий Б.М. Очерк развития правовых институтов в УССР. 1919-1984 гг. – К., 1985. -С.16

Поступила в редакцию: 21.12.2006 г.

Пивоваров С. Ф.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО СУДОЧИНСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Весь процес розвитку людської спільноти проникнутий прагненням до створення справедливого неупередженого суду. Мабуть тому і нині не зникає інтерес до вивчення і аналізу історії формування, діяльності і розвитку як удової системи в цілому, так і окремих видів судів.

Судово-правова реформа, що відбувається нині в Україні, передусім націлена на підвищення ефективності судової влади, яка поки що, “не набула достатнього авторитету і не розглядається більшою частиною населення, як ефективний шлях вирішення проблем”. [1, с.4]. Успішна діяльність держави по проведенню судової реформи неможлива без звернення до вітчизняного і зарубіжного історичного досвіду.

Актуальність теми полягає в тому, що її розробка створить можливість доповнити картину історії розвитку суду в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття, допоможе знайти ті позитивні риси діяльності військових та комерційних судів, які можуть бути запозичені при подальшому удосконаленні судової системи сучасної України.

Згідно зі ст. 125 Конституції України одним з принципів побудови системи судів загальної юрисдикції є їх спеціалізація. Відповідно до цієї вимоги пропонуються різні моделі побудови судової системи України, які спираються головним чином на позитивний світовий досвід, ним і обґрунтовані. Однак не слід забувати, що судоустрою України притаманна наявність судів з предметною (галузевою) спеціалізацією, до яких можна віднести суди, що здійснювали правосуддя у комерційній, господарській діяльності, у земельних правовідносинах, а також військові та морські, транспортні суди. Розгляд особливостей організації та діяльності цих судів може бути цікавим.

Доцільність існування арбітражних судів викликала гостру дискусію. Проте історію судів, що здійснювали правосуддя в підприємницькій діяльності прийнято вести ще з ХІІ ст., зі Статутної грамоти церкви Іоанна Предтечі на Окопах у м. Новгороді 1135 року, яка визначала, що суд у купецьких справах є компетенцією тисяцького та самих купців [2, с. 234].

Псковська судна грамота 1397 року також містить ряд норм, які регулювали торгові справи (про докази в торгівлі, про страту злодія, пійманого на торгу тощо) [3, с. 331].

Першим систематизованим нормативним актом, покликаним регулювати різноманітні відносини, які виникали у торгових справах став Торговий устав 1653 року [4, №107]. Сам факт складання на той час особливого торгового уставу значувало собою новий етап в розвитку, як торгівлі, так і митної системи. Зокрема, важливим кроком у подальшому розвитку торгівлі було введення єдиного рублевого мита (10 «денег» з рубля, або 5 відсотків з продажної ціни товару).

11 червня 1718 року Петро I видав резолюцію «для ведомства всех посадских людей», за якою, обов'язком створених центральних органів управління – колегій – стало «устроить во всех городах магистраты, по примеру Риги и Ревеля» [5, №3208].

Вищий суд і розправа у справах торгівлі були покладені на комерц-колегію, як на спеціальну установу у справах купецтва, тобто торгівлі.

У відповідності з п. 3, виданого 3 березня 1719 року Регламенту комерц-колегії, «сия коллегия имеет судить и расправлять все споры и преступления, которые по торговому уставу, таможенному учреждению и другим, до купечества и пошлин касающимся регламентам, или уставам и указам, наказаны и определены быть имеют» [5, №3318].

Указом Катерини I від 1 лютого 1726 року було підтверджено, що спори між купецькими людьми розглядаються «по прежнему купеческому обыкновению» митним судом [6, №4828].

24 лютого 1727 року вийшов указ, за яким магістрати підпорядковувались губернаторам і воєводам [6, №5017], а для розгляду торгових справ створювалася особлива комерційна комісія [6, № 5033]. 26 серпня 1727 року був затверджений Устав про суд митний [6, №5145].

Певні зміни у торговому судочинстві внесла судова реформа, яка була проведена за часів Катерини II у відповідності з Уставами для губерній від 7 листопада 1775 року. Була створена судова система, підвалиною якої став становий принцип формування судів. За Уставами міські магістрати залишались виключно судовими органами, юрисдикція яких поширювалась тільки на купецький стан і міщанство. Крім цього, при кожному міському магістраті засновувався міський сирітський суд «для купеческих и мещанских вдов и малолетних сирот» [7, № 14392].

Міською установою від 4 січня 1780 року були відновлені надвірні суди, юрисдикції яких підлягали як іногородні, так і іноземні купці.

3 затвердженням 10 березня 1808 року Уставу Одеського комерційного суду вперше на території Російської імперії був створений комерційний суд [8, № 22886].

12 травня 1808 року було предписано «учредить в Таганроге коммерческий суд на таком точно основании, как оный назначен в Одессе» [8, № 23018]. Іменним указом від 27 жовтня 1819 року був заснований комерційний суд у Феодосії «на таком точно основании, как оный установлен в Одессе и Таганроге» [9, № 27957]. Знову ж таки іменним указом Сенату від 23 січня 1820 року був запроваджений комерційний суд в Архангельську [10, № 28109].

На цьому затвердження комерційних судів на зразок Одеського на теренах Російської імперії припинилося. До жодного з внутрішніх міст держави цей досвід застосований не був, що вказувало на обслуговування цими судами переважно проблем, які виникали у торгових містах і були пов'язані з особливостями зовнішньої торгівлі.

З 1832 року – із затвердженням Загальних положень про комерційні суди та Статуту судочинства торговельного з'являються комерційні суди у Москві та Санкт-Петербурзі. До їх компетенції вказаним статутом були віднесені всі спори між купцями та іншими особами, пов'язані з торговим обігом, вексельним обігом, справи по аваріях, в тому числі корабельних, справи про неплатоспроможність. Серед особливостей здійснення судочинства у комерційних судах можна виділити: змагальний, більш швидкий порівняно з цивільним процесом; інваріантність процесу за вибором позивача (усний чи письмовий); використання як джерела права поряд з законами торгових звичаїв, які більш швидко реагували на зміни в підприємницькій діяльності; післясудовий порядок стягнення держмита.

Головною причиною, яка дала поштовх створенню комерційних судів був бурхливий розвиток торгівлі окремих регіонах Російської імперії, тому і не випадковий той факт, що перші комерційні суди створюються саме в Таврійській губернії. Характерною рисою комерційних судів було те, що вони отримували територіальну компетенцію, оскільки округ комерційного суду обмежувався кордонами міста, в якому він створювався.

Відповідно до Уставу про судочинство торгове до підсудності комерційних судів відносилися: всі справи і позови з торгових обігів, угод і зобов'язань, усних та письмових, для торгівлі характерних, як між приватними особами всіх станів взаємно, так і з позовів державних кредитних установ до приватних осіб; всі справи про торгіву неспроможність; спори і позови по вексялях на суму, що перевищувала 500 рублів [11, с.9].

Першим в Таврійській губернії був реформований Одеський комерційний суд. 29 травня 1835 року було затверджене Положення про Одеський комерційний суд [12, № 8186]. У відповідності з цим Положенням, територія, підвідомча Одеському комерційному суду, обмежувалась Одеським градоначальством.

Зупинимося більш детально на реформуванні Керченського комерційного суду. 19 березня 1841 року було затверджене Положення про Керченський комерційний суд [13, №14378]. Особливим є той факт, що цьому суду була підвідомча територія не одного міста, а всього Кримського півострову та міста Бердянськ [13, №14378].

Згідно Положення, Керченський комерційний суд формувался на загальних засадах з врахуванням місцевих особливостей. До складу суду входили: голова, старший член, кандидатури яких подавалися з чиновників і три члени які обиралися від купецтва. Голова і старший член призначались і звільнялись указами Сенату за поданням міністра юстиції. Кандидати надавались Керч – Єнікальським градоначальником місцевому генерал-губернатору, а від нього міністру юстиції. Члени від купецтва обиралися на тих же зібраннях де обирали і голову, вони затверджувались на посадах генерал-губернатором терміном на 2 роки .

Секретар, його помічники і присяжний пристав комерційного суду затверджувались на посадах і звільнялись з них градоначальником, з подання комерційного суду.

Підсудності Керченського комерційного суду підлягали справи, як тих, хто постійно проживав на Кримському півострові та місті Бердянськ, так і тих, хто знаходився тут тимчасово. Крім цього підсудності цього суду підлягали справи іногородніх торговців, якщо в угодах між ними було встановлено, « что в случае споров разбираться в Керчи» (ст. 10).

Керченський комерційний суд вирішував остаточно без апеляцій всі позови вартістю до 1428 рублів 50 копійок.

Місцеві особливості, які враховувались при визначенні компетенції Керченського комерційного суду, були такі: розгляд справ про продаж усіх маєтків, окрім сіл, і здійснення всіляких актів, які розглядалися у цивільних палатах; нагляд за маклерами, нотаріусами, бракувальниками і аукціоністами.(ст. 12)

Нотаріуси, маклери, біржові і корабельні бракувальники і аукціоністи призначались і звільнялись комерційним судом (ст.14).

Рішення Керченського комерційного суду виконувались поліцією(ст. 29).

На сучасному етапі дискутується доцільність існування як спеціалізованих військових судів та питання їх компетенції. Проте історія військових судів обчислюється не одним століттям, а їх виникнення пов'язують зі створенням регулярних військ і систематичним розвитком військового права. У 1716 році був прийнятий Військовий устав, пізніше Морський устав.

Таким чином, на початку 18 століття у Російській імперії була створена нормативна база військового судоустрою та судочинства. З'являються перші військові суди.

По резолюції Петра I у 1718 році Військова колегія зобов'язувалась «устраивать высший суд над всеми рядовыми и унтер-офицерами, коим в нижнем суде смертный приговор учинят» [14, № 3216].

Указом від 30 вересня 1754 року «велено решать все вопросы о смертной казни Военной и Адмиралтейской коллегиям» [15, № 10196].

По військово-судовій реформі 1867 року система військових судів складалася з полкових, військово-окружних судів та Головного військового суду у Петербурзі [16, с.58]. Законодавче закріплення статусу військових та морських судів як спеціалізованих зустрічаємо на території України лише після приєднання останньої до складу Російської імперії і поширення на українські землі російського законодавства, відповідно до якого правосуддя в таких судах здійснювали стройові офіцери за допомоги юристів-аудиторів. Під час військово-судової реформи 60-х років ХХ ст. доцільність існування військових судів широко обговорювалася. Так М.А. Філіппов вважав за виправдане існування військових судів «тільки на час війни... Нарешті – писав він, - можна призначити у справах про порушення військової дисципліни присяжних з військового складу... або, принаймні, підсудність військових судів обмежити одними злочинами проти дисципліни та обов'язку служби» [17 с. 428].

17 жовтня 1868 року було прийнято «Положение о введении в действие Военно-судебного устава в Одесском военном округе», по якому було передписано заснувати Одеський військово-окружний суд, юрисдикція якого розповсюджувалась на три губернії: Херсонську, Катеринославську, Таврійську і на Бессарабську область [18, № 46370].

Прихильники збереження військових судів обгрунтовували це незнанням цивільними судьями стану справ у військових частинах та специфіки військової служби і військового законодавства. Остання думка була підтримана владою і військові та морські суди були збережені надалі.

Динамічний розвиток українського суспільства, інтеграція України у світове співтовариство актуалізує вивчення та наповнення реальним змістом багатьох правових категорій та явищ. Серед них чільне місце обіймають теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і судової системи, становлення яких різне в часі, але тісно пов'язане всім історичним ходом розвитку людської спільноти.

Суттєве збільшення цивільного обігу, інтенсивне запровадження засад ринкової економіки вимагає створення ефективної правової системи вирішення величезної кількості економічних спорів. В юридичній літературі велась і досі ведеться жвава дискусія з приводу доцільності існування відокремленої системи господарських судів, галузевої приналежності норм господарського процесуального законодавства [19, с. 9-12].

Також дуже гострою залишається проблема доцільності існування військових судів, їх компетенції. Так, В.І Шишкін вважає привабливою думку про необхідність

скасувати військову юрисдикцію взагалі і передбачити в Законі “Про судовий устрій” створення військових судів лише на час війни [20, с. 82].

В свою чергу В.В. Сердюк вважає, що треба поширити компетенцію військових судів при розгляді цивільних справ та справ, передбачених у ч. 2 і 3 ст. 123 УПК України та ч.4 ст. 22 Закону України “Про судовий устрій України” [21, с. 8].

Вважаю, що діяльність військових судів у мирний час активно сприяє зміцненню законності, дисципліни й правопорядку у військових формуваннях.

Закордонний досвід свідчить, що наявність окремої військової судової ланки притаманна практично всім державам, які мають регулярні збройні сили. Військовий суд успішно функціонує навіть у нейтральній Швейцарії, не кажучи про країни НАТО (США, Великобританія, Канада, Іспанія тощо). У деяких із них (наприклад США, Канаді, Великобританії тощо) діють військові суди, які вважаються частиною армії.

Виходячи із судової практики Європейського суду з прав людини, функціонування військових судових органів у цих державах сумніву не піддається. Існування військових судів як незалежних і безсторонніх, створених відповідно до закону і здатних забезпечити справедливий і відкритий розгляд справ, повністю відповідає вимогам статей 6 та 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Список джерел та літератури:

1. Ківалов С.В. Актуальні проблеми судового захисту прав людини в Україні і міжнародні стандарти // Актуальні проблеми політики / 36. наукових праць. – Вип. 13-14. – Одеса, 2002.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права. – Ярославль, 1871.
3. Псковская судная грамота // Российское законодательство X-XX веков / Под ред. О.Н. Числякова. – В 9-ти тт. – М., 1984. Т.1
4. Полное собрание законов Российской империи. –Т.1
5. Полное собрание законов Российской империи. –Т.5
6. Полное собрание законов Российской империи. –Т.7
7. Полное собрание законов Российской империи. –Т.20
8. Полное собрание законов Российской империи. – Спб, 1830 г. -- Т.30,
9. Полное собрание законов Российской империи. –Т.36
10. Полное собрание законов Российской империи. –Т.37
11. Устав судопроизводства торгового- Спб., 1905.
12. Полное собрание законов Российской империи. 2 –е издание.—Т.10
13. Полное собрание законов Российской империи. 2 –е издание —Т.16
14. Полное собрание законов Российской империи. - Т. 4
15. Полное собрание законов Российской империи. - Т. 13
16. Военно-судебный устав. – Спб., 1885
17. Филиппов М.А. Судебная реформа в России. – Спб., 1871
18. Полное собрание законов Российской империи. — 2-е издание – Т.44
19. Притика Д.М. Арбітражні суди в Україні: історичний нарис та перспективи розвитку. – К. 1999.
20. Шишкін В.І. Конституційні напрями розвитку системи правосуддя України // Вісник Академії правових наук України. – 1997.-- №7
21. Сердюк В.В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією. (12.00.10) / Київський нац. ун-ет. ім. Тараса Шевченка. – К., 2003.

Поступила в редакцію: 20.12.2006 г.

Ровинська К. І.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРИНЦИПИ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Протягом останніх десятиріч в Україні відбулося значне переосмислення ролі приватного сектора в розвитку економіки та створенні робочих місць. З переходом нашої країни до ринкових підходів у економічній політиці, підвищується усвідомлення важливості приватних корпорацій для добробуту населення.

Корпорації створюють робочі місця, дають податкові надходження, створюють величезну кількість товарів та послуг за прийнятими цінами, все більше управляють нашими заощадженнями та гарантують наше пенсійне забезпечення. Зі зростанням ролі приватного сектора у всьому світі також зросла важливість нормативного та ненормативного врегулювання корпоративних відносин.

Так, на жаль, в Україні корпоративну галузь на рівні національного законодавства практично не врегульовано, що робить нечіткими та незрозумілими правила “гри” для учасників корпоративного сектора, а також залишає прогалини, користуючись якими недобросовісні учасники збагачуються за рахунок інших. При цьому, для банків та інших фінансових установ окреслене питання є надзвичайно важливим, адже у своїй діяльності зазначені структури використовують великі грошові потоки, гарантії повернення яких або їх отримання потребує чіткого визначення та регулювання. Та й навпаки будь-які товариства, підприємства хочуть бути впевненими у фінансових установах з якими вони співпрацюють, чого можливо досягти лише за допомогою єдино визначених стандартів.

Проблематика законодавчої неврегульованості корпоративної галузі в Україні виникла порівняно недавно як й сама галузь, а саме з появою корпорацій, акціонерних товариств, акціонерів, зацікавлених осіб та ін. Тому частіше дане питання розглядалось та вивчалось зарубіжними науковцями такими як Дж. Чаркхем, Е. Чемберлен, І. Беліков, А. Муричев та інші, а в Україні ця проблема здебільше турбувала директорів, голів та інших посадових осіб товариств, одним словом, практиків, які стикалися з “законодавчим” свавіллям щойно не кожен день.

Приймаючи до уваги достатню актуальність зазначеного питання, метою статті є аналіз теоретичних засад врегулювання корпоративних відносин, визначення прогалин в системі корпоративного управління та обґрунтування шляхів впровадження Принципів корпоративного управління в українських товариствах.

Суспільна необхідність впорядкування відношень між людьми задовольняється, перш за все, встановленням та дією соціальних норм – правил поведінки, які регулюють відносини між людьми. Ці норми є засобом орієнтації поведінки особистості у тих чи інших умовах та виступають своєрідним засобом контролю за поведінкою особистості з боку суспільства. Без норм, правил неможлива жодна практична сторона життя людини. Головне призначення соціальних норм – врегулювання суспільних відносин.

Соціальні норми містять більш або менш детальні моделі вчинків людей, оцінюють корисність цих вчинків, а також вказують на наслідки їх дотримання або недотримання. Кількість таких норм надзвичайно велика, їх можливо розділити на види: норми моралі, звичаї та традиції; релігійні норми; корпоративні норми; норми права [1, 24].

Так, здебільше діяльність людини у рамках правової держави регулює закон, який за звичай визначає все право, нормативно-правові акти у цілому. Право – це система загальнообов'язкових правил поведінки (соціальних норм), встановлених або санкціонованих державою, які висловлюють волевиявлення визначеної частини соціально-неоднорідного (класового) суспільства, направлені на врегулювання суспільних відносин відповідно до цього волевиявлення та забезпечуються державою.

Відповідно до строго юридичного значення – закон – це нормативний акт, прийнятий у особливому порядку вищим органом державної влади або безпосередньо волевиявленням народу, який регулює найбільш важливі суспільні відносини та має вищу юридичну силу. Вища юридична сила виявляється у тому, що це – акт вищого органу державної влади; усі інші нормативні акти повинні встановлюватися тільки на підставі закону.

У той же час закони розподіляються за галузями права (адміністративні закони, цивільні закони, фінансово-кредитні закони та ін.). Однак, зрозуміло, що не всі суспільні відносини, які виникають, врегульовані на законодавчому рівні, в зв'язку з чим у окремо визначених випадках користуються іншими видами соціальних норм, такими як нормами моралі, звичаями та традиціями; релігійними нормами; корпоративними нормами.

Так, на нашу думку, найбільш вагомими серед “допоміжних” норм є корпоративні, які на теперішній час відіграють значну роль у розвитку економіки нашої країни, встановлюючи чіткі правила поведінки у ділових кругах суспільства та у корпоративному управлінні взагалі.

Необхідно відмітити, що Україна, у свій час, як країна пострадянського простору пережила значні зміни в управлінні економікою перейшовши з командно-адміністративної системи до ринкової. На теперішній час прийняті закони, які регулюють сучасні адміністративні, цивільні, господарські та інші відносини, та, які із наступним розвитком відносин доповнюються та змінюються, але не завжди адекватно. На жаль, прогалина у впорядкуванні відносин на законодавчому рівні всередині самих суб'єктів господарювання все ж таки залишається, та є досить гострою для країни, враховуючи критичну залежність економіки України від стабільної діяльності самих господарюючих суб'єктів.

Однак, не зважаючи на зазначене, про беззаконне “свавілля” у відносинах господарюючих суб'єктів неможливо говорити, адже вказані відносини врегульовані на рівні корпоративних норм.

Корпоративні норми виступають невід'ємною частиною системи нормативного врегулювання суспільних відносин. Вони створюються відповідно до індивідуального волевиявлення окремих членів різних суспільних організацій, їх злиття. Специфічна їх особливість у тому, що їх дія визначена межами тієї чи іншої суспільної організації та унаслідок чого, носить локальний характер.

Взагалі корпоративні норми можливо визначити як встановлені правила поведінки, закріплені у статутах, положеннях, рішеннях організацій для реалізації та досягнення цілей їх функціонування [2, 3] .

Сфера дії корпоративних норм обумовлена тим, що вони виражають волевиявлення членів об'єднання та мають для них обов'язкове значення. Корпоративні норми регулюють тільки внутрішні відносини: задачі та цілі даної організації, компетенцію органів, їх права та обов'язки, порядок вступу та виходу з даної організації, гарантії дотримання норм.

За формальними ознаками корпоративні норми схожі на юридичні: текстуальні закріплені у відповідних документах, приймаються відповідно до встановленої процедури, систематизовані. При цьому, схожість на цьому фактично закінчується, бо вказані норми не мають загальнообов'язковості права та не забезпечуються державним примусом. Предметом їх регулювання є відносини, які не врегульовані юридично (внаслідок неможливості або недоречності).

Одночасно, важливо відрізнити корпоративні норми від норм, які містяться у локальних нормативних актах. Такі норми хоч й діють всередині визначеної організації, є юридичними оскільки породжують права та обов'язки, забезпечені юридичними механізмами. Іншою мовою, у випадку їх порушення є можливість звернутися до компетентних органів.

Отже, розглянувши теоретичні засади механізму впровадження та дії корпоративних норм в Україні, що входять до системи корпоративного управління на практиці виявляється дещо інша картина.

Масова приватизація, проведена на початку 90-х років, призвела до створення десятків тисяч досить значних за своїм розміром компаній, які мали гостру необхідність у інвестиційних ресурсах для виживання, не говорячи вже про амбіційні плани розвитку. Низький рівень накопичень, недовіра дрібних інвесторів у країні, та втеча великого (за національними масштабами) капіталу робить притягнення інвестиційних ресурсів, фактично, обов'язковою умовою розвитку економіки України.

У такій ситуації виникла об'єктивна підстава для розробки та впровадження загальних правил, які дозволили б потенційним інвесторам отримати повну та чітку картину про те, на підставі яких управлінських принципів діє та чи інша компанія, хто є її власником, яка ступінь ефективності її роботи з тією метою, щоб у найкоротший термін прийняти рішення про те, вкладати у неї свій капітал чи ні. Як раз сукупність таких правил й складає те, що отримало назву корпоративного управління. Зазвичай, у процесі розробки таких правил ділові круги країн, які виступають переважно у якості інвесторів, спираються на активну підтримку своїх урядів та міжнародних організацій, у яких останні відіграють домінуючу роль (наприклад, ОЕСР). Представники ж урядів та ділових кіл країн, які виступають як реципієнти інвестицій, здебільше усвідомлюють, що динаміка та напрям інвестиційних потоків у більшій ступіні визначається інтенсивністю та характером міжнародної конкуренції у цій сфері, ніж внутрішньою динамікою економічного розвитку, національними правилами та традиціями. На теперішній час в Україні росте розуміння того, що наявність таких правил, зрозумілих та визнаних інвесторами з різних країн, та дотримання їх національними компаніями, є досить важливою перевагою у конкуренції з залучення капіталів. При цьому в останні роки більшості зрозуміло, що навіть, якщо не розраховувати на іноземні інвестиції, прихильність ефективним принципам корпоративного управління допомагає зміцнити довіру внутрішніх інвесторів, залученню більш дешевих та стабільних джерел фінансування.

У більшості країн у формуванні загальних підходів та принципів корпоративного управління активно приймають участь не тільки урядові органи, але й недержавні (суспільні, підприємницькі та ін.) організації та групи. Якщо зусилля державних органів направлені перш за все на удосконалення законодавства з метою закріплення обов'язковості визначених стандартів розкриття інформації та захисту прав акціонерів, то діяльність ділових кіл та інших недержавних структур та груп направ-

лена на формування правил та процедур корпоративного управління, які були б добровільно прийняті більшою частиною ділового співтовариства, відповідали б міжнародно-визначеним принципам та, одночасно, з цим враховували національні особливості. Результатом такої роботи є поява у різних країнах так званих кодексів корпоративного управління – звід добровільно прийнятих стандартів та внутрішніх норм, які встановлюють та регулюють порядок корпоративних відносин. Так, наприклад, у Великобританії до такого роду зводу можливо віднести “Кодекс Кедбері” (1991 р.) підготовлений комітетом під керівництвом Андріана Кедбері, сформований Радою по фінансовій інформації, Лондонською фондовою біржею та професіональним союзом бухгалтерських службовців; тези “Основні напрямки та проблеми корпоративного управління” (1994 р.) - Рада директорів “Дженерал моторз”; “Основні принципи та напрямки корпоративного управління у США” (1998 р.) - Каліфорнійський пенсійний фонд цивільних службовців у відставці, який є один з найбільш інституціональних інвесторів; “Кодекс належної практики” (1999 р.) - Бразильським інститутом корпоративного управління; Кодекс “Рекомендаційного корпоративного управління” (1998 р.) - Конфедерація промисловості Індії; “Кодекс корпоративного управління” (1999 р.) - Вищий фінансовий комітет Малайзії, а в Україні це – “Принципи корпоративного управління України” затвержені Рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за № 571 від 11 грудня 2003 р., які були підготовлені Спеціальною робочою групою з питань корпоративного управління та прав акціонерів до складу якої входили як представники державних органів (Антимонopolний комітет, Міністерство юстиції, Фонд державного майна та ін.), так й представники недержавних організацій, у тому числі й міжнародних. Такий крок нашої держави лише ще раз підтвердив бажання України вийти на якісно новий рівень у залученні інвестицій та у міжнародних відносинах, а також про відкритість до сприйняття найкращої практики корпоративного управління

Правовий статус цього кодексу корпоративного управління (або, як його частіше називають “Кодекс примірної практики / Code of best practices”) неоднаковий у різних країнах. У одних країн він є частиною загального пакету обов’язкових умов, яких компанії необхідно дотриматись для того, щоб її цінні папери пройшли лістинг на біржі. При цьому суть вимог до емітента цінних паперів складається не з обов’язкового дотримання кодексу під загрозою виключення з лістингу, а у обов’язку публічно повідомляти про причини недотримання правил, які рекомендовані кодексом. Наприклад, компанії, акції яких пройшли лістинг на Лондонській та Торонтській фондових біржах, не зобов’язані дотримуватись Кодексу Кедбері або Кодексу Деї (канадський варіант кодексу примірного корпоративного управління), однак зобов’язані вказувати, чи дотримуються вони рекомендацій цих документів та пояснювати причини відхилення від стандартів діяльності, які рекомендуються. Така вимога значно збільшує ступінь обов’язковості рекомендацій кодексів. Кодекс або звід правил “примірного (належного корпоративного управління/поведінки)” іноді може виступати частиною комплексу вимог, зв’язаних з обов’язковим розкриттям інформації. У інших країнах кодекс є документом, який носить виключно рекомендаційний характер та не пов’язаний із будь-якими обов’язковими вимогами. Такими, наприклад, рекомендації по “примірному корпоративному управлінню”, які встановлюються асоціаціями директорів, корпоративних менеджерів та окремими великими компаніями носять суто добровільний характер. Однак і такі документи можуть мати значний ефект. Наприклад,

американські інституціональні інвестори підштовхують інші американські компанії до того, щоб дотримуватись принципів корпоративного управління, викладені у документі, прийнятому “Дженерал Моторз”. У Бразилії та Мексиці кодекси корпоративного управління є повністю добровільними для дотримання. У Індії та Таїланді аналогічні кодекси також є добровільними та їх вимоги не включені до вимог до лістингу корпоративних паперів на біржах цих країн. Однак у Малайзії, у Гонконгу та у ЮАР основні вимоги, викладені у кодексах корпоративного управління, включені до вимог по обов’язковому розкриттю інформації [3, 55].

У країнах із ринками, що розвиваються кодекси корпоративного управління, як правило, приділяють найбільшу увагу базовим принципам корпоративного управління (таким як справедливе відношення до акціонерів, розкриття інформації про власників компаній, її фінансові показники, процедури скликання та проведення річних зборів акціонерів), які у країнах із розвинутими ринками, зазвичай, закріплені у корпоративній нормативно-правовій базі або у законодавстві, яке регулює ринок цінних паперів [4, 72].

Щодо Національних Принципів корпоративного управління необхідно зауважити, що вони носять рекомендаційний характер та розраховані на добровільне застосування, але не зважаючи на це вони активно впроваджуються та дотримуються корпораціями, особливо банками та іншими фінансовими корпораціями, діяльність яких здебільше залежить від залучених інвестицій. Дотримання вказаних принципів допомагає у забезпеченні ефективного використанні капіталу банками та фінансовими установами. Крім того, воно допомагає у забезпеченні корпораціями інтересів широкого кола клієнтів та мешканців регіонів, в яких вони здійснюють свою діяльність, а також підзвітності рад директорів компаніям та акціонерам. Це, в свою чергу, забезпечує здійснення корпораціями діяльності на благо суспільства в цілому. Добре корпоративне управління допомагає зберегти довіру з боку інвесторів – як вітчизняних, так і іноземних, та залучати більше довгострокового капіталу.

Одночасно, необхідно зауважити, що зазначені Принципи корпоративного управління врегульовані Цивільним та Господарським Кодексами, Законом України “Про господарські товариства”. Але саме поштовхом до появи цього документу стало усвідомлення неможливості вирішення всіх проблем, які існують у галузі корпоративного управління виключно на рівні національного законодавства та необхідності їх врегулювання через запровадження етичних норм, правил поведінки ненормативного характеру у практику корпоративного управління.

Отже, прийняття прототипу “Кодексу найкращої практики корпоративного управління” в Україні (хоч й на добровільних началах) – перший дзвоник світовому співтовариству про готовність використання найкращої міжнародної практики у корпоративному управлінні для надання найбільш прозорої картини діяльності корпорацій в Україні.

При цьому, окремо необхідно звернути увагу на відношення банківських та інших фінансових структур до Принципів корпоративного управління України. Так, банки в цілому обізнані із принципами корпоративного управління, але не володіють мотивацією або ресурсами для покращення тих питань корпоративного управління, що не охоплюються вимогами законодавства. Більшість банків розцінюють статус корпоративного управління в українському банківському секторі як слаборозвинутий і вважають за потрібне внесення відповідних змін до законодавства. При цьому, загалом банки не бачать потреби і не відчувають тиску з боку

ключових зацікавлених сторін у подальшому поліпшенні своїх практик прозорості та розкриття інформації щодо своєї діяльності.

Таким чином, все ж таки залишається проблема застосування цих принципів господарюючими суб'єктами в Україні, адже звичка приховувати свою діяльність та внутрішні процеси життєдіяльності корпорації від держави та контрагентів, а також вподобання працювати кожному за власно визначеними правилами, не дають можливості розповсюджуватися такому кодексу серед українських товариств. Таке положення справ може тривати довго, адже Принципи корпоративного управління мають лише рекомендаційний характер, а на законодавчому рівні більшість питань корпоративного управління не врегульовано, доки свідомість самих учасників корпоративних відносин не дійде до розуміння що неможливо діяти інакше як відповідно до міжнародних стандартів корпоративного управління. Звісно, що цьому повинно сприяти сама держава, яка окрім як прийняти на своєму рівні такі стандарти повинна зацікавити корпорації у їх дотриманні.

Так, на наш погляд, застосування Принципів корпоративного управління повинно заохочуватися якимись привілеями. Наприклад, корпорації які прийняли та використовують такі принципи можуть частково звільнитися від контролю з боку державних органів (як приклад, від подання деяких звітів, так як діяльність таких товариств вже буде прозорою). Разом з тим необхідно проводити більше роз'яснювальної роботи (проведення конференцій, круглих столів) з метою укріплення впевненості в ефективності використання міжнародних стандартів корпоративного управління.

Вважаємо, що досить раціональним рішенням з боку держави буде введення та дотримання цих принципів перш за все у товариствах, де держава має контрольний пакет, тобто має значний вплив, тим самим продемонструвавши позитивність їх застосування.

Підсумовуючи необхідно зауважити, що останні роки відмічені значним прогресом у галузі корпоративного управління, особливо у фінансовому секторі, де воно розвивається більш швидкими темпами ніж у не фінансовому. Одночасно, важно зрозуміти, що належна корпоративна поведінка не може бути забезпечена лише нормами законодавства та вказівками наглядових органів, так як багато питань мають фінансово-економічний, а іноді етичний характер. Вказане свідчить про необхідність подальшого діалогу між державою та недержавними організаціями з метою забезпечення адекватного регулювання корпоративного управління в Україні не тільки на законодавчому рівні.

Список джерел та літератури:

1. Основы государства и права: учеб. пособие. – 4-е изд., доп. и перераб.: Б-ка журнала «Юридический вестник». – Одесса: Асстропринт, 1997. – 261 с.
2. Базові поняття корпоративного управління // WELCOM. – 2000.- № 8-9. – С. 21-25
3. Міжнародні та національні стандарти корпоративного управління (збірник кодексів та принципів). – Міжнародна фінансова корпорація. - 2002. – 247 с.
4. Порівняння найкращих практик діяльності раду компаній країн, що розвиваються. Голлі Дж. Грегори. – 1999. – 134 с.

Поступила в редакцію: 21.12.2006 г.

Романчук Т. А.

ВЕКСЕЛЬ ЯК ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛЬНОГО ПОСЯГАННЯ

Судово-слідча практика частіше за все має справу зі злочинними посяганнями при випуску та обігу векселів, чеків та акцій, рідше – облігацій, депозитних, ощадних сертифікатів тощо. Це зумовлено правовою природою та особливостями механізму випуску, обігу та погашення перерахованих цінних паперів.

Вексель – один із найстаріших і найпоширеніших в країнах з розвинутою економікою фінансових інструментів. Вексель регулюється спеціальними нормами права – вексельного права.

Вексель – це письмове боргове зобов'язання, що дає його володільцю (векселедержателю) безумовне право вимагати при настанні строку від особи, що видала або акцептувала зобов'язання, виплати грошової суми, що в ньому зазначена.

Вексель має безсумнівні позитивні якості, які сприяють його широкому застосуванню. Він впорядковує ділові відносини між контрагентами, зменшує потребу в грошових засобах, є універсальним розрахунковим засобом, прискорює проведення угод, забезпечує одержання кредиту і відповідну відстрочку платежу. Вексель також можна покласти в заставу, використати по декільком угодам для отримання кредиту [1, с. 53].

Вексель дає можливість здійснити взаєморозрахунки між господарюючими суб'єктами – списати взаємні борги. Він, знижуючи затоварненість певного виду продукції, сприяє розвитку збуту.

Розрахунки векселями, відстрочуючи (в окремих випадках) виплату податків, в якійсь мірі послаблюють податковий тиск на господарюючих суб'єктів.

В той самий час вексель входить в групу фінансових інструментів підвищеного ризику. Кількість злочинів, пов'язаних з підробкою або незаконним використанням векселів, збільшується з року в рік.

До 1991 р. вексельного ринку в країні практично не існувало, обіг векселів в народному господарстві був обмеженим. Правовою підставою для емісії та обігу векселів була постанова ЦВК СРСР та РНК СРСР «Про введення в дію Положення про перевідний та простий вексель» від 07.08.1937 р. № 104/1341. Цією Постановою констатовалося, що у зв'язку з приєднанням СРСР до Міжнародної конвенції [2] про векселі на території СРСР повинні застосовуватися норми вказаного міжнародного правового акту.

Активний розвиток вексельного обігу в Україні почався в період ринкових перетворень в економіці. Він супроводжувався зростанням кримінальних проявів, що завдавали майнової шкоди громадянам, організаціям, державі та суспільству вцілому. Фальшиві векселі прийшли на зміну фіктивним банківським авізо.

Серед найпоширеніших цілей їх випуску – вирішення проблем заборгованості між суб'єктами господарської діяльності. Одним із перших документів, що стали основою для появи векселів як розрахункових інструментів в Україні стала постанова Верховної Ради України від 17.06.1992 р., яка втратила чинність з прийняттям Закону України «Про обіг векселів в Україні» від 05.04.2001 р.

В 1995 – 1996 рр. розгорнулася досить гостра дискусія про можливість випуску векселів органами державної влади і бездокументарних векселів. Хоча Женевська вексельна конвенція однозначно визначає, що вексель – це суворо формалізований документ на паперовому носії. Межа вказаної дискусії була підведена в квітні 2001 р. Законом України «Про обіг векселів в Україні» від 05.04.2001 р.

Тобто, вексель являє собою письмове, абстрактне, безумовне, суворо формальне грошове зобов'язання. Зобов'язання, яке виражає вексель, носить абстрактний характер, тобто відділено від підстави видачі векселя – угоди. Безумовний характер зобов'язання за векселем передбачає відсутність будь-яких умов, від яких може залежати платіж. Неприпустимо включення умов типу «виплатити при поступленні товару», «уплатити у випадку...» тощо. Його формальність – це суворе дотримання форми, тобто випуску векселя з усіма обов'язковими реквізитами. До обов'язкових реквізитів належать: назва «вексель», що включено до тексту документа, проста і нічим не зумовлена пропозиція (звернення) виплатити певну грошову суму; назва того, хто повинен платити; строк платежу; місце платежу; назва того, кому або за наказом кого платіж повинен бути здійснено; дата і місце складення векселя; підпис векселедавця. Відсутність будь-якого обов'язкового реквізиту перетворить вексель у боргову розписку, що не належить до вексельного права. Вексель відображає грошове зобов'язання, тобто має обіцянку або наказ заплатити виключно грошову суму. Розрахунок за векселем не може бути передбачений іншими речами або виключними правами.

Абстрактний характер векселя успішно використовують шахраї для заволодіння грошовими засобами.

Одна із злочинних схем має такий вигляд: за договором поставки шахраї пропонують поставити партію товару, але вимагають передоплату і в якості платіжного засобу приймають вексель (банківський або підприємства-покупця); товар не постачається, вексель збувається добросовісному набувачу за півціни, а через деякий час векселедержатель пред'являє вексель до оплати. При цьому оплата вексельної суми повинна бути виконана безумовно, так як невиконання умов за угодою не звільняє від виконання зобов'язань за векселем.

Векселі можуть бути простими та переказними. У випадку з простим векселем векселедавець одночасно є платником. При випуску переказного векселя (тратти) векселедавець (трасант) вказує назву платника, а також назву того, хто або за наказом кого повинен бути здійснений платіж. Платник, що вказаний у переказному векселі, повинен акцептувати вексель, тобто поставити на ньому свій підпис і тим самим прийняти на себе зобов'язання по оплаті векселя при настанні вказаного терміну.

Векселедавець простого векселя та акцептант переказного векселя є головними боржниками за векселем та несуть відповідальність по сплаті векселя в термін.

Відмінність між векселями полягає в природі особи, яка виписує вексель. В простому – це боржник, в переказному, як правило – кредитор. Звідси і відмінність в характері самих векселів. В простому – це особисте зобов'язання оплати, а в переказному – вказівка (наказ) оплати третій особі.

За платіж по векселю може бути дана порука третьою особою – авалістом. Аваль – це порука по векселю у вигляді особливого гарантійного запису.

На сьогодні діючими нормативними актами в цій сфері є Положення про розрахункові палати для пред'явлення векселю до оплати, затверджене Постановою Правління Національного банку України від 25.09.2001 р. № 403.

Установи банків, що здійснюють розрахунково-касове обслуговування векселедавців простих векселів, трасатів (акцептантів) за переказними вексями, виконують функції розрахункових палат згідно зі статтею 38 Уніфікованого закону. Відповідно до статті 38 Уніфікованого закону пред'явлення векселя в розрахункову палату є рівнозначним пред'явленню його до платежу.

Розрахункова палата здійснює: а) прийняття векселів від векселедержателів для представлення їх платникам; б) повідомлення платника за векселем про пред'явлення векселя до платежу; в) посвідчення факту пред'явлення векселя до платежу шляхом проставлення відповідного напису механічним способом або від руки; г) перерахування коштів в оплату векселя в передбачених цим Положенням випадках; д) повідомлення векселедержателя про оплату векселя платником або про відмову платника оплатити вексель.

Облік векселів полягає в тому, що векселедержатель передає (продає) векселі по індосаменту до настання строку платежу та одержує за це вексельну суму без врахування дострокового одержання певного відсотку від цієї суми. Цей відсоток називається обліковим відсотком або дисконтом.

Банки беруть на себе відповідальність по пред'явленню векселів в термін платнику та одержанню по ним платежів. Якщо платіж поступить, вексель повертається боржнику. В іншому випадку вексель повертається кредитору, але з протестом у неплатежі. Тобто банк відповідає за наслідки, що виникли в результаті втрати протесту. В той час як за участю векселів банк несе певний ризик, видаючи клієнту суму, що позначена на векселі окрім затвердженого відсотка, при інкасуванні він приймає лише доручення отримати при настанні строку за векселем платіж та передати одержану суму власнику векселя. Роль банку зводиться до точного виконання інструкцій клієнта. Однак шляхом цих операцій банки можуть сконцентрувати на своїх рахунках значні засоби, які отримують у безкоштовне розпорядження. Разом з тим ці операції досить прибуткові, так як за інкасо стягується певна комісія. Клієнт в свою чергу звільняється від необхідності слідкувати за строками пред'явлення векселів, що вимагає певних витрат, які не порівняльно більше комісійних, що стягуються банком [3, с. 24].

Відповідно до статті 4 пункту 4.8 Закону України «Про податок на додану вартість» у разі коли платник податку здійснює операції з продажу товарів (робіт, послуг), які є об'єктом оподаткування, під забезпечення боргових зобов'язань покупця у формі простого або переказного векселя, випущених таким покупцем або третьою особою, базою оподаткування є договірна вартість таких товарів (робіт, послуг) без врахування дисконтів або інших знижок з номіналу такого векселя. За процентними вексями базою оподаткування визнається договірна вартість таких товарів (робіт, послуг), збільшена на суму процентів, нарахованих або таких, що мають бути нараховані на суму номіналу такого векселя.

Векселі отримані, але не оплачені платником податку, або видані, але не оплачені платником податку, не змінюють сум податкових зобов'язань або податкового кредиту такого платника податку, незалежно від видів операцій, по яких такі векселі використовуються. Тобто операція з одержання векселів в оплату товарів (робіт, послуг) не підлягає відображенню в податковому обліку з ПДВ.

У разі коли платник податку здійснює за згодою векселедержателя зустрічну поставку товарів (робіт, послуг) замість грошового погашення суми боргу, зазначеного у векселі, базою оподаткування є договірна вартість таких товарів (робіт, послуг) без врахування дисконтів або інших знижок з номіналу такого векселя, а за процентними векселями – договірна вартість таких товарів (робіт, послуг), збільшення на суму процентів, нарахованих або таких, що мають бути нараховані на суму номіналу такого векселя.

Значна кількість питань, що виникають у судово-слідчих органів, пов'язана з особливостями застосування норм Указу Президента України «Про деякі зміни в оподаткуванні» від 07.09.98 № 857/98 при здійсненні операцій з використанням векселів (на сьогодні указ втратив чинність). Відповідно до частини 2 пункту 12 зазначеного указу «під час здійснення бартерних (товарообмінних) операцій на території України податок справляється за повною ставкою, у тому числі під час обміну товарами (роботами, послугами), операцій з продажу яких звільняються від оподаткування або оподатковуються за нульовою ставкою».

Наприклад, при дослідженні обґрунтованості висновків перевіряючи щодо наявності у платника податку ДП «А» недоїмки з ПДВ було встановлено, що ДП «А» здійснило операцію з продажу лікарських засобів, операції з якими відповідно до пункту 5.1.7 Закону України «Про податок на додану вартість» не є об'єктом оподаткування, на суму 45000 грн. В оплату ДП «А» одержало від покупця вексель ТОВ «Б». Перевіряючи вважали, що одержання ДП «А» в оплату лікарських засобів векселя третьої особи надає операції ознак бартерної, в зв'язку з чим відповідно до Указу Президента України «Про деякі зміни в оподаткуванні» від 07.09.98 № 857/98 ДП «А» зобов'язане сплатити ПДВ в розмірі 9000 грн. (45000 x 20%).

Відповідно до статті 13 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 № 3480-IV вексель – це цінний папір, який посвідчує безумовне грошове зобов'язання векседавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя (векселедержателю).

Оскільки вексель передбачає безумовне грошове зобов'язання сплатити зазначену суму грошей власнику векселя, операція з одержання векселя в оплату лікарських засобів не надає операції з їх продажу статусу бартерної. В зв'язку з вищенаведеним висновки перевіряючи про наявність у платника податку ДП «А» недоїмки з ПДВ документально і нормативно не підтвердилися.

В іншому випадку слідчими органами було призначено судово-економічну експертизу з питання несплати Обленерго ПДВ в сумі 36000 грн. з вартості реалізованої електроенергії, оплату за яку здійснено векселем.

Згідно з матеріалами справи Обленерго в травні 1999 р. одержало в оплату випущеної електроенергії вексель на суму 180 000 грн. В червні 1999 р. вексель було передано кредитору Обленерго в погашення заборгованості за раніше одержане

офісне обладнання. Бухгалтер Обленерго вважав, що оскільки вексель є безумовним грошовим зобов'язанням, операція з продажу енергії, в оплату якої одержано вексель, не може бути визнана бартерною. В зв'язку з цим ПДВ на вартість проданої електроенергії не нараховувався.

Після дослідження методом документальної перевірки наданих документів експерт визнав висновок перевіряючи про несплату Обленерго ПДВ в сумі 36000 грн. обґрунтованим. За висновком експерта операція з продажу електроенергії стала бартерною з моменту передачі векселя в оплату за офісне обладнання, оскільки в результаті цієї операції грошове зобов'язання векселедавця перед Обленерго припинилося. Припинення заборгованості за продану електроенергію відбулося не внаслідок одержання грошових коштів, а шляхом заліку заборгованості. В результаті проведеного заліку зарахування коштів на рахунки Обленерго для компенсації вартості електроенергії набуває всіх ознак бартерної операції, і до неї повинні були застосовуватися норми Указу Президента України «Про деякі зміни в оподаткуванні» від 07.09.98 р. № 857/98.

При розслідуванні злочинів, пов'язаних з обігом цінних паперів найбільш важливе значення має правильне визначення безпосереднього предмету посягання. Від цього залежить встановлення часу і місця вчинення злочину, кола осіб, причетних до вчинення злочину. У випадку з документарним випуском цінного паперу предметом посягання є цінний папір – документ; у випадку з бездокументарних – неподільна сукупність майнових прав, засвідчена бездокументарним папером. Умисел суб'єкта може бути спрямований не на цінний папір, а на майно, права на яке засвідчені цінним папером.

К., генеральний директор одного із промислових підприємств був притягнутий до кримінальної відповідальності за крадіжку векселів Фінансового управління, яке він вчинив при таких обставинах.

За двома договорами з Управлінням механізації із заводу були відпущені два вантажних автомобілі вартістю 166 000 грн. В якості оплати за автомобілі особисто К. були передані векселі Фінансового управління номінальною вартістю 230 000 грн. При цьому векселі були отримані К. без довіреності підприємства і, за проханням К., без передавального напису з бланковим індосаментом, тобто на пред'явника. Одержані векселі К. в бухгалтерію підприємства не передав, а наказав бухгалтеру оформити акти прийому-передачі на одержання векселів та їх передачу іншій юридичній особі за договором на поставку запасних частин на суму 166 000 грн. У подальшому в бухгалтерію підприємства К. пред'явив підроблені накладні на поставку запасних частин. Самі векселі К. продав за готівковий рахунок, звернувши отримані гроші на свою користь.

Органи досудового слідства інкримінували К. крадіжку векселів в розмірі їх номінальної вартості – 230 000 грн.

Однак при викладенні обставин (оформленні банківського індосаменту, отримання векселів без довіреності, непред'явлення їх в бухгалтерію підприємства, продаж за готівку) слід визнати, що злочинний умисел у К. виник вже при продажу автомобілів, тобто предметом посягання були саме відпущені в Управління

механізації вантажні автомобілі вартістю 166 000 грн. всі подальші дії К. були спрямовані на приховування крадіжки та конвертації векселів в готівку.

При розслідуванні подібних злочинів головним завданням досудового слідства є встановлення події злочину. Довести подію злочину – означає довести предмет злочинного посягання, обстановку, спосіб та обставини вчинення злочину.

Без чіткого розуміння слідчим предмету доказування процес розслідування буде безсистемним, нецілеспрямованим та малоефективним. Перелік обставин, що підлягають встановленню, являють собою загальну програму розслідування. На її основі формуються спільні завдання розслідування.

Іноді незаконні дії керівників комерційних організацій по розпорядженню цінними паперами на початковому етапі розслідування помилково розцінюють як крадіжку. В процесі розслідування з'ясовується, що ці дії можуть кваліфікуватися лише як зловживання повноваженнями. У цьому випадку необхідно встановити, що діями винуватого спричинена шкода не лише самому комерційному підприємству, але й іншим організаціям, інтересам громадян, суспільства, держави. Нерідко для з'ясування розміру реальної шкоди необхідне проведення документарних перевірок, судових експертиз.

Повинен бути встановлений також склад злочинної групи та роль кожного співучасника в підготовці, вчиненні злочину та приховуванні його слідів, спосіб одержання винагороди за участь у вчиненні злочину, розмір цієї винагороди для кожного члена злочинної групи.

Список джерел та літератури:

1. Евдокимов С.Г. Криминалистический анализ и особенности расследования преступных посягательств на рынке ценных бумаг: Учебное пособие. – СПб., 2002. – 132 с.
2. Единообразный закон о переводном векселе: Женевская вексельная конвенция 1930 г. // О векселе: Сборник законодательных и нормативных актов. – М.: Буквица, 1997. – 144 с.
3. Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка методичних рекомендацій щодо судово-економічної експертизою питань, пов'язаних з обігом цінних паперів». – К. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, 2000. – 149 с.

Поступила в редакцію: 11.10.2006 г.

Харченко Н. П.

ЛЕГІТИМНІСТЬ ТА ІНШІ ОЗНАКИ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ

На початку нового ХХІ століття Україна знову вступила в період політичних та економічних реформ, які безпосередньо торкаються усіх сфер життя суспільства. На наших очах відбуваються зміни в побудові, принципах суспільного життя, з'являються нові ідеологічні напрямки, структури, основи функціонування розвитку суспільства, формується новий, дещо змінений тип державного механізму.

Актуальність визначення ознак механізму держави пов'язана, в першу чергу, з тим, що сучасний державний апарат в Україні проходить стадію реконструкції, становлення та розвитку. В цей час дуже важко відбувається усвідомлення суспільством місця та ролі всіх органів державного апарату в управлінні державою, в системі конкретизації та розподілу повноважень. А у зв'язку з політичними змінами, які відбуваються останнім часом, з підтримкою ідеї та загальнодержавної мети щодо створення правової держави, це питання та його проблематика привертають пильну увагу вітчизняних теоретиків права.

Однак механізм держави як правовий інститут викликає на сьогодні ряд дискусій щодо його тлумачення та визначення. В цілому можна визначити, що механізм держави - не статична сукупність його складових елементів, а система державних організацій в їх органічному взаємозв'язку і взаємодії.

Механізм держави призначений не тільки управляти суспільними справами, а й забезпечувати життєдіяльність всього суспільства. А тому, будучи засобом реалізації певних політичних рішень, він відіграє провідну роль в економічному, соціально-культурному будівництві.

Не можна визначити поняття механізму держави без детального аналізу його ознак.

Корельський В.М. зважаючи на приведені визначення дозволяє виділити наступні характерні чотири ознаки механізму держави:

1. Це цілісна ієрархічна система державних органів і установ. Цілісність її забезпечується єдиними принципами організації і діяльності державних органів і установ, єдиними задачами і цілями їхньої діяльності.

2. Первинними структурними частинами (елементами) механізму є державні органи й установи, у яких працюють державні службовці (чиновники, іноді їх називають керівниками). Державні органи зв'язані між собою початками субординації і координації.

3. Для забезпечення державної владної волі він має безпосередні знаряддя (установи) примусу, що відповідають технічному рівню кожної епохи, — збройні заго-ни людей, в'язниці й ін. Без них не може обійтися жодна держава.

4. За допомогою механізму практично здійснюється влада і виконуються функції держави [0, с. 157].

Однак представлена система ознак не є такою повною, як її подає професор Скакун О.Ф. Вона визначає наступні ознаки механізму держави:

1) структурована система — її структура складається з елементів, тісно зв'язаних між собою. Політико-організаційну основу системи складають органи держави, територія держави, збройні сили й інші державні військові формування, державні символи, столиця держави;

2) ієрархічна система — побудована на засадах субординації і координації. Ієрархія просліджується в розчленованості державного механізму на різні державні органи, блоки, підсистеми, що знаходяться в супідрядності один до одного і повинні діяти скоординовано — разом, злагоджено і без збоїв. Одну з підсистем держави утворюють вищі органи держави (парламент, уряд, глава держави), іншу — центральні органи виконавчої влади (міністерства, комітети, фонди). Існує підсистема виконавчої влади місцевого рівня: державні адміністрації і їх глави. Судові і правоохоронні органи (прокуратура, міліція, служба безпеки) складають свою, внутрішню, ієрархічну структуру;

3) цілісна система — побудована на єдиних принципах, має єдині задачі і мети діяльності. Кожний із суб'єктів механізму держави як його системний елемент органічно обумовлений всіма іншими його елементами і функціонуванням системи в цілому;

4) функціонуюча (реально працююча) система — перебуває в динаміку, розвитку завдяки використанню набору засобів, способів і прийомів для управління суспільством, виконання функцій держави;

5) має організаційно-економічну основу — єдину державну бюджетну, грошову, банківську системи, державну власність;

6) легітимна система — визнана народом, діє на основі й у межах права;

7) ефективність дії визначається людським фактором — професіоналізмом державних службовців, їх спеціальним статусом, гарантіями зайнятості і соціального захисту [2, с. 145].

Ознаку легітимності механізму держави підтримують російські вчені, зокрема Піголкін А.С., Головистикова А.Н., Дмитрієв Ю.А., Саїдов А.Х.

Легітимність, на їх думку, — сутнісна властивість державної влади. Термін "легітимність" історично виник на початку ХІХ ст. у Франції для характеристики державної влади як влади законної. З часом обсяг змісту цього терміна розширився. Легітимність стала означати не тільки законність походження і способу установлення влади, але і такий стан влади, коли громадяни (піддані) держави визнають (згодні, переконані) право даної влади наказувати їм той чи інший спосіб поведінки [3, с. 185].

Вагомий внесок у теоретичну розробку поняття легітимності вніс німецький філософ М. Вебер. Відповідно до розробленої ним класичної теорії легітимність характеризують дві фундаментальних ознаки: визнання влади, реалізованої існуючими інститутами держави, і обов'язок індивідів їй підкорятися. Сутнісна характеристика легітимності також полягає в тому, що це саме уявлення (переконання) громадян про державну владу, що є присутнім у їхній свідомості.

М. Вебер виділив три основних типи легітимності:

– легітимність, що базується на традиції (традиційна, наприклад монархічна, влада);

– легітимність, заснована на харизмі (священному дарунку), що володіє лідер, вождь;

– легітимність, заснована на раціональному (демократичному) ладі і процедурах державної влади.

Іншими словами можна визначити наступне:

- традиційний тип легітимності - базується на вірі в священний характер звичаїв, традицій, норм, які протягом століть регулювали життя і поведінку людей. Влада тут освячена авторитетом існуючих патріархальних устоїв і релігійних

звичаїв. Освячені звичаєві норми є основою таких сталих у суспільстві відносин, які постають як відносини управління і слухняності. Вони тактично вказують, хто володіє правом на владу, а хто зобов'язаний підкорятися цій владі. Причому, традиційні норми розглядаються суспільством як дещо непорушне, а відхід від них, їх порушення приводить до певних санкцій. Характерною особливістю традиційного типу політичної влади є відсутність динамізму. Протягом тривалого періоду політична влада, політична система функціонує без істотних змін. Це пояснюється тим, що традиції панують над людьми, а тому відносини панування і підкорення перманентне відтворюються з покоління в покоління. Глибокий консерватизм пронизує всю систему влади, і традиція стає основою обґрунтування, політичної влади панівною елітою.

Традиційні норми як для пануючих, так і підвладних набувають зобов'язуючого характеру. Традиції повинні суворо дотримуватись пануючими колами, інакше вони ризикують втратити свою легітимність в очах широких мас. У якості прикладів традиційного типу влади можна привести суспільства давніх східних імперій (Єгипет, Персія, Китай), середньовічної Європи. Із сучасних суспільств до цього типу певною мірою можна віднести Саудівську Аравію, Бахрейн, Кувейт, Оман. Характерною особливістю традиційного типу є також те, що влада тут набуває, як правило, персоніфікованого характеру;

- харизматичний тип легітимності - (від грец. - *harisma* - божественний дар), заснований на вірі у виняткові якості, природній дар, тобто харизму керівника, якого інколи обожнюють, створюють культ особистості. Харизматичний спосіб легітимації часто спостерігається в періоди революційних змін, коли нова влада для визнання населенням не може спиратися на авторитет традицій чи демократично виражену волю більшості. В цьому випадку свідомо культивується велич самої особистості вождя, авторитет якого освітлює інститут влади, сприяє їх визнанню і прийняттю населенням. Харизматична легітимність базується на вірі та на емоційному, особистому відношенні вождя та мас;

- регіонально-правовий тип легітимності - заснований на вірі в силу права, закону, на визнанні добровільно прийнятих загальних правил, встановлених юридичних норм, які спрямовані на регулювання відносин панування і підкорення. Характерною формою даного типу влади є конституційна держава, юридичні норми якої, з одного боку, визначають правила її функціонування, а з іншого - самі стають об'єктом для зміни у відповідності з узаконеними процедурами. Легітимація політичної влади пануючих кіл тут заснована на законі. Пануюча еліта обґрунтовує свої претензії на владу встановленим законодавством, перш за все конституцією. Саме конституція як основна норма визначає ті правила, яких повинні дотримуватись пануючі і підвладні. До цього типу політичної влади можна віднести більшість сучасних суспільств. Насамкінець підкреслимо, що мова йшла про ідеальні типи політичної влади.

В реально функціонуючій політичній владі найчастіше поєднуються названі типи при перевазі одного з них. Жодна влада не є тільки традиційною, харизматичною чи регіонально-правовою, в ній поєднані всі три типи, один із яких домінує.

У наш час багато держав переживають кризу легітимності, що виявляється в політичній нестабільності, державних переворотах, глибокій соціально-економічній кризі. Це супроводжується втратою довіри владі, розчаруванням у цілях, методах політики і в самих політиках. Звичайно, попередити втрату легітимності можливо.

Якщо політики вміють рахуватись згідно з інтересами і запитами мас, то втрачена легітимність відновлюється.

Це залежить від суб'єктів політики, інтелектуальних якостей політичної еліти. Таким чином, політична влада — реальна здатність соціальної спільності чи певного індивіда до виявлення своєї волі у політиці на основі осмисленого політичного інтересу і сформованих політичних потреб.

Особливостями політичної влади є: здатність суб'єкта влади виявити політичну волю; охоплення всього політичного простору взаємодією різних політичних суб'єктів; наявність політичних організацій, через які суб'єкт політичного волевиявлення здійснює політичну діяльність; осмислення політичного інтересу і політичних потреб; забезпечення суб'єкта політичної влади соціального панування в суспільстві.

У традиційній легітимності влади звичайно виділяють геронтологічну (влада старійшин), патріархальну (влада вождя племені), патримоніальну (влада монарха) та інші різновиди [4, с. 185].

Раціональна легітимність — це легітимність державної влади, при організації і реалізації якої строго дотримуються права людини, загальні правові принципи і правопорядок у суспільних волевиявленнях підлеглих і технократична легітимність.

Очевидно, що в чистому виді жоден із зазначених типів легітимності не існує. Кожній державі відповідає те чи інше сполучення типів легітимності.

Сьогодні веберівська типологія має, скоріше, історико-пізнавальну цінність і не є повною мірою актуальним інструментарієм сучасних досліджень держави і політичної системи.

Легітимність має своєю основою впевненість громадян у тому, що владний суб'єкт має право приймати рішення, котрі слід виконувати незалежно від того, чи подобаються вони виконавцям. Легітимність — це й упевненість у тому, що чинна влада є гідною і найкращою в певних умовах, навіть якщо вона припускається помилок.

Сучасна раціональна (легальна) легітимність виявляється далеко не однозначним, але багатограним і багатоплановим явищем. Звичайно в останньому виділяються чотири різновиди:

- плюралістичні демократії, що визнаються більшістю громадян як легітимні;
- авторитарні-бюрократичні режими, де основні права і свободи дотримуються лише частково;
- тоталітарні режими, не підтримувані більшістю громадян держави;
- режими, щодо яких не існує ні визнання, ні неприйняття тих, кому належить влада. Це найбідніші країни Азії й Африки, де безглуздо навіть порушувати питання про легітимність влади, оскільки ця проблема відсутня у свідомості людей.

Поряд з типологією звичайно виділяються підстави (джерела) легітимності влади. До них відносяться:

- ідеологічні принципи і переконання громадян у справедливому і передовому характері державної влади (політичного ладу);
- прихильність до структур (механізму) і нормам державної влади, що базується на довірі до традиційної і устояної системи влади (наприклад, традиції парламентаризму у Великобританії);
- відданість влади завдяки позитивній оцінці особистих якостей суб'єктів влади (президента, прем'єр-міністра); на відміну від харизматичної легітимності, тут в основу покладений раціональний розрахунок громадян у їх відношенні до політичного

лідера (президент США повинен мати персональну легітимність, але при цьому не зобов'язаний бути харизматичним вождем);

– політичний (чи державний) примус; він існує при будь-якому політичному режимі, але, мабуть, чим нижче рівень легітимності, тим сильніше примус; у той же час є границя у використанні сили, перейшовши яку державна влада знаходить силу не як джерело легітимності, а, навпаки, як фактор її неминучого падіння.

Можна також говорити про ступінь (рівні) легітимності державної влади. Очевидно, що влада не може бути однаково легітимна для всіх шарів населення, у всіх своїх проявах (суб'єктах, діях). Причому чим нижче рівень легітимності, тим більше насильства необхідно для утримання влади.

При цьому, ми вважаємо, режим може залишатися легітимним при вираженій недовірі до окремих інститутів або керівників держави. Сам президент може бути непопулярним, але це аж ніяк не означає недовіри до інституту президентства. Якщо президент обраний відповідно до закріплених в конституції демократичних процедур, то реалізована ним державна влада легітимна, незважаючи на ступінь довіри до нього населення. Сказане означає необхідність розмежування понять легітимності влади і довіри до політичних (державних) інститутів або до популярності їх керівників.

Кельман М.С. та Мурашин О.Г. визначають, що механізму держави притаманні такі властивості:

Він складається з особливої групи людей, які відокремились від суспільства і займаються тільки тим або головним чином тим, що управляє.

Державні органи, що утворюють його, підпорядковані один одному.

Уособлення окремих ланок механізму і перетворення їх у домінуючу силу саме і є показником кризи політичної влади, яку періодично переживає держава.

Кожний орган наділений владними, обов'язковими для всіх повноваженнями. Виступаючи від власного імені, державний орган діє як орган державного володарювання.

Обов'язкова наявність організаційних і матеріальних засобів примусу [5, с. 112].

Хропанюк В.Н. визначає, що тільки чотири ознаки властиві механізму держави, погоджуючись з думкою Корельського В.М., та додаючи нового змісту в ознаки механізму держави.

По-перше, механізм держави складається з людей, що спеціально займаються управлінням (законотворчістю, виконанням законів, їх охороною від порушень).

По-друге, державний механізм являє собою складну систему органів і установ, що знаходяться в тісному взаємозв'язку при здійсненні своїх безпосередніх владних функцій.

По-третє, функції всіх ланок державного апарата забезпечуються організаційними і фінансовими засобами, а в необхідних випадках і примусовим впливом.

По-четверте, механізм держави покликаний надійно гарантувати й охороняти законні інтереси і права своїх громадян. Сфера владних повноважень державних органів обмежується правом, що максимально забезпечує гармонічні, справедливі відносини між державою й особистістю [6, с. 135].

Отже, поняття механізму держави розкривається через характерні риси або ознаки, що дозволяють відмежувати його як від недержавних структур у політичній

системі суспільства, так і від окремо узятих державних органів та інших державних організацій.

По-перше, механізм держави — це система державних організацій, заснована на єдності принципів його організації і діяльності, закріплених у Конституції України, Законах України.

По-друге, механізм держави характеризується складною структурою, що відбиває певне місце, що займають у ній різні види і групи (підсистеми) державних організацій, їх співвідношенням і взаємозв'язками. При цьому необхідно враховувати, який системоутворюючий фактор структури державного механізму у відповідних історичних умовах даної держави закріплений у його конституції.

По-третє, між державним механізмом і функціями держави існує тісний зворотний зв'язок. Так функції сучасної Української держави здійснюються, одержують своє реальне втілення, знаходять життя за допомогою державного механізму, за допомогою діяльності всієї системи поєднаних ним і взаємозалежних між собою державних організацій.

Разом з тим від функцій держави залежить структура державного механізму, оскільки вони безпосередньо впливають на виникнення, розвиток і зміст діяльності тих чи інших організацій держави.

По-четверте, механізм держави для забезпечення покладених на нього задач управління справами суспільства, впливу на складні соціальні процеси і сфери, виконання пов'язаних з цим державних функцій володіє необхідними матеріальними засобами, так званими «речовинними придатками», на які спираються у своїй діяльності окремі державні організації і без яких не може обходитися жодна держава.

Особливість цих придатків у тім, що вони виділяються в механізмі держави не як самостійні частини (елементи), а саме як «речові придатки» останніх [7, с. 100]. До них відносяться різні матеріальні цінності, бюджетні засоби, майно, спорудження, підсобні приміщення та ін. У розглянуті матеріальні засоби, «речові придатки» механізму держави не входять органи місцевого самоврядування, партії, профспілки й інші суспільні об'єднання. Їх не слід змішувати. Останні співвідносяться з державним механізмом як складові елементи єдиної для даного суспільства політичної системи.

Професор Львівського університету Андрусак Т.Г. виділяє тільки три ознаки механізму держави:

1) це ієрархічна система, тобто система, побудована на засадах субординації та координації. Політико-організаційну основу системи складають органи держави, територія держави, збройні сили та інші державні військові формування, державні символи, столиця держави;

2) це цілісна система внутрішньо організованих елементів, яка має єдині принципи побудови і єдині завдання та цілі діяльності. Кожний із суб'єктів механізму держави як його системний елемент є органічно обумовленим усіма іншими його елементами і функціонуванням системи в цілому;

3) це система, яка має чітку структуру з певними зв'язками між її елементами. Первинними елементами є державні органи [8, с. 27].

Можна робити висновок, що в цілому поняття механізму держави має свої певні ознаки, які дозволяють провести лінію розмежування між даним поняттям і недержавними структурами в політичній системі суспільства. Найбільш загальні характерні ознаки механізму держави виражаються в наступному:

По-перше, механізм держави складається з людей, що спеціально займаються управлінням, що виражається в законотворчості, виконанні законів, охороною законів від порушень.

По-друге, державний механізм представляє собою складну систему органів, установ і підприємств, які перебувають у тісному взаємозв'язку при здійсненні своїх функцій. Механізм держави характеризується складною структурою, що відбиває певне місце різних видів й груп державних організацій, їх співвідношенням і взаємозв'язками. У свою чергу, апарат держави є первинним елементом механізму держави. Він складається з органів держави які пов'язані між собою відносинами субординації й координації, будучи носіями владних повноважень, беруть участь у вирішенні найбільш загальних завдань держави й здійсненні його функцій. Кожний державний орган являє собою відносно самостійне, структурно відособлене ланку державного апарату, створювана державою з метою здійснення строго певного виду державної діяльності, наділена відповідною компетенцією й, що опирається в процесі реалізації своїх повноважень на організаційну, матеріальну й примусову силу держави.

По-третє, функції всіх ланок державного апарату забезпечуються організаційними й фінансовими засобами, а в необхідних випадках і примусовому впливі.

По-четверте, механізм держави покликаний надійно гарантувати й охороняти законні інтереси й права своїх громадян.

По-п'яте, між державним механізмом і функціями держави існує тісний зворотний зв'язок. Функції сучасної України здійснюються, одержують своє реальне втілення, знаходять життя за допомогою державного механізму, за допомогою діяльності всієї системи поєднаних ним і взаємозалежних між собою державних організацій.

Механізм держави, як і механізм державної влади, являє собою, таким чином, матеріалізоване, безпосереднє існування самої держави, це реальна організаційно-матеріальна сила.

Список джерел та літератури:

1. Теория государства и права: Учебник для вузов /Под ред. проф. В.М.Корельского и проф. В.Д.Первалова. – М.: Инфра-М, 2002. – 616 с.
2. Скаун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Харьков: Эспада, 2005. – 840 с.
3. Теория государства и права: Учебник /Пиголкин А.С., Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А., Саидов А.Х., Под ред. А.С.Пиголкина. – М.: Юрайт-Издат, 2005. – 613 с.
4. Теория государства и права: Учебник /Пиголкин А.С., Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А., Саидов А.Х., Под ред. А.С.Пиголкина. – М.: Юрайт-Издат, 2005. – 613 с.
5. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
6. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – М.: Новый Юрист, 1998. – 624 с.
7. Теория государства и права. Курс лекций /Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. - М.: Юристъ, 1997. - 672 с.
8. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права: Навчальний посібник. - Львів: Фонд "Право для України", 1997. - 198 с.

Поступила в редакцію: 22.12.2006 г.

Шармоянц А. Н.

О ТЕНДЕНЦИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВОТВОРЧЕСТВА В УКРАИНЕ

Становление Украины как демократического, социального и правового государства требует постоянного изучения правового регулирования государственных правоотношений. Даже реализация задекларированных конституцией положений относительно статуса государства, в значительной степени зависит от того, насколько эти правоотношения урегулированы законодательством, и насколько данное законодательство соответствует постоянно возрастающим требованиям относительно его качества. В свою очередь качества законодательных актов напрямую зависит от уровня проводившихся до принятия того или иного правового акта подготовительных работ на правотворческом уровне.

Вопросы правотворчества, особенно связанные с его эффективностью и соответствием идеи справедливости, разрабатывались такими величайшими представителями политико-правовой мысли как Дж. Локк, Т. Гоббс, Ж-Ж. Руссо, И. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Ш.Л. Монтескье и др., в новейшее время проблематика правотворчества стала предметом исследований зарубежных и отечественных ученых как представителей общей теории права, так и специалистов отдельных отраслей права. Среди них следует назвать работы Алексеева С.С., Баглай М.В., Марченко М.Н., Скакун О.Ф., Шемшученко Ю.С., Селиванов В. и др.

Статья посвящена выявлению позитивных и негативных тенденций в правотворчестве государства, для чего необходимо рассмотреть понятие правотворчества, его уровни, принципы, осветить роль правовой политики.

Правотворчество представляет собой одну из важнейших сторон деятельности государства с участием гражданского общества (в предусмотренных законом случаях) по установлению (санкционированию), изменению, отмене или дополнению юридических норм [1, с.469]. В каждом государстве правотворчество обладает своими особенностями, но везде оно направлено на создание и совершенствование единой, внутренне согласованной и непротиворечивой системы норм, регулирующих сложившиеся в обществе разнообразные отношения.

Правотворчество является важнейшей составной частью всего процесса правообразования. Последний включает в себя не только собственно правотворческий, но и весь предшествующий ему подготовительный процесс формирования права. Необходимость существования последнего обуславливается постоянно возникающей потребностью повышения качества издаваемых актов. Оно зависит не только, а зачастую — и не столько от уровня самой собственно правотворческой деятельности государственных органов, сколько от уровня проводившихся до принятия того или иного правового акта подготовительных работ.

В научной литературе, в связи с этим, совершенно справедливо указывается на то, что правотворческая деятельность современных цивилизованных государств должна осуществляться на базе ряда общих, основополагающих принципов, представляющих собой организационные начала, которые определяют существо, характерные черты и общее направление этой деятельности.

Среди этих принципов выделяют такие как демократизм, предполагающий активное участие представителей различных слоев общества и всех ветвей власти в

правотворческой деятельности; законность и конституционность, исходящей из необходимости строгого и неуклонного следования конституции и соответствия обычным законам в процессе правотворческой деятельности; гуманизм, выражающийся в направленности издаваемых нормативных актов на защиту прав и свобод граждан, на максимальное удовлетворение их материальных и духовных потребностей; профессионализм, проявляющийся в обязательном участии квалифицированных высокопрофессиональных специалистов на всех стадиях правотворческого процесса, а также проведения единой согласованной политики между субъектами правотворчества.

Исходя из разделения правотворчества по его субъектам на правотворчество государства и правотворчество гражданского общества, автор останавливает свое внимание в основном на правотворчестве государства, называя его государственным правотворчеством.

По своей социальной сути государственное правотворчество выступает как процесс возведения государством народной воли в закон, ее оформления в различных юридических актах, как процесс придания сформулированных в обществе правил поведения государственных велений общеобязательного характера. Оно охватывает собой непосредственную деятельность уполномоченных на то государственных органов по выработке, принятию, изменению или дополнению нормативно-правовых актов [2, с.402].

Государственное правотворчество в Украине по юридической силе подразделяется на два уровня:

1 уровень: Законодательная деятельность, т.е. деятельность по подготовке и принятию законодательных актов (законотворчество).

В правотворчестве Украины главную роль играет законодательный орган государства — Верховная Рада. Она обладает монопольной законотворческой компетенцией, т.е. исключительным правом на принятие законов и кругом полномочий по их принятию, предусмотренных Конституцией и другими законами. Её законотворчество — ведущая часть правотворчества и основная конституционно-правовая форма принятия законов государством.

2 уровень: Подзаконная правотворческая деятельность, т.е. деятельность по подготовке и принятию подзаконных актов (подзаконное правотворчество).

Правотворчество других государственных органов Украины (правотворчеством занимаются практически все государственные органы) осуществляется на основе и в соответствии с действующими законами, принятыми Верховной Радой. Юридическая сила принятых государственными органами нормативно-правовых актов зависит от уровня и объема их полномочий, которые определяются местом, занимаемым в системе органов государства (Президент, Кабинет Министров, министерства, ведомства, главы государственных администраций на местах и др.) [1, с.480].

Уровневая градация предполагает решение такого сложного вопроса, как установление четкого разграничения предметов ведения между данными субъектами правотворчества. Соответственно таким образом, одной из важнейших задач является обеспечение соответствия принимаемых ими нормативно-правовых актов действующему законодательству и потребностям жизни. Для того, чтобы принимаемые акты в максимальной степени отвечали потребностям общества и были эффективными,

весьма важно заранее разрешить круг проблем, касающихся формы, характера, внутренней структуры, места и роли в системе других нормативно-правовых актов. Всем уровням правотворческой системы необходимо придерживаться единой согласованной политики, под которой зарубежными и украинскими учеными подразумевается особая форма выражения государственной политики, направленной на закрепление и осуществление единого политического курса страны, воли ее официальных лидеров и властных структур. Такая политика тактически нацелена на усовершенствование всего комплекса правовых средств, на обеспечение реализации поставленных обществом и государством задач правовыми ресурсами, а в стратегической перспективе - на использование данных ресурсов для обеспечения наиболее оптимального развития всех сфер социальной жизни. Данная политика выражается прежде всего в законах, конституциях, кодексах, направлена на охрану и защиту этого социального устройства, развитие и совершенствование общественных отношений.

Потребность в правовой политике в современных условиях продиктована тем, что без нее невозможно цивилизованно гарантированно реализовать все другие виды политики. Слабая и непродуманная правовая политика вместе с несовершенной правовой базой, с противоречиями в правовых актах, со слабовыраженными приоритетами влекут негативные последствия для развития общества [3, с.43].

Крайне необходимо на подготовительной стадии разработки правовых актов проведение сравнительного анализа с аналогичными установлениями настоящих и прошлых лет и сравнения с ныне действующими актами правовых систем других государств.

Сегодня, когда в Украине проводится политическая реформа, которая направлена на стабилизацию государства, усиление демократических основ, повышение его эффективности, перехода государства от президентско-парламентской к парламентско-президентской форме правления [4, с.11], особое значение приобретают вопросы качества принимаемых субъектами правотворчества нормативно-правовых актов.

Проанализировав некоторые тенденции, складывающиеся в правовой системе Украины за последние два года, автор хотел бы отметить, что по данным пресслужбы Президента Украины в 2005 году (с 24 января) на подпись Президенту Украины поступило 334 закона, из которых он вернул в Верховную Раду Украины для повторного рассмотрения 73 закона (приблизительно 22 процента от общей массы) при этом к 11 законам (приблизительно 3.5 процента от общей массы) право вето применялось 2-3 раза [5].

В 2006 году на подпись Президенту Украины поступило 196 законов, из которых он вернул в Верховную Раду для повторного рассмотрения 73 закона (приблизительно 38 процентов от общей массы), при этом к 17 законам (приблизительно 9 процента от общей массы) право вето Глава государства применил 2-3 раза. Из этого следует, что за проанализированные промежутки времени процент законов, на которые было наложено вето, от общего количества поступивших увеличилось почти в 2 раза, а процент законов, к которым Глава государства применял право вето 2-3 раза увеличилась почти в 3 раза.

Из проведенных данных отчетливо прослеживается тенденция неуклонного, значительного ухудшения качества нормативно-правовых актов принимаемых ведущими органами правотворчества государства, слабая согласованность их работы,

также очевидной проблемой является и наличие большого количества несовершенных, часто противоречивых нормативно-правовых актов. Отрицательным явлением можно назвать и то, что в Верховной Раде последнего созыва количество народных депутатов с юридическим образованием составляет всего 10 процентов [6, с.4]. Все вышесказанное свидетельствует о наступающем, а возможно и уже наступившем кризисе в правовой системе Украины [4, с.11].

Данная проблема, на взгляд автора, может быть успешно решена путем тщательного анализа действующего законодательства с привлечением научной общественности, установление тесного сотрудничества между соответствующими правотворческими органами. Однако именно вопрос об установлении таких взаимоотношений остается одним из наиболее трудных. Это предопределяет необходимость переоценки и установления новых принципов и четких правовых процедур взаимодействия не только на стадии принятия нормативно-правовых актов, но и при их разработке. Разрешение обозначенной проблемы видится весьма важным для государства, ориентированного на принципы демократии.

Очевидно, что в настоящий момент назрела необходимость выработки комплексного нормативного блока, направленного на регулирование правотворческой деятельности в Украине. В рамках этого нормативного блока, охватывающего все уровни правотворческой системы, должны определяться общие принципы взаимодействия органов законодательной власти Украины и гражданского общества, регулирующих их взаимоотношения. Кроме того, в рамках указанного нормативного блока должны учитываться, по крайней мере, три важнейших положения. Во-первых, законодательство и подзаконные акты должны обеспечивать реализацию основных прав и свобод человека и гражданина. Во-вторых, правотворческая деятельность, независимо от уровня, не должна противоречить принципу государственного суверенитета и принципам унитарного государства. И, наконец, в-третьих, правотворческая деятельность, как и ее результаты, должна отвечать не только сложным задачам, которые стоят и будут возникать в будущем перед Украиной, но и общепризнанным требованиям международного права.

Список источников и литературы:

1. Скакун О.Ф. Теория государства и права. - Харьков, 2005.-С. 468-492.
2. Марченко М.Н. Теория государства и права. - М., 1998.-С.402-415.
3. Бадей О. Основні форми реалізації правової політики // Право України. -2005.- №7.-С.43.
4. Селиванов В. Державна влада як елемент державно упорядженого суспільства в Україні // Право України. -2005.- №9.-С.11.
- 5.Официальное Интернет-представительство Президента Украины
<http://www.president.gov.ua/>
6. Шемшученко Ю.С. Теоретичні та практичні проблеми розвитку правової системи України// Часопис Київського університету права. -2004.-№3. – С. 3-6.

Поступила в редакцию: 15.12.2006 г.

Черткова Ю. В.

ПУБЛІЧНІ І ПРИВАТНІ СКЛАДОВІ В ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Проблема, яка у цій статті ставиться та спроба намітити шляхи вирішення якої тут здійснюється, є вкрай актуальною. Україна опинилась у стані бідності з усіма негативними її наслідками виключно з причин дезорганізованості суспільства. Оскільки вирішення завдання створення оптимальної моделі організації суспільства покладається на державний апарат та його працівників - державних службовців, то дезорганізація суспільства має бути визнана наслідком неякісної праці даної категорії працівників.

Особливо чітко це констатується соціологічною наукою. Прогрес суспільства в сучасних умовах досягається за рахунок його інтеграції, яка є результатом самоорганізації суспільства. Соціальне управління при цьому має бути лише елементом самоорганізації суспільства, який повністю підпорядковується інтересам суспільства. Система соціального управління створює механізм стимулювання і примусу. Якщо цей механізм інституційно визначається і оформлюється, технічно стає можливою інтеграція індивіда в суспільство. На масовому рівні у такий спосіб інтегрується суспільство в цілому. Такий механізм функціонує через державний устрій, який і є найважливішим інститутом соціального управління, що забезпечує інтеграцію суспільства в цілому. У зв'язку із цим ефективність діяльності державного апарату може оцінюватися з погляду його здатності забезпечити інтеграцію суспільства в цілому.

Державна влада задає суспільству цілі, що забезпечують збереження суспільства як цілісності, і визначає способи, можливі для досягнення цих цілей. За допомогою механізму стимулювання і примусу вона інституційно нормує соціальні дії. Вона акумулює соціальну енергію й спрямовує її на реалізацію загальних цілей суспільства.

Звідси першим критерієм, за яким може бути оцінена ефективність державної влади, є ступінь інституціонального нормування соціальної дії, ступінь акумуляції соціальної енергії на меті суспільства. Відповідно суспільство, у якому держава втратила інституціональне нормування, гине [1, с. 99].

Державна влада в свою чергу, нормуючи і інтегруючи ціле суспільство, являє собою певне співтовариство - державну службу, що як керуючий центр і ініціативне співтовариство впливає на все суспільство. Унаслідок того, що державна служба покликана здійснювати функцію державного управління, характер цього управління залежить від структури самоорганізації співтовариства державних службовців як одного з найважливіших регуляторів соціальної дії.

Отже, треба визначити шляхи подолання такого негативного явища як нездатність державного апарату України інтегрувати суспільство, шляхи, що ведуть до різкого підвищення якості праці державних службовців. Магістральним напрямком вирішення цієї проблеми є доцільне правове врегулювання трудових відносин з участю державних службовців.

Державна певною мірою усвідомлює це. Тому була прийнята Програма розвитку державної служби на 2005-2010 роки [2]. Метою цієї Програми є визначення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення ефективної діяльності

органів державної влади та досягнення європейських стандартів рівня життя громадян України. Але ж законодавчі заходи мають ґрунтуватись на наукових підставах.

Пошукам напрямків удосконалення правового регулювання праці державних службовців була присвячена ціла низка наукових досліджень у сфері трудового права. Дисертації А.В. Андрушко [3], І.П. Лаврінчук [4], І.П. Грекова [5], Н.М. Неумивайченко [6], монографія М.І. Іншина [7] цілком присвячені дослідженню сучасного стану службово-трудова відносин державних службовців в Україні. Але радикальні та конструктивні наукові рекомендації цими науковцями не були розроблені.

Аналогічне становище склалося і в російській науці. Тут особливо загострюється проблема співвідношення норм трудового й адміністративного права, що регулюють службові відносини на державній службі. Ця проблема знайшла відображення в багатьох монографічних роботах, підручниках, коментарях до законодавства про працю і про державну службу, науково-практичних посібниках, наукових статтях [8]. Спеціальна глава цій проблемі присвячена в монографічному дослідженні А.А. Грішковця [9, с. 36].

При цьому вчені-трудовики розглядають дану проблему головним чином з позицій єдності і диференціації правового регулювання трудових відносин державних службовців, тобто з позицій приналежності службових відносин до предмета трудового права. Вони відзначали наявність у цих відносинах істотних особливостей, що вимагають і особливих способів регулювання [10, с. 5].

Чимало хто з представників науки адміністративного права, навпаки, виходять з розуміння службових відносин на державній службі як винятково службових і розглядають регулюючі їх норми як норми адміністративного законодавства, навіть якщо вони формально визнають, що державно-службові правовідносини є трудовими правовідносинами особливого виду [11, с. 107].

Необхідність теоретичного переосмислення існуючих поглядів на правове регулювання праці державних службовців поступово усвідомлюється. У зв'язку з цим звертає на себе увагу дисертація Л.А. Чиканової, присвячена застосуванню трудового законодавства до службових відносин на державній цивільній службі. Однак незважаючи на те, що автор наполягає на необхідності здійснення принципово нового підходу до вирішення розглянутої проблеми, вона знову наголошує на вивченні співвідношення адміністративного й трудового права в регулюванні службових відносин на державній немілітаризованій службі, виходячи з поділу досліджуваних відносин на «внутрішні» і «зовнішні». Співвідношення в складних службових відносинах публічно-правових і приватно-правових елементів цікавить автора тільки як критерій для розмежування адміністративного й трудового права усередині «внутрішнього» відношення. Л.А. Чиканова вказує, що таке розмежування необхідно проводити виходячи із сутності службових відносин, підстав їхнього виникнення, виду суб'єкта на стороні наймача й співвідношення (наявності) у складних відносинах публічно-правових і приватно-правових елементів [12, с. 9].

Звертає на себе увагу і та обставина, що в науці панує недостатньо конструктивний підхід до виявлення глибинних соціальних чинників особливостей правового регулювання праці державних службовців. Позиція науковців детермінується перш за все особистими і корпоративними інтересами науковців.

А.В.Оболонський, наприклад, прагне довести публічно-правовий характер державної служби, бо це відповідає його інтересам як фахівця у галузі адміністративного права. Він виходить із того, що специфіка діяльності державного службовця полягає в його роботодавці – державі, “...отже вона регулюється нормами не трудового, а адміністративного права й права державної служби як його частини, що передбачає нерівність сторін, особливий порядок вирішення трудових суперечок, а також додаткові обмеження, що накладаються на працівника в обмін на компенсацію – як моральну (можливість служити “самій” владі), так і матеріальну” [13]. З цим у загальному виді солідаризується А.Ф.Ноздрачов, який називає відносини між державними службовцями та державою відносинами державно-службовими [14, с. 14].

Ю.Н.Старілов уточнює критерій, за яким здійснюється розмежування трудового і адміністративного права: “У перспективі одним з найважливіших відмінних ознак норм державної служби від норм трудового права повинне стати підрозділ права на публічне й приватне” [15, с. 215]. Н.М. Казанцев розвиває дану думку більш аргументовано: “Тут не випадково стверджується, що сама держава є публічне право народу. Це можна покласти в основу визначення держави, яка є не тільки формою та засобом реалізації публічного права народу, але й саме цим правом, яке розглядається як право, право на державу. Цим відрізняється трудово-правова концепція державної служби. Будучи зразком цивілістичної деформації публічного права, вона ставить в основу публічно-правового інституту державної служби не загальне, не його зв'язок з державою, а індивідуальне – відношення виконання державної посади окремою особою. Таке мислення хибне тим, що породжує тенденцію безвідповідальності та некомпетентності при перевантаженні несуттєвим там, де завдання та доручення розподіляються функціонально, але самі функції принципово не редукуються на операції і дії” [16, с. 322]. “Особливий статус державної служби впливає з різниці між адміністративним і приватним правом”, - у свою чергу стверджував Гі де Брэбан [17, с. 263]. У такий спосіб положення про особливий статус державної служби виводиться з різниці, що існує між публічним і приватним правом.

Ю.Н.Старілов приходять у підсумку до думки, що доцільно в найближчому майбутньому звільнити інститут державної служби від дії норм трудового права [18, с. 216].

Таке розуміння даної проблеми в науці склалося через різні підходи до сутності самої державної служби. У радянському праві, що здійснило відомий вплив на українське право, законодавство, присвячене державній службі, практично було відсутнє. Формування державного апарату йшло винятково на підставі номенклатурного принципу. А власне державна служба розглядалася всього лише як одна з форм трудової діяльності людей. Її специфіка укладалася в здійсненні адміністративних (організаторських, управлінських), соціально-культурних і виховних функцій, на відміну від створення безпосередньою фізичною працею матеріальних цінностей або в наданні тих або інших виробничо-господарських послуг. Тобто, державна служба до певної міри протиставлялася основній формі трудової діяльності людей - праці робітників і селян. Головним критерієм, що дозволяє віднести того або іншого працівника до числа державних службовців,

виступало джерело грошового утримання: фінансування державної служби у всіх її проявах здійснювалося за рахунок державно-бюджетних коштів.

Викладене дає підстави для висновку про те, що на цей час пошуки шляхів раціоналізації правового регулювання трудових відносин ведуться в напрямках, які не можуть дати необхідних результатів.

На думку автора даної статті, це обумовлено перш за все тим, що у трудових правовідносинах державних службовців до останнього часу чітко не відокремлювались публічні та приватні елементи, не враховувались відповідні тенденції в розвитку правового регулювання праці державних службовців. Не здійснювалась навіть спроба їх відокремити.

Тому видається доцільним здійснити аналіз правового регулювання трудових відносин за участю державних службовців як раз під таким кутом зору.

Як трудові правовідносини взагалі, так і трудові правовідносини державних службовців являють собою нерозривне поєднання публічних і приватних елементів. З огляду на це, повністю неприйнятними виявляються пропозиції виключити трудові правовідносини державних службовців із сфери дії законодавства про працю та підпорядкувати їх адміністративно-правовому регулюванню. Прихильники такої позиції висувають на її обґрунтування багато аргументів, тільки не дають відповіді на запитання про те, як вони уявляють собі адміністративно-правове регулювання приватних елементів трудових відносин державних службовців. І та обставина, що Кодекс адміністративного судочинства України відніс до компетенції адміністративних судів публічно-правові спори, в яких хоча б однією із сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, і тим самим визнав трудові відносини державних службовців публічними, не може викинути із названих правовідносин приватні елементи. Врешті-решт люди поступають на державну службу з метою отримання доходу та забезпечення засобів до існування. І ці приватні інтереси не можна не поважати і не відображати їх у трудових правовідносинах державних службовців. Інша справа, що треба чітко уявляти та адекватно врегулювати публічні та приватні елементи трудових відносин державних службовців та відображати це шляхом встановлення особливостей правового регулювання трудових відносин державних службовців.

У конвенціях Міжнародної організації праці не заперечується, що державні службовці – це дещо інша категорія працівників ніж звичайні наймані трудящі. Якщо Конвенція МОП N 87 “Про свободу асоціацій і захист права на організацію” передбачає, що трудящі без якої б то не було різниці мають право створювати організації, а також вступати в них, то обмеження політичних прав і свобод громадянина відносно працівників державної служби визнається й проводиться в законодавстві окремих країн. Особливо це стосується країн англосаксонської системи права [19].

Але все-таки міжнародні правові норми виходять із того, що професійна діяльність державних службовців - це трудова діяльність особливого роду. Здійснюючи її, державні службовці вступають у трудові відносини, що складають предмет трудового права. Наприклад Конвенція МОП 1978 N 151 "Про трудові відносини на державній службі" розглядає державних службовців як найманих

робітників, а тому вона застосовується до всіх осіб, які найняті державними органами, якщо тільки до них не застосовуються більш сприятливі положення інших міжнародних конвенцій. Показово, що далі вказується, що національне законодавство або правила встановлюють, якою мірою передбачені в названій Конвенції гарантії будуть застосовуватися до працівників, що служать, що займають пости на високому рівні, чії функції звичайно розглядаються як такі, що стосуються до визначення політики або до керування, або тих, обов'язки яких мають строго конфіденційний характер.

З огляду на викладене слід звернути увагу на розвиток правового регулювання трудових відносин державних службовців в Україні. Коли в 1993 р. приймався Закон України „Про державну службу”, то приватні інтереси державних службовців були істотно враховані. У Законі прямо передбачено, що оплата праці державних службовців повинна забезпечувати достатні матеріальні умови для належного виконання службових обов'язків, сприяти укомплектуванню апарату державних органів компетентними і досвідченими кадрами, стимулювати їх сумлінну та ініціативну працю. Заробітна плата державних службовців складається з посадових окладів, премій, доплати за ранги, надбавки за вислугу років на державній службі та інших надбавок. За сумлінну безперервну працю в державних органах, зразкове виконання трудових обов'язків державним службовцем видається грошова винагорода. Державним службовцям, які мають стаж роботи в державних органах понад 10 років, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю до 15 календарних днів. Державні службовці забезпечуються житлом у встановленому порядку із державного фонду. Не менш привабливими були встановлені умови пенсійного забезпечення державних службовців.

З іншого боку для забезпечення публічного інтересу було встановлено чимало суто декларативних положень, такі як обов'язок державних службовців сумлінно виконувати свої службові обов'язки та шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування, а також не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця. До згаданого Закону включені і такі вкрай важливі положення, які зобов'язують державного службовця постійно вдосконалювати організацію своєї роботи і підвищувати професійну кваліфікацію, виконувати свої службові обов'язки з ініціативою і творчістю. Але ж це – декларації, що мало вплинули на трудові правовідносини державних службовців.

Тому здається нераціональним подальше збільшення соціального захисту державних службовців без відповідного врахування необхідності забезпечення публічного інтересу в діяльності цієї категорії працівників.

На цей час немає підстав стверджувати, що державні службовці належать до "соціально уразливої" верстви суспільства. Чиновники сьогоденної України є найбільш високооплачуваною категорією в державному секторі. Численні надбавки до посадового окладу, зокрема за особливі умови державної служби, вислугу років, а також премії за результатами роботи - все це збільшує в реальному вираженні грошове забезпечення державних службовців у півтора разу в порівнянні з посадовими окладами.

Це привело до того, що державний апарат для суспільства став у результаті прийняття та введення в дію названого Закону значно більшим, ніж раніше, обтяженням, а ніякого позитивного результату суспільство не отримало, бо за тринадцять років дії названого Закону дезінтеграція суспільства не припинилась.

Такі ж наслідки мали і зміни, які були внесені до актів законодавства, що регулюють трудові відносини суддів, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ.

Ще раніше ця негативна тенденція проявилася у виключенні із Кодексу законів про працю статті 240. Ця стаття не допускала розгляду судами спорів багатьох категорій керівних працівників (стаття 65 Закону „Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки“). Саме по собі поширення юрисдикції суддів на трудові спори керівних працівників слід оцінити позитивно. Невипадково, пізніше в статті 124 Конституції України був закріплений принцип поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, які виникають у державі. Тож, якщо йдеться про захист прав суто приватного змісту, то ніхто не заперечує права державних службовців на їх захист у суді. Це стосується, зокрема, заробітної плати.

Але ж виключення статті 240 із Кодексу законів про працю України не супроводжувались зміною до прав та обов'язків сторін відповідних правовідносин. В результаті в судах з'явилась нова категорія позивачів у справах про поновлення на роботі. Це – міністри, генеральні прокурори і судді. Конституційний Суд України визнав таку ситуацію нормальною. Лише в окремих випадках визнається за неможливе захист судом права членів Кабінету Міністрів України від безпідставного звільнення. Мова йде про рішення № 8-рп/2002 від 7 травня 2002 року у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України.

Між тим треба було б зрозуміти, що у діяльності державних службовців третьої та більш високих категорій закладений потужний публічний елемент. Це означає, що з метою забезпечення цього публічного інтересу державні службовці першої-третьої категорії мають бути позбавлені права на захист від безпідставного звільнення. Вони повинні звільнитись з роботи на розсуд посадових осіб, до компетенції яких віднесено призначення таких осіб на посади. Прийняття цієї пропозиції було б істотним посиленням публічної засади в правовому регулюванні праці державних службовців. Це доцільно було б урівноважити заходами щодо забезпечення приватного інтересу. Державним службовцям першої-третьої категорій, наприклад, при звільненні на розсуд посадової особи, що наділена повноваженнями звільнення такої категорії державних службовців доцільно було б надати право на отримання вихідної допомоги в розмірі 12-місячного середнього заробітку, як це передбачено частиною третьою статті 30 Закону України „Про державну службу“ стосовно певних випадків припинення державної служби.

Якщо викладена пропозиція буде заперечуватись з огляду на можливе свавілля з боку посадовців, що будуть здійснювати звільнення державних службовців першої-третьої категорії, то на протипагу можна було б звернути увагу на те, що треба шукати шляхи забезпечення публічного інтересу у діяльності тих посадових осіб, які приймають такі рішення. Якщо вони приймають такі рішення всупереч публічному інтересу, то суспільство має створити механізми, які б виключали таку

можливість. Центральним елементом такого механізму має бути контроль за діяльністю посадових осіб, що мають право звільнення з роботи державних службовців першої-третьої категорії.

Але проблема контролю за діяльністю таких посадових осіб, яка є центральною для забезпечення публічного інтересу в діяльності державних службовців, перебуває у стані самоцензури. При соціалізмі ці проблеми вирішувались засобами партійного контролю. Коли не стало партійного контролю, не стало ніякого контролю взагалі. Науковці цю проблему не зачіпають. Лише В.Г. Ротань пропонує деякі заходи, які могли б поновити цей контроль на дійсно сучасному рівні. Причому принципово важливою пропозицією є необхідність установлення контролю за трудовою діяльністю всіх працівників, починаючи від Президента України й Прем'єр-міністра [20].

Викладене дає підстави для висновку про те, що оптимізація правового регулювання праці державних службовців може бути здійснена тільки за умови врахування тієї обставини, що у трудових правовідносинах державних службовців мають бути збалансовані публічні і приватні інтереси. Подальші дослідження шляхів збалансування публічних і приватних мають здійснюватись з метою дати рекомендації щодо обґрунтованості всієї системи трудових прав та обов'язків державних службовців.

Список джерел та літератури:

1. Захаров Н.Л. Система регуляторів соціального действия російских государственных служащих (теоретико-социологический анализ): Дис... д-ра социол. наук: 22.00.08. – М., 2002. – 290 с.
2. Програма розвитку державної служби на 2005-2010 роки. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 08.06.2004 №746. – Офіційний вісник України. – 2004. - № 23. – Ст. 1554.
3. Андрушко А.В. Виникнення трудових правовідносин з державними службовцями: Дис... канд. юр. наук: 12.00.05. – Київ, 2003. – 195 с.
4. Лаврінчук І.П. Правовий статус державного службовця як учасника трудових правовідносин: Дис... канд. юр. наук: 12.00.05. – Київ, 1999. – 186 с.
5. Греков І.П. Особливості правового регулювання праці державних службовців: Дис... канд. юр. наук: 12.00.05. – Харків, 2003. – 189 с.
6. Неумивайченко Н.М. Особливості виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин державних службовців: Дис... канд. юр. наук: 12.00.05. – Харків, 2002. – 220 с.
7. Іншин М.І. Правове регулювання службово-трудова відносин в Україні: Монографія. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 337 с.
8. Казанцев Н.М. Публично-правовое регулирование государственной службы // Государственная служба Российской Федерации: первые шаги и перспективы. - М., 1997. - С. 16.
9. Гришковец А.А. Правовое регулирование государственной гражданской службы в Российской Федерации: Учебный курс. - М.: Изд-во "Дело и Сервис", 2003. – 463 с.
10. Дедкова Т. А. Особенности регулирования труда государственных служащих администрации субъекта Российской Федерации: Автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.05. – Томск, 2000. – 31 с.
11. Алексин А.П., Козлов Ю.П. Административное право. – М.: Теис, 1994. – 107 с.
12. Чиканова Л.А. Применение трудового законодательства к служебным отношениям на государственной гражданской службе: Автореф. дис. док. юр. наук: 12.00.05. – С-Пб., 2005. – 45 с.
13. Оболонский А.В. Государственная служба во Франции// Государство и право. - 2000. - № 11. – С. 60 – 66.
14. Ноздрачев А.Ф. Государственная служба: Учебник для подготовки государственных служащих. – М.: Статут, 1999. – 592 с.
15. Стариков Ю.Н. Государственная служба в Российской Федерации: Теоретико-правовое исследование. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996. – 456 с.
16. Казанцев Н.М. Там же.

17. Брэбан Г. Французское административное право/ Пер. с франц. Д. И. Васильева и В. Д. Карповича; Под ред. С. В. Боботова. - М.: Прогресс, 1988. - 448 с.

18. Стариков Ю.Н. Там же.

19. Суворов Л.К. Об ограничении политических прав и свобод работников правоохранительных органов// Государство и право. - 1994. - № 11. - С. 119 - 126.

20. Ротань В.Г. Проблема системи права і творчий потенціал трудового права// Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Том 18 (57). Юридичні науки. - 2005. - № 3. - С. 121 - 130.

Поступила в редакцію: 21.12.2006 г.

ДИСКУССИОННАЯ ТРИБУНА

Дмитрієнко Ю. М.

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПЕРВИННИХ І ВТОРИННИХ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Уявляючи сучасну Конституцію України прямим нормативним результатом, першоосновою чинного механізму правового регулювання, концептуальним нормативно-правовим актом вторинних суб'єктів правосвідомості, яка регулятивно зорганізовує сутність чинної державно-правової концепції та є статичною формальною спадкоємністю конкретно-історичного циклу соціальної активності правової свідомості [1], фіксуємо тезу про те, що суттєві інструменти її удосконалення та модернізації формуються у сфері такої правової політики та практики, які дозволяють або не дозволяють чи-то реально, чи-то теоретично вирівняти права первинних та вторинних суб'єктів правосвідомості. За умов вироблення оптимального законодавчого механізму вирівнювання прав первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості створюються подальші передумови поступового переходу до формування природної домінанти ментальних прав первинних суб'єктів правосвідомості над ідеологічними правами вторинних як поновлення звичайної асиметрії цих прав – розвиткового еволюційного принципу права та правосвідомості, ураховуючи те, що сучасні ментальні права первинних суб'єктів правосвідомості вимагають регулятивного пом'якшення санкцій статей Конституції за можливими порушеннями деяких статей Конституції України, а ідеологічні права вторинних – посилення санкцій за можливе неправомірне використання статусу недоторканості з боку народних депутатів Верховної Ради України та найвищих державних службовців.

За нашим контекстом відносимо до первинних суб'єктів правосвідомості та оптимальних умов їх існування фізичних осіб - соціальні спільності – суспільство - суспільні інститути та інституції (які не є юридичними особами), громадських діячів, інші громадянські чесноти та практики, які формують громадянське суспільство та громадянську духовність як основу правової держави, а також звичайні, суспільно відкриті та рівноправні умови існування фізичних та юридичних осіб, з громадським контролем за діяльністю юридичних, обраністю їх для керівництва за рішенням більшості фізичних осіб (починаючи з віче), їх відкритої, публічної підзвітності первинним, коли природні права останніх не порушені, створені та функціонують за умов еволюційного домінування у історичному формуванні правосвідомості ментальних орієнтирів світопізнання та нормотворення, що є первинними суб'єктами початкової родової правової природи. До вторинних суб'єктів правосвідомості та природних умов їх існування відносимо юридичні особи - владні юридичні особи – держава - державні інститути та інституції (які є юридичними особами), державних діячів, найвищих державних та інших посадових осіб, у тому числі депутатів Верховної Ради України, які формують правову державу, використовуючи ідеологічні засади, а також природні, певною або повною мірою штучні, ідеологічно структуровані умови їх існування, з відсутністю публічної підзвітності та відповідальності перед первинними суб'єктами

правосвідомості, що створюються за умов нееволюційного (штучного, ідеологічного) домінування у історичному формуванні правосвідомості ідеологічних або будь-яких інших штучних орієнтирів світопізнання та нормотворення, що не враховують природного правового менталітету первинних та є утвореннями другої, вторинної видової правової природи.

Проблема пов'язана з держбюджетними тематиками юридичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка „Формування механізму реалізації та захисту прав і свобод громадян України” (номер теми 01-БФ-042-01; номер державної реєстрації 019U003579) та “Механізм адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу” комплексної наукової програми університету “Наукові проблеми державотворення України”.

Метою статті є дослідження специфіки різних актуальних підходів щодо об'єктивного виявлення можливості та дієвих основ, інструментів і перспектив формування правового статусу первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості з метою пошуків критеріїв їх істинного та оптимального зрівнювання, а також дослідження природи зрівнюваних суб'єктів правосвідомості. Задачами статті є окреслення різних векторів та підходів до формування критеріїв та основ можливого зрівнювання первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості, що складись та формуються в українському та світовому праві.

Отже, за нашим підходом, сучасна проблемна рівність суб'єктів правосвідомості вимагає сутнісної регулятивної раціоналізації правової комунікації між ними, у першу чергу, на рівні удосконалення конституційних праввідносин у площині їх модернізації. Слід зазначити, сучасна Конституція України має широкі потенції, потреби та вимоги для її ідейно-світоглядної раціоналізації. За нашим підходом, її вдосконалення та модернізація має оптимальними орієнтирами створення механізму такого законодавчого інструментарія у площині законодавчої та юридичної техніки, який би у якості першокритеріїв використовував природні критерії та напрями конкретно-історичного формування прав первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості. Пропонуємо оптимальними критеріями реального та можливого зрівнювання прав первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості створення таких нормативно-правових механізмів інструментально-процесуального впливу на чинну правову психологію та ідеологію суб'єктів правосвідомості як два ядра розиткових перспектив останньої, що послабили б, в першу чергу, реальні та потенційні санкції норм Конституції стосовно первинних суб'єктів правосвідомості, та посилити б автентичні санкції стосовно вторинних суб'єктів правосвідомості, в першу чергу, на рівні створення ефективного механізму громадського контролю над вторинними суб'єктами правосвідомості, який формував би кожного разу дієву актуалізацію конституційної їх відповідальності за негативні наслідки законотворчої та законодавчої діяльності.

У нашому ж контексті, що висвітлює правовий статус первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості у плані їх початкового процесуально-правового ствердження у тій чи іншій правовій реальності, що відбувалось здавна у нормативному викристалізованні раціонально-правових почуттів, ідей, теоретико-практичних поглядів на чинне право та дійсність, існуючих у початкових ірраціональних, які перетворюються у раціональні, та у норми різногалузевого процесуального права, нормах ідейно-світоглядного виміру реальності правовою свідомістю її первинних суб'єктів, ураховуючи давні підходи (В.О. Ключевський) та сучасні (В. Трубніков) стосовно природи, сутності й перспективи первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості, остаточно говорити про їх тотожність або певну регулятивну спорідненість не є можливим, тобто їх рівність є актуальною правовою проблемою.

Особливого значення набувають норми правосвідомості та їх носії тоді, коли вони прямо виконують функції закону, тобто стають основою усього механізму правового регулювання, коли статичне право остаточно не сформоване, що трапляється за перехідних, дореволюційних, післяреволюційних, воєнних та подібних епох: „У певних історичних ситуаціях (післяреволюційних, перехідні періоди від одного типу правової системи до іншого), коли право ще не стало завершеною системою, коли система лише формується, правосвідомість стає основою усього механізму правового регулювання. Проте явище це тимчасове, правосвідомість може замінювати правову систему лише до повного її становлення” [2, с. 235-246]. За такого підходу особливої ваги набувають питання про виявлення конкретних суб'єктів правосвідомості як її безпосередніх носіїв та як належностей родової та видової правової природи, а серед них - пріоритетних. Думаємо, що цими суб'єктами, за логікою, у галузі права є правові суб'єкти, які мають родову правову природу, що детермінує видову правову природу вторинних суб'єктів правосвідомості. Як звісно, такими суб'єктами є первинні суб'єкти правосвідомості, що мають початкове походження, первинні права, а звідси їх свободи та обов'язки, є та завжди повинні бути природною причиною видових прав, свобод та обов'язків вторинних, а не навпаки. Звідси критеріями істинності та пріоритетності у регулятивному здійсненні державно-правової політики та практики, конституційних норм є конституційна гарантія, щонайменш, їх виконання, та, щонайбільш, конституційне, а не за іншими законами або підзаконними актами, пряме забезпечення їх виконання, а не лише декларація.

Будь-які змісти чинних норм статичного права (закону), створені внаслідок тривалого конкретно-історичного викристалізування раціональних форм (норм) правосвідомості з її початкових ірраціональних, з численної кількості різноаспектних рецепцій теоретико-практичних поглядів, ідей, почуттів, концепцій, сгрупованих у ті чи інші конкретно-історичні правові ідеології та психології, котрими керувались та керуються як первинні, так й вторинні суб'єкти правосвідомості у процесуально-правовому її вимірюванні, остаточно за розв'язання конфліктних питань у судовому процесі, де поруч з нормативно-правовими актами, презентуючими регулятивно нестійкі чинні норми статичного права, пріоритетно функціонують чинні процесуально-правові норми правосвідомості як першооснови норм процесуального права, які іноді суттєво можуть домінувати при прийнятті судового або іншого особистого рішення, котрі, часто-густо, можуть бути побудованими не стільки на нормах статичного права (але з обов'язковим їх використанням), скільки на ґрунті норм правосвідомості. Отож, виходить, що найсуттєвішим критерієм модернізації суспільно-правових трансформацій є оптимізація нормативної комунікації між первинними та вторинними суб'єктами правосвідомості, які утворюють два ядра, дві основи формування правових теоретико-практичних рефлексій (правову психологію та ідеологію), які визначають, легітимізують, верифікують та удосконалюють певні відмінні правові рефлексії або правові відносини, які неоднаково нормативнозмістовні, не з одним та тим же ступенем санкції віддзеркалюють у правовому відношенні реальність у зв'язку з їх різним хронологічним, онтологічним, аксіологічним та нефункціональним походженням у правовому світі, детермінованим, перш за все, часо-просторовим генезисом людини як фізичної особи: первинні суб'єкти правосвідомості з точки зору початкових, пріоритетних, причинних прав ментального походження, визначають природу, сутність та призначення інших, зокрема вторинних, які ідентифікують правову реальність з точки зору наслідкових прав ідеологічного походження, формуючих та реалізуючих

похідну сутність норм закону, що не має першоджерелами природну сутність первинних суб'єктів правосвідомості. У зв'язку з похідною історичною природою вторинних суб'єктів правосвідомості, останні, правомірно намагаючись законодавчо компенсувати свою вторинність, здатні до перебільшення своїх ідеологічних прав, що виявляється у формуванні неправомірно заідеологізованого змістотворення процесуальної доміанти їх прав, закону над правом, законосвідомості над правосвідомістю. Виникає потреба сутнісного виявлення істинної природи первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості з метою виявлення правомірної та неправомірної нормативно-правової специфіки, яка допоможе сформувати нові механізми оптимізації їх різноаспектної комунікації, перш за все, у галузі формування та здійснення такої законотворчої політики, що враховувала б правові інтереси як первинних, так й вторинних суб'єктів правосвідомості у різних площинах, але, в першу чергу, у площині здійснення певних компенсацій первинним суб'єктам правосвідомості з боку вторинних, що необхідна за певні порушення їх ментальних прав, у плані їх зменшення, котре, можливо, було, певною мірою, за перехідних або воєнних часів необхідне для формування більшого владного статусу вторинних, зміцнення державно-правових інституцій та інститутів задля встановлення необхідного для нових державних інституцій правопорядку. Сутнісне виявлення істинної природи первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості, в свою чергу, вимагає співставлення, співвіднесення та уточнення їх функціональних властивостей, не забуваючи при цьому про родове походження первинних, що зафіксовано в чинній українській Конституції у пріоритеті соціальної політики над іншими різновидами державно-правової діяльності та визнанні людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3) в Україні як суверенній, незалежній, демократичній, соціальній та правовій державі (ст. 1).

У зв'язку з тим, що проблема співставлення первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості набуває концептуального значення, виникає завдання пошуків оптимального критерія або декількох критеріїв такого співставлення, які б враховували сутнісну, оптимальну їх природу за різних нормативних комунікацій між ними, за зразками, наприклад, конституційно зафіксованих і захищених їх прав. За проведеними дослідженнями, таким критеріями є: 1) Історичне походження первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості у методологічно-правовому їх співставленні, яке може бути оптимальним тільки тоді, коли враховує їх сутнісну природу; 2) Ступінь конституційної та неконституційної захищеності прав, свобод та обов'язків первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості; 3) Ступінь змістовної тотожності та нормативної ідентичності різних дефініцій, інтерпретацій та верифікацій первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості в різних нормативно-правових актах, що свідчить або не свідчить про регулятивно упорядкований ступінь розуміння законодавцем правового статусу первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості у плані їх реальної та перспективної соціально-правової пріоритетності, ідейно-світоглядного і нормативного навантаження, формуючого не будь-яке, а тільки певним чинном різноджерельно детерміноване різногалузеве правовідношення до них [4-6].

У який же природний спосіб можна вести мову про можливість природного зрівнювання прав первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості, особливо коли за перехідних, системно кризових часів їх ровиткові вимоги та потреби є принципово нетотожними (за різним соціально-правовим станом і статусом владних вторинних і масових первинних суб'єктів правосвідомості)?

Зрівнювання первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості, які історично сформовані як нерівнозалежні та різнолінійні за походженням, у правобуттєвому та функціонально-ролевантному значенні за гносеологічним та онтологічним походжен-

ням вимагає додаткових уточнень: первинні суб'єкти правосвідомості не тільки за перехідного правостановлення, а завжди є належностями родової правової природи, формують вторинних суб'єктів правосвідомості та детермінують їх будь-які видові правові властивості у будь-якій чи-то історичній, чи-то сучасній реальності, які мають першоджерелами родові правові властивості людини як первинного суб'єкту правосвідомості, та її правосвідомості, що має теж родову правову природу. Мова про їх правове зрівнювання може бути вестись тільки за їх конкретними соціальними функціями, нормативно-регулятивними цінностями, властивостями і результатами, та лише у тих суспільствах, що підлягають зрівнянню, а саме: правосвідомості та законосвідомості традиційних суспільства з правосвідомостями та законосвідомостями традиційних або подібних традиційним, нетрадиційних суспільств з правосвідомостями та законосвідомостями нетрадиційних або подібних.

За будь-якого зрівнювання первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості пріоритет у визначенні трансформаційних потенцій, розвиткових напрямків системи правової свідомості залишаємо за масовими первинними суб'єктами правосвідомості, що найбільш та тільки максимально істинно здатні ідентифікувати, розвивати та удосконалювати право, закон, правосвідомість та законосвідомість. У якості вирівнювання ментальних прав первинних та ідеологічних прав вторинних детермінантно функціонує за перехідного правостановлення як пріоритетна модель визначення нормативно-правової домінанти змістотворення нової норми статичного права, процесуально сформованої у новому циклі соціальної активності (новій формі) правосвідомості, рефлексивно знятому з нормативного поля її регулятивних властивостей у механізм правового регулювання за перехідного правостановлення, якою є та чи інша праворефлексивна архітектоніка домінанти конкретно-історичної складової пропорції формул правової ідіоми – правосвідомості – норми права. Останні презентують складну архітектуру різноцентричної та різноджерельної асиметрії ментальних прав первинних та ідеологічних прав вторинних суб'єктів правосвідомості: або європейськоцентрична (Є), або російськоцентрична (Р), або азіатськоцентрична (А), або, власне, україноцентрична (У) [4], а також визначає за формулами правосвідомості – норми права, правовим станом її складових пропорцій реальні та можливі тенденції кореляції зазначеної асиметрії у потрібному напрямку.

Асиметрія існує настільки довго, наскільки довго були порушені ментальні права первинних з боку вторинних, та доти, доки у чинній правовій системі стара реакційна правова ідея не буде змінена новими прогресивними зусиллями тих нелінійно різноцентрично побудованих світоглядів первинних суб'єктів правосвідомості за їх формулою правосвідомостей, які здатні збільшити настільки істинно реальний статус формули правосвідомості україноментальнощільною пропорцією у традиційному складі її пропорцій, наскільки ця пропорція зможе функціонально збільшити україноментальне опосередкування внутрішнього правового простору, щоб стати домінантною, що дієво дозволяє вивести кризовий цикл її соціальної активності у площину некризового та високого.

У цьому контексті зазначаємо, що будь-яке зрівнювання первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості припускає, насамперед, у аргіогі певне наявне розходження прав зрівнюваних об'єктів правосвідомості за їх різними регулятивними характеристиками та можливостями, а разом з тим певну істотність та неістотність цих розрізень, що викликає необхідність регулятивного абстрагування від них з погляду відповідної аргументовної підстави (критерію) зрівнювання. Так, зрівнювання, наприклад, різних об'єктів правосвідомості за числовими підставами, необхідне для визначення нормативної ваги правової інформації, потрібне для абстрагування від

всіх змістовних розходжень (індивідуальних, видових, родових). Зазначаємо, що ми раніше сформувавши математичний підхід до техніко-технологічного дослідження української правової свідомості, сутність якого полягає у активному використанні різноджерельної її природи, покладеної у основу формул української правової ідіоми-правової свідомості-норми права як формул істинного визначення правової ідеї ідіоми, правосвідомості та норми права, які дозволяють у графічному вигляді не тільки сформувати модель конкретно - історичного правового стану української правосвідомості, але й спрогнозувати ті чи інші домінанти складових пропорцій формули правової свідомості - норми права [4]. Так, зокрема, нормативно-світоглядною перспективою рівності первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості як першокритерієм правового зрівнювання різних суб'єктів правосвідомості, як звісно, є їх свобода в нормативному полі суспільних відносин як відповідній частині офіційних правовідносин, визнана та регулятивно стверджена у формі правосуб'єктності. У цьому контексті вимальовуються сутнісні джерела специфіки правової рівності первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості. Правова рівність у свободі як рівна міра їх свободи позначає й вимогу співмірності, певний регулятивний еквівалент у правовідносинах між вільними індивідами як суб'єктами правосвідомості. Правова рівність - це рівність вільних і незалежних друг від друга первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості за загального для всіх мірила - загальної єдиної різногалузевої правової норми, рівної міри репресивності санкцій норм законів за однакові злочини, рівної міри права у законі, правосвідомості у законосвідомості. Тамож, де існують ментально залежні, первинні та ідеологічно домінантні вторинні суб'єкти правосвідомості, останні ставляться до первинних суб'єктів правосвідомості, переважно, не як до суб'єктів, а як до об'єктів права, коли на них принцип правової рівності начебто не поширюється. Правосвідомість, фактично, процесуально виступає праворефлексивною мовою, засобом, регулятивним інструментом такої рівності та завдяки ним ідентифікується як загальна й необхідна форма процесуального правобуття, здійснена як та чи інша різногалузева форма (норма) різноджерельного процесуального права, у генезі сформоване як набуття, ідейно-світоглядна верифікація та здійснення суспільної волі, ідентифікованій у правовій полтиці вторинних суб'єктів та реалізованій в спільній процесуально-правовій практиці первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості. Наше прикладне інструментально-математичне дослідження української правової свідомості [4], що презентує графічно-прогнозовані дані її стану та перспективи з логічними наслідками давніх математичних підходів, є логічно більш абстрактними нормативними утвореннями, історично більш пізніми та похідними від давньої ідеї правової рівності. Розв'язуючи паралельно проблему необхідності та достатності джерел рівності суб'єктів правосвідомості як їх мінімальної та максимальної функціональної актуальності, слід нагадати, що достатніми джерелами рівності цих суб'єктів є давня, більше інтенсивніша аніж у праві, наукова розробка початків загальної, теоретично універсалізованої рівності у площині абсолютної «безособистісної» абстрактності як такої, яка мала місце, насамперед, раніше у математиці. Подібне трактування зустрічається вже у піфагорійців, чий серйозні заняття математикою поєднувались із захопленнями цифровою містикою та екстраполяцією математичних уявлень про рівність на суспільні явища, включаючи й право. Сутністю соціально-правового світу, відповідно до піфагорійців, є число: все у світі має цифрову характеристику та легітиміацію. Трактуючи рівність як належну міру у вигляді певної (числової за своєю природою) пропорції, вони в душі своєї соціальної математики ідентифікували справедливість (тобто право з його принципом рівності)

числом чотири. У нашому контексті ми розвиваємо давні погляди стосовно української правосвідомості, інтерпретуючи аналогічні чотири сторони світу як ті, що презентують різні впливи чужих правових ментальностей на українську, одна з котрих (або декілька водночас) в українському правовому соціумі за певних історичних часів домінує (ють) як державно-правова (І), визначаючи розвиток інших, які є залежними. У тому чи іншому українському соціумі найчастіше тривалоісторично домінувала, як чинна правова, чужа правова ментальність, покладена у основу тих українотериторіальних державностей та держав, що залишили здавна певний генофонд – тих чи інших представників різних національностей, які згодом стали корінною національністю. Стосовно української правосвідомості – склад корінного населення інтерпретуємо в україноцентричній (У%), російськоцентричній (Р%), європейськоцентричній (Є%) та азіатськоцентричній (А%) складових пропорціях теоретичної та практичної формули української правосвідомості-правової ідіоми-норми права, що інтерпретують різноджерельний склад історичної та сучасної української правової ментальності: $E\% = \text{Є}\%:\text{А}\%:\text{Р}\%:\text{У}\%$, $E\%\text{практ. укр. нац. ідіома} = 31\%:23\%:15\%:27\%$ [4].

Враховуючи такі підходи, виникає проблема зрівнювання первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості тепер не в абстрактній, нормативно-законодавчій площині, а у площині формули норми права-правової свідомості-правової ідіоми, яка презентує давні різноментальні, конкретно-правові правові інтереси, історію та перспективу як істотні складові ідейно-світоглядної парадигми процесуального і статичного права, які можна успішно корелювати. Думаємо, що у такий спосіб нам певною мірою вдалось влучно поєднати, спростити та адаптувати давні екстраполяції числових (математичних) уявлень про правову рівність на суспільно-правові процесуальні відносини, врахувавши при цьому знову ж таки давні специфіки та тенденції рівності в соціальному бутті суб'єктів правосвідомості як такі, що мають першоджерелами природні ментальні права первинних суб'єктів правосвідомості як універсальні істинні. Продукуючи здавна принцип формальної правової рівності всіх суб'єктів праворефлексій та права, саме правосвідомість первинних суб'єктів правосвідомості як самих перших у світі та всесвіті правових суб'єктів родової правової природи, за ідеями В.С. Нерсесянца, є специфічною соціально-процесуальною математикою статичного права (у смислі вчення про можливе та дійсне зрівнювання суб'єктів правосвідомості за їх ідейною світоглядністю та неможливість їх зрівнювання в суспільно-правових відносинах) [5], не дивлячись на те, що в соціальній сфері будь-яка рівність первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості - це завжди правова рівність, тобто формально-правова. Адже правова рівність суб'єктів правосвідомості абстрагована від фактичних юридико-нормативних, гносеолого-онтологічних та світоглядно-аксіологічних розходжень, за неформальною необхідністю та за законодавчою процедурою їх регулятивної верифікації носить, як правило, формальний характер. З точки зору позитивного права рівність суб'єктів правосвідомості може бути лише правовою, що має нормативну гарантію забезпечення, зафіксовану у конституційних нормах. Але ми бачимо, що у законодавчій практиці правова рівність первинних та вторинних суб'єктів справедливо не розв'язана, або іншими словами говорячи, позитивна правосвідомість її вторинних суб'єктів може мати правовий, але неправильний (ідеологічно надмірно структурований та політизований) характер (К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. Плеханов), тобто "ідеологічно структурований, що дуже повільно виходить з тотального полону" (Г. Кельзен) [6]. У чому ж можемо виявити практичну виявленість зазначеної тези? Думаємо, що нам слід звернутися до спадкоємності правосвідомості, яка, за проведеними раніше дослідженнями, може

бути формальною та неформальною [1]. Спадкоємність правосвідомості має ідейно-світоглядною основою, знову ж таки, різні давні підходи, які сформували форми природно-правового та легістського, позитивного віддзеркалення правосвідомістю реальності. У основі формальної спадкоємності знаходиться легістсько-позитивна форма правоусвідомлення. У основі неформальної – природно-правова форма правоусвідомлення. Історично формальна спадкоємність правосвідомості притаманна системі регулятивно-нормативних функцій вторинних суб'єктів правосвідомості, нормативно реалізована у чинній державно-правовій концепції, неформальна – регулятивно-нормативним функціям ідейного світогляду первинних суб'єктів правосвідомості, особливо соціально активним первинним суб'єктам (партійні лідери, письменники, вчені, видатні особистості та ін.). У свою чергу, у позитивному правоусвідомленні принципоутворення ідейно-світоглядної регулятивності здійснюється на тимчасовій, парадигмальній, ідейно-світоглядній та конкретно-історичній основі, яка має швидкий, змінюючийся часо-простір (переселення народів - соціальних спільнот - індивідів), побудований на цінностях, як правило, видової правової природи, що має джерелами позитивні лінійні правові цінності тієї чи іншої конкретно-історичної природи, які притаманні у більшій мірі правовим цінностям вторинних суб'єктів правосвідомості, які позитивна правова наука помилково (або спеціально?) де-факто ідентифікує як родові правові. З часом за збільшенням циклу соціальної активності природної правосвідомості за різних причин виникає потреба у зміні хибних або штучних правових цінностей вторинних суб'єктів, історично викривлених природних цінностей права, правосвідомості та природи людини як найвищої соціальної та несоціальної цінності, що нормативно втратили для останніх первинну фундаментальну аксіологію як універсально істинну з (для) будь-яких часів. Природна правосвідомість первинних суб'єктів правосвідомості як еволюційна, що має початковим субстратом природні права людини, з сивої давнини формує на протязі тривалої історії розвитку неформальну спадкоємність правосвідомості, побудовану на ментальних першопринципах її ідейного світогляду. Нами остання ідентифікується первинною у гносеологічному та онтологічному відношенні, має родову правову природу. У зв'язку з цим вона є водночас методологією формальної правосвідомості у її ідеологічно-правовій перспективі.

Як же можна визначити критерії історичної еволюційності природної, ментально структурованої правосвідомості?

Ми вживаємо термін „лінійність” за аналогією терміну „нелінійність”, але зі значенням протиставлення та антонімічності. Термін „нелінійність” – це фундаментальне поняття синергетики як нового теоретичного напрямку досліджень об'єктивної природи синергетики правосвідомості, на основі якого розроблена нова парадигма, яку називаємо парадигмою нелінійності. Нелінійність у синергетиці правосвідомості позначає можливість нормативно несподіваних (але спрогнозованих та передбачених) змін напрямків протікання процесів актуального і неактуального нормотворення, їх багатоваріантність, множинність шляхів їх регулятивного та арегулятивного розгортання, випадкового вибору одного з них як істинного за неформальною, ментально структурованою спадкоємністю правосвідомості її первинних суб'єктів у межах повного, нормативно детермінованого поля регулятивних можливостей чинного права, наприклад, нормативно-правове та ідеологічно-правове обґрунтування початку Помаранчевої революції - її здійснення – стан правового її забезпечення – стан суспільно-правової свідомості після її здійснення – прихід у виконавчу владу за призначенням Президента тієї сили, проти якої була націлена Помаранчева революція, що свідчить про синергетичний характер її розгортання, здійснення та закінчення: у наявності маємо нормативно несподівану (але,

сподіваємось, спрогнозовану та передбачену) зміну напрямків протікання нових революційних, фактично неомодернізаційних правових процесів. Певна непередбачуваність механізму правового регулювання здавна, як звісно, виправляється з боку вторинних суб'єктів правосвідомості у формуванні більш передбачуваних державних інституцій та інститутів (В.О. Ключевський), але під час чого не завжди витримується розвитковий еволюційний принцип права і правосвідомості – асиметрія ментальних прав первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості, що призводить до перебільшення ідеологізації суспільно-правових процесів нормотворення та з'явлення феномену законсвідомості та тоталітарної законсвідомості, вникненню домінанти позитивної, легістської форми правоусвідомлення та тривалого послаблення природно-правової форми теоретичного та практичного правоусвідомлення. (Що таке законсвідомість?)

Позитивне право є системою таких конкретно-історичних норм законсвідомості, що можуть тільки певною, але далеко не повною мірою оптимально змінюватись у межах певної конкретно-історичної правової епохи за соціальною специфікою регулятивного відношення первинних суб'єктів правосвідомості (фізичних осіб) до світу та до себе як суб'єктів правового, конкретно-історичного часо-простору, ідентифікованого у парадигмі певної Конституції як лінійної форми формальної спадкоємності правосвідомості [1], нормативно стверджуючи у межах правової традиції історичну еволюцію української правосвідомості.

Історичну еволюційність української правосвідомості визначаємо як позитивну лінійну історію прогресуючої нелінійної еволюції змісту, обсягу, масштабу та міри неформальних (моральних, ментальних) праворефлексій у структурі формальної (правової) рівності при збереженні принципу формальної рівності первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості як універсального принципу істинного розвитку будь-якої системи правосвідомості та права взагалі, що ідеологічно акцентується у засобах масової агітації та пропаганди. Природну сутність прогресивного розвитку правосвідомості уявляємо за тих часо-просторових періодів її конкретно-історичного становлення, коли вона домінує у якості державно-правової, яка у тому чи іншому національному праві формує природну, особистісногенну еволюцію нелінійного, синергетично налаштованого змісту, обсягу, масштабу та міри неформальної (моральної, ментальної) спадкоємності у структурі формальної, при збереженні принципу формальної рівності первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості, але що ідеологічно не акцентується у засобах масової агітації та пропаганди, на тлі відсутності офіційної державної ідеології. З урахуванням наших підходів ідентифікуємо по-іншому природну, ментально структуровану правосвідомість як нормативну, нелінійно структуровану форму вираження волі первинних прав суб'єктів правосвідомості як істинної за будь-яких часо-просторів її різного конкретно-історичного розвитку.

За позитивною правосвідомістю, як рефлексивною основою процесуальної легістської форми правового віддзеркалення у відповідних нормах правової реальності, розходження між первинними та вторинними її суб'єктами презентуємо у таких тезах: 1) Розходження виявляється як початкова нерівність у вже набутих правах (нерівних за структурою, змістом та обсягом ментальних прав різних індивідів – як первинних, так й вторинних суб'єктів правосвідомості – первинних і вторинних суб'єктів права); 2) Позитивна правосвідомість як основа праворефлексивної форми різногалузевого процесуального права не знищує вихідних різниць між різними індивідами як різними суб'єктами правосвідомості, а упорядковує засобами формалізації їх суб'єктивні права, набуті ними залежно від соціального статусу, ролі у

суспільстві та державі. Правова рівність і правова нерівність (рівність і нерівність у правосвідомості та у праві) - однопорядкові (зумовлюючі та доповнюючі одне одне) правові визначення, характеристики та поняття, що однаковою мірою протистоять фактичним конфронтуючим розмежуванням та відмінні від них; 3) Принцип правової рівності різних суб'єктів правосвідомості начально припускає, що набуті ними реальні суб'єктивні права будуть нерівні; 4) Подякуючи чинній державно-правовій свідомості, правовий хаос перетворюється у правовий порядок рівностей та нерівностей, погоджених за єдиним ідейно-світоглядним підґрунтям та за загальною нормою; 5) Визнання різних індивідів як суб'єктів правосвідомості формально рівними - це визнання їх рівної правоздатності; 6) Форми вияву рівності первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості як специфічні принципи правової регуляції нормотворення правосвідомості та законсвідомості носять соціально-історичний та конституційний характер; 7) Специфіка правової формальності первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості зумовлена тим, що правосвідомість як основа процесуального права виступає найсуттєвішою рефлексивною формою правових відносин незалежних суб'єктів правосвідомості, підлеглих у своїй поведінці нормам чинного права, а не нормам правосвідомості, але діючих та взаємопов'язаних один з одним за нормами правосвідомості, що раціоналізуються; 8) Незалежність суб'єктів правосвідомості у межах правової форми їх взаємовідносин однакова, рівна підпорядкованість загальній нормі визначає зміст, сутність правової форми буття та ідентифікацію свободи; 9) Дійсна та повна правосуб'єктність індивідів зумовлює їх законотворчу правосуб'єктність, їх співучасть у тій чи іншій формі у законотворчості, їх природне право, участь у встановленні правового закону; 10) Фундаментальне значення волі для суб'єктів правосвідомості у цілому ідентифікує разом з тим місце й роль права у їх суспільних функціях; 11) Суб'єкти правосвідомості вільні за мірою їх рівності та рівні за мірою їх свободи; 12) Із позитивно-правової точки зору про належний розвиток правосвідомості процес затвердження справедливості у правосвідомості як процес затвердження правосвідомості у законсвідомості, права у законі нормативно легітимізує тезу про те, що за мірою вдосконалення правових відносин, побудованих на основі універсального пріоритету природних, ментально структурованих прав первинних суб'єктів правосвідомості за будь-яких часів та народів (право на життя, достатня для самозабезпечення необхідних біологічних, та небіологічних вимог і потреб заробітна платня, пенсія та ін.) все більша та більша кількість суб'єктів правосвідомості набуває правової рівності, тобто стає формально рівними суб'єктами правосвідомості; 13) Правова рівність робить волю можливою та дійсною у загальній нормативно-правовій формі, у вигляді певного правопорядку; 14) Досить часто існує широкий розповсюджений підхід про протилежність права та свободи, права і справедливості, права та рівності, а разом з цим – ототожнення права і закону, коли під правом мають на увазі будь-які веління влади, що можуть носити антиправовий характер; 15) При зрівнюванні первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості правова свобода як першоумова нормативно-правової справедливості протиставляється рівності, внаслідок чого виникає правомірна критика (софісти молодшого покоління – Пол, Калліккл, Критій, що відкидали правову рівність із позицій аристократичних і тиранічних уявлень про волю як право "кращих" на привілеї та сваволі, як право сильних панувати над слабкими). Аналогічний підхід у XI ст. розвивав Ф. Ницше. Релігійно-аристократичну концепцію "свободи особистості" у душі апології нерівності та критики рівності обґрунтовував у XX в. М. А. Бердяєв [7]. На відміну від аристократичної критики правової рівності суб'єктів правосвідомості "зверху", на користь елітарних версій волі, марксистське заперечення правової рівності та права в цілому рухалось "знизу", з метою загального стрибка в комуністичну "царину волі",

ствердження "фактичної рівності", але цьому не трапилося збутися; 16) За сучасних часів поширюється правова рефлексія про те, що сутістю змін у галузі позитивного правоосмислення на постраяднському часо-просторі полягає у переході від логіки рівності до логіки волі при зрівнюванні суб'єктів правосвідомості [10] або здійснюється формування нормативного переходу від соціалізму з його масовим зрівнянням суб'єктів до нового правового режиму, презентуючого царину волі без правової рівності. Але якщо мова дійсно йде про волю, а не про привілеї, сваволлю, деспотизм влади, то вона неможлива без регулятивного функціонування істотного конституційного принципу та норм, презентуючих рівність первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості, без загального правила поведінки, єдиного масштабу та рівної міри свободи, тобто свобода первинних суб'єктів правосвідомості не існує без права, поза правовою формою її ідентифікації. Свобода не тільки не протилежна рівності (а саме правової рівності), але, навпроти, вона існує лише за допомогою правової рівності та втілена у цій рівності; 17) Правова свобода та рівність невіддільні, вони взаємозумовлюють одна одне. З одного боку, вихідною й визначальною фігурою свободи в її людському вимірі є вільний індивід - необхідна основа правоздатності та правосуб'єктності взагалі; з іншого боку, свободу індивідів можна інтерпретувати лише через загальний принцип і норми рівності цих індивідів у певній сфері, змісті та формі їх взаємин; 18) Правосвідомість не просто процесуально ідентифікує загальний масштаб і рівну міру правової свободи та рівності її первинних і вторинних суб'єктів, а загальний масштаб і рівну міру саме насамперед свободи індивідів. Вільні індивіди – це жива "правова матерія", на відміну від „правової матерії” тексту закону (книги). Вони є носіями, сутністю змісту правосвідомості як правової інформації, персоналістичної основи процесуального права. Заперечення вільної індивідуальності, правової особистості, правового значення фізичної особи як найціннішого та найважливішого першоджерела вторинних суб'єктів правосвідомості та першоджерела справедливості в універсальному значенні формує неправу, делінквентну правосвідомість (Г. Гегель, В.С. Нерсесянц, М.І. Козюбра, П.І. Новгородцев, І.О. Ільїн, В.Я. Тацій, А.А. Козловський, Л.В. Петрова), там не може бути дійсно правових індивідуальних та інших (групових, колективних, конституційних) суб'єктів правосвідомості, правових законів і правових відносин; 19) Наявність початків справжньої свободи, права, рівності суб'єктів правосвідомості презентує повне природне право індивідів на визнання за ними широкої правосуб'єктності, природно реалізованої як їх невідчужувана ніким та ніяк правоздатність та дієздатність; 20) Індивід як суб'єкт правосвідомості та права власності є вихідною базою та попередньою умовою для виникнення неіндивідуальних (групових) суб'єктів права власності ("юридичних осіб"), для яких він є першосуб'єкт родової правової природи; 21) Історичний прогрес свободи та рівності первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості свідчить про те, що формування та розвиток вільної, незалежної правової особистості необхідним чином пов'язаний з універсальним визнанням за будь-яких часо-просторових та конкретно-історичних параметрів їх суб'єктами відносин власності, власником засобів виробництва та права власності у цілому тощо. Власність не є просто однією з форм та напрямком легалізації свободи як першопрва особистості. Вона утворює собою взагалі старе цивілізоване підґрунтя для формозмістотворення свободи та права суб'єктів правосвідомості за будь-яких часів; 22) Там, де повністю заперечується право індивідуальної власності на засоби виробництва, там не тільки немає, але й у принципі є неможливими свобода та право; 23) У контексті нашого розрізнення правосвідомості та законосвідомості, суб'єктів природної та позитивної правосвідомості (законосвідомості) поняття

„справедливість” з моменту виникнення входить у поняття „правосвідомість” – як статусна належність її первинних суб’єктів. За первинним гносеологічним походженням правосвідомості та за визначенням вона завжди справедлива, а справедливість є внутрішньою властивістю та якістю правосвідомості, категорією та характеристикою правовою, а не позаправовою (наприклад, моральною, релігійною, філософською). Ось тому завжди доречним є питання про справедливість або несправедливість закону - питання про правовий або неправовий його характер, його відповідність або невідповідність нерелексивному праву як функціональному результату, наслідку засобів різногалузевої правосвідомості та тільки як правосвідомість, а не законсвідомість. Як монологічно первинна ідейно-світоглядна якість первинних суб’єктів правосвідомості, справедливість з сивої давними і с т и н н а тому, що втілює загальну правомірність поняттю „рівність” та інтерпретує загальнозначущу правильність їх правосвітотозасвоєння за будь-яких часо-просторів та конкретно-історичних періодів трансформації, а це позначає загальну універсальну правомірність, тобто природну сутність та початок істинного статичного права, зміст правового принципу загальної рівності та свободи всіх суб’єктів правосвідомості. За змістом та етимологією справедливість (*iustitia*) виходить з права (*ius*), позначає наявність у соціальному світі правового початку, виражає його правильність, імперативність та необхідність; 24) Внутрішня єдність справедливості та правової рівності суб’єктів правосвідомості визначає загальнозначимість та однаковість нормативно-правових вимог за відношенням до всіх, включаючи носіїв юридичної влади (владних юридичних осіб), встановлюючи певні правоположення: „Які правові положення будь-хто встановлює за відношенням до іншого, такі ж положення можуть бути застосовані й за відношенням до його самого” (Сальвій Юліан). 25) Справедливість як змістовна першоналежність правосвідомості є ідентифікацією співмірності та еквіваленту права у законі, правовою самосвідомістю, самоідентифікацією та самооцінкою суб’єктами правосвідомості та права, а разом з тим правовою оцінкою всьому іншому, позаправовому; 26) Будь-якого іншого, окрім правового принципу, справедливість не має; 27) При запереченні правової природи справедливості маємо справу з неправовою (антиправовою або позаправовою) справедливістю: за логікою такого підходу виходить, що правосвідомість як така (правосвідомість взагалі, а не тільки законсвідомість) несправедлива, а справедливість є результатом якогось позаправового, соціального, етичного, релігійного, морального початку. Тоді виходить, що справедливість правосвідомості та права, якщо такі взагалі припускаються, носить похідний, вторинний, умовний характер, поставлений у залежність від підпорядкування права відповідному позаправовому порядку. Далі, оскільки такі позаправові початки позбавлені визначеності принципу правової рівності та права в цілому (об’єктивної загальності правової норми та форми, єдиного масштабу права, рівної міри правової волі), вони неминуче виявляються у владі у вигляді суб’єктивізму, релятивізму, довільних рішень, приватного вибору (індивідуального, групового, колективного, партійного, корпоративного) владних і некладних вторинних суб’єктів правосвідомості (юридичних осіб); 28) З позицій правової загальності, формально визначеної загальності правової рівності, свободи та справедливості у правосвідомості як основи різноджерельного процесуального права, рівною мірою, значимої для всіх суб’єктів правосвідомості незалежно від їх моральних, релігійних, соціальних, політичних та інших розходжень, позицій, інтересів, всі ці позаправові початки з уявленнями у них особливими потребами, вимогами є лише особливими сферами правосвідомості та її спадкоємності в загальному просторі буття та дії права, правової справедливості, тобто є специфічними об’єктами, а не суб’єктами справедливої правової регуляції; 29) Природна правосвідомість (пра-

вовий закон теж) не ігнорує, звичайно, всі ці особливі інтереси та домагання, але вони повинні знайти своє належне (тобто справедливе) визнання, задоволення, та захист. А це можливо тільки тому, що справедливість (право, правовий підхід, принцип правової регуляції) не зливається з цими інтересами, не є нормативною генералізацією будь-якого одного з таких приватних інтересів у якості пріоритетного. Навпаки, справедливість, презентуючи загальний правовий початок здійснення будь-яких як праворефлексій, так й законорефлексій стає терезами всього неправового партикуляризму, "зважує" та оцінює їх формально-рівним, а тому й однаково справедливим для всіх правовим підходом; 30) У просторі загальнозначимості принципу правової рівності та завжди пріоритетного ментального права первинних суб'єктів правосвідомості як правомірного регулятора необхідної форми нормативно-регулятивної достатності правовідносин вільних суб'єктів права саме правова справедливість первинних суб'єктів правосвідомості виступає першокритерієм істинної правомірності всіх інших її суб'єктів, будь-яких нових викликів, здатних спровокувати пошуки іншої, більшої справедливості, якої нема у світі.

Думаємо, що подальші дослідження у зазначеному контексті значно сприятимуть винаходженню оптимальних критеріїв для пошуків ефективного зрівнювання первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості, що значно допоможе подальшому широкому удосконаленню українського права та суспільства.

Список джерел та літератури:

1. Дмитрієнко Ю.М. Конституція України як статична формальна спадкоємність конкретно-історичного циклу соціальної активності правової свідомості // Вісник Запорізького юридичного інституту. - N 1. - 2004. - Запоріжжя: ЗЮІ, 2004. - С.263-277
2. Загальна теорія держави і права / За ред. проф. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. - Харків: Право, 2002. - 430 с.
3. Дмитрієнко Ю.М. Філософсько-правові детермінанти девіантної правосвідомості у структурі ідейно-світоглядних аксіологій українського права // Науковий вісник дипломатичної академії України. Світова дипломатія: історія та сучасність. Вип. 6. - Київ, 2002. - С. 244-266
4. Дмитрієнко Ю.М. Прямі ефекти девіантної правосвідомості: перша формула української правової ідіоми // Право і безпека. Науковий журнал. 2004/3'2. - Харків:НУВС, 2004. - С.11-18; Дмитрієнко Ю.М. Формула української правосвідомості як оптимальний критерій, корелят, інструмент здійснення поліаспектних трансформацій, завдань та їх ефективних досліджень // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 617/2004. - Харків: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2004. - С.87-88; Дмитрієнко Ю.М. Формула норми права у контексті механізму адаптації законодавства у сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу // Державо і право. Збірник наукових праць. Вип. 33. - Київ: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2006. - С. 45-53
5. Нерсесянц В. С. Право - математика свободи. - М.: Знание, 1996
6. Чистое учение о праве Ганса Кельзена. - Вып. 1. - М.; Знание, 1987
7. Бердяев Н. А. Философия неравенства. - М.:Просвещение, 1990. - С. 68, 75, 128, 131

Поступила в редакцію: 21.12.2006 г.

ПЕРСОНАЛИИ

Грузкова В. Г.

ЛЕВ ЕФИМОВИЧ АРОЦКЕР

*На свете есть незаменимые!
На небе есть большие звезды –
Прекрасные, неугасимые
Нечеловеческого роста.
И если попадет на землю
Такая странная звезда
И примет облик человеческий,
Она не гаснет, не уходит,
А возвращается т у д а,
Чтобы сиять и быть Предтечей [1].*

Лев Ефимович родился в 1927 г. в Харькове в семье служащего. Довоенная учеба в 1941 г. была продолжена в эвакуации в Узбекистане в общеобразовательной, затем юридической школе и на заочном отделении Ташкентского юридического института. В 17-летнем возрасте, что было характерным для молодежи трудного голодного военного лихолетья, он начал работу сначала токарем, затем кладовщиком на авиационном заводе. По возвращении из эвакуации Лев Ефимович в сжатые сроки закончил обучение

уже в Харьковском юридическом институте, получив в 1947 г. диплом с отличием и назначение адвокатом-стажером в Каменец-Подольскую область. По согласованию с Минюстом УССР это назначение было отменено. Вскоре он становится сотрудником Харьковского НИИСЭ. В его трудовой книжке появилась вторая очень важная для его будущего запись: «1947. VII. 21. Зачислен на должность зав. музеем Научно-исследовательского института судебной экспертизы». С этих пор ХНИИСЭ навсегда стал большой частью его жизни. Через два месяца переведен на должность и.о. младшего научного сотрудника отдела идентификации. Молодой научный сотрудник с упоением постигает суть специфической профессии криминалиста-исследователя вещественных доказательств – профессии, связанной с производством криминалистических экспертиз и научно-исследовательской работой.

Пытливостью, необыкновенным интересом к избранному виду деятельности, аналитическим складом ума, добросовестностью 20-летний младший научный сотрудник сразу обратил на себя внимание. В том же 1947 г. он на должности и.о. старшего научного сотрудника отдела. Любопытны выдержки из первой служебной характеристики Льва Ефимовича. С 1950 года Лев Ефимович становится бесмен-

ным членом ученого совета ХНИИСЭ (позже и специализированного ученого совета Харьковского юридического института).

Еще две записи о перемещениях по служебной лестнице Л.Е. Ароцкера скупое зафиксировали: в марте 1962 г. он избран заведующим отдела криминалистической идентификации личности и через два года (1964) по праву занял вновь учрежденную должность заместителя директора по научной работе. К этой должности Лев Ефимович оказался подготовленным, пройдя школу проф. Н.Н. Бокариуса, опытного криминалиста А.А.Елисеева, своего научного руководителя проф. В.П. Колмакова. Фактически в течение ряда лет он помогал директору института в научной сфере деятельности института, удачно сочетая это с решением ответственных задач по руководству лабораторией и производству судебных экспертиз, с выполнением личных научных планов: написал и в 1952 г. защитил кандидатскую диссертацию, в 1957 г. получил ученое звание старшего научного сотрудника, готовил докторскую диссертацию (которую защитил в 1965 г., в следующем году стал профессором). Начиная с 1950 года, неизменно занимался преподавательской работой (сначала вел практические занятия по криминалистике в Харьковском юридическом институте и Харьковской юридической школе, затем с интересом читал циклы лекций в б. школе КГБ УССР, на курсах усовершенствования юристов Минюста, переподготовки прокурорских работников Прокуратуры СССР).

Только ответственное отношение, строгая внутренняя дисциплина, требовательность к себе помогали от природы одаренному Л.Е. Ароцкеру справляться со всеми обязанностями.

Всего четыре «сухих» записи в трудовой книжке талантливого ученого и практика, но за ними необыкновенно напряженная творческая деятельность создавшего себя человека, жизнь которого была посвящена любимой криминалистике и судебной экспертизе в старейшем научно-экспертном учреждении страны.

Судебная экспертиза оказалась стихией будущего профессора Л.Е. Ароцкера. В ней проявились его природные способности: наблюдательность, аналитический склад ума, умение делать обобщенные оценки, постоянное стремление познавать специфику новых объектов экспертизы, разрабатывать и проверять практикой экспертиз появляющиеся методики исследования, познавать сложную психологию деятельности эксперта, и вместе с тем оказывать практическую помощь следователям непосредственным участием в следственных действиях, консультациями. Молодого коллегу уважали умудренные жизненным и профессиональным опытом специалисты института.

В лабораториях ХНИИСЭ культивировался дух творческого отношения к экспертным исследованиям. Коллективный опыт экспертной, следственной и судебной практики воспринимался как источник новых проблем, новых научных идей, актуальных тем предстоящих научных исследований. Первая статья Льва Ефимовича «Криминалистическое значение следов на дереве» в журнале «Социалистическая законность» (1948 г.) была написана для следователей по материалам экспертной практики. Лев Ефимович начал ежегодно публиковаться в периодических изданиях, в союзных и республиканских сборниках научных работ по актуальным вопросам судебной экспертизы, криминалистики, уголовного процесса. Однако основное внимание уже было сосредоточено на проблемах следственного эксперимента (теоретических и практических [2]).

В работе «Следственный эксперимент на предварительном следствии» (в соавт. с В.П. Колмаковым, 1949) освещен круг вопросов, ставших предметом диссертационного исследования Льва Ефимовича на несколько лет. В 1952г. ему – лучшему ученику известного криминалиста страны доцента В.П. Колмакова, первому из научных сотрудников Харьковского НИИСЭ и судебно-экспертных учреждений СССР – была присвоена ученая степень кандидата юридических наук [3]. Диссертация «Следственный эксперимент в советской криминалистике» стала первой монографией, посвященной новому следственному действию, которого УПК тогда не знал.

В ней показано существенное отличие следственного эксперимента от осмотра: в основе следственного эксперимента лежит проведение испытаний в специально воссозданных условиях, впервые столь полно были раскрыты процессуальная и криминалистическая природа следственного эксперимента, его цели, задачи (не только для проверки имеющихся, но и получения новых доказательств, а также выявления обстоятельств, способствовавших преступлению), систематизированы виды следственного эксперимента [4], рассмотрен широкий круг обстоятельств, которые можно установить путем производства следственного эксперимента, его участники, разработаны условия проведения (процессуальные и не процессуальные) и тактические приемы его подготовки и практического производства, предложены рекомендации для оценки следователем и судом позитивных и негативных результатов проведенного эксперимента.

В работе обоснована необходимость регламентации следственного эксперимента как самостоятельного следственного действия в специальной статье УПК. Впоследствии это предложение нашло поддержку у ряда криминалистов (В.П. Колмакова, 1956; Н.И. Гуковской, 1958; Р.С. Белкина, 1959) и было воспринято новыми УПК союзных республик (в УПК УССР 1961 г. ст. 194).

Данная диссертационная работа стала первой ступенькой в научной биографии молодого талантливого ученого. Творческий потенциал Л.Е. Ароцкера позволял заняться исследованием сложнейшей неизученной и актуальной проблемой использования возможностей криминалистики в судебном разбирательстве. «Проба пера» в избранном направлении состоялась в 1959 г., когда Лев Ефимович выступил с научным докладом на объединенной научной конференции судебно-экспертных учреждений УССР в г. Харькове. Осветив свое видение тактики судебного следствия и отдельных судебных действий (осмотра, следственного эксперимента, допроса, назначения и производства экспертизы в суде), он показал, что применение достижений криминалистики и судебной экспертизы расширяет возможности суда при анализе и оценке доказательств во время слушания дела.

Для обширных творческих планов и научных работ Л.Е. Ароцкера характерна многовекторность. Здесь: общие проблемы судебной экспертизы и ее видов, смежные вопросы криминалистики и уголовного процесса, судебной и экспертной этики [5] и психологии экспертной и судебной деятельности, в том числе оценочной. В поле деятельности этого отличного организатора науки находились также и весьма актуальные задачи организации и планирования НИР в системе СЭУ Союза и Украины.

Лев Ефимович работал самостоятельно и в авторских коллективах, часто осуществляя и научное руководство ими. В руководимых им творческих коллективах своим личным примером он создавал режим напряженной работы. По общему признанию, работать рядом со Львом Ефимовичем и под его руководством было интересно и поучительно. В те годы, когда разрабатывались научные основы различных

видов судебных экспертиз и методики исследования разнообразных объектов, большое внимание в решении научных проблем (идентификационной значимости признаков, их устойчивости, вариационности) Лев Ефимович придавал экспериментальным методам исследования. Он – признанный основатель харьковской школы экспериментального исследования кратких «почерковых» объектов, в частности, цифровых записей, подписей, выполненных путем автоподлога (работа в соавторстве), с подражанием подлинным. Разработанная им методика диагностики факта и вида подражания при выполнении подписи от имени иного лица и идентификации ее исполнителя (1956) не потеряла своей значимости по сей день. В арсенале методик экспертов-почерковедов она является широко используемой.

Лев Ефимович – инициатор внедрения методов математической лингвистики в разработку научных основ и методик судебно-автороведческой экспертизы, рационального использования компьютерных технологий, математической статистики для создания и использования современных методик решения экспертных задач при исследованиях разнообразных объектов, особенно письма и почерка. Признавая необходимость внедрения электронно-вычислительной техники в экспертные исследования (прежде всего почерковых объектов в целях повышения объективности оценки признаков), Лев Ефимович в статьях, монографиях, выступлениях на конференциях предостерегал от переоценки значимости новых «электронных» методик, обращал внимание на то, что деятельность ЭВМ алгоритмизирована, а эксперт более широко, творчески подходит к выявлению и оценке признаков, он «не запрограммирован».

Творческое наследие проф. Л.Е. Ароцкера велико и значимо: он оставил более 160 работ (статьи, монографии, главы в учебниках и пособиях для экспертов, следователей, судей, адвокатов, методические письма и методики экспертных исследований). Основными из них (помимо названных ранее) являются: «К вопросу об идентификации личности по цифровому письму (1955)», «Криминалистическое исследование подписей, выполненных с подражанием» (1956), «Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел» (1964), «Тактика и этика судебного допроса» (1969), «Вопросы криминалистической экспертизы в практике Верховного Суда СССР и Верховного Суда УССР» (1969), «Неидентификационные почерковедческие исследования» (в соавт., 1972), «Структура оценочной деятельности судебного эксперта» (1973), «Основные принципы оценки эксперта-почерковеда признаков письма» (1975), главы в учебниках (1966, 1973) и «Настольной книге судьи» (1972) [6], пособиях (1971, 1981(посм.)).

Умение решать актуальные проблемы не только из области криминалистики, но и уголовного процесса на высоком научном уровне особенно ярко раскрылось в докторской диссертации Льва Ефимовича «Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел» (1965) и названных фундаментальных монографиях «Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел» (1964), «Вопросы криминалистической экспертизы в практике Верховного Суда СССР и Верховного Суда УССР» (1969), «Тактика и этика судебного допроса» (1969). Вопреки распространенной точке зрения о том, что вопросы тактики судебных действий находятся якобы вне предмета криминалистики, в названных монографиях (и более ранних работах) [7] Л.Е. Ароцкер, используя материалы судебной практики, убедительно аргументировал свой новаторский взгляд на разработку проблем тактики судебного следствия криминалистикой. Отправляясь от содержания статьи 66 УПК УССР, он отмечал, что процессуальная природа использования процессуальных средств для уста-

новления истины следователем и судом одна. Однако тактика, обстановка, конкретные условия проведения и круг участников действий (допросов, осмотров, экспериментов и др.), возможности использования средств криминалистической техники, формы и способы процессуального оформления этих действий следователем и судом различны. В них впервые нашли полное освещение структура и специфика судебной тактики, особенности тактических приемов допроса, судебного эксперимента, назначение и производство первичных и повторных экспертиз в суде.

Льву Ефимовичу принадлежат наиболее глубокие исследования весьма актуальных и в наше время вопросов судебной этики, моральных, нравственных начал деятельности суда, реализующего тактические приемы, обеспечивающие полноту изучения обстоятельств дела, принятие судом правильных решений.

Принципиальным требованием Льва Ефимовича к своим и другим научным работам было органическое сочетание теоретических исследований с выработкой обоснованных практических рекомендаций, в которых нуждаются следственные и судебные органы. В изданном уже после его смерти пособии для экспертов, работников органов расследования, прокуроров, судей, адвокатов «Судебные экспертизы (Возможности, подготовка материалов, назначение, оценка)» (1981) им написан обширный первый раздел «Общие вопросы назначения и использования экспертизы в уголовном и гражданском судопроизводстве». В нем четко изложены общие положения оценки и использования заключений эксперта-криминалиста (прежде всего, почерковеда) и сформулированы конкретные рекомендации по оценке научной обоснованности и достоверности экспертных заключений следователем, прокурором, судьями, другими участниками судебного разбирательства. Акцентировано внимание на особенности оценки и использования в доказывании выводов о тождестве, групповой принадлежности вероятных выводов, заключений повторных экспертиз.

Не менее значимы содержащиеся в монографиях Льва Ефимовича научные рекомендации о применении судом непосредственно в судебном заседании определенных научно-технических средств и научно-технических приемов криминалистики [8]. Благодаря его работам, впервые в нашей литературе обоснована необходимость использования судом криминалистической техники (как одного из путей повышения качества судебного следствия).

В целом, по признанию криминалистов и процессуалистов, монографические работы Л.Е. Ароцкера являются большим вкладом в формирование научных основ судебной тактики, профессиональной этики судьи. В них намечены перспективные направления исследования поднятых проблем.

Обобщения практики Верховного Суда СССР и Верховного Суда УССР в 70-е годы подсказали проф. Л.Е. Ароцкеру актуальность исследования одного из общих теоретических вопросов криминалистической экспертизы – вопроса «О максимальной научной обоснованности и объективности заключения эксперта, обеспечивающих достоверность его выводов» (1969), необходимость творческой разработки, формирования научных основ различных видов экспертиз, теоретического исследования вопросов оценки и тактических приемов использования заключения различных видов экспертиз во время досудебного следствия и судебного разбирательства дел.

Выполненная под научным руководством и с участием Л.Е. Ароцкера первая (коллективная) монография, посвященная неидентификационным исследованиям в судебном почерковедении и автороведении (1972), положила начало новому направлению в судебной экспертизе письма и почерка – диагностическим исследова-

ниям, научным основам для экспертного решения задач диагностики: определения воздействия на письмо внешних и внутренних условий в конкретной ситуации письма. В 1975 году публикуются две статьи (в соавт. со специалистом в области кибернетических методов исследования И.Б. Сироджей), посвященные выяснению возможностей использования математического моделирования и ЭВМ для решений неидентификационных почерковедческих задач судебным экспертом [9]. Авторами доказано принципиальная возможность их применения для диагностики конкретных сбивающих факторов воздействовавших на процесс письма.

В 80-х годах проф. Л.Е. Ароцкер наибольшее внимание уделял аналитической и оценочной деятельности эксперта – почерковеда (1973, 1975), поскольку она актуальна в любом почерковедческом исследовании. Он не без оснований считал проблему «оценочной деятельности судебного эксперта и, в частности, эксперта-почерковеда... одной из наиболее сложных». Коллективная монография «Теоретические проблемы оценки экспертом признаков почерка» стала вкладом в теорию судебного почерковедения и практику судебно-почерковедческой экспертизы. В ней предметно раскрыты структура оценочной деятельности эксперта-почерковеда и принципы оценки им признаков, показаны комплексы объективных и субъективных факторов, действующих на него в процессе оценки выявленных признаков почерка экспертом при производстве первичных и повторных экспертиз; в помощь экспертам предложены методические рекомендации по формулированию синтезирующих частей заключений, отражающих своеобразие проведенного экспертного исследования.

Последнее монографическое исследование, проведенное под руководством Л.Е. Ароцкера почерковедами Харьковского и Киевского НИИСЭ и с его участием, посвящено не менее сложной проблеме – психологическим особенностям деятельности эксперта [10]. В ней освещены вопросы психологии деятельности судебного эксперта, связанные с выполнением его процессуальных функций. Дана психологическая характеристика профессионально значимых качеств эксперта (социально-этических, психологических, профессиональных) его деятельности на стадиях экспертного исследования (раздельного и сравнительного). Специальная глава посвящена психологическим вопросам оценочной деятельности эксперта и путям ее совершенствования. Рассмотрены психологические вопросы деятельности групп (комиссий) экспертов и показаны пути преодоления отрицательных явлений, связанных с групповой деятельностью. Показаны психолингвистические и психологические вопросы деятельности эксперта, при исследовании письменной речи. Работа предназначалась для экспертов, слушателей факультетов подготовки экспертов-криминалистов, следователей и судей.

Работы проф. Л.Е. Ароцкера по сей день не утратили своей ценности. Не может профессионально состояться судебный эксперт (любой специальности) без глубокого изучения его трудов. Они остаются востребованными судебными экспертами, следователями, прокурорами, судьями, адвокатами, преподавателями вузов (криминалистами, процессуалистами).

Возглавляя научно-исследовательскую работу Харьковского НИИСЭ, проф. Л.Е. Ароцкер зарекомендовал себя как деятельный, активный ученый новатор и оказался не менее талантливым организатором науки. Ему всегда было известно о состоянии каждой выполняемой в институте научной работы. У Льва Ефимовича было очень важное для ученого – научного руководителя качество – уважительное отношение к автору и его работе: до обсуждения выполненная работа должна быть

им прочитана, автору непременно высказаны замечания и рекомендации. Он умел радоваться появлению печатных работ. Для него публикации свои и коллег, учеников были лучшими целебными средствами. Его принципиальность и требовательность к неукоснительному и своевременному выполнению планов (независимо от масштабности задачи) были известны.

Л.Е. Ароцкер был признанным лидером в организации НИР в судебно-экспертном учреждении МЮ Союза. МЮ СССР отмечалось, что как заместитель директора по научной работе Лев Ефимович квалифицированно руководит выполнением планов НИР, внедрением их результатов в экспертную практику. Планы НИР и внедрение в ХНИИСЭ ежегодно выполнялись. Минюстом СССР и УССР Лев Ефимович неоднократно направлялся для оказания научной и организационно-методической помощи в другие научно-исследовательские институты и лаборатории судебных экспертиз.

В 70-80-е гг. прошлого столетия Харьковский НИИСЭ прочно занимал лидирующее положение среди СЭУ МЮ СССР: научными сотрудниками института защищены 4 докторские диссертации (В.П. Колмаковым, Л.Е. Ароцкером, З.М. Соколовским, Г.Л. Грановским) и 13 кандидатских. С самого начала тон задавали уже признанный ученый-криминалист проф. В.П. Колмаков и его лучший ученик проф. Л.Е. Ароцкер. Их ученики трудились в экспертных и учебных заведениях Украины и др. союзных республик. Научные направления, в которых работали ученики Льва Ефимовича, всегда были актуальными. Под его руководством подготовлены и успешно защищены более 20 кандидатских диссертаций: С.А. Ципенюк (КНИИСЭ, 1962 г.), М.С. Еливанова (Казанская НИЛСЭ, 1966 г.), Е.И. Казаков-Турбовский (ХНИИСЭ, 1967), И.М. Можар (ХНИИСЭ, 1967), Г.Ш. Берлянд (НИИСЭ Литовской ССР, 1971), З.С. Меленевская (КНИИСЭ, 1972 г.), В.В. Аксенова (ХНИИСЭ, 1973 г.), С.М. Вул (ХНИИСЭ, 1975 г.), А.М. Компаниец (ХНИИСЭ, 1975 г.) и др. Львом Ефимовичем оказывалась консультативная помощь докторантам.

Широта научных интересов, открытость и доброжелательность, готовность обсудить проблемы и поделиться идеями привлекала к нему не только криминалистов и процессуалистов. Он охотно обсуждал сложные вопросы и возможности внедрения в идентификационную и диагностическую экспертную практику теоретических изысканий ученых из отраслей знаний, далеких от права и судебной экспертизы (радиоэлектроники, компьютерных технологий, лингвистики и др.).

Как истинный лидер Лев Ефимович беспокоился о повышении эффективности научно-исследовательской работы в НИИ и НИЛ судебных экспертиз, организации планирования, оптимизации управления научными исследованиями и контроля за исполнением. Последней своей публикацией «Совершенствование планирования научных исследований в области судебной экспертизы» (Криминалистика и судебная экспертиза, вып. 22, 1981 (вышла посмертно)). Профессором Л.Е. Ароцкером было предложено «...создать в масштабе Минюста Союза отраслевую систему управления научными исследованиями и разработками (СУНИР)» для оценки эффективности тематики НИР практиковать метод экспертных оценок, который тогда не использовался в СЭУ МЮ Союза, и др.

Лев Ефимович был незаурядным человеком, неизменно привлекавшим к себе внимание. Природе угодно было наделить его совокупностью нераспространенных идентификационных признаков, неповторимость которой с годами становилась все более очевидной. Огромный, с волнистой шевелюрой зачесанных назад волос, ум-

ным, ироничным взглядом прищуренных близоруких глаз, глядевших сквозь стекла очков в темной оправе сверху вниз, он не подавлял собеседника ни своим ростом (под два метра), ни эрудицией, наоборот – быстро располагал к себе, вниманием, остроумной шуткой умел создавать обстановку доброжелательности, доверия и делового общения. В необходимых случаях ко «Льву» (так называли его между собой коллеги) практически всегда можно было обратиться: в своем расписанном по минутам дне выкраивал время и помогал разобраться в ситуации.

Участие Льва Ефимовича в дискуссиях на научных конференциях и научно-практических семинарах экспертов, следователей всех ведомств, судей, адвокатов всегда вызывало интерес. В них проявлялось глубокое знание проблем экспертной, следственной и судебной практики, свое видение путей исследования и решения. Он видел перспективу внедрения в экспертную практику компьютерных технологий (прежде всего для исследования почерковых объектов, письменной речи, где роль субъективного фактора особенно значима).

33 года напряженной творческой жизни – и удовлетворение от сознания причастности к исследованию сложных теоретических проблем криминалистики, судебной экспертизы, уголовного процесса и решению многих научно-практических задач судебной экспертизы, судебного почерковедения и почерковедческой экспертизы, от сознания полезности своего труда.

Лев Ефимович жил в то время, когда в оценке труда предпочтение отдавалось моральным формам поощрения. Масса благодарностей за достижения в экспертной, организационной, методической, преподавательской, научно-исследовательской работе, грамоты, почетные грамоты, в т.ч. МЮ СССР, МЮ УССР, Генерального прокурора СССР, Президиума ЦК профсоюза работников госучреждений ... В 1967 году за свой труд А.Е. Ароцкер был награжден орденом «Знак почета». Но самой большой оценкой его – специалиста, профессионала несомненно высшей категории, талантливого ученого-наватора, подлинного деятеля науки, одного из активнейших творцов известной харьковской школы криминалистов и судебных экспертов, учителя и просто богатого душой человека – было искреннее признание окружавших его коллег-экспертов, ученых, работников правоохранительных органов. О профессоре Льве Ефимовиче Ароцкере с полным основанием можно говорить «не только как о выдающемся ученом-криминалисте, но и как о выдающемся процессуалисте наших дней», принадлежащем не только украинской науке; «... пласт новых знаний, которые мы получили в трудах профессора Льва Ефимовича Ароцкера, - это фундаментальное наследие современного периода развития процессуальной теории» [11].

Лев Ефимович был женат на Лиане Ионовне Голковой – филологе и юристе по образованию, всю жизнь преподававшей английский язык в школе. Они вырастили дочь Аду и любимую внучку Алену, ставших адвокатами в городе Харькове. В настоящее время Лиана Ионовна активно занимается воспитанием правнучки Дашеньки.

3 мая 1980 г. Льву Ефимовичу Ароцкеру исполнилось 53 года, а в 2007-м каждый из знавших его почитал бы за честь адресовать ему поздравления по случаю 80-летия. Его жизнь, полная энергии, нерешенных задач, планов оборвалась неожиданно на пороге рабочего кабинета в любимом Харьковском научно-исследовательском институте судебных экспертиз им. засл. проф. Н.С. Бокариуса (которому он безотрывно отдал 33 года), не предполагая, что истекают последние часы жизни. Возвратившийся из командировки Лев Ефимович (как зам. главного редактора он участвовал в редактировании очередного, ставшего последним для него, 22-го выпуска межведомственно-

го сборника научных работ «Криминалистика и судебная экспертиза»), проводил текущие собеседования с научными сотрудниками лабораторий о ходе выполнения плановых работ, вникал в проблемы, давал рекомендации, делал замечания, напоминал о быстро текущем времени для выполнения работы в срок...

Список источников и литературы:

1. Одно из выступлений, родившееся на панихиде при захоронении Л.Е. Ароцкера.
2. Лев Ефимович лично участвовал в организации и производстве более 70-ти следственных экспериментов.
3. Свое отношение к Л.Е. Ароцкеру его научный руководитель, друг и наставник В.П. Колмаков выразил в написанном им посвящении 14.01.67 г..
4. В литературе вопрос о видах следственного эксперимента впервые рассмотрен доц. П.И. Тарасовым-Родионовым («Следственный эксперимент». Материалы учебной конференции следователей Прокуратуры СССР. – М.: 1937).
5. Признаются и сейчас мало изученными, например, нравственно-правовые аспекты деятельности судебного эксперта (см. Я.В.Комиссарова. Теоретические проблемы экспертной этики. – Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Вип. 2. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Х.: Право, 2002), к познанию которых Лев Ефимович обращался еще в 1968 году.
6. О написанных им главах «Основные вопросы тактики и методики судебного разбирательства» и «Применение научно-технических средств в суде» положительно отзывались ученые (криминалисты и процессуалисты) и практические судебные работники.
7. «Возможности суда в использовании данных криминалистики при судебном разбирательстве уголовных и гражданских дел» (1959), «Особенности тактики производства следственного эксперимента судом» (1960), «Шире использовать в суде криминалистику» (1960).
8. В 60-е годы XX ст. по инициативе Харьковского НИИСЭ на базе нескольких районных судов г. Харькова с участием ст. научного сотрудника Л.Е. Ароцкера были оборудованы кабинеты криминалистической техники. Судьи самостоятельно либо с участием специалиста имели возможность в ходе судебного следствия в необходимых случаях пользоваться соответствующими техническими средствами (увеличительной, осветительной техникой, портативными УФО, ЭОП и др.) для осмотра вещественного доказательства, документа, приложений к заключению эксперта. Предполагалось подобные кабинеты создать при каждом суде.
9. Ароцкер Л.Е., Сироджа И.Б. Возможности использования ЭВМ для решения неидентификационных задач судебно-почерковедческой экспертизы. – Применение ЭВМ в судебно-экспертных исследованиях и поиск правовой информации. – М. 1975; Ароцкер Л.Е., Сироджа И.Б. Математическое моделирование решения неидентификационных задач в судебно-почерковедческой экспертизе с применением ЭВМ. – Актуальные проблемы теории и практики применения математических методов и ЭВМ в деятельности органов юстиции. Вып.1 У. М., 1975.
10. Вопросы психологии в судебно-экспертной деятельности: Отчет о НИР (заключ.) / МЮУ, ХНИИСЭ; Рук. Ароцкер Л.Е., ГР 74021112. – Х., 1980. – 299 с. Находится в научной библиотеке ХНИИСЭ. Монографию подготовили: Д.ю.н. проф. Л.Е.Ароцкер (Введение, гл.третья), к.ю.н. С.М.Вул (гл. пятая), к.ю.н. ст.н.с. В.Г.Грузкова (гл.первая), к.ю.н. З.А.Ковальчук (гл.вторая), к.ю.н. З.С.Меленевская (гл.четвертая).Отв. ред. д.ю.н. проф. Л.Е.Ароцкер. Консультант к.психол. н. М.М.Гохлернер.
11. Ю.М.Грошевой. Развитие Л.Е.Ароцкером фундаментальных положений уголовно-процессуальной теории. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Вип. 2. Збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Право, 202, с. 596.

Поступила в редакцию: 22.12.2006 г.

Корж В. П.

ГРИГОРИЙ АБРАМОВИЧ МАТУСОВСКИЙ

Известный в Украине и государствах СНГ правовед, криминалист Матусовский Григорий Абрамович, доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Академии правовых наук Украины, родился 15 июля 1923 года в городе Харькове в семье служащего. В июне 1941 года Матусовский Г.А. окончил среднюю школу №95 г. Харькова. 21 июня 1941 года на Советский Союз вероломно напала фашистская Германия. Началась Великая Отечественная война. В сентябре 1941 года семья Матусовских эвакуировалась из г. Харькова в г. Фрунзе. 19-летний Григорий, как и большинство молодых юношей и девушек, принял решение идти на фронт и защищать Родину от врага. Он каждый день два месяца подряд ходил в военкомат г. Фрунзе и просил направить его на фронт.

Военкомат в конце ноября 1941 года направил добровольца Матусовского Григория на учебу в Ташкентское радиоучилище. К учебе Григорий относился добросовестно, целенаправленно изучал военные науки, дисциплины по радиотехнике, освоил азбуку Морзе и на вы-

пускных экзаменах показал блестящие знания. В июне 1942 года Григорий Матусовский был направлен в радиороту 2-го Белорусского фронта. Радист-разведчик, как и сапер, не имеет права на ошибку. Поэтому фронтовая жизнь Матусовского Григория – это не романтика, а круглосуточная работа радиста, разведка в тыл врага, с группой радистов Григорий много раз пересекал линию фронта, вели разведку и сообщали артиллеристам о местонахождении вражеских позиций. Летом 1943 года во время боя погиб экипаж радиостанции, а Григория отбросило взрывной волной и из горящей радиостанции вытащил раненого Матусовского его боевой друг Андрей Урмеев. Ранения, контузия и длительное лечение в военном госпитале. Почувствовав себя лучше Г. Матусовский самовольно ушел из госпиталя на фронт и возвратился в свою радиороту.

Снова будни войны: бомбежки, сражения, радиоразведка в тыл врага. И вот долгожданная Победа в мае 1945 года. Григорий Матусовский начинал воевать рядовым, а закончил войну сержантом в Германии (г. Пархим). Его боевой путь с 1942 по 1945 гг. в составе радиороты Западного, Брянского, 2-го Белорусского фронтах. Родина высоко оценила вклад в Победу Григория Абрамовича Матусовского. За участие в Великой Отечественной войне он был награжден 4 орденами и 8 медалями, в частности, орденами Великой Отечественной войны, Красной Звезды, «За мужнiсть», «Ветеран Армии – Тула-Кенигсберг», медалями «За взятие Кенигсберга», «За победу над Германией в Великую Отечественную войну», «За боевые заслуги», «За боевой путь Москва-Могилев-Кенигсберг-Берлин», «Захиснику Вiтчизни», «30 лет Победы в Великой Отечественной войне», «40 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», «50 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»

После войны Григорий Абрамович Матусовский полностью посвящает себя юриспруденции. Он поступил в Харьковский юридический институт, который окончил в 1948 году и после окончания института работал следователем прокуратуры. Добросовестность, дисциплинированность, требовательность к себе позволили Матусовскому Г.А. в непростое послевоенное время служить Закону, успешно расследовать сложные многоэпизодные хищения, завуалированные убийства.

В 1948 г. в г. Харькове Прокуратурой Союза ССР были открыты Всесоюзные курсы повышения квалификации прокурорских работников, а в 1949 году директор курсов пригласил на работу молодого следователя Григория Матусовского лаборантом криминалистической лаборатории. Так, криминалистика оказалась стихией Г.А. Матусовского. Более пятидесяти лет Григорий Абрамович служил науке – криминалистике. Через пол года директор курсов предложил молодому криминалисту возглавить криминалистическую лабораторию. Совместно с преподавателями курсов Григорий Абрамович учил прокуроров, следователей органов прокуратуры применять технико-криминалистические методы при осмотре места происшествия, в раскрытии и расследовании преступлений.

Молодого коллегу уважали в коллективе за трудолюбие, аналитический ум, дисциплинированность. С 1952 г. Матусовский Г.А. начал заниматься непосредственно научно-педагогической деятельностью на должности преподавателя Всесоюзных курсов повышения квалификации прокурорских работников. Небольшой опыт практической работы в органах прокуратуры помог молодому преподавателю постигать специфическую профессию криминалиста-исследователя, разрабатывать для практических работников методические рекомендации по осмотру следов на месте происшествия, расследованию хищений государственного или общественного имущества, использованию криминалистической техники в раскрытии и расследовании преступлений.

Через три года (с 1955 г.) Г.А. Матусовский приказом Генерального прокурора Союза ССР был назначен на должность заместителя директора по учебной работе Всесоюзных курсов повышения квалификации прокурорских работников. Опыт фронтовой жизни, ответственное отношение к поручениям, внутренняя дисциплина, а также стремление к знаниям, пытливость, аналитический склад ума помогли 32-летнему Григорию Абрамовичу проявлять организаторские способности в учебном процессе и своевременно выполнять поручения руководства Генеральной прокуратуры Союза ССР.

Более двенадцати лет Матусовский Г.А. совмещал руководящую работу с научной. В 1957 году он в соавторстве подготовил к изданию учебное пособие «Расследование разбойных нападений, сопряженных с убийством». В работе рассмотрены: типичные следы и иные последствия разбойных нападений, сопряженных с убийством; способы разбойных нападений; обстоятельства, подлежащие установлению и доказыванию; методы расследования указанных преступлений. В середине 50-х годов прошлого столетия это учебное пособие долгие годы было настольной книгой для следователей и прокуроров.

Творческий потенциал Г.А. Матусовского позволил заниматься исследованием актуальной проблемы науки и практики – следственного осмотра следов на месте происшествия. Он на высоком теоретическом уровне подготовил диссертационное исследование «Уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы осмотра следов на месте происшествия», которое успешно защитил в 1965 году на заседании специализированного ученого совета Харьковского юридического института. Ученая степень кандидата юридических наук – это первая ступень научной биографии талантливого криминалиста.

С 1968 года научно-педагогическая деятельность Григория Абрамовича связана с кафедрой криминалистики Харьковского юридического института (ныне – Националь-

на юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого), где он работал старшим преподавателем, доцентом, профессором кафедры.

Творческий потенциал Григория Абрамовича Матусовского позволял заниматься исследованием актуальной проблемы науки криминалистики, а именно разработать систему криминалистики, раскрыть ее межнаучные связи. В 1976 году Матусовский Г.А. опубликовал фундаментальную монографию «Криминалистика в системе научных знаний», которая, по мнению большинства криминалистов, имеет большое значение на формирование современных научных взглядов, развитие криминалистики. Григорий Абрамович в 1980 г. на заседании специализированного ученого совета Харьковского юридического института успешно защитил докторскую диссертацию на тему: «Криминалистика в системе юридических наук и ее межнаучные связи» (специальность 12.00.09) и ему была присвоена ученая степень доктора юридических наук.

Научный авторитет и широкая известность Григория Абрамовича не осталась без публичного признания. В 1983 году ему присвоено ученое звание – профессора кафедры криминалистики, а в 1992 году Матусовский Г.А. был избран членом-корреспондентом Академии правовых наук Украины.

Творческое наследие профессора Матусовского Г.А. велико. Он написал более 120 научных трудов, включая монографии (5), учебники (3), учебные пособия, научные статьи, научные доклады на международных научно-практических конференциях, научно-практических семинарах. Среди наиболее известных работ профессора Г.А. Матусовского можно выделить следующие: «Расследование разбойных нападений, сопряженных с убийством» (1957 г. в соавторстве), «Криминалистика в системе научных знаний» (1976г.), «Методика расследования краж» (1988 г.), «Расследование хищений государственного и общественного имущества (проблемы тактики и методики)» в соавторстве (1987 г.), «Криминалистика» (учебник в соавторстве, 1998 г.), «Экономические преступления: криминалистический анализ» (1999 г.), «Боротьба зі злочинністю у сфері підприємницької діяльності» (2001 г. в соавторстве) и др.

В своих научных трудах доктор юридических наук, профессор Г.А. Матусовский предстает как глубокий исследователь широко эрудированный ученый, интересы которого обращены к разрешению важных научных проблем методологии криминалистики, криминалистических теорий, методики расследования преступлений в сфере экономической деятельности.

Настольной книгой ученых криминалистов и практических работников органов прокуратуры, следствия, суда является монография Г.А. Матусовского «Экономические преступления: криминалистический анализ». В монографии Григорий Абрамович на основе обобщения фактического материала и результатов многолетних научных исследований изложил криминалистический анализ преступлений в сфере экономической деятельности, раскрыл сущность указанных преступлений, разработал криминалистическую классификацию экономических преступлений и раскрыл элементы криминалистической характеристики исследуемых преступлений. В монографии изложены научные основы методики расследования экономических преступлений, криминалистические вопросы выявления и раскрытия преступлений в сфере экономики, проведения криминалистических операций, использования систем следственных версий, планирования расследования. Г.А. Матусовский в этой монографии предложил пути совершенствования методик расследования отдельных групп и видов экономических преступлений, изложил научные основы формирования новых методик. В работе прогнозируются направления криминалистических исследований экономических преступлений и методик их расследования и профилактики.

С 1995 года доктор юридических наук, профессор Матусовский Г.А. занимается научно-исследовательской работой в Институте изучения проблем преступности Академии правовых наук Украины, где возглавляет сектор исследования проблем организованной преступности и коррупции.

Для творческих планов Матусовского Г.А. характерна многосторонность. Он исследует общие проблемы криминалистики, криминалистической методики, смежные вопросы криминалистики, уголовного процесса, судебной экспертизы. В те годы творческий коллектив под руководством профессора Г.А. Матусовского разрабатывал научные рекомендации взаимодействия правоохранительных органов в борьбе с преступностью; новую унифицированную систему статистической отчетности о состоянии преступности, построенной на единой методологии; экспресс-методы контроля, позволяющие оперативно оценивать положение дел и базирующиеся на математическом подходе к анализу проблемы экономических преступлений. Указанный подход условно названный математико-криминалистическим имеет определенное научное и практическое значение. Его основу составляет математическая статистика, эконометрическое моделирование, структурно-лингвистический анализ, методы теории искусственного интеллекта.

Результаты исследования Г.А. Матусовского и творческого коллектива сектора института изучения проблем преступности АПРН Украины были высоко оценены учеными Украины, России, США на международных научно-практических конференциях в городах Киеве, Харькове, Москве, Будапеште (Венгрия).

Профессор Матусовский Г. А. с 1999 по 2002 гг. активно сотрудничал с Харьковским центром изучения организованной преступности и Центром по изучению транснациональной преступности и коррупции при Американском университете (г. Вашингтон), принимал участие в исследованиях, проводимых Центром, а также в подготовке и проведении международных научно-практических конференций и семинаров.

За 35 лет педагогической деятельности Г.А. Матусовский подготовил несколько тысяч юристов. Большое внимание Георгий Абрамович уделял подготовке молодых ученых, под его научным руководством девять его учеников стали кандидатами юридических наук и продолжают дело своего учителя.

Григорий Абрамович Матусовский был женат на Лидии Эмильевне Ливергант – враче по образованию, которая всю жизнь проработала врачом онкологом в Харьковском областном диспансере. Они вырастили сына Александра, любимого внука Вадима, которые работают в сфере использования компьютерных технологий.

15 июля 2003 г. Григорию Абрамовичу Матусовскому исполнилось 80 лет. Талантливого ученого-криминалиста, подлинного деятеля науки, активного исследователя-новатора, учителя и глубоко порядочного, интеллигентного человека искренне поздравляли коллеги, ученики, студенты, работники органов прокуратуры, суда, милиции.

К сожалению, 31 октября 2003 г. Григория Абрамовича не стало.

Доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Академии Правовых наук, участник, инвалид Великой Отечественной войны Григорий Абрамович Матусовский – это символ подлинного ученого, талантливого творца, учителя, замечательного человека и гражданина.

Поступила в редакцию: 20.12.2006 г.

Михайлов М. А., Патраш И. Ф.

БОРИС АНДРЕЕВИЧ ПИСКАРЕВ

Для того чтобы написать о жизни и деятельности практика, ученого или просто творческого человека, можно воспользоваться такими источниками, как личные впечатления от общения или совместной деятельности с ним, воспоминаниями людей, знавших его в связи с теми или иными обстоятельствами, и, наконец, его опубликованными трудами или иными произведениями. Именно после ознакомления со статьями магаданского прокурора - криминалиста Б.А. Пискарева в старых выпусках «Следственной практики», захотелось поподробнее узнать об авторе этих публикаций.

В одной из них речь шла о расследовании тяжкого преступления, взрыва автобуса с шахтерами, мотивом которого было убийство мужа любовницы, с маскировкой конкретного объекта посягательства. Статья, написанная, хотя и не в художественном стиле, читалась как настоящий детектив, и запомнилась находчивостью следователя и оригинальностью тактических приемов,

использованных в работе с подозреваемым. А в сюжете другой публикации, легко узнается сценарий фильма Юлиана Семенова «Противостояние», который в свое время был очень популярен среди телезрителей[1;2].

Однако идея написать о Борисе Андреевиче Пискареве, пришла после того, как выяснилось, что один из преподавателей кафедры не только знал этого человека, но и долгое время работал с ним в Прокуратуре Магаданской области. Мы благодарны за воспоминания о Б.А. Пискареве и симферопольцу Николаю Захаровичу Шевченко в прошлом заместителю прокурора Магаданской области по следствию.

Самую последнюю информацию о талантливом прокуроре-криминалисте мы получили непосредственно из Магадана от прокурора области А.В. Умриха, благодаря помощи нашего сибирского коллеги Н.Н. Китаева.

Скупые строки биографии из личного дела помогают восстановить жизненный путь этого человека.

Борис Андреевич родился 30 января 1933 года в с.Романово Черепановского района Новосибирской области (одному из соавторов статьи было приятно узнать в нем своего земляка). Уже после окончания в 1954 году юридического вуза в Алма-Ате, он по распределению прибыл в прокуратуру Магаданской области, работа в которой и стала делом всей его жизни[3].

Первые годы молодой специалист работал следователем в Теньковском и Сусуманском районах, а с 1959 года перешел в областную прокуратуру на должность старшего следователя. Но по настоящему талант Пискарева в расследовании преступлений, раскрылся в его бытность прокурором – криминалистом прокуратуры области, в должности которого он состоял почти 35 лет по апрель 1994 года.

Магаданская область регион с непростой криминогенной обстановкой. Исторически это место дислокации большого количества исправительно-трудовых учреждений, ссылки осужденных. Месторождения золота в области также издавна привлекали лиц, которые стремились обогатиться незаконным путем. Особенно много таких «искателей» из Северного Кавказа, а именно из Ингушетии. Среди магаданцев их диаспору называют не иначе как «Ингушзолото». Стараясь проникнуть на прииски, они устаривались на любую работу, преодолевая строгий кадровый отбор. Немало в Магадане и старательских артелей, законы и порядки в которых соответствуют суровым условиям Севера. Характерным для Магадана явлением считается и так называемая сезонная вынужденная преступность, когда, спасаясь от зимних холодов, лица без определенного места жительства совершают преступления только ради того, чтобы оказаться в тепле камеры. В этой обстановке приходилось и приходится работать правоохранителям области, заниматься раскрытием и расследованием тяжких преступлений, убийств, хищений в особо крупных размерах, грабежей и разбойных нападений.

Одним из ярких представителей практиков криминалистов, настоящим профессионалом своего дела был Борис Андреевич Пискарев. Коллеги отмечали в нем стремление к новому, любознательность, желание широко использовать возможности криминалистической техники. Служивцы помнят и его отлично укомплектованный следственный портфель и один из первых в области портативных ксероксов и работу по созданию криминалистических кинофильмов (как приложений к следственным документам, так и снятых в учебных целях).

На занятиях со следователями, проявлялись и педагогические качества Б.А. Пискарева. На примерах конкретных дел рассматривались отдельные достоинства и недостатки расследования, оказывалась конкретная помощь как начинающим, так и опытным следователям. Интересен применявшийся прокуратурой области метод выявления микрочастиц золота, образующихся в результате его очистки в домашних условиях. Как было замечено, если такие работы преступники проводили в то время, когда в квартире был включен телевизор, то мельчайшие пылинки этого металла притягивались к кинескопу, и их легко было обнаружить, получив смывы с экрана.

Благодаря усилиям прокурора-криминалиста Б.А. Пискарева был создан и широко использовался в учебных целях кабинет криминалистики. Сам создатель ратовал за преобразование таких кабинетов в учебные центры с функциями надзора за применением научно-технических средств в оперативно- розыскной и следственной работе[4].

В те годы стали проявляться и творческие качества Бориса Пискарева как публициста. Причем если сначала его сообщения касались изложения отдельных успехов расследования по конкретным уголовным делам «Правильно избранная тактика допроса подозреваемого определила успешность его результатов», «Расследование убийства с расчленением трупа» [1,2], то впоследствии, такие его статьи как «Следователь о следствии» [6,с.191-193], «Богиня не может быть служанкой» [5] уже приглашают к размышлению над проблемами реформирования всего предварительного следствия.

Прокурор-криминалист искренне переживал за судьбу следственной профессии. Он справедливо указывал на то, что не каждый юрист, может быть следователем, обращал внимание на вредную тенденцию перекладывания трудностей следственной работы на женские плечи. В своих публикациях Борис Андреевич, отмечал все возрастающую бюрократизацию следственного делопроизводства, ошибочное представление о солидности расследования по пухлости тома уголовного дела.

Следует отметить, что в своих статьях Б.А. Пискарев проявлял немалую прокурорскую и гражданскую смелость, выступая с критикой методов антиалкогольной компании (в самом ее разгаре), указывая на злоупотребления областного начальства в

строительстве роскошных особняков и осуждая депутатов за слабость к спецпропускам, сиренам и специальным знакам[5].

Борис Андреевич увлекся историей колымского края. Именно он возглавил рабочую группу по подготовке сборника «Конспект четырех десятилетий», посвященного сорокалетию Прокуратуры Магаданской области. В него вошли уникальные документы и фотографии, ознакомление с которыми сегодня вызывает чувство негодования и ужаса от того беззакония и произвола, в которых находились люди, отбывающие наказания на Севере. Жаль, что этот сборник издан тиражом всего в 300 экземпляров и стал библиографической редкостью[6].

Однако не только изучение прошлого прокуратуры увлекало Бориса Пискарева. Человек широкого кругозора, который знал и любил русскую историю и культуру не мог остаться в стороне от расследования темных пятен минувшего. Занимаясь исследованием обстоятельств дуэли Пушкина, Пискарев обратил внимание на характер ранения Дантеса несоразмерного с баллистическими характеристиками дуэльных pistols тех лет. Дантес, несмотря на то, что пуля Пушкина поразила его, получил лишь сквозное ранение кисти. По утверждениям современников, только пуговица спасла обидчика поэта от верной смерти. Пискарев усомнился в обоснованности такого объяснения и выдвинул интересное предположение об умышленном уменьшении пороховых зарядов pistols секундантами. Эта версия вызвала живое обсуждение и до сих пор вызывает споры историков[7]. В 1991 году Б.А. Пискарев участвовал в раскопках на Командорских островах с целью поиска останков участников экспедиции командора Витуса Беринга 1742 года. Были найдены останки шестерых офицеров, но лишь один из них был похоронен на этом безлесном острове в некоем подобии гроба. Судя по данным архивов, только командор Беринг был похоронен «на доске», что и определило успех идентификации. Сам Пискарев с помощью металлоискателя обнаружил место, где находилась кузница экспедиции, а также отыскал металлические остатки парусной оснастки судна[8].

По воспоминаниям коллег, Борис Андреевич был остроумным, веселым человеком. Это подтверждает и коллекция «ляпов» из документов уголовных дел, собранная и опубликованная прокурором криминалистом[6,с.380-388].

Он любил природу, суровый колымский край. Все помнят овчарку Пискарева, нередко его можно было увидеть и на сенокосе и на рыбалке.

Публицистический и научный опыт предопределил последнее назначение Б.А. Пискарева. В апреле 1994 года он был переведен на должность старшего помощника прокурора Магаданской области по связям со средствами массовой информации и общественностью. Борис Андреевич стал членом и ведущим телевизионного журнала «Человек и Закон». Выступления Бориса Андреевича в прессе отличались профессионализмом, конкретностью, принципиальностью и бескомпромиссным подходом к проблеме противодействия преступности. Ряд его передач с участием работников прокуратуры и милиции на Магаданской телестудии по свидетельству зрителей вызвали большой общественный резонанс в городе и области.

Заслуженный юрист России, Почетный работник прокуратуры, ветеран труда старший советник юстиции Б.А. Пискарев занимался и активной общественной деятельностью, он избирался депутатом Магаданского областного совета и председателем комиссии по реабилитации. Благодаря его поискам и работе этой комиссии в целом была восстановлена справедливость по преступным приговорам времен репрессий.

24 февраля 1999 года Борис Андреевич вышел в отставку на пенсию и, как это принято у многих магаданцев, вернулся на Большую землю. Однако долгой и спокойной ста-

рости ему не уготовила судьба. Сердце, изношенное стрессами прокурорской профессии и суровыми условиями Севера остановилось в феврале 2002 на 70 году жизни.

Б.А. Пискарев похоронен в г. Дзержинске Нижегородской области России.

Память об этом человеке помогают сохранить его многочисленные публикации, Бориса Андреевича помнят коллеги и ученики, люди, которым он помог в жизни, и даже те, в отношении которых он поступил строго, но справедливо. Пусть и эта статья будет хотя и небольшим, но вкладом к занесению Бориса Андреевича Пискарева талантливой практика криминалистики в летопись этой науки.

Список источников и литературы:

1. Пискарев Б.А. Правильно избранная тактика допроса подозреваемого определила успешность его результатов// Следственная практика. – 1970. – Вып.86. - С.27-41.
2. Пискарев Б.А. Расследование убийства с расчленением трупа// Следственная практика.- 1967.- Вып.77.- С.45-51.
3. Закон есть закон [Электронный ресурс]: «Магаданская правда».Общественно-политическая газета Магаданской области. ОГУ "Издательский дом "Магаданская правда"- 16 января.2007г.. Режим доступа к газете <http://www.magpravda.ru/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=21> Загл. с экрана.- Яз. Рус.
4. Пискарев Б. О следствии и не только о нем.//Социалистическая законность.- №2.- 1989. с.27-29.
5. Пискарев Б. Богиня не может быть служанкой// Социалистическая индустрия. 08.06.88.
6. Прокуратура Магаданской области: Конспект четырех десятилетий Док.-публ. сб./авт.-сост. Пискарев Б.А., Под общ. ред. Нейреди А.А.- Магадан: ОАО «МАОБТИ»,1997.- 438 с.)
7. Абсава Г.И. Убит ли Пушкин подло? [Эл. ресурс] //Дуэль.-№52(349) от 30 декабря 2003 года Режим доступа свободный http://www.duel.ru/200352/?52_5_1 Загл. с экрана. Яз.рус.
8. Насонова О. На Командорских островах найдена могила Витуса Беринга.// Прокуратура Магаданской области: Конспект четырех десятилетий Док.-публ. сб./авт.-сост. Пискарев Б.А., Под общ. ред. Нейреди А.А.- Магадан: ОАО «МАОБТИ»,1997.-438 с.)С.316-318.

Поступила в редакцию: 20.12.2006 г.

Поправка

В разделе «Персоналии» в статье Климовой Е.И. «Андрей Васильевич Дулов – ученый, педагог, человек...», опубликованной в №2 Том 19(58)была допущена неточность. Строки 13 и 14 снизу на стр.330 следует читать: «Ему вручена медаль «За выдающиеся заслуги в развитии криминалистики» Российского отделения Совета по общественным наградам ООН». Мы благодарим наших читателей за внимательное отношение к публикуемым материалам.

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗЫВЫ

Тимощук О. В.

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ В. В. ДУДЧЕНКО «ТРАДИЦІЯ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ: ПЛЮРАЛІЗМ ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ»

Проблемна ситуація, яка потребувала вивчення у монографічному дослідженні, пов'язана з традицією плюралізму у юриспруденціях світу.

Яким є особистий внесок авторки у розробку обраної проблеми? Як вона вирішена і для чого в кінцевому розумінні вона призначена?

Дослідження В.Дудченко є компаративним. Компаративісти у своїх працях здійснюють порівняння правових устроїв і їх угруповань. Мета дослідження й полягала в тому, щоб через зазначене порівняння виявити спосіб вирішення проблеми у різних правоустроях чи їх угрупованнях і, на підставі теоритичного узагальнення, запропонувати власне розв'язання обраної проблеми.

Монографія складається з трьох розділів. У розділі I «Плюралізм у розвитку західної правової культури» висвітлюються головні постулати природної, позитивної, історичної і інтегративної правових шкіл Заходу. Продуманою і оригінальною є вже сама структура підрозділів. Так, природне право аналізується через висвітлення таких питань, як метафізичні передумови права, право і трансцендентна справедливість, дієвість ідеї права. Позитивне право досліджується через такі питання – контроверзи, як заперечення метафізики права, заперечення дієвості природного права. Інтегративно - правове вчення подається як синтезуюче дух і матерію, нормативний і дескриптивний підходи до права, легітимність і легальність.

У розділі 2 «Плюралізм у розвитку східноазіатської правової культури» аналізуються концепції «належного шляху», «Брахми», і «Дао», які обумовлюють праворозуміння у правоустроях Сходу. Знову таки, оригінально продуманою є і структура цього розділу. Усі три підрозділи, а саме «Теоцентристське правове вчення», «Брахмацентристське правове вчення», «Даоцентристське правове вчення» щонайперше виявляють співвідношення права і іудаїзму, права і ісламу, права індуйзму, права і конфуціанської моралі. Через розгляд таких питань, як Тора, Галаха, Агада і Мідраш, всеохоплююче аналізується єврейське право. Аналогічно, через висвітлення таких питань, як Коран, Сунна Пророка, Іджма, Кіяс, «Виняткові інтереси» здійснено аналіз мусульманського права. Індуїстське право аналізується у контексті розгляду дхармашастр, артхашастр і камашастр, а китайське і японське у контексті звичаєвих рит і гірі.

У розділі 3 «Традиція плюралізму у розвитку вітчизняної правової культури» висвітлюється своєрідність правових вчень дорадянського часу, економічний детермінізм і право, стан опрацювання проблеми права в теперішній Україні.

Достоїнством розділу є прагнення авторки до того, щоб на основі аналізу і теоретичного узагальнення західної, східної і вітчизняної традицій плюралізму у праві, збагатити загальне вчення про природу права концептуально. Сутністю концептуального збагачення вчення про природу права є його комплементарно – цілісне пізнання. Це пізнання є новим напрямком у розвитку правової думки в Україні і воно комплементує ідеї (метафізика), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія). Спроба зрозуміти дійсне поєднання цих найважливіших правових сфер є квінтесенцією дослідження.

У підсумку, авторка доходить висновку, що сучасна правова теорія має бути теорією цінностей і оцінок, бо право мусить визнавати, відзеркалювати і захищати цінності через законодавців і суди.

Те, що сучасна правова теорія має бути теорією цінностей і оцінок неабияк актуалізує проблему зрілої правосвідомості юристів як сфери духовності. У цьому зв'язку авторка висуває пропозицію реформ у викладанні і вивченні права.

Щодо зауважень до змісту монографії, то вважаємо, що потребують додаткового обґрунтування висновки, що позитивізм заперечив ціннісно – аксіологічний підхід до права, і що право в змозі існувати поза зв'язком з державою. Не менш важливо приділити більше уваги й концепціям реальної і формальної справедливості, а також таким складовим герменевтичного пошуку права, як герменевтичне коло, передумова розуміння, феноменолого – ейдетична редукція, ейдетичне право, оцінки. Ці питання вкрай важливі, оскільки вони стосуються тлумачення права, а відтак, і практики його застосування.

Висловленні зауваження не знижують теоритичної і практичної цінності доробку авторки. Їй вдалося зробити виключно глибокий аналіз і показати всю складність обраної проблеми. Виразна постановка проблем і вміле їх розв'язання, глибина думки, широка ерудиція, гуманістичні світоглядні переконня – ось складові авторського стилю. Не має сумніву, що дослідження сприятиме зміні пріоритетів у концептуальній системі державознавства і правознавства.

Монографічне дослідження В. Дудченко «Традиція правового розвитку : плюралізм правових вчень» рекомендую до друку.

Поступила в редакцію: 20.12.2006 г.

Хаваджи Д. Р.

**ВІДЗИВ НА МОНОГРАФІЮ О.В. ТИМОЩУКА, П. Є. ТАРАНА
«КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА
КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ГЕНЕЗИСУ
ТА АВТОНОМІСТСЬКІ ПРОЦЕСИ ЕВОЛЮЦІЇ»**

Серед досліджень, що здійснюються на сучасному етапі розвитку вітчизняної історико-правової науки, чільне місце посідає проблематика становлення та розвитку державницьких традицій українського народу. При цьому увага науковців зосереджується на подіях практично всіх хронологічних періодів українського державотворення. Але попри широкоаспектність сучасного висвітлення історії державності України, в ній ще залишаються і малодосліджені проблеми. Зокрема ті, що належать до історико-правових аспектів Кримської автономії, розробкою яких сьогодні займається досить обмежене коло науковців.

Актуальність наукового погляду на особливості генезису та автономістські процеси розвитку кримськотатарської політико-правової думки зростає також за умов висунення на порядок денний політичного життя України проблем конституційної реформи в нашій державі. Нашадкам досить корисно врахувати певні надбання регіональної історико-правової традиції спадщини етносів, які населяють українські землі, в тому числі й належної кримським татарам. Адже осмислення політико-правових концепцій їхнього минулого допоможе набагато ефективніше розвивати політичні взаємини державного центру і республіканської автономії сьогодні, вдосконалювати елементи правової системи України, буде сприяти стабільності правопорядку, реалізації конституційних гарантій прав та свобод громадян, активізації їхньої участі у державотворенні.

Монографія О.В. Тимощука, П.Є. Тарана багатопланове і творче дослідження, яке має проблемний характер і охоплює велике коло таких питань, як виокремлення суттєвих історичних етапів у процесі становлення та розвитку правової культури кримськотатарського народу; визначення специфіки духовно-управлінської організації мусульманської громади Криму в російській імперії; з'ясування особливостей процесу суспільно-політичної інституалізації кримських татар наприкінці XIX- на початку XX ст. в Російській імперії на розвиток автономістських ідей кримськотатарського національного руху; вивчення характеру депутатської діяльності кримськотатарського представництва із забезпечення в Росії мусульманської ідеї державного устрою Криму напередодні та в умовах першої світової війни.

Робота спирається на солідну джерельну базу. В ході роботи над монографією було опрацьовано блоки джерел, які сучасна допоміжна історична наука джерелознавства визнає класичними при здійсненні будь-якого історичного дослідження. В їхньому числі архівні матеріали, які вперше вводяться в науковий обіг; документи, опубліковані в різноманітних збірках; періодична преса; тематична література мемуарного характеру.

Серед основних питань, які розкриваються в монографії, слід відзначити: етноконфесійні, державотворчі та культурно-освітняські передумови зародження національної правосвідомості кримських татар (с. 20-38); духовно-управлінську організацію мусульманської громади Криму в Російській імперії (с. 39-66); суспільно-

політичну інституалізацію кримських татар наприкінці XIX- на початку XX ст.; депутатську діяльність кримськотатарського представництва із забезпечення ісламської релігійно-культурної автономії в Росії (с.97-121); Конституцію Демократичної Кримської Республіки 1917 р. за проектом партії „Міллі-Фірка” та Мусульманського виконавчого комітету (с. 122-140); діяльність кримськотатарських урядовців в період перебування в Криму німецького військового контингенту 1918 р. (с. 160-165) тощо.

В монографії на підставі історико-правового вивчення вперше залучених до наукового обігу джерел, зокрема матеріалів з архівних фондів, та відповідних наукових творів вітчизняних і зарубіжних учених доводиться, що державотворення в Криму в XIV- XV ст.ст. відбувалося одночасно з етногенезом кримськотатарського народу, в чому суттєву роль відіграли декілька історичних хвиль тюркизації та ісламізації регіону. Васальна залежність Кримського ханства від Оттоманської імперії прискорила формування його духовно-управлінського апарату за зразком, притаманним більшості ісламських країн. Це започаткувало формування власних державницьких традицій кримських татар, що закладалися у відповідності з теократичними засадами Арабського Халіфату зі збереженням стародавніх елементів військової демократії монгольських і тюркських племен.

Визначальним для оцінки монографії є висновок про те, що для традицій кримськотатарського народу не були характерні радикальні засоби вирішення національних проблем, оскільки вони не мали глибокого коріння ні в його правовій психології, ні в правовій ідеології. Натомість протягом XVIII – початку XX ст. ст. В політико-правовій думці кримських татар послідовно обстоювалися ідеї релігійно-культурної автономії мусульман та національно-культурної автономії свого народу в складі російської або загальнокримської держави. На початку XX ст. ці ідеї знайшли своє втілення у практиці кримського державного будівництва, коли на підставі визначень національної Конституції кримськотатарського народу, ухваленої його Курултаєм 1917 р., відбулося нормативне оформлення самоорганізації мусульманської громади Криму. За своїми рисами цей процес цілком відповідав ознакам поняття „національна автономія”, широко вживаному в сучасній теоретико-правовій науці. Визначальним для оцінки монографії є висновок про те, що для традицій кримськотатарського народу не були характерні радикальні засоби вирішення національних проблем, оскільки вони не мали глибокого коріння ні в його правовій психології, ні в правовій ідеології. Натомість протягом XVIII – початку XX ст. ст. В політико-правовій думці кримських татар послідовно обстоювалися ідеї релігійно-культурної автономії мусульман та національно-культурної автономії свого народу в складі російської або загальнокримської держави.

Однак незважаючи на короткий час свого існування, досвід національно-культурної автономії 1918 р. В Криму має непересічне значення для практики сучасного українського державного будівництва. Він став реальним втіленням однієї з форм реалізації владних функцій кримськотатарського представництва у центральних органах держави, що було логічним наслідком розвитку автономістських ідей кримськотатарської політико-правовій думки.

Таким чином монографія О.В. Тимощука, П.Є. Тарана являє собою високий науковий рівень розгляду та аналізу досліджуваних проблем. Тому, підсумовуючи, слід зазначити, що вона, безумовно, є новим і вагомим внеском в юридичну науку і може бути цікавою для вчених, фахівців, які вивчають особливості генезису та автономістські процеси еволюції.

Поступила в редакцію: 22.12.2006 г.

*ВІДЗИВ НА АВТОРЕФЕРАТ ДИСЕРТАЦІЇ СИВУХІНА В. С.
«КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
НА НЕВТРУЧАННЯ В ЇХ ОСОБИСТЕ І СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ТА ЙОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ»*

Велігодський Д. В.

**ВІДЗИВ НА АВТОРЕФЕРАТ ДИСЕРТАЦІЇ СИВУХІНА В. С.
«КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
НА НЕВТРУЧАННЯ В ЇХ ОСОБИСТЕ І СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ТА ЙОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ»**

Вивчення проблем прав і свобод людини і громадянина, конституційного права на невтручання в їх особисте і сімейне життя традиційно перебуває серед постійних завдань юриспруденції. Актуальність таких правових досліджень суттєво зростає на сучасному етапі розвитку держави і суспільства в Україні, коли з розвитком інформаційних технологій зростають потенційні можливості для порушення конституційного права людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя. Тому запропонована автором тема дисертаційного дослідження є надзвичайно актуальною, до того ця проблема у вітчизняній історіографії спеціально не вивчалася.

Дисертант поставив перед собою широке коло завдань – від аналізу генезису теоретичних досліджень конституційного права людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя, дослідження стану нормативного регулювання, визначення поняття та ознак, розкриття змісту конституційного права людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя, до аналізу змісту діяльності органів внутрішніх справ, визначення форм і методів їх діяльності щодо забезпечення реалізації конституційного права людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя. Зазначимо, що з цими завданнями автор справився загалом успішно.

Методологічною основою дослідження поставлених проблем, як свідчить зміст автореферату дисертації, є сукупність філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових засобів і методів наукового пізнання. Дисертант добре володіє методами наукового пізнання, зокрема такими як конкретно-історичний, формально-логічний, структурно-функціональний, інституційний, порівняльно-правовий тощо. Він виявив вміння самостійно узагальнювати і критично осмислювати зібраний матеріал, логічно викладати свої думки, формулювати обґрунтовані висновки.

Дисертаційне дослідження побудоване на широкій джерельній базі. Автором віднайдені та пороблені праці видатних вітчизняних і зарубіжних вчених щодо зародження та розвитку самої ідеї невтручання в особисте і сімейне життя людини, крім того проаналізований значний обсяг національного нормативно-правового матеріалу та наукові джерела, присвячені даній проблемі.

Виходячи з тексту автореферату, мета і завдання роботи, які поставлені автором, успішно досягнуті. Цьому посприяла вдала структура дослідження.

Автор кваліфіковано систематизував та проаналізував наявну літературу з проблеми та здійснив проблемний аналіз (перший розділ дисертації). Другий і третій розділи послідовно висвітлюють поняття, характерні риси та зміст конституційного права людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя в Україні, розкривають зміст, повноваження, форми і методи

діяльності органів внутрішніх справ щодо особливостей процесу забезпечення реалізації вказаного права.

Результати дисертації пройшли належну апробацію на науково-практичних конференціях. Її основні положення і висновки достатньо повно висвітлені в наукових публікаціях автора, надрукованих у фахових виданнях.

Водночас в дисертації, як це витікає з автореферату, є дискусійні питання, які потребують додаткового аргументування.

По-перше, не досить переконливим є положення про те, що вдосконалення правового регулювання діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення реалізації конституційного права людини і громадянина на невтручання їх особисте і сімейне життя може бути здійснене шляхом прийняття спеціального Закону України «Про невтручання в особисте і сімейне життя людини». Мабуть доцільним є внесення змін і доповнень до чинного законодавства України, про що далі і пропонує сам автор.

По-друге, автор визначає форми діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення реалізації конституційного права людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя як сукупність дій правового і не правового характеру, які здійснюються їх працівниками з метою створення оптимальних умов для користування громадянами благами особистого і сімейного життя, усунення негативних факторів, які утруднюють реалізацію зазначеного права.

Потребує уточнення поняття «оптимальних умов для користування громадянами благами особистого і сімейного життя». В практичному житті працівник органів внутрішніх справ створюючи «оптимальні умови» може сам порушити принцип «невтручання». Мабуть ця проблема більш детально розглянута безпосередньо у тексті дисертації.

Зазначені зауваження запрошують автора до дискусії, можуть бути враховані у подальшій роботі над проблемою і не впливають на загальну позитивну оцінку. Зміст автореферату свідчить, що дисертаційна робота «Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення органами внутрішніх справ України» є актуальним, новим, достатньо закінченим науковим дослідженням, виконаним на засадах сучасної методології, що робить вагомий внесок в юриспруденцію і, отже, відповідає усім вимогам ВАК України. Її автор Сивухін Владислав Сергійович, на підставі захисту роботи заслуговує присудження йому наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право.

Відзив обговорено і затверджено на засіданні кафедри кримінального процесу і криміналістики Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Протокол № 7 від 27 лютого 2007 року.

Поступила в редакцію: 20.12.2006 г.

АННОТАЦИИ

Аметка Ф. А. Проблема соблюдения прав человека при осуществлении экстрадиции. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 171-174.

В данной статье раскрываются основные проблемы во время осуществления экстрадиции. Исследуются международные, национальные механизмы защиты прав лиц, подлежащих экстрадиции, их гарантии. Обращается внимание на то, что, несмотря огромное количество международно-правовых актов по защите прав человека, их имплементацию в национальное законодательство, нарушение прав человека в данной сфере продолжается.

Ключевые слова: права человека, экстрадиция, экстрадируемая особа, судебные гарантии, правоохранительные органы, прокуратура, дипломатические представительства.

Анохин А. Н. Хадисы имама Аль-Бухари о необходимости заключения браков. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 25-29.

В статье рассматриваются вопросы регулирования мусульманским правом брачно-семейных отношений. В частности, внимание уделено требованиям о необходимости заключения браков, осуждению безбрачия, предпочтения в отношении будущих мужа и жены.

Ключевые слова: хадисы, имам Аль-Бухари, критерии в выборе жен, важность заключения браков, временные браки.

Анохина Л. С., Никифоров В. Ю. Коллективные договора и соглашения – как способ защиты трудовых прав сотрудников. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 154-160.

В статье рассматриваются вопросы защиты трудовых прав сотрудников посредством заключения коллективных договоров и соглашений. Показывается роль профсоюзов в механизме разрешения возможных конфликтов.

Ключевые слова: коллективный договор, соглашение, социальный стандарт, социальная защищенность.

Борисенко А. О. Правовое регулирование налога на добавленную стоимость туристических услуг в Украине и за рубежом. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 183-188.

Проанализированы отдельные налоговые нормы в международной практике налогообложения в сфере туризма, и исследованы направления последующего совершенствования налоговой системы Украины, в части непрямого налогообложения – налога на добавленную стоимость.

Ключевые слова: добавленная стоимость, налог, туризм.

Виноградов А. Б. Место института освобождения от отбывания наказания с испытанием в системе мероприятий уголовной ответственности. // Ученые запис-

ки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 71-74.

В настоящее время поиск оптимальных мер противодействия преступности является одним из актуальных вопросов уголовного законодательства. В данной работе анализируется место института освобождения от отбывания наказания с испытанием в системе мер уголовной ответственности. Обосновывается положение, что указанный институт является мерой уголовной ответственности.

Ключевые слова: уголовная ответственность, освобождение от уголовного наказания с испытанием.

Волкович Е. Ю. Проблемы разграничения понятий “организационно-хозяйственного” и “государственного управления” в деятельности хозяйственных обществ. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 148-153.

Статья посвящена достаточно актуальной теме относительно необходимости разграничения понятий «организационно-хозяйственного» и «государственного управления» в деятельности хозяйственных обществ. Государственный и корпоративный сектор экономики занимают важное место в нашем государстве. Автор приходит к выводу, что между понятиями таких категорий как «организационно-хозяйственное» и «государственное управление» в деятельности хозяйственных обществ существует ряд существенных отличий, что эти категории не следует смешивать и путать.

Ключевые слова: деятельность, разграничение, управление, хозяйственное общество.

Гафаров Э. Э. Этнические, религиозные и культурно-образовательные факторы формирования личностного мировоззрения Ч. Челебиева. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 189-196.

Отсутствие в украинской историко-правовой науке специального исследования о Ч. Челебиеве, актуализирует углубленное изучение его общественно-политической, религиозной и культурно-образовательной деятельности, осмысление его места и роли в создании Крымской Демократической республики, ее Конституции, органов национального самоуправления.

Ключевые слова: Крымская Демократическая республика, национально-освободительное движение, мировоззрение, фактор.

Грузкова В. Г. Лев Ефимович Ароцкер. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 290-298.

Статья посвящена Льву Ефимовичу Ароцкеру – инициатору внедрения методов математической лингвистики в разработку научных основ и методик судебно-автороведческой экспертизы, рационального использования компьютерных технологий, математической статистики для создания и использования современных методик решения экспертных задач при исследованиях разнообразных объектов, особенно письма и почерка.

Ключевые слова: автороведение, математическая лингвистика, почерковедение, экспертиза.

Дмитриенко Ю. Н. Проблемы правового статуса первичных и вторичных субъектов правосознания. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 277-289.

Представляя современную Конституцию Украины прямым нормативным результатом, первоосновой действующего механизма правовой регуляции, концептуальным нормативно-правовым актом вторичных субъектов правосознания, фиксируем тезис о том, что существенные инструменты ее усовершенствования и модернизации формируются в сфере такой правовой политики и практики, которые позволяют или не позволяют реально или теоретически уравнивать права первичных и вторичных субъектов правосознания.

Ключевые слова: правовая политика, правосознание, субъекты.

Доброрез И. А. Закон Украины «О борьбе с коррупцией» нуждается в совершенствовании. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 161-164.

Автор приходит к выводу, что Закон Украины «О борьбе с коррупцией» нуждается в совершенствовании путем внесения в него изменений или же путем предоставления соответствующих разъяснений Верховным Судом Украины согласно с Законом Украины «О судостроительстве Украины». Изложенные в статье предложения, должны учитываться в исследованиях по вопросу противодействия коррупции.

Ключевые слова: коррупция, противодействие, совершенствование.

Елфимов В. О. Суд биев как форма традиционного судебного осуществления правосудия у казахов (XIV-первая половина XIX века). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 197-200.

В статье рассматривается специфический правовой институт обычного права у казахов, существовавший в XIV-первой половине XIX, суд биев. Имеющий основу в традиционном образе жизни населения Казахстана, этот правовой институт был максимально приближен к потребностям населения, сочетая открытость и демократичность процесса со специфическими местными нормами.

Ключевые слова: суд биев, казах, правосудие.

Задержчук И. П. Немецкая колонизация украинских земель в XVIII – в начале XIX вв. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 30-38.

Статья посвящена изучению истории заселения украинских земель выходцами из немецкоязычных земель. Анализируются нормативно-правовые акты, которые обеспечивали переселенческую политику.

Ключевые слова: немцы-колонисты, меннониты, заселение украинских земель.

Захарченко П. П. Деятельность правительственных институтов Российской империи на заключительном этапе подготовки крестьянской реформы 19 февраля 1861 года. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 39-43.

В статье анализируется деятельность правительственных структур Российской империи по подготовке крестьянской реформы на ее заключительном этапе в части преобразований в области общественных земельных отношений.

Ключевые слова: земельная реформа, Редакционные комиссии, Главный комитет по крестьянским делам.

Иващенко В. Н. Зарубежный опыт защиты коммерческой тайны. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 201-213.

Статья посвящена анализу законодательства, которое регламентирует коммерческую тайну, а также юридической практике ее защиты в развитых странах мира.

Ключевые слова: защита, информация, тайна.

Карабань В. Я. Правоприменительные аспекты системы права. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 137-142.

В статье рассматривается проблема определения отраслевой принадлежности правовых норм, которые формулируются в актах законодательства. Сделан вывод о том, что распространенной является практика, при которой в одном и том же положении законодательства формулируются нормы нескольких отраслей права. Показывается, когда из законодательного положения, формулирующего норму определенной отрасли права, нормы других отраслей не вытекают. Анализируется соотношение правоотношений различной отраслевой принадлежности.

Ключевые слова: система права; система законодательства; правовая норма

Карраи Хассан Фуад Хассан. Решение ООН о разделе Палестины в 1947 г.: историко-правовой аспект. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 214-222.

В феврале 1947 года правительство Великобритании (как страны-мандатария — К. Х.) начало переговоры с палестинскими арабами, представителями независимых арабских стран и Еврейским Агентством о пятилетнем “подготовительном периоде к независимой единой Палестине”. Этот план стал известен как “план Бевина”.

Ключевые слова: Великобритания, местная автономия, ООН, Палестина.

Кащенко С. Г. Ветхий Завет как источник уголовного права. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 20-24.

Одним из видов социальных норм есть религиозные нормы. К ним принадлежат и те, которые находятся в Ветхом Завете. Их предписания регулировали не только религиозную жизнь стародавних евреев, но и другие виды общественных отношений между ними. Поскольку сама Библия считалась каноном (законом), то ее нормы в значительной степени имели характер правовых: они были обязательными для выполнения и нарушения их предписаний сопровождалось санкциями.

Ключевые слова: Библия, Ветхий Завет, источник права, санкции.

Кондратюк С. В. Создание и государственно-правовые принципы деятельности представительских органов ЗУНР. // Ученые записки Таврического националь-

ного университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 61-70.

Статья посвящена актуальной проблеме государственного строительства ЗУНР. Особенное внимание сосредоточивается вокруг вопроса подготовки и создания Украинского Национального Совета.

Ключевые слова: ЗУНР, Украинский Национальный Совет, константа, президент, Государственный секретариат.

Корж В. П. Григорий Абрамович Матусовский. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 299-302.

Статья посвящена известному в Украине и государствах СНГ правоведа, криминалисту – Матусовскому Григорию Абрамовичу, доктору юридических наук, профессору, члену-корреспонденту Академии правовых наук Украины. Он исследует общие проблемы криминалистики, криминалистической методике, смежные вопросы криминалистики, уголовного процесса, судебной экспертизы.

Ключевые слова: криминалистика, методика, судебная экспертиза.

Китаев Н. Н. Изучение опыта использования помощи экстрасенсов в раскрытии и расследовании преступлений. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 81-90.

Автор приводит примеры использования экстрасенсов в раскрытии и расследовании преступлений, определяет понятия экстрасенсорное (сверхчувственное) восприятие, телепатия, ясновидение, проскопия.

Ключевые слова: восприятие, преступление, экстрасенс, ясновидение.

Курочкина Н. Н. Теория нормативных фактов в психологической концепции права Л. Петражицкого. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 223-229.

В статье анализируется суть понятия «нормативный факт», а также его соотношение с понятием источника (формы) права. Термин «нормативный факт» был предложен в начале XX века известным правоведом Л. Петражицким, создателем психологической концепции права. Автор статьи приводит классификацию нормативных фактов, раскрывает содержание видов нормативных фактов и их значение в различные исторические периоды. Особый интерес изложенный в статье материал представляет с точки зрения недостаточной изученности научного наследия Л. Петражицкого в современном украинском правоведении.

Ключевые слова: источник права, концепция, нормативный факт.

Лавров В. В., Бобков В. В. Социально-Экономический институт при Крымском университете: Последняя попытка организации высшей юридической школы в Крыму (1922-1923 гг.). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 3-12.

На базе документов, выявленных в фондах архивов Украины и Российской Федерации впервые предложена историческая реконструкция функционировавшего в 1922-1923 гг. при Крымском университете им. М. В. Фрунзе Социально-

Экономического института. Он аккумулировал в себе спектр дисциплин юридического и экономического профиля. В его стенах работали такие выдающиеся ученые, как П. Н. Ардашев, М. О. Гредингер, И. А. Линниченко, А. А. Раевский и другие. В работе документально доказано, что с устранением данного учебного заведения произошла ликвидация высшего юридического образования в Крыму.

Ключевые слова: юридическое образование, Социально-экономический институт, Крымский университет.

Лисовой И. В. Вопросы гражданского оборота холодного клинкового оружия в Украине. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 165-170.

В статье идет речь о проблемных вопросах государственного регулирования оборота холодного оружия в Украине. Особое внимание уделено клинковому холодному оружию, порядку получения прав на его приобретение и использование гражданами Украины, внесены предложения по совершенствованию законодательства в указанной сфере.

Ключевые слова: Право административное, Система разрешительная, Оружие, Оборот оружия, Оружие холодное.

Мальшиева Н. Р. Законодательство Украины об экологическом аудите и перспективах его развития. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 115-121.

Закон Украины об экологическом аудите стал точкой отсчета в стране законодательства об эколого-аудиторской деятельности. Коренным образом изменил отношение к данному виду деятельности и открыл новую страницу обеспечения экологической безопасности в Украине. Использование законодательства об экологическом аудите выявил некоторые пробелы, противоречия и любые его места, одним из которых является проблема установления исполнителя и заказчика экологического аудита.

Ключевые слова: Экологический аудит, исполнитель экологического аудита, сертификация экологического аудитора, заказчик экологического аудита.

Мельников А. В. Нарушение фашистами норм международного права в рейхскомиссариате «Украина», генеральном комиссариате «Таврия». // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 230-235.

В статье автор анализирует правовое положение восточных рабочих, насильственно вывезенных из Украины на работы в фашистскую Германию с точки зрения действовавших во время Второй Мировой войны международных правовых норм и нацистских нормативно-правовых актов.

Ключевые слова: Нацистская оккупация Крыма, международное право.

Михайлов М. А., Патраш И. Ф. Борис Андреевич Пискарев. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 303-306.

Авторов статьи объединило стремление рассказать о прокуроре-криминалисте Б.А. Пискареве незаурядном специалисте, настоящем профессионале своего дела,

творческом человеке, о котором один из них узнал по публикациям в «Следственной практике», а другой во время работы в прокуратуре Магаданской области.

Ключевые слова: биография, криминалист, прокурор, публицистика.

Настасьяк И. Особенности кадровой политики Австрии относительно коронного края Галичины (1772–1848 гг.). // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 44-50.

Статья посвящена особенностям формирования аппарата управления коронного края Галичины в конце XVIII – в первой половине XIX в. Освещаются основные аспекты австрийской кадровой политики относительно коронного края Галичины, а также те позитивные и негативные последствия, которые она имела для галицкого общества.

Ключевые слова: коронный край, Галичина, кадровая политика, чиновник.

Пашичева В. А. Вклад академика Н. И. Палиенко в развитие правовой науки в Украине в советский период. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 236-241.

В статье рассматривается деятельность выдающегося украинского ученого правоведа, академика ВУАН Н.И. Палиенко в советский период, а также анализируются его вклад в развитие правовой науки в Украине.

Ключевые слова: советский период, Всеукраинская академия наук, суверенитет, конституция

Пащенко В. Н. К вопросу эволюции органов суда и прокуратуры, их коренизации в Крымской АССР в 1930-х – первой половине 1940-х гг. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 51-60.

Статья является продолжением комплексного исследования автором проблемы истории создания и развития органов суда и прокуратуры Крымской ССР, их коренизации, начатой в 1920-х гг. [1]. В 1930-е гг. этот процесс развивался в трех основных направлениях: во-первых, активизации коренизации всех структур органов суда и прокуратуры автономии; во-вторых, совершенствования их структуры, нормативно-правовой базы, форм и методов работы; в-третьих, превращения в важный инструмент утверждения в Крыму компартийной сталинской тоталитарной системы. Целью данной статьи является анализ эволюции органов суда и прокуратуры Крымской АССР в 1930-е – начале 1940-х гг., их коренизации.

Ключевые слова: коренизация, советский суд, прокуратура, тоталитаризм.

Пивоваров С. Ф. Особенности становления специализированного судостроительства в Российской империи. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 242-246.

В статье рассматриваются особенности становления специализированного судостроительства в Российской империи, а также целесообразность существования хозяйственных и военных судов в наше время.

Ключевые слова: военные суды, хозяйственные суды, судостроительство.

Погребной О. О. Становление отрасли экологического права в Украине. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 122-125.

После провозглашения независимости экологическое право получило бурное развитие, экологический вопрос был одним из ключевых. Охрана жизни и здоровья человека усталость числе и от негативного влияния окружающей природной среды являюсь приоритетным направлением государственной деятельности. Таким образом, разработка экологического права, создание на его основе совершенной системы законодательства является важными факторами построения социального и правового государства в Украине.

Ключевые слова: становление, экологизация законодательства, экология.

Поляков И. И., Бавбекова Э. А. Разграничение земель государственной и коммунальной собственности: проблемные вопросы. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 131-136.

В статье рассмотрен порядок разграничения земель государственной и коммунальной собственности; подчеркивается необходимость повышения эффективности работы государственного земельного кадастра как одной из составляющих информационных систем; называются основные проблемы, с которыми сталкиваются землеустроительные органы при осуществлении разграничения земель.

Ключевые слова: земля, кадастр, разграничение, эффективность.

Ровинская Е. И. Национальные принципы корпоративного управления как основа развития экономики Украины. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 247-252.

В статье проанализированы инструменты и механизмы регуляции корпоративного управления в Украине, рассмотрена международная практика действия корпоративных норм и предложены пути внедрения Принципов корпоративного управления в украинских товариществах.

Ключевые слова: корпорация, принцип, управление.

Розумович И. Н. Правовые аспекты участия общественности в процессе осуществления экологической экспертизы. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 126-130.

Научная статья посвящена исследованию правовых проблем участия общественности в эколого-экспертном процессе. Исследовано современное состояние законодательства о проведении экологической экспертизы с точки зрения участия в этом процессе общественности, обнаружены его недостатки. Важное место в научной статье отводится предложениям о внесении изменений в действующее законодательство Украины.

Ключевые слова: экологическая экспертиза, участие общественности в эколого-экспертном процессе, представитель общественности.

Романчук Т. А. Вексель как предмет уголовного посягательства. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 253-258.

Исследуются проблемы обращения векселя как ценной бумаги. Повышение уровня знаний о данном процессе – необходимое условие повышения уровня квалификации следователя, основной деятельностью которого является расследование преступлений в сфере экономической преступности. Проанализированы нормы действующего законодательства об обращении векселей, приведены примеры из практики расследования данных преступлений.

Ключевые слова: вексель, преступление, ценная бумага.

Рыскельдиева Л. Т. Основные моменты процесса формирования политико-правовой культуры Древней Индии. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 13-19.

В качестве основных моментов процесса формирования древнеиндийской политико-правовой культуры рассматриваются: смысл и содержание текстов традиций дхармашастры; влияние политической традиции артхашастры; роль идейной политики императора Ашоки; влияние буддийской идеи о договорном происхождении государственной власти.

Ключевые слова: сравнительное правоведение, индийское право, дхарма, буддизм.

Сабадши В. П. Некоторые особенности проведения дознания и досудебного следствия при расследовании преступлений в кредитно-финансовой сфере. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 109-114.

Статья посвящается особенностям производства дознания и досудебного следствия при расследовании преступлений в кредитно-финансовой сфере. Показано современное состояние преступности в данной сфере, исследованы вопросы, подлежащие установлению в ходе расследования анализируемой категории преступлений, приведены виды документов, которые должны быть истребованы и изучены следователем на первоначальном этапе расследования уголовного дела с целью выявления признаков совершения этой категории преступлений.

Ключевые слова: признак, совершение, документ, расследование, выявление, исследование, преступление, кредит, финансовое учреждение, банковское учреждение.

Сонин О. Е. Система способов защиты прав работников в случае незаконного увольнения с работы. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 143-147.

Статья посвящена анализу системы способов защиты прав работников, установленных действующим законодательством на случай их незаконного увольнения с работы. В результате проведенного исследования сделан вывод о том, что способы (и соответствующие им материально-правовые требования, которые могут быть заявлены в защиту нарушенного права), установлены с помощью неудачных технико-юридических приемов и без учета ряда факторов. Вследствие изложенных недостатков законодательства, система способов, о которых идет речь, признана нуждающейся в существенной корректировке, предложены пути ее усовершенствования.

Ключевые слова: право на труд; способы защиты трудовых прав; восстановление на работе; изменение формулировки причины и даты увольнения.

Таран О. В., Кирилин И. Г. Особенности проведения тактических операций при расследовании преступной деятельности в сфере нарушения авторского права и смежных прав. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 91-104.

Поиск и постоянное совершенствование криминалистической наукой отдельных методик расследования преступлений, разработка более эффективных форм организации взаимодействия органов следствия и дознания в последние годы вполне закономерно привели науку и практику к идее комплексного решения конкретных задач расследования в форме тактических операций.

Ключевые слова: авторские права, расследование, смежные права, тактика.

Харченко Н. П. Легитимность и другие признаки механизма государства. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 259-265.

Актуальность определения признаков механизма государства связана, в первую очередь, с тем, что современный государственный аппарат в Украине проходит стадию реконструкции, становления и развития. В это время очень трудно происходит осознание обществом места и роли всех органов государственного аппарата в управлении государством, в системе конкретизации и распределения полномочий. А в связи с политическими изменениями, которые происходят в последнее время, с поддержкой идеи и общегосударственной цели касательно создания правового государства, это вопрос и его проблематика привлекают пристальное внимание отечественных теоретиков права.

Ключевые слова: легитимность, механизм государства, признаки.

Чертова Ю. В. Публичные и частные элементы в трудовых правоотношениях государственных служащих. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 270-276.

В статье на материалах национального и международного трудового права исследуется соотношение публично-правовых и частно-правовых элементов в трудовых правоотношениях государственных служащих. Определяется отраслевая принадлежность правоотношений, возникающих на государственной службе, способы обеспечения публичного и частного интересов в регулировании государственной службы. Анализируются пути оптимизации соотношения публично-правового и частно-правового элементов в регулировании труда государственных служащих.

Ключевые слова: трудовое право, публичный элемент, частный элемент, государственная служба.

Шармоянц А. Н. О тенденциях государственного правотворчества в Украине. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 266-269.

В статье рассматриваются тенденции государственного правотворчества в Украине, а также выявляются позитивные и негативные явления в правотворчестве государства на современном этапе развития.

Ключевые слова: правотворчества, статистика, вето.

Шеховцова Л. И. Влияние эмоционального состояния лица на уголовную ответственность за преступления против жизни и здоровья. // Ученые записки Тав-

рического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 75-80.

Статья посвящена проблемам влияния эмоционального состояния лица на уголовную ответственность за преступления против жизни и здоровья. В статье раскрывается понятие эмоционального состояния лица, которое совершило преступление, его связь с признаками состава преступления и его влияние при совершении преступлений в состоянии сильного душевного волнения.

Ключевые слова: эмоциональное состояние лица, сильное душевное волнение, аффект, преступление, состав преступления, преступления против жизни и здоровья.

Шиманович О. Н. Устранение недостатков решения судом, который его постановил. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 175-182.

Статья содержит комплексный анализ теоретических и практических вопросов, посвященных проблеме исправления судом ошибок, в вынесенном им решении. Исследуются причины, по которым устранение некоторых недостатков в решении отнесено именно к компетенции суда, который постановил решение с определенными недостатками, а не к компетенции вышестоящего суда. Детально проанализированы все недостатки решения, которые могут быть устранены судом, который вынес такое решение, а также способы их устранения. Способами устранения недостатков в решении являются: вынесение дополнительного решения, разъяснение решения и исправление опечаток и арифметических ошибок. Сделаны выводы о расширении круга субъектов, которые имеют право подавать заявление о разъяснении решения суда; обосновывается связь основного и дополнительного решений суда; определяются сроки, на протяжении которых можно обратиться в суд за исправлением недостатков в судебном решении.

Ключевые слова: судебное решение, дополнительное решение, исправление опечаток и арифметических ошибок, разъяснение решения, неясность и неточность решения.

Юрченко Л. В. Соотношение уголовного преследования и поддержания государственного обвинения. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 104-108.

В статье анализируется понятие «уголовное преследование» и его соотношение с обвинением. Термин «уголовное преследование» известен всему миру, он закреплен в нормах международного права. В настоящее время этот термин опять возвращается в лексикон украинского законодателя. Уголовное преследование является более широким понятием, включающим деятельность в рамках уголовного процесса вообще, а обвинение – четко определенная персонифицированная функция, осуществляемая исключительно одной стороной – стороной обвинения, а от имени государства данную функцию выполняет прокурор. Указывается на то, что решение вопроса о наличии или отсутствии в полномочиях прокурора функции уголовного преследования является одним из аспектов реформирования органов прокуратуры в Украине, приведение их в соответствие с европейскими стандартами права.

Ключевые слова: уголовное преследование, обвинение, поддержание государственного обвинения, прокурор.

АНОТАЦІЇ

Амстка Ф. А. Проблема дотримання прав людини при здійсненні екстрадиції. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 171-174.

У даній статті розкриваються основні проблеми під час здійснення екстрадиції. Досліджуються міжнародні, національні механізми захисту прав осіб, що підлягають екстрадиції, їх гарантії. Звертається увага на те, що, незважаючи на величезну кількість міжнародно-правових актів по захисту прав людини, їх імплементацію в національне законодавство, порушення має рацію людини в даній сфері продовжується.

Ключові слова: права людини, екстрадиція, екстрадируема особа, судові гарантії, правоохоронні органи, прокуратура, дипломатичні представництва.

Анохін О.М. Хадіси імаму Аль-Бухарі про необхідність укладання шлюбів. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 25-29.

У статті розглядаються питання регулювання мусульманським правом шлюбно-сімейних відносин. Зокрема, увага надана вимогам про необхідність укладання шлюбів, засудженню безшлюбності, переваги відносно майбутніх чоловіка та дружини.

Ключові слова: хадіси, імам Аль-Бухарі, критерії у виборі дружин, важливість укладання шлюбів, тимчасові шлюби.

Анохіна Л. С., Нікіфоров В. Ю. Колективні договори і угоди – як спосіб захисту трудових прав співробітників.

У статті розглядаються питання захисту трудових прав співробітників за допомогою укладення колективних договорів і угод. Показується роль профспілок в механізмі дозволу можливих конфліктів.

Ключові слова: колективний договір, угода, соціальний стандарт, соціальна захищеність.

Борисенко Г. О. Правове регулювання податку на додану вартість туристичних послуг в Україні та за кордоном. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 183-188.

Проаналізовані окремі податкові норми в міжнародній практиці оподаткування в сфері туризму, та досліджено напрямки подальшого вдосконалення податкової системи України, зокрема непрямого оподаткування – податку на додану вартість.

Ключові слова: додана вартість, податок, туризм.

Виноградов А. Б. Місце інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням в системі заходів кримінальної відповідальності. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 71-74.

У сучасності пошук оптимальних заходів протидії злочинності є одним з актуальних питань кримінального законодавства. В цій роботі аналізується місце інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням в системі заходів кримінальної відповідальності. Обґрунтовується положення, що вказаний інститут є заходом кримінальної відповідальності.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Волкович Є. Ю. Проблеми розмежування понять “організаційно-господарського” і “державного управління” в діяльності господарських товариств. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 148-153.

Стаття присвячена достатньо актуальній темі щодо необхідності розмежування понять «організаційно-господарського» і «державного управління» в діяльності господарських товариств. Державний і корпоративний сектор економіки займають важливе місце в нашій державі. Автор приходиться до висновку, що між поняттями таких категорій як «організаційно-господарське» і «державне управління» в діяльності господарських товариств існує ряд істотних відмінностей, що ці категорії необхідно розрізняти.

Ключові слова: діяльність, розмежування, управління, господарське товариство.

Гафаров Е. Е. Етнічні, релігійні та культурно-освітні чинники формування особистості світогляду Ч. Челебієва. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 189-196.

Відсутність в українській історико-правовій науці спеціального дослідження про Ч. Челебієва, актуалізує поглиблене вивчення його громадсько-політичної, релігійної та культурно-освітньої діяльності, осмислення його місця і ролі у створення Кримської Демократичної республіки, її Конституції, органів національного самоврядування.

Ключові слова: Кримська Демократична республіка, національно-визвольний рух, світогляд, чинник.

Грузкова В. Г. Лев Юхимович Ароцкер. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 290-298.

Стаття присвячена Леву Юхимовичу Ароцкеру – ініціатору впровадження методів математичної лінгвістики в розробку наукових основ і методик судово-авторської експертизи, раціонального використання комп'ютерних технологій, математичної статистики для створення і використання сучасних методик рішення експертних задач при дослідженнях різноманітних об'єктів, особливо тексту і почерку.

Ключові слова: впровадження, математична лінгвістика; почеркознавство, експертиза.

Дмитрієнко Ю. Н. Проблеми правового статусу первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості. // Вчені записки Таврійського національного університету

ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 277-289.

Представляючи сучасну Конституцію України прямим нормативним результатом, першоосновою діючого механізму правової регуляції, концептуальним нормативно-правовим актом вторинних суб'єктів правосвідомості, фіксуємо тезу про те, що істотні інструменти її удосконалення і модернізації формуються у сфері такої правової політики і практики, які дозволяють або не дозволяють реально або теоретично вирівняти права первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості.

Ключові слова: правова політика, правосвідомість, суб'єкти.

Доброрез І. А. Закон України «Про боротьбу з корупцією» потребує вдосконалення. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 161-164.

Автор приходить висновку, що Закон України «Про боротьбу з корупцією» потребує вдосконалення шляхом внесення до нього змін або ж шляхом надання відповідних роз'яснень Верховним Судом України згідно із Законом України «Про судовий устрій України». Викладені в статті пропозиції, повинні враховуватися в дослідженнях з питання протидії корупції.

Ключові слова: корупція, протидія, вдосконалення.

Елфимов В. О. Суд бієв як форма традиційного судового здійснення правосуддя у казахів (XIV-перша половина XIX століття). // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 197-200.

У статті розглядається специфічний правовий інститут звичайного права у казахів, що існував в XIV-першій половині XIX століть, суд бієв. Він має основу в традиційному способі життя населення Казахстану; цей правовий інститут був максимально наближений до потреб населення, поєднуючи відвертість і демократичність процесу із специфічними місцевими нормами.

Ключові слова: суд бієв, казах, правосуддя.

Задерейчук І. П. Німецька колонізація українських земель в XVIII – на початку XIX ст. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 30-38.

Стаття присвячена вивченню історії заселення українських земель вихідцям із німецькомовних земель. Аналізуються нормативно-правові акти, які забезпечували переселенську політику.

Ключові слова: німці-колоністи, меноніти, заселення українських земель.

Захарченко П. П. Діяльність урядових інститутів російської імперії на завершальному етапі підготовки селянської реформи 19 лютого 1861 року. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 39-43.

У статті міститься аналіз діяльності урядових структур російської імперії з підготовки селянської реформи на її завершальному етапі в частині перетворень у сфері суспільних земельних відносин.

Ключові слова: земельна реформа, Редакційні комісії, Головний комітет із селянських справ.

Іващенко В. Н. Зарубіжний досвід захисту комерційної таємниці. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 201-213.

Стаття присвячена аналізу законодавства, що регламентує комерційну таємницю, а також юридичній практиці її захисту в розвинених країнах світу.

Ключові слова: захист, інформація, таємниця.

Карабань В. Я. Правозастосовчі аспекти системи права. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 137-142.

В статті ставиться проблема визначення галузевої належності правових норм, що формулюються в актах законодавства. Зроблено висновок про те, що поширеною є правотворча практика, за якої в одному і тому ж положенні законодавства формулюються норми декількох галузей права. Показується, коли із законодавчого положення, яке формулює норму певної галузі права, норми інших галузей не випливають. Аналізується співвідношення правовідносин різної галузевої належності.

Ключові слова: система права; система законодавства; правова норма

Карраш Хассан Фуад Хассан. Рішення ООН про розділ Палестини в 1947 г.: історико-правовий аспект. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 214-222.

У лютому 1947 року уряд Великобританії (як країни-мандатарія — К. Х.) почав переговори з палестинськими арабами, представниками незалежних арабських країн і Єврейським Агентством про п'ятирічний "підготовчий період до незалежної єдиної Палестини". Цей план став відомий як "план Бевіна".

Ключові слова: Великобританія, місцева автономія, ООН, Палестина.

Кащенко С. Г. Старий Завіт як джерело кримінального права. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 20-24.

Одним із видів соціальних норм є релігійні норми. До них належать і ті, які знаходяться у старому завіті. Їх приписи регулювали не тільки релігійне життя стародавніх євреїв, але й інші види суспільних відносин між ними. Оскільки сама біблія вважалась каноном (законом), то її норми в значній мірі мали характер правових: вони були обов'язковими для виконання і порушення їх приписів супроводжувалося санкціями.

Ключові слова: Біблія, Старий Завіт, джерело права, санкції.

Кондратюк С. В. Створення та державно-правові засади діяльності представницьких органів ЗУНР. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 61-70.

Стаття присвячена актуальній проблемі державного будівництва ЗУНР. Особлива увага зосереджується навколо питання підготовки і створення Української Національної Ради.

Ключові слова: ЗУНР, Українська Національна Рада, константа, президент, Державний секретаріат.

Корж В. П. Григорій Абрамович Матусовський. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 299-302.

Стаття присвячена відомому в Україні і державах СНД правознавцю, криміналісту – Матусовському Григорію Абрамовичу, доктору юридичних наук, професору, члену-кореспонденту Академії правових наук України. Він досліджує загальні проблеми криміналістики, криміналістичної методики, суміжні питання криміналістики, кримінального процесу, судової експертизи.

Ключові слова: криміналістика, методика, судова експертиза.

Китасв Н. Н. Вивчення досвіду використання допомоги екстрасенсів у розкритті і розслідуванні злочинів. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 81-90.

Автор наводить приклади використання екстрасенсів в розкритті і розслідуванні злочинів, визначає поняття екстрасенсорне (надчуттєве) сприйняття, телепатія, ясновидіння, проскопія.

Ключові слова: сприйняття, злочин, екстрасенс, ясновидіння.

Курочкіна Н. М. Теорія нормативних фактів у психологічній концепції права Л. Петражицького. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 223-229.

У статті аналізується сутність поняття «нормативний факт», а також його співвідношення із поняттям джерела (форми) права. Термін «нормативний факт» був запропонований на початку ХХ сторіччя відомим правознавцем Л. Петражицьким, творцем психологічної концепції права. Автор статті наводить класифікацію нормативних фактів, розкриває зміст видів нормативних фактів та їх значення в різні історичні періоди. Особливу цікавість викладений матеріал має з огляду на недостатню вивченість наукових здобутків Л. Петражицького в сучасному вітчизняному правознавстві.

Ключові слова: джерело права, концепція, нормативний факт.

Лавров В. У., Бобков В. В. Соціально-економічний інститут при Кримському університеті: Остання спроба організації вищої юридичної школи в Криму. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 3-12.

На базі документів, виявлених у фондах архівів України і Російської Федерації вперше запропонована історична реконструкція діючого в 1922-1923 рр. при Кримському університеті ім. М. В. фрунзе Соціально-економічного інституту. Він

акумулював в собі спектр дисциплін юридичного і економічного профілю. У його стінах працювали такі видатні учені, як П. Н. Ардашев, М. О. Гредінгер, І. А. Лінніченко, А. А. Раєвській та інші. У роботі документально доведено, що з усуненням даного навчального закладу відбулася ліквідація вищої юридичної освіти в Криму.

Ключові слова: юридична освіта, Соціально-економічний інститут, Кримський університет.

Лісовий І. В. Питання цивільного обороту холодної клинкової зброї в Україні. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 165-170.

У статті йде мова про проблемні питання державного регулювання обороту холодної зброї в Україні. Особлива увага приділена клинкової холодної зброї, порядку набуття прав на його придбання та використання громадянами України, надані пропозиції з вдосконалення законодавства у зазначеній сфері.

Ключові слова: Право административное, Система разрешительная, Оружие, Оборот оружия, Оружие холодное

Малишева Н. Р. Законодавство України про екологічний аудит і перспективи його розвитку. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 115-121.

У статті аналізується Закон України про екологічний аудит, який став точкою відліку у законодавстві про еколоґо-аудиторську діяльність, докорінно змінив відношення до даного виду діяльності і відкрив нову сторінку забезпечення екологічної безпеки в Україні. Розглядається практика використання законодавства про екологічний аудит, виокремлюються деякі пропуски, суперечності, зокрема, однією з яких є проблема встановлення виконавця і замовника екологічного аудиту.

Ключові слова: Екологічний аудит, виконавець екологічного аудиту, сертифікація екологічного аудитора, замовник екологічного аудиту.

Мельников А. В. Нарушение фашистами норм международного права в рейхскомиссариате «Украина», генеральном комиссариате «Таврия». // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 230-235.

Анотація на статтю аспіранта кафедри історико-правових дисциплін юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського Мельнікова Андрія Володимировича „Порушення фашистами норм міжнародного права у рейхськомісаріаті „Україна”, генеральному комісаріаті „Таврія”. 14 посилань.

У статті автор аналізує правове положення східних робітників, вивезених з України на працю до фашистської Німеччини з точки зору міжнародних норм права та з точки зору нацистських нормативно-правових актів.

Ключові слова: нацистська окупація Криму, міжнародне право.

Михайлов М. А., Патраш І. Ф. Борис Андрійович Пискарьов. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 303-306.

В статті досліджується творчий шлях, науково-практична спадщина відомого прокурора-криміналіста Б.О. Пискарьова. Автори узагальнили матеріали про нього із публікацій «Слідчої практики», а також практичну діяльність Б.О. Пискарьова під час роботи у прокуратурі Магаданської області.

Ключові слова: біографія, криміналіст, прокурор, публіцистика.

Настасяк І. Особливості кадрової політики Австрії стосовно коронного краю Галичини (1772–1848 рр.). // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 44-50.

Стаття присвячена особливостям формування апарату управління коронного краю Галичини наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Висвітлюються основні аспекти австрійської кадрової політики стосовно коронного краю Галичини, а також ті позитивні та негативні наслідки, які вона мала для галицького суспільства.

Ключові слова: коронний край Галичина, кадрова політика, чиновник.

Папінсва В. А. Внесок академіка М. І. Палієнко у розвиток правової науки в Україні в радянський період. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 236-241.

У статті розглядається діяльність видатного українського вченого правознавця, академіка ВУАН М.І. Палієнко в радянський період, а також аналізується його внесок у розвиток правової науки в Україні.

Ключові слова: радянський період, Всеукраїнська академія наук, суверенітет, конституція

Пацєня В. М. До питання еволюції органів суду й прокуратури, їх коренизації у Кримській АРСР у 1930-х - першій половині 1940-х рр. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 51-60.

Дана стаття є продовженням комплексного дослідження автором проблеми історії створення та розвитку органів суду й прокуратури Кримської РСР, їх коренизації, початої у 1920-х рр. [1]. У 1930-і рр. цей процес розвивався у трьох основних напрямках: по-перше, активізації коренизації усіх структур органів суду та прокуратури автономії; по-друге, удосконалювання їхньої структури, нормативно-правової бази, форм і методів роботи; по-третє, перетворення у важливий інструмент утвердження у Криму компартійної сталінської тоталітарної системи.

Метою даної статті є аналіз еволюції органів суду й прокуратури Кримської АРСР у 1930-і - початку 1940-х рр., їх коренизації.

Ключові слова: коренизація, радянський суд, прокуратура, тоталітаризм.

Пивоваров С.Ф. Особливості становлення спеціалізованого судочинства в Російській імперії // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. – 2007. – Серія «Юридичні науки». // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 242-246.

У статті розглядаються особливості становлення спеціалізованого судочинства в Російській імперії, а також доцільність існування господарських та військових судів у наш час.

Ключові слова: військові суди, господарські суди, судочинство.

Погрібний О. О. Становлення галузі екологічного права в Україні. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 122-125.

Після проголошення незалежності екологічне право отримало бурхливий розвиток, екологічне питання було одним з ключових. Охорона життя і здоров'я людини в тому числі і від негативного впливу оточуючого природного середовища є пріоритетним напрямком державної діяльності. Таким чином, розробка екологічного права, створення на його основі досконалої системи законодавства є важливими факторами побудови соціальної та правової держави в Україні.

Ключові слова: становлення, екологізація законодавства, екологія.

Поляков І. І., Бавбскова Е. А. Розмежування земель державної і комунальної власності: проблемні питання. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 131-136.

У статті розглянуто порядок розмежування земель державної і комунальної власності; підкреслюється необхідність підвищення ефективності роботи державного земельного кадастру як однієї з складових інформаційних систем; називаються основні проблеми, з якими стикаються землевпорядкувальні органи під час здійснення розмежування земель.

Ключові слова: земля, кадастр, розмежування, ефективність.

Ровінська О. І. Національні принципи корпоративного управління як основа розвитку економіки України. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 247-252.

У статті проаналізовані інструменти і механізми регуляції корпоративного управління в Україні, розглянута міжнародна практика дії корпоративних норм і запропоновані шляхи впровадження Принципів корпоративного управління в українських товариствах.

Ключові слова: корпорація, принцип, управління.

Розумович І. М. Правові аспекти участі громадськості у процесі здійснення екологічної експертизи. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 126-130.

Наукова стаття присвячена дослідженню правових проблем участі громадськості у процесі здійснення екологічної експертизи. Досліджено сучасний стан законодавства про проведення екологічної експертизи з точки зору участі в цьому процесі громадськості, виявлені його недоліки. Важливе місце в науковій статті відводиться пропозиціям про внесення змін в діюче законодавство України.

Ключові слова: екологічна експертиза, участь громадськості в еколого-експертном процесі, представник громадськості.

Романчук Т. А. Вексель як об'єкт кримінального посягання. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 253-258.

Досліджуються проблеми обігу векселя як цінного паперу. Підвищення рівня знань про даний процес — необхідна умова підвищення рівня кваліфікації слідчого, основною діяльністю якого є розслідування злочинів у сфері економічної злочинності. Проаналізовано норми чинного законодавства про обіг векселів, наведено приклади з практики розслідування даних злочинів.

Ключові слова: вексель, злочин, цінний папір.

Рискельдісва Л. Т. Основні моменти процесу формування політико-правової культури Древньої Індії. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 13-19.

Як основні моменти процесу формування древньої індійської політико-правової культури розглядаються: сенс та зміст текстів тадицій дхармашастри, вплив політичної традиції артхашастри, роль ідейної політики імператора Ашокі, вплив буддистської ідеї про договірне походження державної влади.

Ключові слова: порівняльне правознавство, індійське право, дхарма, буддизм.

Сабадаш В. П. Деякі особливості провадження дівзнання та досудового слідства при розслідуванні злочинів в кредитно-фінансовій сфері. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 109-114.

Стаття присвячена особливостям провадження дівзнання та досудового слідства при розслідуванні злочинів в кредитно-фінансовій сфері. Показано сучасний стан злочинності в даній сфері, досліджені питання, що підлягають з'ясовуванню в ході розслідування аналізованої категорії злочинів, наведені види документів, що повинні бути витребувані та вивчені слідчим на початковому етапі розслідування кримінальної справи із метою виявлення ознак скоєння цієї категорії злочинів.

Ключові слова: ознака, скоєння, документ, розслідування, виявлення, дослідження, злочин, кредит, фінансова установа, банківська установа.

Сонін О. Є. Система способів захисту прав працівників в разі незаконного звільнення з роботи. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 143-147.

Статтю присвячено аналізу системи способів захисту прав працівників, що встановлені чинним законодавством на випадок їх незаконного звільнення з роботи. В результаті проведеної розвідки з'ясовано, що такі способи (та матеріально-правові вимоги, що їм відповідають та можуть бути заявлені на захист порушеного права), встановлені за допомогою вкрай невдалих техніко-юридичних прийомів та без урахування низки важливих чинників. Через викладені недоліки законодавства, система, про яку йдеться, визнана такою, що потребує істотного коригування та запропоновано шляхи її вдосконалення.

Ключові слова: право на працю; способи захисту трудових прав; поновлення на роботі; зміна формулювання причини та дати звільнення.

Таран О. В. Кирилін І. Р. Особливості проведення тактичних операцій при розслідуванні злочинної діяльності в сфері порушення авторського права і суміжних прав. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 91-104.

Пошук та постійне вдосконалення криміналістичною наукою окремих методик розслідування злочинів, розробка більш ефективних форм організації взаємодії органів слідства і дізнання останніми роками цілком закономірно привели науку і практику до ідеї комплексного розв'язання конкретних завдань розслідування у формі тактичних операцій.

Ключові слова: авторські права, розслідування, суміжні права, тактика.

Харченко Н. П. Легітимність та інші ознаки механізму держави. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 259-265.

Актуальність визначення ознак механізму держави пов'язана, в першу чергу, з тим, що сучасний державний апарат в Україні проходить стадію реконструкції, становлення та розвитку. В цей час дуже важко відбувається усвідомлення суспільством місця та ролі всіх органів державного апарату в управлінні державою, в системі конкретизації та розподілу повноважень. А у зв'язку з політичними змінами, які відбуваються останнім часом, з підтримкою ідеї та загальнодержавної мети щодо створення правової держави, це питання та його проблематика привертають пильну увагу вітчизняних теоретиків права.

Ключові слова: Легітимність, механізм держави, ознаки.

Черткова Ю. В. Публічні і приватні складові в трудових правовідносинах державних службовців. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 270-276.

У статті на матеріалах національного і міжнародного трудового права досліджується співвідношення публічно-правових і приватно-правових елементів у трудових правовідносинах державних службовців. Визначається галузева приналежність правовідносин, що виникають на державній службі, способи забезпечення публічного і приватного інтересів у регулюванні державної служби. Аналізуються шляхи оптимізації співвідношення публічно-правового й приватно-правового елементів у регулюванні праці державних службовців.

Ключові слова: трудове право, публічний елемент, приватний елемент, державна служба.

Шармолянц А. Н. Тенденції державного правотворення в Україні. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 266-269.

В статті розглядаються тенденції державного правотворення в Україні, а також виявлення позитивних та негативних явищ в правотворенні держави на сучасному етапі розвитку.

Ключові слова: правотворення, статистика, вето.

Шеховцова Л. І. Вплив емоційного стану особи на кримінальну відповідальність за злочини проти життя та здоров'я. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 75-80.

Стаття присвячена проблемам впливу емоційного стану особи на кримінальну відповідальність за злочини проти життя та здоров'я. У статті розкривається поняття емоційного стану особи, що вчинила злочин, його зв'язок з ознаками складу злочину та його вплив при скоєнні злочинів у стані сильного душевного хвилювання.

Ключові слова: емоційний стан особи, сильне душевне хвилювання, афект, злочин, склад злочину, злочини проти життя та здоров'я.

Шиманович О. М. Усунення недоліків рішення судом, який його ухвалив. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 175-182.

Стаття містить комплексний аналіз теоретичних і практичних питань, присвячених проблемі виправлення судом помилок, в ухваленому ним рішенні. Досліджуються причини з яких усунення деяких недоліків у рішенні віднесено саме до компетенції суду, який ухвалив рішення з певними недоліками, а не до компетенції суду вищої інстанції. Детально проаналізовані всі недоліки рішення, які можуть бути усунені судом, який ухвалив таке рішення, а також способи їх виправлення. Способами усунення недоліків в рішенні є: ухвалення додаткового рішення, роз'яснення рішення й виправлення описок та арифметичних помилок. Зроблені висновки щодо розширення кола суб'єктів, які мають право подавати заяву про роз'яснення рішення суду; обґрунтовується зв'язок основного й додаткового рішень суду; визначені строки протягом яких можна звернутися до суду за виправленням недоліків у судовому рішенні.

Ключові слова: судове рішення, додаткове рішення, виправлення описок та арифметичних помилок, роз'яснення рішення, неясність та неточність рішення.

Юрченко Л. В. Співвідношення кримінального переслідування і підтримання державного обвинувачення. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2006. – Серія «Юридичні науки». – Т. 19 (58). – № 3. – С. 104-108.

У статті аналізується поняття «кримінальне переслідування» і його співвідношення із обвинуваченням. Термін «кримінальне переслідування» відомий всьому світу, він закріплений у нормах міжнародного права. В даний час цей термін знову повертається в лексикон українського законодавця. Кримінальне переслідування є ширшим поняттям, яке включає діяльність у рамках кримінального процесу взагалі, а обвинувачення – чітко певна персоніфікована функція, здійснювана винятково однією стороною – стороною обвинувачення, а від імені держави дану функцію виконує прокурор. Указується на те, що рішення питання про наявність або відсутність у повноваженнях прокурора функції кримінального переслідування є

одним з аспектів реформування органів прокуратури в Україні, приведення їх у відповідність з європейськими стандартами.

Ключові слова: кримінальне переслідування, обвинувачення, підтримання державного обвинувачення, прокурор.

ANNOTATION

F. A. Ametka. The Problem of observance of human rights at realization of ex-tradition. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 171-174.

The main problems appearing during realization of ex-tradition are disclosed in the article. The international, national mechanisms of protection of the rights of the persons who are the subject of ex-tradition, their guarantee are also investigated. The attention is paid to the fact that in spite of huge amount of international legal acts on protection of human rights, their implementation in the national legislation, infringement of human rights in the given sphere continuous.

Key words: human rights, ex-tradition, extraditioning person, judicial guarantees, law enforcement bodies, Office of Public Prosecutor, diplomatic representatives.

A. N. Anokhin. Khadysy ymama Al'-Bukhary about the necessity of conclusion of marriages. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 25-29.

The questions of adjusting by a moslem right for the marriage-domestic relations are examined in the article. In particular, attention is spared to the requirements about the necessity of conclusion of marriages, to conviction of celibacy, preferences in regard to future baron et feme.

Key words: khadysy, Al'-Bukhary ymam, criteria in the choice of wives, importance of conclusion of marriages, temporal marriages.

L. S. Anokhina, V. Y. Nikiforov. Collective agreements and agreements – as method of defence of labour rights for employees. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 154-160.

The questions of defence of labour rights for the employees of at the help conclusion of collective agreements and agreements are examined in the article. The role of trade unions in the mechanism of permission of possible conflicts is shown.

Key words: collective agreement, agreement, social standard, social protected.

A. O. Borisenko. Legal tax regulation on the added cost of tourist services in Ukraine and abroad. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 183-188.

Separate tax norms in international taxation practice in the field of tourism are analysed and directions of the tax system subsequent perfection of Ukraine in part of indirect taxation – the value-added tax are explored.

Key words: the added cost, the tax, tourism.

Yu. N. Dmitrienko. Problems of a legal status of initial and secondary subjects of justice sense. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 277-289.

Representing the modern Constitution of Ukraine as a direct normative result, a fundamental principle of the working mechanism of legal regulation, the conceptual normative-legal act of secondary subjects of justice sense, we fix the thesis that essential tools of its improvement and modernization are formed in a sphere of such legal policy and

practice which allow or do not allow really or theoretically to equal the rights of initial and secondary subjects of justice sense.

Key words: a legal policy, justice sense, subjects.

I. A. Dobrorez. The Law of Ukraine «About the fight against a corruption» needs perfection. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 161-164.

The author comes to conclusion, that the Law of Ukraine «About the fight against a corruption» needs perfection by bringing changes in it or by the grant of the proper elucidations by Supreme Court of Ukraine according to the Law of Ukraine «About court creation in Ukraine». These propositions should be taken into account in researches through question of counteraction of corruption.

Key words: corruption, counteraction, perfection.

V. O. Elfimov. The court of biev as the form of traditional judicial realization of justice at Kazakhs (XIV-first half XIX century). // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 197-200.

In article the special legal institute of a Common law at the Kazakhs existed in XIV-first half XIX centuries, -court biy is considered. Having a basis in a traditional way of life of the population of Kazakhstan, this low institution has been as possible approached to needs of the population, combining an openness and democratic character of process with specific local norms.

Key words: court of biev, the Kazakh, justice.

E. E. Gafarov. Ethnic, religious and cultural-educational factors of formation of personal C. Chelebiev's outlook. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 189-196.

Absence of special research about C. Chelebiev in the Ukrainian history-legal science, staticizes the profound studying his public-political, religious and cultural-educational activity, understanding of his place and role in creation of the Crimean Democratic republic, its Constitution, bodies of national self-management.

Key words: the Crimean Democratic republic, national-liberation movement, outlook, the factor.

V. G. Gruzkova. Lev Efimovich Arotsker. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 290-298.

The article is devoted to L. E. Arotsker – the initiator of introduction of mathematical linguistics methods in the development of scientific bases and techniques methods of judicial-author's examinations, rational use of computer technologies, mathematical statistics for creation and use of modern methods of solving the expert problems at researches of various objects, especially writing and handwriting.

Key words: mathematical linguistics, examination.

V. N. Ivaschenko Experience of trade secret protection abroad. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 201-213.

The article is dedicated to analyses of the legislation protecting trade secret in the developed countries of the world.

Key words: protection, the information, secret.

V. Ya. Karaban'. Law application aspects of right system. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 137-142.

The problem of definition of a branch belonging of rules of law which are formulated in the acts of the legislation is examined in the article. The conclusion is made that there is a practice at which several branches of the right are formulated in the same position of the legislation norms. It is shown that from the legislative guideline which formulates the norm of certain branch of the right, the norms of other branches do not follow. The parity legal relationship of various branches belonging is analyzed.

Key words: system of the right; system of the legislation; the rule of law.

Karrash Khassan Phuad Khassan. The decision of the United Nations on separation of Palestine in 1947: historical-legal aspect. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 214-222.

In February, 1947 the government of the Great Britain (as country - mandatory state) started negotiations with the Palestinian arabs, representatives of the independent Arabian countries and the Jewish Agency about five years' "the preparatory period to independent uniform Palestine". This plan became known as "Bevin plan".

Key words: the Great Britain, a local autonomy, the United Nations, Palestine.

S. G. Kaschenko. The Old Testament of the Bible as a source of a criminal law. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 20-24.

One kind of social norms is the religious norms. The norms which are in the old testament also belong to them. These instructions adjusted not only religious life of age-old Jews, but also other kinds of public relations between them. As the bible was considered as a canon (law) its norms substantially had also character: they were obligatory for performance and infringements of their instructions was accompanied by sanctions.

Key words: the Bible, the Old Testament, a source of the right, the sanction.

N. P. Kharchenko. Legitimacy and other attributes of state mechanism. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 259--265.

The urgency of definition of attributes of state mechanism is connected, first of all, with the fact that modern state machinery in Ukraine passes a stage of reconstruction, becoming and development. At this time very difficultly for a society to realize the place and the role of all bodies of state machinery in the system of government, in the system of a concrete definition and distribution of powers. And in connection with political changes which occur recently, with support of idea and the nation-wide purpose concerning to creation of a lawful state, it is a question and its problematics draw steadfast attention of domestic theorists of the right.

Key words: legitimacy, the mechanism of the state, attributes.

N. N. Kitaev. Study of the experience of extrasensory individuals help in discloser and investigation of crimes. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 81-90.

The author gives the examples how the usage of extrasensory individuals help to disclose and investigate crimes. He determines the concepts of extrasensory (supersensible) perception, telepathy, clairvoyance.

Key words: perception, crime, extrasensory individual, clairvoyance.

S. V. Kondratyuk. Creation and state-legal principles of representation bodies WUNR activity. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 61-70.

The article is devoted to an actual problem of state construction of WUNR. Especial attention concentrates around the question of preparation and creation of the Ukrainian National Council.

Key words: WUNR, the Ukrainian National Council, a constant, the president, the State secretary.

V. P. Korzh. Grigory Abramovich Matusovsky. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 299-302.

The article is devoted to known in Ukraine and the in states of CIS Matusovsky Grigory Abramovich: the jurist, the criminalist, the doctor of jurisprudence, the professor, the member-correspondent of Academy of legal sciences of Ukraine. He investigated the general problems of criminalistics, criminalistic techniques, adjacent questions of criminalistics, criminal trial, judicial examination.

Key words: criminalistics, a technique, judicial examination.

N. N. Kurochkina. Theory of the normative facts in the psychological concept of the right of L. Petrazhitskiy. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 223-229.

The following is the analysis of “normative fact” notion and its interrelation with the notion of source (form) of law. The definition of normative fact was proposed by L. Petrazhitskiy, a well-known jurist, at the beginning of the twentieth century. Author of the article provides classification of normative facts, describes different types of normative facts and their significance in relevant historical periods. The article renders particular interest due to the fact L. Petrazhitskiy’s scientific heritage has not been a subject to considerable researches in contemporary Ukrainian jurisprudence before.

Key words: a source of the right, the concept, the normative fact.

V. V. Lavrov, V. V. Bobkov. Social and economic institute at the Crimean university: the last attempt to organize the high legal school in Crimea. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 3-12.

On the basis of the documents, found in the backlog of Ukraine and the Russian Federation the historic reconstruction of the Social – Economic Institute under the Crimean M. V. Frunze University in 1922-1923 was suggested for the first time. The mentioned institute has accumulated a wide range of jural and economic disciplines. Such outstanding scientists as P. N. Ardashev, M. O. Gredinger, I. A. Linnichenko, A. A. Raevskiy and others have worked there. The work provides with the documentary proof that the termination of the Social-Economic Institute has removed higher legal education in Crimea.

Key words: legal education, Social-Economic Institute, Crimean University.

I. V. Lisovyy. Some questions of blade side-arms civil circulation in Ukraine. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 165-170.

Article tells about problem questions state regulation of side-arms circulation in Ukraine. Author placed emphasis to blade side-arms and acquisition of right to procurement

of it, using of side-arms by Ukrainian citizens. Also he made a suggestion to perfection this area legislation.

Key words: the administrative right, allowing system, the weapon, the revolution turn of the weapon, the cold weapon.

A. V. Mel'nikov. Fascists violation of international law norms in reich commissariat "Ukraine", general commissariat "Taurida". // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 230-235.

In article the author analyzes a legal status of east workers who have been violently taken out from Ukraine for works to fashist's Germany from the point of view of international rules of law operated during the Second World war and nazists legal acts.

Key words: Fashist's occupation of Crimea, international law.

M. A. Mikhajlov, I. F. Patrash. Boris Andreevich Piskarev. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 303-306.

Authors of the article are united by the aspiration to tell about public prosecutor - criminalist B. A. Piskarev the uncommon expert, the present professional of the affair, the creative person about whom one of them has learned from publications in «Investigatory practice» and another during the work in the Office of Public Prosecutor in Magadan area.

Key words: the biography, the criminalist, the public prosecutor, publicism.

I. Nastasyak Peculiarities of Austrian personnel police regarding crown land of Halychyna (1772-1848). // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 44-50.

The article is dedicated to the formation peculiarities of management personnel of crown land of Halychyna of late XVIII – first half of XIX cent. The article covers main aspects of Austrian personnel policy regarding crown land of Halychyna as well those positive and negative consequences which it had for the Halycyna society.

Key words: crown land of Halychyna, personnel policy, official.

V. A. Pashneva. Contribution of the academician N.I.Palyenko to development of legal science in Ukraine in a soviet period. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 236-241.

Activity of the prominent Ukrainian scientific legist is examined in the article, academician of All-Ukrainian academy of sciences N.I.Palyenko in a soviet period, and also is analysed his contribution to development of legal science in Ukraine.

Key words: soviet period, All-Ukrainian academy of sciences, sovereignty, constitution

V. N. Pashchenja. To a question of evolution of bodies of court and Office of Public Prosecutor, them korenizatsiia in Crimean ACCP in 1930 – first half 1940th. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 51-60.

Given clause is continuation of complex research by the author of a problem of history of creation and development of bodies of court and Office of Public Prosecutor Crimean SSR, them korenizatsiia, begun in 1920th [1]. This process developed in 1930th in three basic directions: first, activation korenizatsiia all structures of bodies of court and Office of Public Prosecutor of an autonomy; secondly, perfection of their structure, legal base, forms and methods of work; thirdly, transformations into the important tool of the statement into Crimea Stalin totalitarian system. The purpose of given clause is the analysis of evolution of

bodies of court and Office of Public Prosecutor Crimean ACCP in 1930 – the beginning of 1940th.

Key words: the Soviet court, Office of Public Prosecutor, totalitarianism.

S. F. Pivovarov. The peculiarities of becoming specialised judicature in the Russian Empire. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 242-246.

The article describes the peculiarities of becoming specialized courts development in the Russian Empire, and also the expediency of the economic and military courts existence.

Key words: military courts, economic courts, judicature.

O. O. Pogrebnoy. Foundation of the ecological right branch in Ukraine. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 122-125.

After declaration of independence the ecological right has received rapid development, the ecological question was one of the key. Protection of life and health of the person from negative influence of the natural environment. Is a priority direction of the state activity. Thus, the development of the ecological right, creation on its basis the perfect system of the legislation are the important factors of construction a social and a lawful state in Ukraine.

Key words: Foundation, ecological, ecology.

I. I. Polyakov, E. A. Bavbekova. Differentiating of the state and municipal ground property: problem questions. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 131-136.

The article investigates the order of differentiation of the grounds of the state and municipal property. It emphasizes the necessity to increase the effect of performance of the state ground cadastre as one that makes information systems. The article names the basic problems organization of the use of land bodies face with during the realization of differentiating of the grounds.

Key words: the ground, a cadastre, differentiation, efficiency.

E. I. Rovinskaya. National principles of corporate management as a basis of development of Ukrainian economy. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 247-252.

In the article tools and mechanisms of regulation of corporate management in Ukraine are analysed, the international practice of corporate norms action is considered and ways of introduction of corporate management principles to the Ukrainian companies are offered.

Key words: corporation, a principle, management.

I. N. Rozumovich. Legal aspects of public participation in the process of carrying out ecological examination. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 126-130.

The scientific article is dedicated to the study of the legal problems of public participation in the process ecological examination. Up-to-date state of the legislation on ecological examination from the viewpoint of the public participation in this process has been studied, its weak points having been discovered. Suggestions on making alterations to the existing legislation of Ukraine are given an important role in this scientific article.

Key words: ecological examination, public participation in the process of ecological examination, public representative.

T. A. Romanchuk. Draft as an object of a criminal encroachment. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 253-258.

Problems of bill circulation as securities are investigated. The rise of knowledge level — a necessary condition of improvement of quality for an investigator who has main job as research economic crimes. The legislation in law about bill circulation are analysed, have a place the examples of practice in the research economic crimes.

Key words: the draft, a crime, securities.

L. T. Ryskeldieva. The key moments of the Ancient India political and law and cultural formation process. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 13-19.

As the key moments of the Ancient India political and law and cultural formation process an article defines: meaning and content of dharmashastra tradition texts; influence of arthashastra political tradition; role of the Ashoka's ideology; influence of the Buddhist ideas of social compact theory.

Key words: comparative jurisprudence, Indian law, dharma, Buddhism.

V. P. Sabadash. Some features of carrying out of inquiry and pre-judicial investigation at investigation of crimes in credit and financial sphere. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 109-114.

The article is dedicated to the features of carrying out of inquiry and pre-judicial investigation at investigation of crimes in credit and financial sphere. The modern condition of criminality in given sphere is shown, the deals with the questions, with must be answered during investigation of the analyzed category of crimes, the kinds of documents which should be obtained on demand of the inspector and investigated by him on initial stage of investigation of criminal case with the purpose of revealing of distinctions of committing of this category of crimes are represented.

Key words: an attribute, committing, document, investigation, revealing, research, crime, credit, financial establishment, bank establishment.

A. N. Sharmoyants. About tendencies of state law making in Ukraine. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 266-269.

The article describes the tendencies of state law making process , and also the positive and negative phenomena in low making process at present stage of development.

Key words: low making process , statistics, veto.

L. I. Shehovzova. Influence of the emotional condition of the person on the criminal liability for crimes against life and health. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 75-80.

The article is devoted to problems of influence of an emotional condition of the person on the criminal liability for crimes against life and health. In article the concept of an emotional condition of the person which has committed a crime, its communication with attributes of structure of a crime and its influence is opened at fulfilment of crimes in a condition of strong sincere excitement.

Key words: an emotional condition of the person, strong sincere excitement, affect, a crime, structure of a crime, a crime against life and health.

O. N. Shimanovich. The elimination of the deficiencies of the court decision by the court, which decreed it. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 175-182.

The article contains the complex analysis of the theoretical and practical questions, devoted to the problem of correction the mistakes, made by the court. The article has a study of the reasons that explain the fact why the elimination of some deficiencies in the court decision is referred to the competence of that very court which decreed the decision with definite deficiencies, but not to the competence of the higher court. All those deficiencies of the decision that can be eliminated by the court are analyzed, let alone the ways of their elimination. There are the following ways of the elimination of the deficiencies in the decision: the pronouncement of the additional decision, explanation of the decision and correction of the slips of the pen and arithmetical errors. The conclusions are made as to the widening of the circle of the subjects, who have the right to put in an application as to the explanation of the court decision; the connection between the main and additional decisions is grounded; the research the period during which one can appeal to the court with purpose of the correction of the deficiencies in the court decision is determined.

Key words: court decision, additional decision, correction of the slips of the pen and arithmetical errors, explanation of the decision, obscurity and inaccuracy of the decision.

O. E. Sonin. A System of ways of protection of worker's rights in case of a unlawful discharge from work. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 143-147.

The article is devoted to the analysis of the system of ways of protection of the worker's rights of the established by the current legislation on a case of their unlawful discharge from work. As a result of the carried out research the conclusion is made that ways (and material - legal requirements corresponding to them which can be declared in protection of the broken right), are established with the help of unsuccessful technical-legal receptions and without taking into account lines of factors. Owing to the stated lacks of the legislation, the system of ways is recognized requiring in essential updating and the ways of its improvement are offered.

Key words: the right on work; ways of protection of worker's rights; restoration on work; change of the formulation of the reason and date of dismissal.

O. V. Taran, I. G. Kirilin. Peculiarity of carrying out of the tactical operations at investigation of criminal activity in sphere of a copyright infringement and the adjacent rights. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 91-104.

Search and constant improving in criminal science of separate techniques of investigation of crimes, development of more effective forms of organization of interaction of investigation bodies and inquiry during the last years have quite naturally resulted in idea of the complex decision of specific targets of investigation in the form of tactical operations.

Key words: copyrights, investigation, adjacent rights, tactics.

Y. V. Tchertkova Public and private elements in the labour legal relations of state employees. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 270-276.

The article is a research of problems dealing with the correlation between public legal elements and private legal elements in the labour relations within the state employment, based on the in-depth analysis of national and international law. The chief aim of the

research was to determine the legal nature of labour relations with the participation of state employees and clearly recognize the means to ensure the balance of public and private elements within the regulation of public service. The author also analyses the ways to ameliorate the correlation of public legal element and private legal element during the state employment regulation.

Key words: labour law, public element, private element, public service.

L. V. Yurchenko. Correlation of the criminal proceeding and maintenances of state accusation. //Uchenye zapiski Tavrida national V.I. Vernadskiy university. – 2006. – Series „Low sciences”. – V. 19(58). – №3. – P. 104-108.

A concept of «criminal proceeding» and its correlation with accusation is analyzed in this article. A whole world knows the term «criminal proceeding», it is fastened in the norms of international law. Presently this term again goes back into the lexicon of the Ukrainian legislator. The criminal proceeding is a more wide concept that includes activity within the framework of criminal procedure in general, and accusation is the expressly certain personifytyrovannaya function carried out exceptionally by one side – side of accusation, and on behalf of the state this function is executed by a public prosecutor. It is specified on that the decision of question about a presence or absence of the criminal proceeding function in plenary powers of public prosecutor is one of aspects of reformation of organs of prosecutor in Ukraine, adduction of them in accordance with the European standards right.

Key words: criminal proceeding, accusation, maintenance of state accusation, public prosecutor.

A. V. Vinogradov. The place clearing of serving punishment institute with test in system of actions of the criminal liability. //Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 71-74.

The search for optimum measures of counteractions nowadays is one of the most urgent problems of criminal legislation. This work analyses the role of the institute of release from serving a sentence with the trial in the system of measures of criminal responsibility. The situation that the given institute is grounded.

Key words: criminal responsibility, release from criminal punishment with trial.

E. Ju. Volkovich. Problems of differentiation of concepts "organizational - economic" and "government regulation" in the activity of economic societies. //Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 148-153.

The article is devoted to enough vital theme concerning necessity of differentiation of concepts "organizational - economic" and "state regulation" in the activity of economic societies. The state and corporate sector of economy takes an important place in our state. The author comes to conclusion, that between concepts of such categories as "organizational - economic" and "government" in the activity of economic societies exists a number of essential differences and these categories should not be mixed and confused.

Key words: activity, differentiation, government, an economic society.

I. P. Zadereychuk. German colonization of Ukrainian lands in XVIII – beginning of XIX centuries. // Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university. – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 30-38.

The article is devoted to study of history of populating of Ukrainian lands by persons originally from German lands. Normative-legal acts that ensured migration policy are analyzed.

Key words: mennonite, germane-colonist, germane colonization of Ukrainian lands.

P. P. Zaharchenko. Activity of the Russian empire's institutes on the final stage of the preparation of the peasant reform of the 19th of February, 1861. // *Uchenye zapiski Taurida national V. I. Vernadskiy university.* – 2006. – Series «Low sciences». – V. 20 (59). – № 3. – P. 39-43.

The article consists of the analysis of the Russian empire's governmental structure with the preparation of the peasant reform of its final stage in the part of transformations in the sphere of social land relations.

Key words: Land reform, Editorial Commissions. The Main Committee of the peasant affairs.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аметка Фатма Аблямитовна	доцент Крымского юридического института Харьковского национального университета внутренних дел, к.ю.н., доцент
Анохин Александр Николаевич	заведующий кафедрой конституционного и международного права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент; e-mail: interlaw@crimea.edu
Анохина Людмила Степановна	доцент кафедры административного права Крымского юридического института Харьковского национального университета внутренних дел, к. ю. н., доцент; e-mail: interlaw@crimea.edu
Бавбекова Эльзара Айдеровна	старший преподаватель кафедры теории государства и права и предпринимательского права экономико-правового факультета Одесской национальной юридической академии
Бобков Владимир Витальевич	заведующий музеем истории Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. и. н.; тел. (38-0652) 51-65-80
Борисенко Анна Олеговна	соискатель Харьковского национального университета внутренних дел, e-mail: borisenkoanya@mail.ru
Велигодский Денис Витальевич	ст. преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.; e-mail: velden@ya.ru
Виноградов Анатолий Борисович	зав. кафедрой специальных и правовых наук Крымского экономического института Киевского национального экономического университета, к.ю.н.
Волкович Алена Юрьевна	преподаватель кафедры государственно-правовых дисциплин Херсонского юридического института Харьковского национального университета внутренних дел

Гафаров Эмиль Эдипович	соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: tav@crimea.edu
Грузкова Валентина Гавриловна	доцент кафедры криминалистики Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого
Дмитриенко Юрий Николаевич	член-корреспондент Международной академии наук экологии и безопасности жизнедеятельности, кандидат философских наук, доцент, соискатель научной степени доктора юридических наук Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко; e-mail: nayira@starnet.com.ua
Доброрез Игорь Александрович	начальник отдела прокуратуры Автономной Республики Крым, к.ю.н.
Елфимов Вадим Олегович	соискатель кафедры теории и философии права юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: evadim@mail.ru
Задерейчук И.П.	ст. преподаватель кафедры теории и истории государства и права Крымского юридического института Харьковского национального университета внутренних дел, к. и. н.
Захарченко Петро Павлович	доцент кафедры истории государства и права Киевского национального университета внутренних дел, к. и. н.
Ивашенко Владимир Николаевич	аспирант кафедры криминалистики Киевского национального университета имени Тараса Шевченко
Карабань Владимир Яковлевич	судья Высшего хозяйственного суда Украины, г. Киев
Карраш Хассан Фуад Хассан	соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: tav@crimea.edu

Кашенко Сергей Григорьевич	профессор кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. и. н., проф.; e-mail: historlaw@crimea.edu
Кирилин Иван Ростиславович	соискатель кафедры криминалистики Киевского национального университета внутренних дел
Китаев Николай Николаевич	доцент кафедры специальных юридических дисциплин Иркутского государственного технического университета, заслуженный юрист РФ, к. ю. н.; e-mail: valentusis@inbox.ru
Кондратюк Сергей Владимирович	доцент Львовского государственного университета внутренних дел, к. э. н.
Корж Валентина Павловна	доцент кафедры Харьковского экономико-правового университета, к. ю. н.
Курочкина Наталья Николаевна	аспирант юридического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко
Лавров Валерий Васильевич	министр образования и науки Автономной Республики Крым, к. ф. н., доцент
Лисовой Иван Васильевич	ведущий юрист Крымского государственного аграрного учебно- консультационного центра; e-mail: Lisovoy1@yandex.ru
Мальшева Наталья Рафаэловна	Институт государства и права имени В.М. Корещкого НАН Украины, д.ю.н., проф., чл.-кор. АПрН Украины, г. Киев; e-mail: nrm52@mail.ru
Мельников Андрей Владимирович	аспирант кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Михайлов Михаил Анатольевич	зав. кафедрой уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент; e-mail: exlaw@crimea.edu

Настасяк И.	Львовский государственный университет внутренних дел
Никифоров Вениамин Юрьевич	начальник кафедры административного права Крымского юридического института Харьковского национального университета внутренних дел, к.ю.н.
Патраш Иван Федорович	преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: exlaw@crimea.edu
Пашнева Виктория Анатольевна	соискатель кафедры Теории и истории государства и права Национального университета внутренних дел
Пашеня Владислав Николаевич	доцент кафедры украиноведения Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, к. и. н.
Пивоваров Сергей Федорович	аспирант кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: historlaw@crimea.edu
Погребной О.О.	Первый проректор Харьковского национального университета внутренних дел, д.ю.н., проф., академик АПрН Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины
Поляков Иван Иванович	и.о. декана экономико-правового факультета Одесской национальной юридической академии, к.ю.н.; тел. (8-0652) 54-75-64
Ровинская Е.И.	аспирант кафедры административного и хозяйственного права Одесского Национального университета им. И. И. Мечникова
Розумович Ирина Николаевна	преподаватель кафедры хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Романчук Татьяна Анатольевна	аспирант кафедры криминалистики Киевского национального университета имени Тараса Шевченко
Рыскельдиева Лора Турарбековна	профессор кафедры теории и философии права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. ф. н., профессор

Сабадаш Виктор Петрович	доцент кафедры уголовного права и правосудия Запорожского национального университета, к. ю. н.
Сонин Олег Евгеньевич	доцент кафедры гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н., доцент
Таран Елена Викторовна	эксперт-криминалист Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Киевской области, к. ю. н.
Тимошук Александр Валентинович	декан юридического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, д. ю. н., проф.; e-mail: tav@crimea.edu
Хаваджи Динара Ремзиевна	преподаватель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.; e-mail: tav@crimea.edu
Харченко Наталья Петровна	адъюнкт кафедры теории государства и права Киевского национального университета внутренних дел
Черткова Юлия Валентиновна	аспирантка кафедры гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Шармоянц Артур Норайрович	аспирант кафедры теории и философии права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; e-mail: sharmoyanc@mail.ru
Шеховцова Лилия Игоревна	преподаватель кафедры уголовного права и правосудия Запорожского национального университета, к. ю. н.; e-mail: shehovz@gala.net
Шиманович Ольга Николаевна	старший преподаватель кафедры гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, к.ю.н.; e-mail: shimanovichol@yandex.ru
Юрченко Лидия Владимировна	доцент кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, к. ю. н.; e-mail: exlaw@crimea.edu

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Лауров В. В., Бобков В. В.

Социально-экономический институт при Крымском университете: Последняя попытка организации высшей юридической школы в Крыму (1922-1923 гг.) 3

Рыскельдиева Л. Т.

Основные моменты процесса формирования политико-правовой культуры в Древней Индии 13

Кащенко С. Г.

Старий Завіт як джерело кримінального права 20

Анохин А. Н.

Хадисы Имама Аль-Бухари о необходимости заключения браков 25

Задерейчук І. П.

Німецька колонізація українських земель у XVIII – на початку XIX ст. 30

Захарченко П. П.

Діяльність урядових інститутів Російської імперії на завершальному етапі підготовки селянської реформи 19 лютого 1861 року 39

Настасяк І.

Особливості кадрової політики Австрії стосовно коронного краю Галичини (1772–1848 рр.) 44

Пащенко В. Н.

К вопросу эволюции органов суда и прокуратуры, их коренизации в Крымской АССР в 1930-х – первой половине 1940-х гг. 51

Кондратюк С. В.

Створення та державно-правові засади діяльності представницьких органів ЗУНР 61

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Виноградов А. Б.

Місце звільнення від відбування покарання з випробуванням в системі заходів кримінальної відповідальності 71

Шеховцова Л. І.

Вплив емоційного стану особи на кримінальну відповідальність за злочини проти життя та здоров'я 75

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

Китаев Н. Н.

Изучение опыта использования помощи экстрасенсов в раскрытии и расследовании преступлений.....81

Таран О. В., Кирилін І. Р.

Особливості проведення тактичних операцій при розслідуванні злочинної діяльності в сфері порушення авторського права і суміжних прав 91

Юрченко Л. В.

О соотношении уголовного преследования и поддержания государственного обвинения..... 104

Сабадаш В. П.

Деякі особливості провадження дізнання та досудового слідства при розслідуванні злочинів в кредитно-фінансовій сфері..... 109

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

Малишева Н. Р.

Законодавство України про екологічний аудит і перспективи його розвитку ..115

Погрібний О. О.

Становлення галузі екологічного права в Україні 122

Розумович И. Н.

Правовые аспекты участия общественности в процессе осуществления экологической экспертизы 126

ГРАЖДАНСКОЕ И ТРУДОВОЕ ПРАВО

Поляков І. І., Баєбськова Е. А.

Розмежування земель державної і комунальної власності: проблемні питання 131

Карабань В. Я.

Правозастосовчі аспекти системи права 137

Сонін О. Є.

Система способів захисту прав працівників в разі незаконного звільнення з роботи 143

Волкович О. Ю.

Проблеми розмежування понять "організаційно-господарського" та "державного управління" у діяльності господарських товариств 148

Анохина Л. С., Никифоров В. Ю.

Коллективные договора и соглашения – как способ защиты трудовых прав сотрудников 154

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО
И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Доброрез І. О.
Закон України «Про боротьбу з корупцією» потребує вдосконалення 161

Лисовой И. В.
Вопросы гражданского оборота холодного клинкового оружия в Украине 165

Аметка Ф. А.
Проблема дотримання прав людини при здійсненні екстрадиції 171

Шиманович О. М.
Усунення недоліків рішення судом, який його ухвалив 175

Трибуна молодого ученого

Борисенко Г. О.
Правове регулювання податку на додану вартість туристичних послуг в Україні та за кордоном 183

Гафаров Е. Е.
Етнічні, релігійні та культурно-освітні чинники формування особистостного світогляду Ч. Челебієва 189

Елфимов В. О.
Суд биев как форма традиционного судебного осуществления правосудия у казахов (XIV-первая половина XIX века) 197

Іващенко В. М.
Зарубіжний досвід захисту комерційної таємниці 201

Карраш Хассан Фуад Хассан
Решение ООН о разделе Палестины в 1947 г.: историко-правовой аспект.... 214

Курочкіна Н. М.
Теорія нормативних фактів у психологічній концепції права Л. Петражицького 223

Мельников А. В.
Нарушение фашистами норм международного права в рейхскомиссариате «Украина», генеральном комиссариате «Таврия» 230

Пашнева В. А.
Вклад академика Н.И. Палиенко в развитие правовой науки в Украине в советский период 236

Пивоваров С. Ф.
Особенности становления специализированного судочинства в Російській Імперії 242

Ровинська К. І.
Національні принципи корпоративного управління як основа розвитку економіки України 247

Романчук Т. А.	
Вексель як предмет кримінального посягання.....	253
Харченко Н. П.	
Легітимність та інші ознаки механізму держави.....	259
Шармоянц А. Н.	
О тенденциях государственного правотворчества в Украине.....	266
Черткова Ю. В.	
Публічні і приватні складові в трудових правовідносинах державних службовців.....	270

ДИСКУССИОННАЯ ТРИБУНА

Дмитрієнко Ю. М.	
Проблеми правового статусу первинних і вторинних суб'єктів правосвідомості.....	277

ПЕРСОНАЛИИ

Грузкова В. Г.	
Лев Ефимович Ароцкер.....	290
Корж В. П.	
Григорий Абрамович Матусовский.....	299
Михайлов М. А., Патраш И.Ф.	
Борис Андреевич Пискарев.....	303

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗЫВЫ

Тимощук О. В.	
Рецензія на монографічне дослідження В. В. Дудченко «Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень».....	307
Хаваджи Д. Р.	
Відзив на монографію О.В. Тимощука, П. Є. Тарана «Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVIII – початку XX ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції».....	309
Велігодський Д. В.	
Відзив на автореферат дисертації Сивухіна В. С. «Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення органами внутрішніх справ України».....	311
Аннотации	313
Анотації	324
Summary	335
Сведения об авторах	345